

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікована наукова праця
на правах рукопису

ЛАВРУТ Ольга Олександрівна

УДК 373 (477)"195"

**РАДЯНСЬКА ШКОЛА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х –
КІНЦІ 1980-Х РР.: ВИМІР УКРАЇНИ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. О. Лаврут

Науковий консультант:

Темірова Надія Романівна,
доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет імені Василя Стуса, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Вінниця – Черкаси, 2021.

У дисертації радянська школа розглядається як досвід розбудови освіти. Дослідження присвячено поколінню, становлення та активна діяльність якого припала на другу половину 1940-х – кінець 1980-х рр. та другу половину радянської доби, у тодійшній термінології – «розвиненого соціалізму». Основи його професійного, громадянського, особистого життя заклала школа, яка, з одного боку, задовольняла запити суспільства, була доволі авторитетним інститутом, з іншого – продукувала поведінкові, ціннісні, світоглядні стереотипи, дозувала індивідуальний розвиток. Це повною мірою стосується школи в Українській РСР, що вирізнялася із загальносоюзного проєкту лише окремими рисами. У роботі здійснено аналіз загального та особливого, позитивного та неприйняттого, розвитку та стагнації, що поєднувалися у радянській школі в Україні. Мета дисертаційної роботи полягає у тому, щоб, ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі історичних джерел, урахуваючи сучасну методологію історичної науки, дослідити школу в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр. як інструмент конструювання «радянської людини».

Поєднання загальнонаукових, історичних міждисциплінарних методів дослідження забезпечило наукову достовірність результатів дисертації. Шляхом залучення значної кількості джерел з використанням сучасного арсеналу принципів і методів науково-історичного пізнання у дисертації реконструйовано історичну епоху, на тлі якої відбувалася реалізація функцій радянською школою,

розкрито різні аспекти діяльності радянської школи протягом другої половини 1940–1980-х рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

– введено до наукового обігу раніше не долучені джерела, зокрема матеріали ревізій і обстежень Міністерства народної освіти УССР про стан навчальної діяльності у школах, ставлення педагогів і учнів до власних обов'язків;

– проаналізовано динаміку здобування шкільної освіти мовами національних меншин, які мешкали на теренах Української РСР протягом другої половини 1940-х–1980-х рр.;

– визначено регламентацію та ступінь впливу урядових документів на життєдіяльність закладів освіти;

– охарактеризовано процес створення підручників і ступінь забезпечення ними школи;

– з'ясовано вплив радянського будення на діяльність учасників освітнього процесу у школі;

дістали подальшого вивчення:

– поняття «радянська школа»;

– спроби реформування шкільної освіти протягом зазначеного періоду;

– матеріально-технічне та кадрове забезпечення школи в Українській РСР;

– буденна історія учасників навчально-виховного процесу, їхня поведінка в соціумі як реакція на певні події;

специфічні характеристики школи в Україні у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. порівняно зі школами інших республік СРСР;

уточнено та доповнено:

– нормативно-правове забезпечення функціонування школи в Українській РСР;

– механізми впровадження реформ у систему шкільної освіти;

– вплив державної політики на розвиток цієї інституції, зумовленої

суспільними, економічними та культурними чинниками;

– матеріальні аспекти функціонування радянської школи: мережа шкіл, наукове та навчально-методичне забезпечення;

– вирішення кадрової проблеми та якісної діяльності педагогів;

– особливості впливу ідеології на взаємодію учасників освітнього процесу у школі та поза її межами.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати доречні як історичний досвід у сучасній розбудові закладів загальної середньої освіти; у процесі формування державної політики у сфері освіти. Наведені фактичні дані, теоретичні положення та висновки можуть бути внагоді під час підготовки узагальнювальних праць і навчальних посібників із історії України; відповідних лекційних курсів, спецкурсів і практичних занять із історії, історичної соціології, у процесі вивчення соціальної, культурної, регіональної історії України.

У результаті дослідження запропоновано визначення поняття «радянська школа». Радянська школа – це соціальний інститут, мета якого полягала в підготовці нового покоління реалізації проєктів партії та держави задля досягнення примарного комуністичного майбутнього. Їй були притаманні такі риси: ідеологічність, бюрократичність, протилежність між вимогами часу та пропонованими гаслами, відчуження школи від особистості, суспільства та національної культури.

У дисертаційній роботі охарактеризовано політику радянської влади у шкільній сфері. Освіта розвивалася у специфічних умовах, перебуваючи під повним впливом державної Компартії, маючи небагато простору для внутрішньої ініціативи. Акцентовано увагу на організаційно-регулятивно-контролюючій функції держави, що обумовлювала умовний «розвиток», фактично відставання від західноєвропейських держав, створюючи викривлене ідеологією соціокультурне утворення. Опрацювання кожного з етапів супроводжувалося пошуком специфічних рис поступу школи в Українській РСР.

Школу охарактеризовано з позиції соціального інституту, життєдіяльність якого забезпечувалась у матеріальному, науковому, навчально-методичному, технічному відношенні. Оскільки школа відіграла помітну роль у підготовці майбутніх кадрів та ідеологічному вихованні, то її забезпечення по завершенні відбудовчого періоду було помітним, проте всеодно відбувалося за залишковим принципом.

Охарактеризовано діяльність педагогів. Вектори підготовки кадрів для освіти з часом еволюціонували і стали більш виваженими, не втрачаючи плановості. Кадрова політика спрямовувалася на забезпечення необхідною кількістю учителів, що відбувалося різними шляхами. Їх навантаження було великим, оскільки, окрім урочної діяльності, вони долучалися до позаурочної та позашкільної. За це отримували матеріальне і моральне заохочення. Хоча, вони були недостатніми, зважаючи на те навантаження та громадську діяльність, якою займалися учителі.

У роботі охарактеризовано діяльність учнівства. Проаналізовано зміни в його кількісному складі та їх зумовленість. Привернуто увагу до мови отримання освіти та показано звуження сфери застосування рідної мови. На дітей впливала потужна радянський ідеологічний механізм через долучення їх до різнопланових заходів. У дослідженні охарактеризовано навчальну, позаурочну діяльність, дозвілля школярів, зауважено, що життя школи та її учасників, у тому числі, батьківської громадськості, було керованим. Так, вони ставали «будівничими нового суспільства». Авторка не обійшла увагою і взаємодію школи із батьківською громадськістю, яка допомагала закладам. Проте, не зважаючи на здійснювані заходи, учасники освітнього процесу виявляли девіантну поведінку, що за радянських часів не доносилося до широкого загалу, оскільки вважалось це незадовільною практикою. Для цього періоду характерний високий рівень ідеологізації процесу навчання, централізація управління та жорстка регламентація навчального процесу. Водночас рівень освіти в Українській РСР залишався вищим за інші колишні республіки СРСР. Показано, що протягом другої половини 1940-х – кінця

1980-х рр. школа в УРСР виступала важливою ланкою соціалізації молодого покоління, мала суспільний авторитет. Загалом вона здійснювала як властиві, так і невластиві їй функції, слугуючи одним з інструментів досягнення політичних цілей радянської влади. Школа в УРСР зберігала специфічні риси: українську мову навчання, невеликий перелік українознавчих дисциплін, вищий порівняно з іншими союзними республіками рівень освіти, проте загальносоюзна політика уніфікації освітньої діяльності, нівелювання національних особливостей все більше давалися взнаки.

Ключові слова: радянська школа, освіта, УРСР, державна політика, «радянська людина», забезпечення, виховання, вчитель, учні.

SUMMARY

Lavrut O. A. Soviet school in the second half of 1940s to late 1980s: the dimension of Ukraine. – The qualified scientific work as the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – history of Ukraine. Vasyl Stus Donetsk National University, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Vinnytsia – Cherkasy, 2021.

The Soviet school is seen as an experience in building education dissertation there is. The study is devoted to the generation, the formation and activity of which occurred in the second half of the twentieth century. and the second half of the Soviet era, in the terminology of the time – «developed socialism». The foundations of his professional, civic, personal life were laid by the school, which, on the one hand, met the demands of society, was a fairly authoritative institution, on the other - produced behavioral, value, worldview stereotypes, dosed individual development. This fully applies to the school in the Ukrainian SSR, which differed from the All-Union project only in certain features. The paper analyzes the general and special, positive and unacceptable, development and stagnation, which were combined in the Soviet school in Ukraine. The object of study is the school in the

Ukrainian SSR in the late 1940s and 1980s. The subject of the study is the school's mission in the construction of the «Soviet man».

The combination of general scientific, historical interdisciplinary research methods ensured the scientific reliability of the dissertation results. By attracting a large number of sources using a modern arsenal of principles and methods of scientific and historical knowledge in the dissertation reconstructed the historical era, against which the implementation of the functions of the Soviet school, revealed various aspects of the Soviet school during the second half of 1940–1980.

The scientific novelty of the obtained results is that:

for the first time:

- previously unrelated sources were introduced into scientific circulation, in particular, materials of audits and surveys of the Ministry of Education of the USSR on the state of educational activities in schools, the attitude of teachers and students to their own responsibilities;

- analyzed the dynamics of obtaining school education in the languages of national minorities who lived in the Ukrainian SSR during the second half of the 1940s-1980s;

- regulation and degree of influence of government documents on the life of educational institutions are determined;

- the process of creating textbooks and the degree of school provision with them is characterized;

- the influence of the Soviet awakening on the activities of participants in the educational process at school is clarified;

It has been received further study:

- the concept of "Soviet school";

- attempts to reform school education during this period;

- logistical and personnel support of the school in the Ukrainian SSR;

- everyday history of participants in the educational process, their behavior in society as a reaction to certain events;

- specific characteristics of the school in Ukraine in the second half of the 1940s–late 1980s compared to schools in other republics of the USSR;

It has been clarified and supplemented:

- regulatory and legal support for the functioning of the school in the Ukrainian SSR;

- mechanisms for implementing reforms in the school education system;

- the impact of public policy on the development of this institution, due to social, economic and cultural factors;

- material aspects of the functioning of the Soviet school: a network of schools, scientific and educational support;

- solving the staffing problem and quality activities of teachers;

- features of the influence of ideology on the interaction of participants in the educational process at school and beyond.

The practical significance of the study is that its results should be used as historical experience in the modern development of general secondary education; in the process of forming state policy in the field of education; the given factual data. Theoretical provisions and conclusions can be used during the preparation of generalizing works and textbooks on the history of Ukraine; relevant lecture courses, special courses and practical classes on history, historical sociology, in the process of studying the problems of social, cultural, regional history of Ukraine.

The chronological boundaries of the study cover the late 1940s and 1980s. The lower limit is due to the beginning of the postwar reconstruction of school education. The upper limit marks the end of the Soviet era and, consequently, the history of the Soviet school. Territorial borders are Ukraine within its modern borders.

The author studied the historiographical heritage of the issue, methodological and source base. The paper presents an analysis of the historical achievements of researchers from the second half of the 1940s to the present. The historian studied not only domestic but also foreign works, highlighting their characteristics and themes. In the methodological part, the researcher described the

main ideas on which she relied in her work. The source base of the research is strong, as materials from various central and regional archives have been studied. Based on various concepts of anthropological development of society, the author outlined the methodological basis of her own research.

The paper describes the policy of the Soviet government in the school sphere. The author showed that education, in fact, kept pace with the challenges of the ruling party, instead of fully developing. It moved in the general direction, was an important tool for achieving the goal of the Communist Party. The author rightly emphasizes the organizational-regulatory-controlling function that caused the conditional «development», in fact, lagging behind Western European states, creating a distorted socio-cultural formation.

The researcher studied the organization of the educational process. The school is characterized from the standpoint of a social institution, which was characterized by material, scientific, educational and methodological, technical support, which was not necessary for the ruling party, which increasingly pursued a one-sided policy.

The author described the activities of teachers. Vectors of training for education have evolved and become more balanced, albeit planned. Personnel policy was aimed at providing the required number of teachers, which took place in different ways. Their workload was high, because, in addition to class activities, they joined extracurricular and extracurricular activities. For this they received material and moral encouragement. However, they were insufficient, given the workload and social activities of the teachers.

The activity of apprenticeship is also characterized students in the work. The author studied its quantitative composition, including the language of education, combining in her study not only history but also linguistics, political science, sociology. The children studied in different schools. Gradually the scope of the native language was narrowed. Children were influenced by a powerful Soviet ideological machine through involvement in planned and unscheduled activities. The study characterized their educational and extracurricular activities, leisure,

rightly noting that the life of both the school and its participants, including the parent community, was manageable. Yes, they became the builders of a new society. The author did not ignore the interaction of the school with the parent community, which helped the institutions. However, despite the measures taken, the participants in the educational process resorted to deviations, which did not reach the general public in Soviet times, as it was considered an unsatisfactory practice. This period is characterized by a high level of ideologization of education, centralization of management and strict regulation of the educational process. At the same time, the level of education in the Ukrainian SSR remained higher than in other former Soviet republics. It is shown that during the second half of the twentieth century, school in the USSR was an important part of the socialization of the younger generation, had a public authority. At the same time, it performed both inherent and uncharacteristic functions, serving as one of the tools to achieve the political goals of the Soviet government. The school in the USSR retained specific features: the Ukrainian language of instruction, a small list of Ukrainian studies disciplines, a higher level of education compared to other union republics, but the all-Union policy of unification of educational activities, leveling of national characteristics became increasingly apparent.

Keywords: soviet school, education, Ukrainian SSR, state policy, «soviet man», provision, upbringing, teacher, pupils.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія

1. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020. 532 с.

Рецензії:

1. Довжук І. Місія радянської школи в Україні. [Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020]. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія.* 2020. № 2. С. 150 – 152.

2. Дровозюк С. І. Між суспільством і владою: радянська школа в УРСР [Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020]. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 34. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 114–117 (*Google Scholar, Index Copernicus*).

3. Романцов В. Школа в Україні чи українська школа? Із досвіду другої половини ХХ ст. [Рецензія на монографію: Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України]. Слов'янськ: Друкарський двір, 2020. 532 с. *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 3 (3). С. 118–120 (*ERIH PLUS, EuroPub, ROAD, LENS.ORG, MIAR, ResearchBib, Index Copernicus International*).

Публікації у наукових фахових виданнях України

2. Лаврут О. О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. 2011. № 3. С. 109–116.

3. Лаврут О. О. Вивчення української мови в школах Сталінської області (друга половина 40–початок 50-х рр. ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2013. Вип. 6. С. 247–251.

4. Лаврут О. О. Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Київ: Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, Благодійний фонд імені Антона Макаренка. 2013. № 4. С. 118–127.

5. Лаврут О. О. Мовно-освітня політика в Донбасі першого повоєнного десятиріччя: проблеми сучасної історіографії. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 2013. Вип. 7. С. 157–164.

6. Лаврут О. О. Матеріальне становище закладів освіти УРСР у перші повоєнні роки (на матеріалах Сталінської області). *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2014. № 7. С. 318–321.

7. Лаврут О. О. Мовний аспект функціонування закладів освіти в УРСР у 1960-х–першій половині 1980-их років. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2015. Вип. 10. С. 87–90.

8. Лаврут О. О. Учителство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 66–70.

9. Лаврут О. О. Якість знань учнів Української РСР у другій половині 1940-х–початку 1950-х років *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 101. С. 93–96.

10. Лаврут О. О. Навчальне забезпечення загальноосвітніх закладів УРСР в другій половині 1940-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 102–107.

11. Лаврут О. О. Організація харчування учнів шкіл Донбасу у 60–70-ті роки ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. №14. С. 86–91.

12. Лаврут О. О. Створення підручників в УРСР періоду 1940–60-х років: методологічні та організаційні проблеми. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця. Донецький національний університет імені В. Стуса. 2016. № 1 (59). С. 52–68.

13. Лаврут О. О. Вивчення гуманітарних і природничих дисциплін у школах УРСР у другій половині 40-х–на початку 60-х рр. ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця. Донецький національний університет імені В. Стуса. 2017. Вип. № 1 (60). С. 52–68.

14. Лаврут О. О. Вивчення географії у загальноосвітніх школах УРСР у другій половині 1980–початку 1990-х років. *Вчені записки Таврійського*

національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2018. Т. 29 (68), № 4. С. 19–22.

15. Лаврут О. О. Навчання учнів УРСР у 1950-х рр.: мовою періодики *Гуржіївські історичні читання*. 2018. № 11. С. 109–117.

16. Лаврут О. О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960-х роках: деякі аспекти проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С. 54–59.

17. Лаврут О. О. Реалізація освітньої політики в УРСР у другій половині 1940-х–першій половині 1980-х років: історіографія питання. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 106. С. 79–86.

18. Лаврут О. О. Вивчення російської мови в школах УРСР в перші повоєнні роки. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 107. С. 71–76.

19. Лаврут О. О. Відлуння Закону «Про зв'язок школи із життям» в Українській РСР: досвід перших років. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 44–48.

20. Лаврут О. О. Санітарно–гігієнічні умови у школах УРСР після Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 75–79.

21. Лаврут О. О. Відгомін радянського будення на сторінках «Буквара» 1946 року видання. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 119. С. 88–92.

Публікації у фахових виданнях України включених до міжнародних наукометричних баз та виданнях іноземних держав

22. Лаврут О. О. Формування радянського світогляду учнів початкової школи засобами підручників (на прикладі «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою»). *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122. С. 85–89 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

23. Лаврут О. О. Шляхи формування учительського світогляду доби «застою» в Українській РСР. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 134. С. 120–

125 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

24. Лаврут О. О. Національні процеси у школах Донеччини у другій половині 80-х–початку 90-х років ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Науковий збірник*. Дрогобич: Видання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. Т. 1, № 21. С. 29–35 (*Index Copernicus International*).

25. Лаврут О. О. Нормативно-правове забезпечення діяльності учителів Української РСР у 1970-х–першій половині 1980-х рр. *Емінак*. 2018. № 1 (1) 117–123. (*Index Copernicus International, Open Academic Journals Index, EBSCO Information Services*).

26. Лаврут О. О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940–початок 1950-х років). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 144 (5). Ч. 1. С. 70–77 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

27. Лаврут О. О. Співпраця школи УРСР з батьківською громадою у другій половині 1940–на початку 1990-х років). *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 149 (10). Ч. 1. С. 115–121 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

28. Лаврут О. О. Праця учнів Української РСР другої половини ХХ століття: обов'язковість, примус чи престиж? *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць*. Вип 62. Київ, 2020. С. 157–165 (*Index Copernicus International*).

29. Лаврут О. О. Винагорода за учительську працю: досвід Української РСР другої половини ХХ століття. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 153 (2). С. 90–95. (*Google Scholar; Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

30. Лаврут О. О. Школярі у фізкультурно-спортивному житті радянської України. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4 (32). С. 143–152 (*ERIH PLUS, EuroPub, ROAD, LENS.ORG, MIAR, ResearchBib, Index Copernicus International*).

Наукові праці апробаційного характеру

31. Лаврут О. О. Учительська праця – відданість власній справі: історичний аспект. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали Дніпропетровської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції (29 листопада 2014 р.)*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Ч. II. С.31–32.

32. Лаврут О. О. Деякі аспекти функціонування освітніх закладів Донецької області у 1970-х роках. *Науковий діалог «Схід-Захід». Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 25 травня 2015 р. м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський–Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2015. Ч. I. С. 91–93.*

33. Лаврут О. О. Вивчення іноземних мов у повоєнний період в УРСР. *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики і сьогодення». 10–11 червня 2016 р.* Одеса: Вид-во національного університету ім. І.І. Мечникова, 2016 р. С. 43–45.

34. Лаврут О. О. Навчальне забезпечення учнів шкіл УРСР у 1940–1950-х рр.: деякі нормативно-правові аспекти. *Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології». 18–19 листопада 2016 р.* Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 31–33.

35. Лаврут О. Програмное обеспечение школ УССР в 40 – 50-е годы XX в. *History, art, literature and culture in Black Sea Region and South Caucasus (HALC-2016). September 20–21. Tbilisi, 2017. Vol. I. P. 225–228.*

36. Лаврут О. О. Підручники в УРСР після Другої світової війни: уроки історії. *Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція з нагоди 90-ї річниці від дня народження Олекси Тихого «Мислити з Олексою Тихим»: збірник наукових праць*. Вінниця–Дружківка: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. С. 133–137.

37. Лаврут О. О. Радянська педагогічна періодика кінця 1940–1950-х років–джерело до вивчення освітньої політики в УРСР: факти і вимисел. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики»*. Дніпро, 26–27 травня 2017 р. Дніпро, 2017. С. 92–94.

38. Лаврут О. О. Реалізація мовного питання на Донеччині в кінці 1980–початку 1990-х рр. мовою регіональної періодики. *International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanism: Conference Proceeding»*. September 29, 2017. Tbilisi: Baltija Publishing. 2017. С. 111–116.

39. Лаврут О. О. Учителство УРСР у кінці 1980–початку 1990 рр.: аспекти буденного життя. *«Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція–2018», Бахмут, 27–28 лютого–1 березня 2018 р.* Бахмут, 2018. С. 124–127.

40. Лаврут О. О. Взаємодія школи Української РСР та родини: досвід 1980–початку 1990-х рр. *«Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття»*. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 8 листопада 2019 р.* Кривий Ріг, ДЮІ МВС, 2019. С. 77–80.

41. Лаврут О. О. Будення учительства Донеччини у другій половині 1980-х років: усні історії. *Форум краєзнавців Донеччини. 15 травня 2020 р. Доповіді учасників / за ред. Н. Р Темірової*. Вінниця–Слов'янськ. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 157–161.

42. Лаврут О. О. Школа Української РСР у другій половині ХХ століття: погляд сучасних істориків зарубіжжя. *Матеріали II міжнародної наукової конференції. 26–27 червня 2020 р.* Дніпро: СПД «Охотник», 2020. С. 94–96.

43. Лаврут О. О. Сучасні російські дослідники про школу в Українській РСР: від другої половини 1940–до початку 1990-х років. *The 12th International scientific and practical conference «Dynamics of the development of world science» (August 5–7, 2020)*. Perfect Publishing, Vancouver, Canada, 2020. С. 255–257.

44. Лаврут О. О. Експериментальна діяльність учнів загальноосвітніх шкіл в УРСР у другій половині ХХ ст. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття»*. 6 листопада 2020 р. Кривий Ріг: ДЮОІ МВС України, 2020. С. 65–68.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

45. Lavrut O. A. Secondary school of the Soviet Socialist Republic in the context of changes in the period in the second half of the 1980s–early 1990s. *«Challenges and prospects for the development of social sciences in Ukraine and EU countries: comparative analysis»: Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019, p. 165–178.

46. Лаврут О. О. Підвищення кваліфікації учителів: досвід української РСР у 1980–1990-х роках. *Проектування індивідуальної траєкторії професійного розвитку педагога в контексті Концепції «Освіта впродовж життя»»: збірник тез доповідей науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Краматорськ, 10 грудня 2020 р. Вінниця: «Європейська наукова платформа», 2020. С. 198–200.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	20
ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Стан наукового опрацювання проблеми	28
1.2. Характеристика джерел	57
1.3. Методологія дослідження	67
РОЗДІЛ 2. ШКОЛА ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ	81
2.1. Відбудова шкільної освіти на тлі «боротьби з буржуазним націоналізмом»	81
2.2. Спроби обернення школи до потреб суспільства у контексті десталінізації	91
2.3. Запровадження обов'язкової середньої освіти	98
2.4. Реформування загальноосвітньої школи у другій половині 1980-х рр.	109
РОЗДІЛ 3. РАДЯНСЬКА ШКОЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ	
1940-Х–КІНЦЯ 1980-Х РР. ЯК ІНСТИТУТ.....	125
3.1. Соціально-економічні умови функціонування школи в УРСР...	125
3.2. Організація освітнього процесу.....	147
3.3. Змістове наповнення навчання.....	173
РОЗДІЛ 4. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УЧИТЕЛЬСТВА	209
4.1. Кількісні та якісні характеристики педагогів.....	209
4.2. Складові професійної діяльності вчителя в УРСР	234

4.3. Умови життя та праці освітян	259
4.4. Важелі впливу на вчителя	280

РОЗДІЛ 5. ШКОЛЯРІ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х –

КІНЦІ 1980-Х РР. 297

5.1. Кількісні виміри учнівства.....	297
5.2. Умови навчання в радянській школі.....	313
5.3. Організація «комуністичного виховання» школярів.....	330
5.4. Залучення батьківської громадськості до освітнього процесу... 373	
5.5. «Відхилення» у поведінці учнів та способи їх подолання.....	387

ВИСНОВКИ 402

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 411

ДОДАТКИ 485

ДОДАТОК А. Список опублікованих праць за темою дисертації 486

ДОДАТОК Б. Таблиці 494

ДОДАТОК В. Примірний перелік позашкільних навчально-виховних закладів УРСР на 1990 р., які відвідували діти 530

ДОДАТОК Г. Діаграми 532

ДОДАТОК Д. Фото 536

ДОДАТОК Е. Зображальні джерела 546

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді

ВНО – відділ народної освіти

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

Держархів Харківської обл. – Державний архів Харківської області

ІУВ – Інститут удосконалення вчителів

МНВК – міжшкільні навчально-виробничі комбінати

МіськВНО – міський відділ народної освіти

Міськрада – місцева рада

Навчальний рік – н.р.

НКО – Народний комісаріат освіти

ОблВНО – обласний відділ народної освіти

РайВНО – районний відділ народної освіти

ТЗН – технічні засоби навчання

ЦДАВОВУ УКРАЇНИ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Центральний державний кінофотофоноархів України – Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми. Демократичні перетворення в суспільстві, перспективи поступу України на найближчі десятиліття вимагають розвитку національної системи освіти, яка відіграє роль вирішального чинника у створенні інтелектуального потенціалу нації, що є запорукою процвітання держави. Для успішного вирішення цієї проблеми варто враховувати соціальні, культурні, етнічні та регіональні особливості. Оскільки однією з функцій освітньої системи є виховання громадян, важливе звернення до її минулого, зокрема найближчого, що припадає на другу половину 1940-х – кінець 1980-х рр. Адже цей відтинок часу безпосередньо передував добі незалежності, на початку якої було пролонговано як здобутки, так і складнощі шкільної освіти, яку було успадковано. Важливим у цьому є вивчення історичного досвіду відбудови, розбудови, спроб реформування освітньої системи, який має як позитивний, так і негативний вимір. Дослідження історії школи в Україні другої половини радянської доби сприятиме виявленню загальних тенденцій розвитку освіти та регіональних особливостей, дозволить глибше зрозуміти вплив тоталітарної системи і партійної монополії на поступ суспільства, зокрема у частині виховання молодого покоління. Отже, доречно переосмислити історичний досвід шкільного будівництва, з'ясувати вияви специфіки розвитку школи в Україні на тлі радянської дійсності.

Значущість обраної для аналізу проблеми зумовлена й потребою у науковій оцінці радянського суспільства, якому був притаманний тоталітарно-авторитарний характер, що впливало на функціонування школи. Дослідження взаємодії школи з партійно-державними структурами, суспільством, а також її внутрішніх механізмів дозволить поглибити розуміння природи радянського суспільства. Адже школа виступала одним із засобів конструювання «радянської людини», носії світогляду якої є активними дієвцями сучасного українського

суспільства та репродукують радянські штампи наступним поколінням, що наразі дещо гальмує розвиток держави. Заглиблення в механізми соціальної інженерії протягом повоєнних десятиліть сприятиме подоланню стереотипів радянської доби.

Аргументом на користь дослідження радянської школи другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. виступає прагнення з'ясувати витoki прорадянської складової колективних уявлень про минуле, які зберігають певні позиції серед частини сучасних громадян України. Школа була одним з інструментів формування історичної пам'яті, адже саме у шкільному віці відбувалося усвідомлення особистості у найближчому соціальному оточенні. На сьогодні це простежується серед людей старшого покоління, які увібрали моделі поведінки, світогляд і стереотипи ще з радянської школи, але виявляють їх у сучасній Україні. Дослідження радянської школи проллє світло на проблему інертності ідентичності, складовою якої є історична пам'ять. Вивчення процесу навчання та виховання дітей у державно-суспільному вимірі сприятиме розумінню витоків цієї інертності та визначенню способів її подолання.

Радянське суспільство загалом, його окремі складники, серед яких і школа, вже стали об'єктом уваги науковців різних спеціалізацій, водночас відповідні міркування репрезентовано у контексті дотичних, але інших дослідницьких проблем. Багаточисельні наукові тексти – тези, статті, монографії, дисертації – присвячено або матеріальним проблемам школи, або забезпеченню кадрами, або професійній діяльності педагогів, або вихованню учнів тощо. Тож, актуальність теми дисертаційної роботи посилюється відсутністю спеціального дослідження з проблеми. Наразі є потреба підсумувати доробок науковців, виявити дослідницькі прогалини та здійснити комплексний аналіз радянської школи як одного з радянських інститутів. Осмислення історії школи в Україні радянської доби сприятиме заповненню прогалини у знанні про сутність радянського задля подальшої демократизації українського суспільства.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідницьких тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (державний реєстраційний номер – 0118U002396); «Історична наука як фактор історичної пам'яті» (державний реєстраційний номер – 0118U006124).

Об'єктом дослідження є радянська школа як суспільний інститут.

Предмет дослідження – школа в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. як інструмент конструювання «радянської людини».

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 1940-х – кінець 1980-х рр. Вибір нижньої часової межі зумовлено розгортанням повоєнної відбудови шкільної освіти та початком її подальшого розвитку; верхньої – завершенням радянської доби та історії радянської школи.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України в сучасних кордонах із урахуванням історичної ретроспективи їх становлення в окреслений хронологічний період.

Мета дослідження полягає у вивченні школи в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. як інструменту конструювання «радянської людини», ґрунтуючись на здобутках попередників, аналізі історичних джерел, сучасній методології історичної науки. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, визначити рівень репрезентативності джерел, залучених до написання дисертації, окреслити методологічне підґрунтя дослідження;
- вивчити політику радянського уряду щодо функціонування школи;
- проаналізувати соціально-економічні умови функціонування школи в УРСР;
- дослідити організацію освітнього процесу, змістове наповнення навчання;

- проаналізувати кадровий склад учительства, його динаміку та шляхи формування;
- дослідити умови праці вчителів, рівень матеріальної та моральної винагороди, специфічні риси повсякденного життя педагогів;
- проаналізувати кількісний та якісний склад учнівства, його динаміку протягом зазначеного періоду;
- визначити умови навчання, зокрема щодо можливостей здобуття освіти рідною мовою;
- схарактеризувати шляхи формування «радянського школяра» через урочну та позаурочну діяльність;
- показати напрями роботи батьків зі школою та їхню роль у превентивних заходах щодо поведінки власних дітей;
- визначити місце школи в житті вчителів, учнів, їхніх батьків;
- дослідити специфіку школи в Україні, порівняно з рештою шкіл у СРСР у зазначений період.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

уперше:

- введено до наукового обігу раніше не долучені джерела, зокрема матеріали ревізій і обстежень Міністерства народної освіти УССР про стан навчальної діяльності у школах, ставлення педагогів і учнів до власних обов'язків;
- проаналізовано динаміку здобування шкільної освіти мовами національних меншин, які мешкали на теренах Української РСР протягом другої половини 1940-х –1980-х рр.;
- визначено регламентацію та ступінь впливу урядових документів на життєдіяльність закладів освіти;
- охарактеризовано процес створення підручників і ступінь забезпечення ними школи;
- з'ясовано вплив радянського будення на діяльність учасників освітнього процесу у школі;

дістали подальшого вивчення:

- поняття «радянська школа»;
- спроби реформування шкільної освіти протягом зазначеного періоду;
- матеріально-технічне та кадрове забезпечення школи в Українській РСР;
- буденна історія учасників навчально-виховного процесу, їхня поведінка в соціумі як реакція на певні події;

специфічні характеристики школи в Україні у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. порівняно зі школами інших республік СРСР;

уточнено та доповнено:

– нормативно-правове забезпечення функціонування школи в Українській РСР;

– механізми впровадження реформ у систему шкільної освіти;

– вплив державної політики на розвиток цієї інституції, зумовленої суспільними, економічними та культурними чинниками;

– матеріальні аспекти функціонування радянської школи: мережа шкіл, наукове та навчально-методичне забезпечення;

– вирішення кадрової проблеми та якісної діяльності педагогів;

– особливості впливу ідеології на взаємодію учасників освітнього процесу у школі та поза її межами.

Практичне значення дослідження полягає у доречності його результатів як історичного досвіду у сучасній розбудові закладів загальної середньої освіти; у процесі формування державної політики у сфері освіти. Наведені фактичні дані, теоретичні положення та висновки можуть бути в нагоді під час підготовки узагальнюючих праць і навчальних посібників з історії України; відповідних лекційних курсів, спецкурсів і практичних занять з історії, історичної соціології, у процесі вивчення соціальної, культурної, регіональної історії України.

Особистий внесок здобувача полягає у вивченні значного масиву історичних джерел періоду 1940-х–1980-х рр., що дозволило показати діяльність школи в Українській РСР з формування / форматування «радянської людини». Зокрема акцентовано увагу на вивченні державної політики у сфері освіти,

матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення шкіл, характерних рис професійної діяльності та повсякдення педагогів, умов навчання, особливостей виховного процесу. Спеціальну увагу приділено учнівству в контексті освітнього процесу у школі. Здійснено спробу виокремити специфічні ознаки функціонування школи в Україні у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса. Наукові результати відображено в доповідях на міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-теоретичних, практичних конференціях, організованих закладами вищої освіти й академічними установами, серед яких, зокрема такі:

Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (м. Одеса, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 2016 р.); Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція з нагоди 90-ї річниці від дня народження Олексія Тихого «Мислити з Олексою Тихим» (м. Вінниця–Дружківка, 2017 р.); International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanism: Conference Proceeding» (Tbilisi, 2017); II міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (м. Дніпро, 2020 р.); The 12th International scientific and practical conference «Dynamics of the development of world science» (Vancouver, 2020); Міжнародна науково-практична конференція «Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття» (м. Кривий Ріг, 2020 р.); Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Дніпропетровська сесія III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 2014 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»

(м. Кам'янець-Подільський, 2015 р.); Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики». (м. Дніпро, 2017 р.); Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження» (м. Бахмут, 2018 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття» (м. Кривий Ріг, 2019); Форум краєзнавців Донеччини (мм. Вінниця–Слов'янськ, 2020 р.).

Публікації. Результати дослідження, його теоретичні узагальнення відображено у 46 наукових працях, з яких – 1 одноосібна монографія, 20 статей, опублікованих у фахових виданнях України, 9 – у фахових виданнях України, включених до наукометричних баз, 16 публікацій апробаційного характеру. Усі публікації є одноосібним авторським доробком.

Обсяг і структура дисертації підпорядковані меті та завданням дослідження. В основу внутрішньої архітекτονіки покладено проблемний принцип. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів (19 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (який налічує 779 найменувань), додатків (63 позиції). Загальний обсяг дослідження становить 549 сторінок, з яких на основний текст припадає 393 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукового опрацювання проблеми

Історія вивчення радянської школи налічує кілька десятиліть. З огляду на основні тенденції розвитку історичної науки, еволюцію методологічних підходів під впливом змінної суспільно-політичної ситуації у студіюванні цієї теми можна виокремити два періоди: радянський (1950-ті – 1980-ті рр.) і сучасний (1990-ті рр. – 2000-ні рр.), кожен з яких характеризується певними особливостями. Проблема функціонування радянської школи в Україні у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр. має мультидисциплінарний характер і перебуває на перетині історії, педагогіки, соціології, філософії, психології, політології, що обумовлює необхідність звернення до доробку дослідників – представників цих галузей наукового знання. З огляду на такі міркування в основу історіографічного аналізу покладено хронологічно-проблемний принцип, завдяки якому в межах кожного з двох етапів буде відстежено процес нагромадження міждисциплінарного наукового знання про радянську школу в Україні з акцентом на здобутках істориків.

Перший період позначений монополією марксистсько-ленінської методології. Від дослідників школи вимагалось, передусім, обґрунтування освітньої політики Комуністичної партії. За висловом В. Яремчука, «Радянські науковці перебували між Сцїллою політичної кон'юнктури, власних історичних поглядів, сформованих у часи переведення історичної науки на партійно-державні рейки, і Харибдою глибоко вкоріненого українського патріотизму» [736, с. 149–162]. Як зазначає О. Удод, дослідницькі практики й погляди істориків радянської доби пережили по 3–4

світоглядні злами (сталінщина – відлига – застій – перебудова – незалежність) [679, с. 161–168].

У повоєнні роки з'являлися окремі статті в часописах, газетах і брошурах, які мали більше пропагандистський характер, містили заклик населення до участі у відбудові зруйнованої війною країни. Праці рясніють апелюваннями до марксистсько-ленінської методології та партійно-класового підходу. Як наслідок, виразним було їх ідеологічне забарвлення з огляду на майже виняткове зосередження на виконанні державних планів щодо шкільної освіти. У фокусі перебували сюжети про покращення добробуту вчителів та учнів, підвищення навчального забезпечення шкіл, поповнення їх кваліфікованими кадрами. Проте замовчувалися реальні проблеми, зокрема хронічний брак кваліфікованих педагогів, висока плинність учительських кадрів [435, с. 7]. Тематика та висновки перебували в полі загальносоюзної історіографії [380], на українській специфіці майже не наголошувалося [624].

Оскільки значна кількість дітей залишилася без батьків, позбавлена протягом декількох років здобувати освіту у школі, до них була особлива увага педагогічної науки. У публікаціях широко пропагувався досвід А. Макаренка, передусім колективістська складова його системи виховання [541, с. 7–13]. Погляди педагога на самоврядування та досягнення мети в найближчій (для молодших школярів) і найвіддаленішій (старших) меті, у колективі, використовували у практиці школи [594]. Повоєнне вивчення радянської школи представлені дослідженнями Є. Мединського [552], С. Фрумова [553], І. Каїрова [466]. Перший досліджував внутрішню організацію радянської школи, створення та запровадження навчальних планів і програм в освітній процес. Він разом із С. Фрумовим здійснив загальний огляд педагогічної думки, у тому числі і в СРСР. Академік І. Каїров вивчав особливості розвитку дитячого колективу та вплив на нього соціальних факторів. Він приділив увагу процесу виховання під час вивчення різних дисциплін і видів діяльності. С. Чавдаров був автором підручників для початкової школи того періоду, водночас звернув

увагу на ролі педагогічної науки в розвитку радянського суспільства повоєнного періоду [704, с. 9–28]. Отже, на межі 1940-х–1950-х рр. були зроблені лише перші кроки до вивчення радянської школи на тлі відбудовчого періоду.

У період «відлиги» науковці отримали більше можливостей дослідження школи. Розширився спектр і напрямки їх діяльності, серед яких поряд із досягненнями школи за радянський період з'явилися сюжети щодо особливостей функціонування її в Українській РСР, матеріально-технічного й кадрового забезпечення освітніх закладів, діяльності партійних і профспілкових організацій у сфері освіти, системи підготовки фахівців. Показово, що на зламі 1950-х–1960-х рр. згадувалися «помилки» та перегини часів Й. Сталіна. Визначальною залишалася тема ролі партії та держави в забезпеченні школи, на чому акцентував Т. Шашло – заслужений учитель УРСР [715].

М. Грищенко простежив позитивну динаміку розвитку закладів протягом усього радянського періоду, починаючи з 1917 р. Показово, що праці з історії школи нерідко присвячувалися роковинам «Великої Жовтневої революції» [418]. М. Кім розглядав досягнення радянської культури за сорок років від 1917 р. [476] У межах колишньої Української РСР це здійснювали М. Грищенко [415, с. 23–52] та В. Аврамова [345]. Автори показали роль партії у перетвореннях шкільної освіти зазначеного періоду, надавши інформацію про кількість закладів, чисельність їхнього складу та забезпечення [617; 618].

І. Білодід проаналізував основні причини проведення освітніх реформ зазначеного періоду [373]. К. Цілуйко проаналізував доробок попередника: його внесок у розвиток української педагогічної думки, літературної мови, радянської прози та словникової роботи [703, с. 3–5]. Вони показали досягнення в розвитку освіти в Україні за 1917–1957 рр., зіставили її рівень із дореволюційним, відмітивши значний крок уперед: збільшення чисельності учнів, учителів та поліпшення їх добробуту, чому й мали завдячувати

керівній партії. Дослідники вивчили питання реформування школи в кінці 1950 – початку 1960-х рр., звернувши увагу на її політехнізацію та долучення дітей до звершень народногосподарських планів. До таких авторів відносимо К. Колосову [488]. К. Березняк намагалася показати шляхи розв'язання нагальних проблем освіти в УРСР [367], О. Завадська продемонструвала шкільну освіту як складову усєї системи освіти в Радянському Союзі та її розвиток [749].

У полі зору радянських науковців перебували регіональні особливості функціонування шкіл. Вони схарактеризували відбудову втраченого потенціалу та його забезпечення: кадрове та матеріальне, потужну роль партії при цьому [417]. М. Бойко та М. Бабич обґрунтовували процес реформування школи кінця 1950-х рр. та основні напрями її розвитку [720]. Увага акцентувалася на значущості долучення до надбань своєї культури, особливо на приєднаних до УРСР західноукраїнських землях, де відбувалася чергова українізація в радянському світобаченні. При цьому акцент здійснювався на позитивних сторонах шкільного буття.

Важливе місце в тогочасній історичній науці займало вивчення впливу громадських об'єднань на школу – профспілок, КП(б)У, комсомолу в підвищенні загальнополітичного та культурно-освітнього рівнів населення та підготовки учительських кадрів [488, с. 14]. У роботах демонстрували всеохопність і взаємозалежність кожного від профспілки та показували величезне значення вступу до їх лав, адже саме ці організації були покликані представляти та захищати права з охорони праці, здоров'я та оздоровлення педагогів. С. Гутянський посилався на реалізацію ленінських принципів у галузі народної освіти, особливо це спостерігалось з 1960-х рр., коли відбулося повернення до попереднього курсу, що пізніше ввійшло в історію як «неосталінізм» [423]. М. Моторнюк акцентував на активній участі учнівської молоді у розв'язанні народногосподарських завдань: збирала брукхт, влітку працювала в будівельних бригадах, долучалася до створення виробничих бригад [569]. Прикметно, що автори оперували значним масивом

статистичних показників, що дозволяло демонструвати передусім кількісне зростання школи. Проте деякі теми залишалися осторонь дослідників, до них відносимо взаємодію вчителів, батьків і дітей в освітньому процесі.

Представники педагогічної науки, продовжуючи опрацьовувати проблематику, але з вищим рівнем свободи творчості. Зокрема, В. Терський, якого вважали учнем А. Макаренка, працював над проблемою дитячого колективу [662]. Провідну роль при цьому мав відігравати педагог [663]. Про роль останнього у світлі рішень XX з'їзду партії зазначали С. Чавдаров [705, с. 11–21] та М. Лисенко [523, с. 8–16]. Вони підтримали запровадження та реалізацію виробничого навчання, яке вважали важливим елементом політехнізації освіти. Дослідники наголошували на важливості [686, с. 20–23] та підготовці відповідних фахівців [696, с. 23–27].

«Педагогічним відкриттям» цього періоду стала діяльність В. Сухомлинського, який виробив гуманістичні підходи до взаємодії з дітьми, організації освітнього процесу, акцентуючи на важливості формування й розвитку моральних якостей, взаємозв'язку дітей із сім'єю, природним оточенням задля формування їхнього широкого світогляду та внутрішнього світу [655]. Вцілому, в роки «відлиги» науковці здобули більше можливостей для вивчення школи, що виявилось в розширенні проблематики досліджень. Водночас ідеологічні обмеження давалися взнаки.

Наступний період опрацювання радянської школи припав на 1960-ті–1980-ті рр., коли історична наука в концептуальному відношенні продовжувала рухатися в напрямку, започаткованому в повоєнні роки, але дослідження набули більшої системності, розширився їх тематичний спектр, опубліковані узагальнюючі та довідкові видання, у яких певне місце відведено характеристиці школи [684].

У роботі «Історія Української РСР» (у 8 томах, 10 книгах) містяться сюжети про радянську школу другої половини 1940-х–кінець 1980-х рр. Відповідні розділи присвячені законодавчому забезпеченню функціонування школи цього періоду, піднесенню загальноосвітнього рівня населення

шляхом здійснення загальної середньої освіти та удосконалення системи навчально-виховного процесу в закладах. Автори зупинилися на взаємовпливі та інтернаціоналізації національних радянських культур. Основною метою освіти в цей період науковці вважали наближення школи до життя та піднесення рівня навчання. Дослідники зазначили про збільшення фінансування шкільного будівництва з державного бюджету. Автори наголошували на здобутті шкільної освіти значною кількістю дітей. Спостерігалася диспропорція міських і сільських закладів, де важко було реалізувати кабінетну систему, профільне навчання. Дослідники акцентували на удосконаленні навчальних планів і програм для загальноосвітніх шкіл у першій половині 1960-х рр. Звертали увагу на трудове й політехнічне виховання та навчання. Увагу істориків привернули питання комуністичного виховання, яке відбувалося через мережу музеїв, театрів, залучення дітей до різних заходів. Педагогічна громадськість також цікавила дослідників [463].

А. Санцевич [627, с. 157–159], М. Гриценко [414], П. Бакуменко [360], І. Білодід [373], М. Моторнюк [569], В. Усенко [772] показали роль школи в житті тогочасного суспільства, процес збільшення мережі закладів, динаміку учительського та учнівського складу, турботу партії про їх розвиток. Не дивлячись на «застійні» процеси в країні, історієписання в «добу Шелеста» [736, с. 149–162] продемонструвало самоцінність та оригінальність української історії, коли, з одного боку, Українська РСР у соціально-економічному розвитку займала провідні позиції і демонструвала своє місце і роль в СРСР, з іншого, вияви українськості відбувалися дозовано – у межах радянського [762]. За часів П. Шелеста відбувся перший арешт представників опозиції, вийшла друком книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», але з іншого боку, майбутні вступники вищих навчальних закладів, які володіли українською мовою, мали пільги.

Ще одним вектором дослідження стало вивчення науково-технічних досягнень у контексті освітнього розвитку, використання технічних засобів і активних методів навчання. Це було важливим кроком до становлення

конкурентоспроможного та практико-зорієнтованого випускника школи, що відмічали дослідники [611, с. 2]. До таких авторів можна віднести Г. Карпенка [472].

Н. Бромлей зазначала, що рівень життя всіх верств населення з кожним роком покращувався, що стосувалося й учительства [377, с. 17]. Інтелігенція при цьому теж була активною та всіляко підтримувала починання радянського уряду [506, с. 12–20], реалізуючи ленінські ідеї у шкільній освіті та науці [507]. Автори відмічали: навчальний процес здійснювався екстенсивними методами, що полягало у зростанні обсягу інформації, яку мали опрацювати майбутні педагоги. Тут спостерігався низький ступінь гуманітаризації навчання та надмірна ідеологізація суспільно-гуманітарних дисциплін. Про педагогів писали: «Радянський учитель – боєць ідеологічного фронту, активний провідник політики партії» [451]. Б. Андрієвський [740] та А. Лукашенко [533, с. 194–201] вивчили питання шляхів формування педагогічних кадрів в Українській РСР та показали роль держави у вирішенні їх нагальних питань з позиції кадрової політики, матеріального забезпечення та статусності учительства в радянському суспільстві [534, с. 95–109].

Продовжували виходити праці, присвячені комсомольським організаціям у республіці. Серед них можна виділити роботи О. Галагана [397], який здійснив історіографічний огляд проблеми, висвітлив також ідейно-виховну роботу комсомолу серед населення [396]. Важливою передумовою становлення дорослості є відповідальність, що знайшло відбиток у роботах В. Ганічева [398] та І. Ільїнського [449], А. Григоренко [746].

Дослідники-педагоги підкреслювали, що процес реформування освіти обумовлений соціально-економічними змінами та спрямований на вдосконалення не лише школи [347, с. 141–148], але й усього радянського соціуму. Серед них виділяємо П. Удовиченка [677, с. 11–21], М. Гриценка [457], Ю. Бабанського [354]. У роботах зазначалося про великі кошти та зусилля, які виділялися на функціонування школи [447, с. 57–67].

Праці поповнювалися і методологічними знахідками, де надавалися поради та вказівки про напрямки роботи з дітьми та молоддю [504; 750; 745]. Особливо приділялася увага керованому дозвіллю на канікулах, суспільно корисній праці, професійній орієнтації, розвитку потенціалу учнівства через ігрову діяльність. Г. Присяжнюк [609], В. Терський [663] презентували саме таких авторів.

Продовжував діяльність В. Сухомлинський [656, с. 53–69], який акцентував на важливості взаємодії сім'ї, школи та громадськості у формуванні дитячої особистості в школі та поза нею [657, с. 108–122]. Дослідники почали приділяти увагу професійній орієнтації школярів, їхньому життєвому вибору та ціннісним уявленням. Серед кола таких авторів виділяємо В. Черноволенка [709], І. Кона [490], В. Шубкіна [724]. Учені вивчали життя окремих груп дітей [665], молоді та їхні внутрішні переконання [732]. Ці праці, будучи присвячені соціологічним і соціально-психологічним проблемам освіти, стали внеском у галузь соціології освіти.

О. Мельничук [390], С. Бевзенко, А. Грищенко [462] приділяли увагу досягненням українських мовознавців в експериментальному процесі вивчення мов та запровадження їх результатів в освітній процес. Українську мову при цьому розглядали з позиції меншовартісної [682].

З другої половини 1980-х рр. у вітчизняній історичній науці починає утверджуватися новий погляд на проблему, обумовлений демократичними процесами в суспільстві. Активніше стали обговорюватися питання реформування школи [508] та запровадження навчання з шести років [634, с. 16–26]. І. Юргенс показав роль громадських організацій та профспілок у вирішенні матеріальних, кадрових і дозвіллевих питань школи. Він продемонстрував їхню зацікавленість у реформуванні закладів, забезпеченні та взаємозв'язку з колективами та сім'ями вихованців [727]. Будівництво закладів, збільшення їх мережі, долучення значної кількості дітей, навчально-методичне забезпечення були на противагу поступового наступу на культуру, що знайшла відбиття в русифікації, насадженні

радянського способу життя, переслідуванні учасників національного руху опору, куди були залучені і педагоги, і молодь [406]. Усе ж історики ще не могли відмовитися від звичних ідеологем і бути надто радикальними, тому озиралися на явища та події, що відбувалися навколо. Прикладом таких дослідників стали, П. Бакуменко, О. Логвиненко [361, с. 50–55], М. Кабатченко [464], В. Ветохіна [744].

Залишалися актуальними питання вивчення дисциплін і виховання молодого покоління. О. Москаленко приділив увагу комуністичному вихованню школярів у першій половині 1980-х рр. [761]. Л. Бортник зупинилася на особливостях вивчення соціальних дисциплін у школах протягом 1970-х–1980-х рр., продемонструвавши роль партійного керівництва в цьому процесі [742]. Особливого удару на собі відчула учнівська молодь, знання та погляди якої не відповідали реаліям тогочасного суспільства. Ці питання вивчали О. Галаган [395] та І. Ільїнський [450]. Тобто, акценти за цей період у радянській історіографії дещо змінилися. Автори почали більш відкрито писати про нагальні проблеми, які існували в суспільстві та освіті, зокрема.

Учені-педагоги дещо перегукувалися з попередниками, підсумовували власні досягнення. Н. Кузін, М. Колмакова, Н. Чухрій узагальнили досягнення радянської педагогічної науки, звернувши увагу на необхідність реформування школи у зв'язку з науково-технічним прогресом, що спонукав до оновлення змісту та засобів навчання [587; 719].

Водночас з'явилися нові теми досліджень [408]. І. Зязюн, «учитель вчителів» [448], колишній Міністр освіти; В. Паламарчук [589], Р. Анкета [450], В. Шаталов [714] акцентували на індивідуалізації та диференціації освітнього процесу, упровадженні та реалізації педагогічних ідей у практику школи, зауважували на труднощах реформування освіти, які полягали в непослідовності та ігноруванні наукового підходу. Дослідники наголошували на важливості реалізації експериментів. Не обійшли увагою і

питання міжнаціональних відносин [725]. Вони зазначали, що кожен етнос мав право на здобуття відповідної освіти [729].

Внесок у дослідження школи Української РСР другої половини минулого століття зробили представники соціологічної науки. Здійснювалося дослідження соціального обліку учнів, продовжувалося вивчення інститутів системи освіти. Серед авторів, які займалися цими проблемами, можна відзначити І. Гавриленка [392], Л. Коклягіну [576]. Зросла увага до соціальних проблем освіти, її вплив на виробничу діяльність, ефективність різних форм перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників. Ф. Філіппов [690; 691] і В. Дмитрієнко [434] освіту розглядали як фактор формування соціальної структури, соціальних переміщень і важливий фактор реалізації потенціалу молоді. Питання управління та реформування освіти не залишилося осторонь [499].

Отже, історики приділяли особливу увагу участі молоді у відбудові народного господарства та побудові нового суспільства. За 1960 – 1980-ті рр. вийшла найбільша кількість праць з історії шкільної освіти. Поступово наповнювалася джерельна база дослідження через тих, які були недоступні: репресії, соціальні та професійні групи, буденне життя населення, проблеми школи та шляхи їх вирішення. У центрі уваги дослідників перебували проблеми формування мережі закладів, їхня наповнюваність, матеріально-технічне, навчально-методичне забезпечення, розв'язання кадрових питань. Водночас працям радянського періоду притаманне перебільшення ролі Компартії та глорифікація окремих державних діячів в освітньому будівництві, що надавало дослідженням пропагандистського характеру, велика частина яких видавалася до революційних ювілеїв, зокрема до річниць «Великого Жовтня».

Водночас, ґрунтуючись винятково на марксистсько-ленінській парадигмі, автори розглядали місію школи в контексті «побудови комуністичного суспільства», що зумовлювало перебільшення матеріальної складової та недооцінку суб'єктів радянської школи. На межі 1980-х – 1990-

х рр. відкрилися нові можливості, що зумовлювалося суспільно-політичною ситуацією та проявилось в розкріпаченні наукового світогляду, демократизації світосприйняття. Цей перехідний період підготував ґрунт для кардинального переосмислення місця школи у формуванні радянського суспільства.

Після 1991 р. зміна загальної суспільно-політичної ситуації відкрила нові можливості у вивченні радянської школи, що було пов'язано зі зміною методологічних підходів, розширенням джерельного поля, подоланням інтелектуальної ізольованості українських науковців, ознайомленням зі здобутками закордонних колег. Передусім, змінилася проблематика досліджень. Новими виявилися теми: критичний аналіз державної освітньої політики щодо загальноосвітньої школи, повсякденне життя педагогів, переоцінка процесу створення підручників для школи, поступ і системні проблеми сільської школи, поведінки учнів, участь учнів і вчителів в опозиційному русі. Паралельно відбувався перегляд раніше вивчених аспектів: умов функціонування освітніх закладів у контексті розвитку радянського суспільства, кадрове та матеріально-технічне забезпечення шкіл, діяльність педагогічної та батьківської громадськості, регіональні особливості. У кількатомних виданнях «Історія України», «Історія України: Курс лекцій», «Історія України: нове бачення» за авторством В. Верстюка, О. Гараня, М. Ковалю, Г. Касьянова, В. Євтуха, С. Кульчицького, Р. Симоненка, Ю. Шаповала показано розвиток радянського суспільства в різних сферах, подано узагальнений образ радянської школи, зокрема відбудова шкіл по завершенні Другої світової війни, її функціонування в епоху «відлиги», системної кризи та «перебудови» [459; 460; 471].

В. Даниленко, В. Баран, В. Демченко показали школу як чинник культурного розвитку УРСР, схарактеризувавши умови діяльності освітніх закладів, їх кількісний та якісний склад [681; 430]. Н. Гупан дослідив систему та розвиток освіти в радянську добу, запропонувавши зосередитися на історії школи та освіти, історичних персоналіях та їх поглядах [422]. Н. Красножон

дослідила функціонування школи в умовах повоєнного періоду, зацентрувавши увагу на залишковому фінансуванні школи, наслідках голоду 1946–1947 рр., негативному впливі карально-репресивних органів на діяльність школи [755]. Функціонування навчальних закладів повоєнного періоду розглядає Н. Брехунець [743]. Історикinja досліджує процес виникнення та еволюції школи, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних і вищих закладів освіти, котрі функціонували в УРСР у зазначений період. Вона відмічає, що з кінця 40-х рр. XX ст. відбувся перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. Хрущовська «лібералізація» принесла обнадійливі зміни, що торкнулися і шкільної сфери.

Особливу увагу дослідники приділили функціонуванню національних закладів освіти, задоволенню освітніх потреб національних меншин. Зокрема, І. Пхиденко та Л. Кузнецова поєднали історичний аспект із політологічним і культурним [765; 756]. Вони засуджували однобоку політику радянського уряду в цій галузі, негативно відгукувалися про боротьбу радянських функціонерів з атеїзмом та дітьми вірян, демонструючи діяльність різних гуртків та інших осередків.

Ще одним напрямом стала регіональна специфіка організації радянської школи, що знайшло відображення у працях А. Саржана [629; 630], О. Стяжкіної [771], С. Сворака [769]. Перший схарактеризував розвиток освіти в регіоні протягом 1960–1980-х рр., презентуючи динаміку розвитку освітніх закладів, підготовку кадрів для них. О. Стяжкіна проаналізувала процеси в культурній сфері, зокрема формування контингенту вищих навчальних закладів із колишніх школярів. Авторка приділила увагу організації внутрішнього життя закладів, зміни в освітньому процесі, але незначну увагу приділила розвитку інфраструктури системи освіти, не з'ясувала негативні чинники впливу на неї. Дослідники вивчили процес радянiзації західноукраїнських земель, руйнацію, відбудову, відновлення мережі, труднощі та шляхи їх вирішення. Зокрема, С. Сворака схарактеризував процес входження західноукраїнської школи до системи

радянської. Він звернув увагу і на підготовку кадрів для цього регіону [632; 633]. Становище педагогічної інтелігенції стало предметом дослідження О. Рубльова та Ю. Черненка, які схарактеризували негативні наслідки «радянізації» для них, оскільки ті виражали інші ідеї [621]. Тобто, від початку 1990-х рр. в історичній науці стався справжній інформаційний прорив щодо ситуації в освіті у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр., що спричинилося розширенням доступу дослідників до архівосховищ, внаслідок чого вдалося звернутися до нових тем, запропонувати неупереджений погляд, відкидаючи радянську ідеологію, вивчити питання, що були на порядку денному.

У педагогічній науці з'явилися нові підходи до висвітлення історії освіти та педагогічної думки в Україні. Н. Гупан [747], М. Антонєць [352, с. 238–256], О. Адаменко [738] зверталися до такої спадщини, розглянувши джерела української педагогіки, особливості її розвитку, традиції родинно-шкільного та громадянського виховання молодого покоління, у тому числі в контексті шкільного життя. Науковці звернули увагу на психологічні особливості в контексті здобуття освіти. І. Бех [368], О. Киричук [477], М. Крупа [497] акцентували на розвитку творчих здібностей учнів, спираючись на індивідуалізацію та диференціацію освітнього процесу у школі та поза нею в історичній ретроспективі.

Соціологи в цей час звертали увагу на суперечностях у суспільстві, розбіжностях потреб виробництва та професійною орієнтацією випускників шкіл, між бажаним рівнем розвитку дитини та реальним рівнем її розвитку. Особливо автори наголошували на розриві знань і можливостей учнів міських та сільських закладів. О. Левко [521] та Ф. Філіппов [690] писали про недопущення дискримінаційної політики в процесі здобуття освіти незалежно від статі, національності, соціального походження та місця проживання.

На зламі останнього десятиліття ХХ–початку ХХІ ст. з'явилися нові теми й у філософських дослідженнях, що стосувалися нашої проблеми.

Науковці звернули увагу на джерела духовності українського суспільства, складові та становлення етносу, роль освіти та мови при цьому. Серед дослідників виділяємо О. Толочка [670], М. Степико [649], Б. Попова [689]. Філософія освіти стала галуззю, яка інтерпретувала її складові, напрямки та перспективи розвитку [535]. В її рамках вивчалися мета, ідеали, методологія педагогіко-історичного знання, процес створення освітніх інституцій, аналізувалися передумови та причини здобуття освіти з акцентом на важливості педагогічної діяльності [349].

О. Зарецький [444], О. Тараненко [660] схарактеризували теоретичні аспекти питання на основі аналізу текстів доби УРСР 1950–1980-х рр., розглянувши документи діяльності шістдесятників та розвінчуючи міфи освітнього та мовного простору в колишній республіці. Ю. Огульчанський [585], П. Стецюк [650] підіймали питання конституційно-правових основ утвердження статусу української мови як державної. Мовознавці зверталися до лінгвістичної спадщини своїх попередників, їх національно-культурної концепції розвитку українського суспільства та внесок у розвиток культурної сфери.

На початку ХХІ ст. науковці стали активнішими у власних пошуках. Вони розширили спектр проблем, які вивчали [607]. Н. Шліхта [722], О. Коляструк [441] дослідили питання смислотворчих складових тогочасного соціуму, приділивши увагу соціально-культурним аспектам. Вони довели, що тогочасний соціум мав власні символи, до чого долучали й молоде покоління. В. Даниленко, Н. Лаас, М. Смольницька [426], О. Янковська [734, с. 20–30] вивчили повоєнне суспільство в УРСР, його матеріальний і моральний стан. У роботах схарактеризували пріоритети розвитку Української РСР, де помічаємо, з одного боку, велике бажання влади швидко здійснити заплановане, а з іншого – брак матеріальних та людських ресурсів. В. Кононенко [754] й О. Коляструк [489] демонструють вплив тоталітаризму не лише на матеріальний світ людини, а й на її духовний розвиток, встановлюють причинний зв'язок між політикою сталінського режиму та

настроями населення України, станом його суспільної свідомості. Ю. Ніколаєць охарактеризував суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х–першої половини 1960-х рр. в українській історіографії та дослідження про ідеологізацію різних сфер життєдіяльності, участь учительської інтелігенції в суспільних процесах країни [582]. В. Даниленко схарактеризував суспільно-політичну кризу в Радянському Союзі кінця 1980–початку 1990-х рр., на тлі якого розгортався потужний національно-культурний рух [425]. Н. Брехунець дослідила умови розвитку української школи, соціального статусу педагогів, викладачів та учнів; розглянули наслідки національної політики партійно-радянської системи, що зумовили зменшення сфери вживання української мови, русифікацію, денаціоналізацію та уніфікацію освіти [743].

Сучасні дослідники здійснювали пошук причинно-наслідкових зв'язків явищам, які були притаманні реформуванню освіти та шкільного життя, аналізуючи їхню динаміку. Так, О. Бажан зупинив увагу на мовних аспектах проблеми [357], О. Яніцький – на причинах, перебігу та значенні реформи кінця 1950-х рр. [733] Саме під час «відлиги» було зафіксовано найвищу вимогу щодо статусу української мови [575]. Автори дають негативну характеристику нормативно-правовій базі запровадження, а фактично розширення вживання сфери російської мови [353], зокрема Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (24 грудня 1958 р.) [701].

М. Парахіна вивчила суспільно-політичний і мовно-культурний контексти підготовки та ухвалення закону [591]. В. Конюх проаналізував результати освітніх експериментів, які спрямовувалися на підняття загального рівня освіти людей [492]. В. Концур вивчила ідеологічні аспекти діяльності профспілкових комітетів у сфері матеріального виробництва, звернувши увагу на роль культурно-освітніх закладів профспілок в ідеологізації населення радянської держави [491]. Проте сільська школа перебувала на другому плані після міської, оскільки до неї відносилися як до

периферійної та тієї, яка б мала підготувати майбутніх кадрів для сільського господарства та продовжувати бути годувальницею [580].

Автори вивчили діяльність Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», яка працювала на початку 1960-х рр. у системі Академії наук СРСР і мала координувати соціолінгвістичні дослідження в країні. Українська мова, згідно з уявленнями керівництва, залишалася неперспективною та мала влитися у «велику російську», що яскраво виявлялося вже за роки «застою» [355]. Дослідники розглядали це питання і в діяльності дисидентського руху, самвидавничої літератури та відомих правозахисників, про що піде мова нижче [473].

Н. Брехунець [743], Л. Прокопів [610] вивчили питання реформування, що відбувалися в системі освіти протягом 1960–1980-х рр.: перехід на 10-річний термін навчання в школі (1964 р.), викладання систематичних курсів, скасування обов'язкової професійної підготовки у загальноосвітніх школах, запровадження факультативних курсів з окремих навчальних предметів, починаючи з 7 класу, поглибленого вивчення в 9–10-х класах окремих предметів (1966 р.), обов'язкової загальної середньої освіти (1972 р.) та їхні наслідки. Дослідники наголошують на нищенні національної школи в цілому. Вони зазначають, що 1984 р. було окреслено та прийнято нові напрямки шкільної реформи. Ж. Шевчук [779], Н. Шліхта [721; 722], Г. Касьянов [473] наголошують, що процес русифікації освіти здійснювався в Україні більш інтенсивно, ніж в інших республіках колишнього СРСР, мав власні тенденції та характерні риси. Стимулювання процесу русифікації в гуманітарній сфері здійснювалося як на основі законодавчих і нормативних актів, так і на рівні конкретної практичної діяльності органів державного управління СРСР та УРСР, які запроваджували в життя положення сумнозвісної теорії «злиття націй і народностей». Процес русифікації у сфері гуманітарної політики відбувався на тлі вихолощування з наукових праць, творів літератури, мистецтва найбільш яскравих подій з історії України, імен видатних діячів,

що зробили помітний внесок в українську культуру, від чого цілеспрямовано відлучали нове покоління [573]. Політика русифікації викликала серйозне незадоволення в українському суспільстві й, у першу чергу, у середовищі української інтелігенції та молоді. Дослідники, серед яких В. Кубайчук [500], О. Бажан [357] О. Лаврут [511], присвятили власні розвідки проблемі мовної політики в освітній сфері. Мовні питання та освіта займали помітне місце у програмних документах і конкретній практичній діяльності правозахисних організацій [517], які діяли в цей час [685].

Актуальною залишається регіональна історія. Вона, з одного боку, показує оригінальні явища, процеси, події, що відбувалися в різних куточках УРСР, з іншого – демонструє схожість і системність того, що відбувалося в загальному масштабі. До таких авторів відносимо І. Ковальчука [479], О. Фоміну [773], Л. Капітан [470; 471], В. Омельчука [586] та інших, які розглянули становлення та розвиток шкіл на Буковині, у Закарпатті та Криму, продемонструвавши перевагу радянських ідеологем у цій сфері [561]. Вони, звертаючись до суспільно-політичних, культурних, релігійних аспектів, зазначають їхні особливості та труднощі, які ті переживали.

Я. Верменич здійснила регіональну аналітику в контексті дискурсів соціогуманітаристики, характеризуючи демократичний культурний регіоналізм як детермінанту історичного розвитку та окреслює його стратегічні пріоритети [384]. Ці аспекти набули актуальності останніми роками в умовах гібридної війни. Зокрема, автори наголошують на спільності процесів, що відбуваються на Донеччині, Луганщині та Криму, ще раз доводячи, що всі ми маємо спільну історію та культурні надбання [432]. С. Кульчицький, Л. Якубова та інші писали про розвиток не лише шкільної, а й професійно-технічної, вищої освіти протягом ХХ ст. [503]. Вони привернули увагу до труднощів відбудовчого періоду, втрат людського та матеріального потенціалу. Автори презентували статистичні дані, що дозволяють простежити динаміку розвитку шкіл.

О. Бажан вивчив нормативно-правове забезпечення включення Кримської області до складу УРСР, чисельність населення області за національним складом за даними переписів 1939 та 1959 рр. У його роботі знайшло відбиття обговорення серед представників партійної номенклатури питання про вивчення української мови: коли розпочинати, у якому віці. Вони зупинилися на початковій школі, що було цілком логічно. Це спонукало розв'язати певні питання. Перш за все, кадрове, оскільки в області була незначна кількість учителів, які нею володіли. Звичайно, одразу перейти на українську мову викладання було складно, тому в регіоні школи працювали за двома планами – російськомовним та україномовним. Автор наголошує, що ніяких спротивів з боку громадськості це не викликало, учителі спокійно сприйняли зміни. Інша проблема полягала в науково-методичному та матеріальному забезпеченні закладів: база для викладання української мови в школах Криму була надто бідна [358].

Дослідники зверталися до характеристики освітнього процесу, вивчення окремих дисциплін, з'ясовуючи чинники впливу, що й обумовлювали діяльність педагогів та здобуття освіти учнями. О. Лаврут [512], К. Богатирчук [375] наголошували на односторонності цього процесу, перегибах і відсутності системи. Важливим учасником шкільної освіти було учительство, яке науковці – Л. Романець [766], І. Лікарчук [525], І. Елліс [748], О. Марчук [546] – розглядали з різних позицій: як професійну, соціальну, культурну групу, учасника громадського життя.

Дослідники вивчали світогляд педагогів, який міг не збігатися з офіційним, від чого, у першу чергу, страждали вони у психологічному та матеріальному плані, що знайшло відбиток у колективній монографії Інституту історії НАН України «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.)» [600] та публікації С. Лободи [527]. Історики зосередилися на вивченні повсякденного життя педагогів, шляхах формування їх світогляду, на що впливали різні фактори [532] й часто не залежали від них [531]. Це питання стало предметом

уваги науковців, серед яких О. Удод [678], Л. Ковпак [480] та інші. Вони схарактеризували сучасні дискурси соціальної, локальної та економічної історії, акцентуючи на їх інтер- та міждисциплінарності [680]. Т. Марусик висвітлює життєдіяльність і внесок західноукраїнської гуманітарної інтелігенції, у тому числі й учителів, у суспільно-політичне життя. Авторка зупинилася на культурно-духовних аспектах проблеми [545]. Ю. Войцехівський розглянув питання громадсько-політичної діяльності вчителів УРСР протягом 1960–1970-х рр. [389].

Історики зацікавлені й вивченням «нерадянської поведінки школярів», яка виявлялася у «неправильній поведінці», «дискутуванні на уроках», «зривах занять», грабунках, «викривленні світогляду», перегляді закордонних фільмів, розмальовуванні стін на будівлях, написаннях записок жартівливого змісту, які характеризувалися як антивладні, що суперечили радянському буденню. Серед таких авторів виділяємо Н. Хоменко, Ю. Каганова. Перша проаналізувала листи-звернення до владних структур щодо політичних, економічних та світоглядних позицій, виокремила причини, подальше ставлення дівчат та юнаків до реальної дійсності [699]. Робота Ю. Каганова присвячена конструюванню «нової людини» у другій половині ХХ ст. Один із розділів своєї роботи він присвятив реалізації цього через школу. Дослідник підкреслював, що через неї радянська влада відлучала дітей від сімейних цінностей і призвичаювала до радянських. Автор зупинився на шкільних реформах, які не готували випускників до життя: у них були відсутні знання та практика з сімейного виховання, подружнього життя та економічної сфери. Водночас він цілком справедливо, на наш погляд, засудив недооцінку гуманітарної складової, яка й формувала в молодого покоління людські ідеали, розвивала їх світогляд. Останнє здійснювалося через численні заходи, які могли мати формальний характер. Не дивно, що частина учнів у власних діях показувала неприйняття, засудження або нерозуміння радянської дійсності: можливо, через відсутність досвіду, інформації, догляду та спілкування з дорослими [465].

Оскільки школа співпрацювала з родиною, то ми звернули увагу на праці відповідної тематики. Ю. Тищенко [667] О. Лаврут [515] аналізували ставлення держави до цього соціального інституту, демонструючи, фактично, його допоміжну функцію. При цьому науковці долучили усноісторичні джерела, що було відсутнє в попередні періоди. На їх основі здійснена спроба реконструкції взаємодії сім'ї та школи. Автори показали роль батьківських колективів у житті школи та вирішенні матеріальних і культурно-дозвіллевих питань дітей. Дослідники продовжували вивчати діяльність учнівських організацій, але відкидаючи вже ідеологічну заангажованість, характеризуючи механізми взаємодії учнівства та молоді з державою. Ці питання стали темами досліджень для Д. Князевич та О. Мовчан [751; 565]. Тобто, історичні дослідження нашої проблеми змінили свій вектор, започаткувавши нові теми та модерний підхід для подальших пошуків.

Представники педагогічної науки систематизували знання про періодизацію розвитку змісту шкільної освіти, схарактеризували питання підвищення ефективності освітнього процесу, зокрема уроків та їх структури, відкриття кабінетів з вивчення передового педагогічного досвіду. Серед таких науковців варто згадати В. Курила [505], Т. Литньову [524] та інших [412]. Ґрунтовною працею стало дослідження Л. Березівської, присвячене процесам реформування шкільної освіти в Україні протягом ХХ ст. Один із розділів характеризує наш період, проте у хронологічному вимірі він є ширшим. Дослідниця дотримується тверджень і періодизації подій, що пов'язані зі суспільно-політичними критеріями. Авторка презентує навчальні плани шкіл з різними мовами навчання, освітні трансформації, котрі відбулися у цей період. Наступні періоди характеризуються частковими змінами та наростанням стагнаційних явищ у шкільній освіті [465].

Педагоги звернули увагу на державну політику в освітній сфері. Починається активне вивчення історії педагогічної думки та освіти, спираючись на джерела. До кола таких дослідників відносимо

Л. Пироженко [597] та О. Петренко [695]. Як зазначає О. Сухомлинська, провідною тенденцією досліджень було включення до їх структури локальних та індивідуальних проблем [653]. Автори зупинилися на діяльності радянських педагогів, звертаючись і до спадщини репресованих свідомих українців, зокрема Б. Грінченка, О. Залужного та інших. Педагогічним дослідженням притаманний розгляд соціальних, національних, регіональних аспектів, історії сім'ї, дитячих та юнацьких організацій [492]. Педагоги приділили увагу й аналізу фактологічного матеріалу, його переосмисленню та інтерпретації, продовживши практику вивчення регіональних і місцевих аспектів проблеми. К. Чертова [777], Г. Іванюк [452], О. Фізеші [773] представляли саме такі роботи.

С. Пономаревський [605] та В. Кузьменко [502] схарактеризували нові підходи до висвітлення історії освіти в Україні та діяльності її суб'єктів. Н. Тіхонова вивчила питання співпраці з сім'єю, продемонструвавши особливості етапів становлення та розвитку їх взаємозв'язку та громадськості у вихованні учнів, проаналізувавши взаємозалежність між соціальними інституціями в контексті суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку [668].

Заслуговує на увагу питання підручникотворення для школи. Воно залишалось актуальним одразу після закінчення війни, оскільки був втрачений книжковий фонд і необхідно створювати нові підручники. Я. Кодлюк [753], О. Жосан [442], О. Бондар [376] акцентували на теоретичних аспектах, водночас методологічні, фінансові та кадрові залишилися дещо поза їх увагою. Науковці, в основному, зосередилися на підручниках окремих дисциплін, у тому числі і для дітей шестирічного віку, де був відсутній досвід, що й обумовлювало труднощі у створенні цих книг.

На сторінках часописів знайшли відбиття проблеми, що були актуальними для педагогіки школи. Такі дослідження належать О. Крутько [498], Н. Хміль [697] та Н. Соколовій [641]. Вони звернули увагу на педагогічний потенціал та структуру урочної діяльності. Як зазначають

В. Кузьменко [502], А. Мехеда [557], головною метою здобуття освіти стало формування в учнів наукової картини світу, їх просвітництво та долучення до праці. Л. Семеновська [636], Н. Слюсаренко [640], О. Олеярник [763] торкнулися питання трудової підготовки школярів у другій половині ХХ ст. Автори наголошували на значній долученості дітей до цього, але до кінця 1980-х рр. інтерес до справи знизився.

Соціологи у своїх роботах звертають увагу на те, що освіта й наука спонукають до розвитку суспільства, тому має зростати й роль освіти в ньому [628]. У радянському соціумі це розуміли формально, але з часом таке ставлення призвело до кризи освіти, у тому числі і школи в Україні, яка почала шукати шляхи власного розвитку. В. Пилипенко, М. Требін вивчили теоретико-методологічні та історичні аспекти питання, акцентуючи на односторонньому ставленні до цього радянської держави, яка не сприяла її розвитку, але, як і інші сфери, розвивалася регламентовано [589; 671].

Філософи з початку ХХІ ст. звертаються до впливів радянської ідеології на тогочасне суспільство. Вони характеризують радянську філософію як «антимислення» або «протимислення», оскільки справедливо вважали інститутом упровадження репресій у сфері застосування розуму. Ідеологія впливала на населення через різні інституції, школа була саме такою. Вона через зміст і методи формувала відповідний світогляд у педагогів, учнів та громадськості, контролюючи публічне мислення. Дослідники акцентували на важливості антропологічних підходів у процесі вивчення проблеми функціонування школи. До таких авторів відносимо О. Базалука [359], В. Кременя [495], К. Малєєва [542] та інших [375]. Автори зазначають, що нині в Україні філософія освіти «...постає як сукупність світоглядних теорій (ідей), які зумовлюють методологію виховання й навчання, становлення відповідного типу особистості». С. Грабовський [410], Г. Москалик [568] вивчили питання філософського осмислення реформування освіти, відродження української філософії в УРСР протягом

1960-х – 1980-х рр., у тому числі і з позиції освіти, звертаючи увагу на різні аспекти проблеми [770].

У ХХІ ст. мовознавці продовжували реабілітувати забуті несправедливо імена учених. Вони зверталися до спадщини А. Білецького, який довгий час був директором Інституту мовознавства імені О. Потебні. З новою силою дослідники підіймали проблему мовної політики та україномовної освіти у школі. Вони занепокоювалися про становище української мови та відсутність можливості у дітей нею навчатися, наводили дані за різними регіонами УРСР [370]. До таких авторів належать О. Тараненко [660], О. Ткаченко [669]. Віддаємо належне доробку Л. Масенко, яка приділила увагу становищу української мови та сфери її вжитку за радянських часів [547; 548]. У праці науковиця показала мовні кліше, які використовували партійці задля демонстрації досягнень влади. Авторка схарактеризувала ставлення населення до людей з іншими поглядами, окрім офіційних, що було притаманне й дитячим колективам [549].

Політологи, етнологи, державні управлінці також цікавилися різними аспектами функціонування школи в УРСР. Зокрема, Є. Красняков, М. Ярмоленко схарактеризували сутність і складові освітньої політики [494; 737]. Вони продемонстрували територіальні відмінності функціонування мов у різних регіонах УРСР. Автори довели, що в регіонах, де процес русифікації був потужнішим, функціонування української мови перебувало на другому плані [439; 590]. Л. Нагорна звернула увагу на суперечки в осмисленні зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім [573]. У фокусі дослідників – проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних із різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань, конструктів історичної пам'яті [563; 564].

Наслідком асиміляційної політики в УРСР, що виявилось й у загальноосвітніх школах, стало засмічення мови. Автори вітали прийняття Закон УРСР «Про мови в Українській РСР» 1989 р. за тих умов. Позитивом

стала прокламація цінності мови як національного надбання, неприпустимість мовної дискримінації. Ю. Чередник наголошує на ролі мови в консолідації народу та нації, ідентифікації, яка має відбуватися й засобами здобуття освіти [777]. В. Панібудьласка, С. Савойська [683] та О. Куць привернули увагу до збільшення відсотків тих, хто хотів навчатися українською, збільшення україномовних закладів в усіх регіонах України, забезпечення україномовною навчальною, методичною та іншою літературою, підготовку педагогічних кадрів, для яких були відкриті нові спеціальності, кафедри та з'явилися дисципліни протягом другої половини 1980–початку 1990-х рр. З метою забезпечення україномовних шкіл відповідними фахівцями, випускникам сільських шкіл надавалася можливість вступати поза конкурсом. Відбувалося поширення вжитку української мови в школі [563]. Відкрилися можливості здобувати шкільну освіту національним меншинам, котрі мешкали в державі. Відбувалася перекваліфікація учителів російської мови на українську. Автори наголошують на політичній та фінансовій підтримці розвитку освіти [564].

Отже, протягом 1990-х – 2000-х рр. вітчизняні науковці здійснили потужний інформаційний прорив у вивченні радянської школи в Україні. Відбувалося переосмислення попередньої традиції, тематики досліджень, з'ясування нових аспектів, стратегій і концепцій, що обумовлювалося певними суспільно-політичними, економічними та культурними чинниками. Для сучасного етапу опрацювання проблеми характерне заповнення подієвих прогалин, прагнення подолати заідеологізованість, переосмислення попередньої історії та наукового досвіду, піднесення українськості як такої, демонстрація досягнень у різних галузях, донесення до читача нового інтелектуального продукту. На зламі ХХ–ХХІ ст. дослідники відійшли від написання монотем, перейшовши до багаторакурсного висвітлення радянської школи з гуманітарних позицій. Як наслідок, зросла частка антропологічних, мікроісторичних, соціальних та інших досліджень. Сучасні українські науковці опанували різні аспекти проблеми: умови

функціонування школи в контексті суспільно-політичних перетворень, реформування освіти, освітньо-виховний процес, антропологічні аспекти проблеми. Водночас ці сюжети представлені мозаїчно, у контексті інших ширших проблем.

Зарубіжна історіографія історії радянської школи повоєнних десятиліть презентована працями представників діаспори та дослідженнями іноземних авторів. Закордонна українка переймалася проблемою школи в контексті «совєтського» періоду в історії України, який вона оцінювала доволі критично на противагу радянським історикам. Щодо повоєнного періоду, то виступали фактично в ролі спостерігача, критика та аналітика. Представники інтелектуальної діаспори Україну розглядали з позиції геополітики [342]. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що Москва та Ленінград мали більше освітніх можливостей у порівнянні з УРСР, яка, перебуваючи у складі Радянського Союзу, опинилася в ізоляції, так само як інші республіки. Радянська Україна, навіть у такому образі, втрачала власне самобутнє обличчя, уніфікуючи шкільне життя на радянський прообраз [340]. В. Серчик [341], Д. Соловей [643] та інші [338] свою позицію демонстрували через засудження радянської системи та доводили право України на існування, демонструючи приклади з її історії, акцентуючи на самобутності розвитку різних складових суспільства [475].

На погляд В. Гришка, повоєнний період характеризувався наступом на національну свідомість та поступову русифікацію, що кваліфікував «мовно-культурним терором». Автор звернув увагу на так звану «шкільну акцію», що полягала в роботі націоналістичного підпілля з учителями, які прибули зі східних регіонів УРСР. Історик наголошує, що тисячі відряджених молодих фахівців пройшли їх перевишкіл і долучилися до спільної справи. Але про розправу над ними автор замовчав. За його спостереженням, саме учнівство стало активним учасником протестів, починаючи від кінця 1950-х рр. [416].

Дослідники вивчили суспільно-політичні та економічні трансформації, продемонстрували вплив політичних і демографічних змін у посталінську

добу 1960–1970-х рр. на освітні тенденції в радянському суспільстві, показуючи поступовий наступ на українську школу [336]. Вони засуджували політику Комуністичної партії, зокрема в освітянській сфері [328].

Потужним рухом стала діяльність педагогічної громадськості, яка відстоювала право українців мати власну державу, школу та мову. Автори акцентують на допомозі УРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у справі поповнення україномовної та українознавчої книжкової продукції через бібліотеки та долучення молоді до цієї справи [718].

Л. Білецький [371], Р. Паклен [588] та інші [332; 526] розглядали шкільництво в Українській РСР з позиції засилля чужоземної культури, відкидаючи й позитивні сторони, які були притаманні розвитку цих закладів. Автори засуджували процеси денаціоналізації, формування почуття меншовартісності українського, писали про видання шкільних творів замість української російською. К. Меннінг [334] схарактеризував погляди дисидентів, передумови, причини виникнення руху, основні напрямки їх діяльності та значення для формування свідомості населення підрадянської України. Важливе місце в цьому займала культурна сфера зі своїми глибинними традиціями. На хвилі епохи відлиги модно було говорити про українську мову, як зазначав В. Мороз, бо тоді була така атмосфера, про любов на самобутність мови говорили навіть російськомовні митці, щоби вливатися в загальну картину. Але потім – удари за ударами [567]. Дослідники засуджували політику Москви, підкріплену різними «теоріями» та «прогресивними гаслами» у той час, коли держави світу пішли далеко попереду, СРСР відставав за різними показниками. Причиною цього була й непослідовна освітня політика [339].

У працях представників української еміграції засуджено політику Комуністичної партії, котра виступала знаряддям боротьби проти інакомислення та її учасників, якими були й освітяни, створивши для цього потужний репресивний механізм [620]. В. Чапленко [706, 707], Ю. Любінецький [538] виступали проти антиукраїнської політики в

політичній, економічній та культурній сферах, що виявилось у протистоянні з російськомовним засиллям.

Русифікаторську політику уряд маскував під гаслом «розвитку національних мов та культур», а дослідники діаспори називали це наступом «новітньої валуєвщини» на українську мову та освіту [409]. Автори виокремлювали кроки до цього: підпорядкування неросійських народів московському центру, партійна селекція колишніх випускників шкіл – вступників до вищих навчальних закладів і негативні наслідки для українців, партійний нагляд за педагогічними кадрами, розподіл їх під прикриттям розв’язання внутрішніх проблем, централізований розподіл фінансових надходжень на освітню галузь, навчально-методичне забезпечення. Про це писали І. Лисяк-Рудницький [340], Н. Дзьомба [433].

М. Мельник у своїй роботі продемонстрував захист української мови та україномовної освіти письменниками І. Драчем, Д. Павличком, Б. Олійником. Він вважав, що вивчення української мови й освіти мало бути обов’язковим і ставити питання про це не мало взагалі сенсу [552]. Загалом діяльність істориків в еміграції спрямовувалась на підтримку українських елементів у школі в Україні радянської доби. Політику московського центру вони кваліфікували як колоніальну, що виявлялося в нівелюванні інтересів українців, асиміляції у шкільній освіті. Проте їхні роботи мають аналітико-узагальнювальний характер [333].

Для праць закордонних дослідників характерна аналітична складова. Е. Гобсбаум [403], Бета Дж. Сингер [337], Роберт Дж. Флінн, Раймонд А. Лемаль [710] та інші [438] зосередилися на епосі ХХ ст. [430], яке стало віком потрясінь і колосальних випробувань людства [424; 433]. Британський історик Дж. Хоскінг схарактеризував закон 1958 р. в СРСР як призначений «не для русифікації, а для радянізації». Автор наголошує на тому, що складовою процесу радянізації (або «советизації») стала русифікація, метою якої вважали забезпечення державного контролю над неоднаковістю або інакшістю населення [700].

Саме радянська влада амбіційно здійснювала створення сучасного «людського типу» з новим обличчям. А процес радянзації дослідники вважали потужнішим за русифікацію доби царату. Така модернізація передбачала зростання бюрократії в різних сферах, а вона ліпше функціонує на спільній мові. Тому знання та досконале володіння російською мовою, вивчення якої починалося зі шкільних років, стало обов'язковим для тих, хто хотів здійснити кар'єру. Не дивно, що Ю. Сльозкін назвав СРСР «комунальною квартирою», у якій для кожного народу виділили «власну кімнату». Не всі вони були однаковими за площею та важливістю. Російська культура, звичайно, була *primus inter pares* [633; 642]. Тож не дивно, що дослідники зупинилися й на етнічній композиції в Українській РСР у період кризи радянської системи та перебудови, акцентуючи увагу на правах українців, так само як і для інших, можливість та необхідність їх реалізації. До таких дослідників належать М. Дичок [333], А. Кармазін [332], Б. Вільямс [342]. Науковці показали ставлення радянської влади до національних меншин, які прагнули відродити власні культури. Їх звинувачували в політичних крайнощах, у підпалах, забороняли виходити на демонстрації, причому вже і в часи перебудови. Радянська школа розглядалася в контексті причин розпаду СРСР. Вони характеризували цей процес як один з етапів деколонізації та революції «внутрішньої» та «зовнішньої» імперії [400]. У республіках з'явилися «революційні сили», які прагнули відокремлення від Москви. Так відбулася четверта деколонізація, що призвела до ліквідації радянської метрополії («останньої імперії ХХ століття») [338; 343; 700]. Показовим є вивчення цього сегменту у країнах пострадянського простору [387].

Щодо російських істориків, то їхні праці мали і спільні, і відмінні риси з вітчизняними дослідниками. До початку ХХІ ст. в їхніх роботах простежується вивчення раніше заборонених тем. Вони дослідили вплив суспільних трансформацій, які відбувалися в радянському суспільстві на інші його сфери та групи населення. І. Подцатова [762], А. Куропаткін [757]

вивчили вплив ідеології на культурну сферу, зазначивши що система шкільної освіти виконувала не лише навчальну мету, а й була знаряддям ідеологічної пропаганди. Дослідники показали, що підручники та посібники, видані в Українській та Латвійській РСР, мали власні особливості, тому радянська влада особливу увагу привертала до цих республік, вихолощуючи їхню самобутність. Л. Холтобіна [775], К. Маслинський [759] не оминули питання виховного процесу у школах. Вони зупинили увагу на музейній педагогіці, діяльності організацій патріотичного спрямування та шкільному повсякденні. Дослідники проаналізували особливості вивчення шкільних дисциплін і роль у цьому шкільних підручників. До таких істориків відносимо Г. Аллабердіну [739] та Л. Рудневу [767]. Зокрема, остання зупинилася на етапах творення книг для шкіл та особливостях їх застосування в освітньому процесі. Вивчивши здобутки російських дослідників, зауважимо, що проблема організації освітнього процесу, професійних і соціальних груп українського шкільництва періоду другої половини ХХ ст. залишилися осторонь. Вони обходили антропологічні та мовні питання. Дослідники розглядали УРСР в контексті Радянського Союзу. Особливу їхню увагу привертала суспільні трансформації в радянському соціумі.

Отже, історія радянської школи в Україні у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр. є багатоаспектною проблемою, тому не дивно, що до її опрацювання долучилися не лише історики, а й представники дотичних галузей наукового знання. Найширше в літературі представлені питання освітнього розвитку, мовної політики в УРСР. Радянські науковці, приділивши увагу ідеологічному підґрунтю проблеми, усе ж презентували фактологічний матеріал, який однобоко висвітлював проблему функціонування школи. Головними маркерами виступали теми, присвячені ролі Компартії в розвитку освіти. У дослідженнях школа показана як елемент радянського суспільства, підпорядкований його загальній потребі розбудові «соціалістичного» простору на чолі з КПРС. На основі опрацювання

партійно-державних документів, діловодних матеріалів, статистики науковці вивчали матеріальне, кадрове забезпечення діяльності школи, теоретичне та методологічне підґрунтя освітнього процесу, діяльність педагогів та учнівства в контексті суспільно-політичного життя Української РСР. Проте людина, пов'язана зі школою, залишилася поза межами їхньої уваги, оскільки в розумінні науковців цього покоління учасники освітнього процесу мали б поглинатися радянською системою. Зарубіжні науковці, включаючи істориків – представників діаспори, до теми радянської школи зверталися в ширшому контексті історії України радянської доби, акцентуючи увагу на національно-мовній складовій. Зі здобуттям незалежності українські науковці отримали більше можливостей у вивченні радянської школи. Розлет їхніх інтересів охоплює широке коло сюжетів: від функціонування школи у радянському соціумі до життя окремої людини, за влучним висловом М.Блока, «взятої з маси». Не зважаючи на очевидні здобутки кількох поколінь дослідників, цілий ряд аспектів проблеми наразі потребують спеціальної уваги, зокрема політичний, організаційний, громадський, антропологічний виміри, що надасть завершеного уявлення про радянську школу в УРСР як інститут соціалізації дитини в умовах тоталітарно-адміністративної системи.

1.2 Характеристика джерел

Дослідження спирається на широкий спектр історичних джерел, серед яких писемні, зображальні, усні, речові. Основу його склали писемні джерела, об'єднані в сім груп: нормативно-правові акти, діловодна документація, статистичні матеріали, документи громадських організацій, навчально-методична література, періодика, джерела особового походження.

Нормативно-правові документи посіли чільне місце в дослідженні, оскільки створюють підґрунтя для вивчення основних напрямів діяльності школи у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр. Ці джерела дають

уявлення про політику радянського уряду щодо освіти УРСР. Частина їх опублікована. Серед них виділяємо «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)» [300], «Комуністична партія України: з'їзди і конференції» [301] Збірки документів присвячені національній політиці в колишній республіці. До таких відносимо «Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах» [298], «За права народу: збірник документів Української Гельсінської Групи» [299] та інші [305]. У них містяться законодавчі документи про створення та функціонування національних шкіл, підготовку кадрів для них, діяльність дисидентів, які виступали на захист прав і свобод українців, зокрема на здобуття освіти українською мовою.

У «Збірнику наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» знаходимо закони, розпорядження, інструкції та інші документи [306, с. 8–11; 302, с. 9–29], що стали нормативно-правовим підґрунтям діяльності шкіл [318, с. 5–11] та її учасників [310, с. 3–4; 311, с. 3–12]. У «Декларації Української Громадської Групи сприяння виконання Гельсінських угод» презентовані матеріали статті міжнародного права щодо реалізації законодавства про освіту, яка мала бути безоплатною на шкільному рівні та загальнодоступною, спрямована на розвиток особистості через долучення до культурних надбань людства та народу, захист моральних і матеріальних інтересів. Ці та інші положення відстоювали дисиденти [322].

Значна частина законодавчих документів зберігається в архівосховищах, передусім у центральних. Всього опрацьовано 196 справ 34 фондів. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України фонд Р 166 (Міністерство освіти і науки України, м. Київ) містяться нормативно-правові документи щодо діяльності школи в УРСР періоду, що вивчаємо: постанови, накази, закони, розпорядження. Він представлений матеріалами управління шкіл, яке контролювало діяльність закладів освіти. Опрацювання архівних документів дозволило скласти уявлення про нормативно-правове підґрунтя фінансування шкіл, розподілу

вчителів, їхнє навантаження, матеріальне забезпечення, принципи організації навчально-виховного процесу [1].

Діловодні документи презентують діяльність шкіл, особливості викладання дисциплін, ставлення педагогів до власної роботи, їхні міжособистісні взаємостосунки. Фонди обласних архівів: Донецької, Львівської, Івано-Франківської, Харківської, Запорізької, Київської, Житомирської, Вінницької, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей містять листування з Міністерством освіти УРСР, документи до виконання для облВНО, рішення та розпорядження виконкомів [59; 63]. В архівосховищах зберігається листування з Міністерством освіти УРСР, завідувачами райВНО, прокуратурою з приводу «компрометуючих» матеріалів на працівників освіти. Зокрема, тут є інформація Міністерству освіти УРСР та облвиконкому «Про посилення контролю і надання допомоги освітнім закладам прикордонних районів Чернівецької області», відомості, списки та довідки про виконання постанови ЦК КП УРСР «Про підготовку і виховання учительських кадрів в УРСР» від 26 червня 1967 р. [104].

Вивчення інформації райВНО про проведення серпневих нарад учителів дозволило визначити коло актуальних питань розбудови шкільної освіти [60]. Протоколи нарад директорів шкіл, які велися постійно, розкривають внутрішні інституційні та особистісні проблеми, взаємини між учасниками освітнього процесу тощо [72]. Матеріали вчительських нарад мають потенціал до вивчення життєдіяльності конкретного закладу: питань, які стояли на порядку денному, та шляхи їх вирішення, організацію освітнього процесу, досвід учителів і процедуру визнання праці учителів, характеристики та рекомендації, відомості про них та особові справи, громадську діяльність педагогів [81].

Довідки про результати інспекторських перевірок стану навчальної та виховної роботи надали можливість вивчити й різні аспекти діяльності школи: кадровий, методичний, матеріальний та ідеологічний [56]. Матеріали містять інформацію про надання школам допомоги колгоспів, радгоспів і

промислових підприємств, навчання дітей у процесі політехнізації, їхню роботу в канікулярний період та дозвілля учнів. Присутні звіти, плани роботи, протоколи загальних зборів членів місцевих комітетів, на яких виступали представники громадськості, розповідаючи про взаємозв'язки зі школами, висували пропозиції щодо поліпшення освітнього процесу в них, розв'язання питань їхнього забезпечення, проходження практики учнів та професійної орієнтації [63]. Серед документів доволі інформативними є протоколи батьківських зборів і комітетів, що стали в нагоді в процесі вивчення питання взаємодії школи та сім'ї [93].

Статистичні матеріали дають уявлення про кількісні та якісні характеристики шкіл. Тут знаходимо динамічні показники щодо різних регіонів, типів закладів, місцевостей (сільські, міські, селища міського типу). У статистичних збірках – «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967» [311], «Народне господарство Української РСР (1956–1990 рр.): статистичний щорічник» [303] – міститься інформація про відновлення та подальший розвиток освітніх закладів. Акцентовано на збільшенні кількості шкіл, рівень освіти, форми підготовки педагогічних кадрів, видання навчальної та періодичної літератури тощо [323].

Збірники представляють і забезпечення населення: виробництво товарів, у тому числі й культурно-побутових, попит населення на них, послуги на утримання дітей у школах та поза ними, екскурсійно-туристичні, санаторно-лікувальні та охорони здоров'я, що надало можливість вивчити матеріальні (питання будівництва та введення в дію шкільних закладів, розв'язання питання житлового забезпечення державними підприємствами й організаціями) та соціальні аспекти нашої проблеми [324].

Значний масив статистичних матеріалів зберігається в центральних та обласних архівах. Наприклад, фонди державного архіву Донецької області [66] (Ф. Р 2794. Исполнительный комитет Донецкой области Совета депутатов трудящихся, Ф. Р 2852. Донецкий областной отдел народного образования) презентують дані про повоєнний стан шкільної освіти: мережу

закладів, їхній кількісний та якісний склад, функціонування російськомовних та україномовних шкіл, динаміка яких збільшувалася поступово на користь перших, вивчення української мови та російської представниками окремих етносів, успішність учнів та їх харчування, формування бюджету освітніх закладів, розподіл коштів на різні видатки, презентують інформацію про мережу освітніх закладів, кошториси на будівництво та ремонт шкіл, технічне забезпечення тощо [68].

Вивчення статистичних звітів відділів за певний період, що сконцентровано в державних обласних архівах (зокрема у фонді Р 3 Відділ народної освіти виконавчого комітету Станіславської обласної Ради депутатів трудящих, м. Станіслав Станіславської області [109], Р 163 Обласний відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради та депутатів трудящих, м. Львів [116], Р 1869 Відділ народної обласвіти виконавчого комітету Дрогобицької обласної ради депутатів трудящих, м. Дрогобич [117]), дозволило простежити динаміку життя школи в регіоні. Статистичні звіти про підготовку шкіл до нового навчального року показали нагальні проблеми, що потребували вирішення та шляхи їх подолання, пропозиції районних відділів народної освіти з питань перебудови системи народної освіти тощо.

Документи громадських об'єднань і політичних партій (профспілок, компартійних осередків, комсомольської та піонерської організацій тощо) демонструють їхню діяльність в освітній сфері. Вивчення постанов, протоколів, доповіді, стенограми республіканських конференцій профспілок і постанови президії Української республіканської ради профспілок, інформації ВЦРПС, Укрпрофради обкому КП УРСР про роботу облпрофспілки та профспілок регіонів, документів звітно-виборчих профспілкових зборів, листування з обкомами ЦК компартії Української РСР, обкомом ЛКСМУ з питань поліпшення навчально-виховної роботи у школах дозволило схарактеризувати взаємодію цих органів зі школою. Особливу увагу привертають документи фонду Р 1 (Центральний комітет

Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991 рр.) ЦДАГО України [40], у якому є доповідні записки про стан навчальної та виховної роботи, проведення партійних зборів, які зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань. Матеріали про забезпечення педагогів та їх сімей, розв'язання житлово-комунальних питань, оздоровлення, організацію та проведення дозвілля, що відбувалося через звернення до відповідних установ і безпосередньої діяльності зберігаються в державному архіві Херсонської області, фонді Р 2296 (Херсонський обласний комітет працівників освіти, вищої школи та наукових установ) [155]. Наприклад, фонд «Харківський обласний Будинок вчителів Харківського обласного комітету профспілки робітників початкової та середньої школи» дає уявлення про громадське навантаження учителів, їх участь у відбудові втраченого потенціалу, взаємовідносини з різними установами та організаціями (Р 6056). Тут містяться плани та звіти про його роботу, накази, протоколи та відгуки про концертну діяльність [151].

Навчально-методична література представлена планами, програмами, підручниками, посібниками та методичними вказівками. Вони надали можливість вивчити навантаження, змістовне наповнення та особливості викладання предметів у школі. З одного боку, це державний документ, оскільки затверджувався Міністерством, але й була рекомендацією до організації освітнього процесу. Досліджуючи їх, можна простежити еволюцію у процесі вивчення різних дисциплін. До кожної з них педагоги отримували методичні вказівки під час викладання, що обумовлювалося вимогами до закладів освіти [77]. Схожі матеріали зустрічаємо у «Збірниках наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР», який виходив двічі на місяць [233, с. 17–20]. Він містив не лише нормативно-правове підґрунтя діяльності шкільної освіти, а й рекомендації щодо організації вивчення різних предметів, заходів виховного спрямування, які проводилися в масштабах школи, місцевості, регіону, республіки та Союзу [230, с. 5]. Потужний шар навчально-методичних матеріалів зберігається в архівних

установах. Зокрема, фонд Р 4003 Державного архіву Херсонської області містить колекційні документи учителів м. Херсона: плани та конспекти уроків, методичні розробки народних і заслужених учителів, фото, досвід педагогічної роботи [84; 156]. Програми та плани, які зберігаються в архівосховищах, бібліотеках та особистих архівах презентують вивчення дисциплін за різними періодами та класами. Їх навчальне навантаження було обумовлено новими суспільними викликами, які поставали перед радянським соціумом [204, с. 14–17].

У підручниках знайшов відбиття не лише програмовий матеріал, який мали опанувати учні, але і їхні сторінки дають змогу вивчити різні сфери життя радянського суспільства. Прикладом таких книг стали «Буквар» [200], «Українська мова» [250] та інші для учнів різних вікових категорій. В архівосховищах та приватних архівах зберігаються зошити вчителів та учнів. У матеріалах педагогів знаходимо опис їхнього досвіду роботи: тематику, форми, методи та прийоми, конспекти, записки, власні думки та висловлювання про освітній процес і його учасників [162].

Періодичні видання сприяли вивченню урядової політики щодо школи. За призначенням і цільовою аудиторією залучена до дослідження періодика поділяється на суспільно-політичну, професійну, наукову. Можна виділити центральні, республіканські (місцеві), галузеві видання. Серед них «Правда України» – орган Центрального комітету ЦК КП(б)У, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР, яка презентувала матеріали про ставлення уряду до шкільної сфери, фінансування, підготовку кадрів. Читачам надавали роз'яснення рішення з'їздів та нарад, презентували матеріали про підготовку до нового навчального року, участь школярів та педагогів у громадській роботі [326].

Газета «Радянська освіта» була періодичним органом Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ. Вона висвітлювала важливі державні події, промови радянських функціонерів, презентацію

досвіду роботи шкіл, їхніх партійних, комсомольських і піонерських організацій, учителів, інспекторських перевірок, організації канікулярного часу педагогів, дітей та батьків тощо, що стало в пригоді під час вивчення зазначених питань [327].

«Наддніпрянська правда» – орган Херсонського обласного та міського комітетів КП(б)У обласної та міської рад депутатів трудящих, на сторінках якого знаходимо інформацію про шефство над школами, недільники, суботники, забезпечення підручниками, нагородження вчителів медалями та орденами [328]. Обласна громадсько-політична газета «Радянська Волинь» презентує репортажі із засідання облвиконкомів, висвітлення питань відкриття шкіл, україномовної освіти, організації дозвілля дітей та рекламний калейдоскоп [329].

Журнальна періодика, зокрема «Комуніст України» – теоретичний і політичний журнал ЦК КП(б)У, дозволила визначити основні риси розвитку освіти в контексті радянського суспільства, вивчити його через реформи та прослідкувати динаміку в освітній системі [330]. «Радянська школа» дозволила простежити освітню політику, з'ясувати особливості навчальної та виховної роботи з різними категоріями учнів. На сторінках журналу зустрічаємо матеріал, присвячений історії освіти, використанню технічних засобів на уроці, а в кінці 1980-х рр. – комп'ютерів, новинам із-за кордону та анонсам майбутніх подій [331].

Джерела особового походження представлені листуванням, вітальними листівками, записками, автобіографіями, спогадами. Їх використання доречно у процесі дослідження соціальних та індивідуальних біографій з метою реконструювання цілісної картини діяльності школи. Прикладом таких джерел стали матеріали про педагогів, яких нагороджували похвальними грамотами, надавали звання [155; 157; 158; 163]. Цінними для розуміння змісту педагогічної діяльності в радянській школі є матеріали особових фондів архівів. У держархіві Одеської області доволі репрезентативним є фонд педагогині початкової школи О. Воронової, який містить

автобіографію, характеристику, почесні грамоти за високі показники в навчально-виховній роботі; діяльність деяких шкіл [139]. Аналогічний фонд Л. Бобровської Державного архіву Житомирської області тощо [84; 85].

Інформацію писемних джерел доповнюють зображальні матеріали. Передусім, вони представлені світлинами різних років, що зберігаються як в архівосховищах [139; 156; 164], так і в приватних колекціях [251–260]. У Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного [172] представлені фото урочної та позаурочної діяльності дітей і дорослих. Вони презентують життя школи та її учасників протягом періоду, що розглядається. Світлини дають уявлення про забезпечення, інтер'єр, одяг, взуття, зачіски, про дозвілля учнів.

Певну інформацію про суспільне призначення радянської школи містять плакати, що мали пропагандистський характер, закликаючи до певних дій. Через оголошення та рекламу пропонували стати учасниками різних кампаній. Опрацювання плакатних зображень допомогло з'ясувати методи впливу на дітей, взаємодію та взаємовплив різних соціальних інституцій на виховний процес, організацію вільного часу школярів, спілкування з дорослими та заняття спортом [195; 197].

У Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного зберігаються кінофільми про життя учнів і педагогів у зазначений період. Усі вони були постановочними, позитивно спрямовані, з ентузіазмом продемонстровані сюжети: від ПершOVERесня, уроків, зустрічей з різними особистостями, святами та урочистостями, участі дітей в юннатському та піонерському рухах, до іспитів, відпочинку та обов'язкової праці. Відеосюжети мають час перегляду 2–15 хвилин. Кількість опрацьованих матеріалів склала близько 80. Це збірники кіносюжетів, кіножурналу хронік «Радянська Україна» та «Піонерія», присвячені різним сторонам буття школи, особливо учнівській діяльності. У перші повоєнні роки кількість стрічок була незначною, присвячена відбудові економічного потенціалу та педагогам. Поступово замовлення збільшувалося. У 1980-х рр.

сюжети були вже не чорно-білі, а кольорові. Фільми дають зрозуміти та візуалізувати знакові для держави моменти шкільного буття. Переглядаючи сюжети, можна з'ясувати їх підготовку до уроків та різних заходів, участь у громадському житті [180].

Усна історія посприяла реконструкції повсякдення радянської школи, з'ясувати інтереси учнів та вчителів, їхнє буденне життя. Опубліковані матеріали, що демонструють напрямки діяльності учасників національного руху в кінці 1980-х–на початку 1990-х рр., містяться на порталі «Усна історія України» за підтримки Українського католицького Університету у Львові. Це інтерв'ю з політичними лідерами, дисидентами, дипломатами, журналістами, релігійними діячами, підприємцями, ученими, військовими, розвідниками, які брали участь або були свідками цього процесу [619].

У процесі дослідження вдалося зібрати інтерв'ю жителів Донецької, Запорізької, Київської, Житомирської, Чернігівської, Львівської областей [261–297]. У ході спілкування з респондентами зібрано інформацію, що стосується шкільного простору за 1950-ті–1980-ті рр. Серед опитаних – чимало осіб, які одночасно виступали в різних ролях – учнів, батьків, учителів. Вони допомогли реконструювати події та явища у шкільному соціумі, вивчити динаміку учнівських та учительських груп, дослідити індивідуальний і колективний досвід «проживання» подій, вивчити міжособистісні взаємозв'язки.

Поряд із цим було проведено анкетування. Питальник складено відповідно до цілей і завдань дослідження та необхідності пошуку інформації особистісного походження. Серед питань – дані про освіту, професію, дозвілля, ставлення до політики; членство у громадських організаціях; участь батьків у шкільному житті; ставлення до церкви, навчальне забезпечення, харчування, медичне обслуговування тощо [261–297].

Речові джерела надали змогу не лише побачити, а й у буквальному сенсі доторкнутися до того, що оточувало дітей і дорослих у школі, яке життя було вдома, що і чому цінувалося. До них ми долучили будівлі

закладів, їхній внутрішній вигляд (парти, столи, вивіски, приладдя), предмети, які мали відношення до того часу – пера, ручки, значки та інша атрибутика, вивчення якої сприяло з'ясуванню матеріальної та ідеологічної складової, активності дорослих і дітей у різних заходах. Одяг, взуття, прикраси допомогли вивчити їх смакові уподобання та рівень забезпечення. Домашнє начиння та сільськогосподарський реманент демонструють економічний хист учительства. Матеріали зберігаються у краєзнавчих музеях, музеях освітніх закладів, де експонати надають можливість схарактеризувати життя школи та її безпосередніх учасників. До таких музеїв відносимо Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук, який презентує історію вітчизняної освіти та педагогічної думки, надає можливість створити образ педагога, суспільну думку про школу та презентувати кращий педагогічний досвід [594].

Музей О. А. Захаренка – українського педагога, громадського діяча, заслуженого учителя УРСР, Народного учителя СРСР, академіка Академії педагогічних наук України, директора відомої в Україні авторської школи в селі Сахнівка на Черкащині – надає можливість вивчити особливості освітнього процесу в цьому закладі, його забезпечення, ставлення громадськості до школи та діяльність педагогів [571]. Експонати Слов'янського краєзнавчого музею продемонстрували шкільну форму, парти, книжки, письмове приладдя, портфелі, що спонукали до з'ясування матеріального забезпечення освітніх закладів та школярів, їх невибагливість. Тут можна побачити й дитячі іграшки, які сприяють вивченню дозвілля школярів, їх участі в підготовці та проведенні свят [639].

Отже, джерельна база дослідження представлена різними її видами та дозволяє відтворити картину функціонування радянської школи в УРСР, показати вплив соціально-економічних і політичних процесів, які відбувалися в суспільстві, на її еволюцію протягом другої половини 1940-х–кінця 1980-х рр. Опрацьовані джерела створювалися в період радянського тоталітаризму, коли загальнолюдські цінності нерідко підмінювалися

класовими. Панівна партія намагалася маніпулювати суспільною думкою, спрямовуючи її згідно з вимогами часу, тому при роботі з джерелами слід спиратися на методологічне підґрунтя, про яке йтиметься нижче.

1.3 Методологія дослідження

Методологічною основою дисертаційної роботи є система теорій, підходів, принципів і методів наукового пізнання, на основі комплексного застосування яких було виділено предмет і об'єкт дослідження, основні історичні явища та процеси, простежено їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Основним явищем, що розглядається в дисертації, є радянська школа, а основним процесом – її участь у процесі конструювання «радянської людини», свідомого члена радянського суспільства. Сукупно взяті особливості, прояви та напрями функціонування явища у процесі дають розмаїття фактів і понять, а їхня взаємодія породжує глибинну наукову проблему.

Друга половина 1940-х–кінець 1980-х рр. для України була часом максимальної формалізації ідеологем «побудови нового суспільства», у радянській термінології це період «розвинутого соціалізму», переддень «комунізму». У ситуації, коли гасла істотно випереджали реальне життя, особливе значення надавалося системним маніпуляціям свідомістю громадян, джерела чого розпочиналися зі школи. Ці процеси здобули науковий аналіз у вигляді філософських, соціологічних, політологічних та економічних теорій розвитку суспільства.

Зрозуміти феномен радянської школи допомагають концепції тоталітарної держави, формування яких розпочалося в середовищі західних советологів і було продовжено на пострадянському просторі. Їх зміст викладено у роботах Х. Арендт, Б. Мура, Зб. Бжезинського, І. Фрідріха, Й. Ревеля, Дж. Гольфарба, С. Кара-Мурзи. Після Дж. Л. Талмонона, який ввів термін і концепцію тоталітарної демократії у 1952 р., зазначивши про це у

роботі «Виникнення тоталітарної демократії», його наступники продовжили дефініції, запровадивши «імітаційну», «декоративну», «маніпульовану», «псевдодемократію», «керовану демократію». Вони передбачали формальне існування демократичного законодавства, дотримання виборчих правил і процедур, де участь громадян у виборчому процесі, управлінні державою, вплив суспільства на владу є мінімальним або зовсім відсутнім. Така демократія є псевдо плюралістичною, де домінує одна партія та номенклатура, яка розв'язує важливі питання життя суспільства. З одного боку, створилися ілюзії країни загального добробуту та реалізації прав громадян, з іншого, плекалися міфи про наявність внутрішньої та зовнішньої небезпеки [468, с. 281–288].

Х. Арендт характеризувала тоталітаризм як патологію суспільства, що заздалегідь запланована як така, що веде до самознищення. Сам механізм функціонував не завдяки діям фанатиків, а добропорядних і слухняних громадян. Останні втрачали здатність мислити, критично мислити, що могло призвести до краху людських цінностей. Складовими тоталітаризму були, на думку дослідниці, атомізовані маси, породжені ресурсною надлишковістю та самотністю, рухи та пропаганда, панування над усіма сферами людського життя, терор, таємна поліція та концтабори. У тоталітарному суспільстві втрачалася «Я» через самотність, у демократичному – існує продуктивне усамітнення, що унеможлиблювалося тоталітарним пануванням. Якщо існує суспільна тенденція до влади, знищувалися норми співчуття, етики та людської гідності, що виправдовувалося ідеологією, яка прагнула обмежити населення в альтернативних джерелах інформації [644, 203–208].

На погляд Ш. Фіцпатрик, під поняття «сталінізм» слід підводити цілий комплекс інститутів, структур, ритуалів, що утворювали простір *homo sovieticus*. На її думку, поняття «сталінський» і «радянський» перетинаються, перше означення відбиває максимальний ступінь вираження другого [692]. Дослідниця виступила з ідеєю «соціальної мобільності» в СРСР, наслідком якої стало послаблення традиційних зв'язків і здатність до соціальної

організації. С. Коткін називав державу всеосяжною силою в житті суспільства та окремо кожного його члена [510, с. 170–191]. Маркерами радянського соціуму були існування людини-гвинтика, міфічного або обожненого уявлення образу держави, феномен «вождізму», жорсткий ідеологічний контроль, «подвійний стандарт» мислення та поведінки, ототожнення встановлення тоталітарного політичного режиму з початковим відліком історичного часу, проголошення держави новим геополітичним центром світу, поділ суспільства на «своїх» та «чужих». Політизація в умовах тоталітарного суспільства проводилася на масштабному рівні, де увагу приділяли саме молодому поколінню, як майбутньому, і такому, що найбільше піддавалося маніпуляціям. Населення, як його називали, основна маса, вірила в цілі, настанови, які висувалися керівництвом. З іншого боку, на словах «одностайне» погодження могло виявляти холодну байдужість або різке несприйняття. Це призводило до внутрішнього конфлікту [404, с. 395–403]. Радянська школа як суспільний інститут мала власну місію, підпорядковувалася загальній меті. Особистість за радянських часів заміщувалася бюрократією, вона не мала права голосу, натомість номенклатура розв'язувала питання суспільства.

Пізніше авторитаризм використовував у власних інтересах нерозвиненість громадянського суспільства, але не знищував його. У ньому відсутня нова розроблена ідеологія, зберігається плюралізм. Б. Альтемеєр описав авторитарну особистість як беззастережно підпорядковану владі та авторитетам, агресії стосовно груп, несхвалення та несприйняття яких сприймається як підтримуване владою та прихильністю до соціальних норм, санкціонованих владою, догматизм, нетерпимість до інших, загроза існуванню соціальній групі. Н. Крокрен вважає, що джерелом ієрархічного контролю є «панівна сила, авторитет, досвід, знання та традиції». Концепція політичної модернізації С. Гантінгтона містить такі цілі політичного розвитку: раціоналізація влади, диференціація соціальних, державних і громадських структур і підвищення політичної участі [421, с. 24–32].

Ще у 1940-х рр. Н. Віннер досліджував «комунікаційне суспільство», головною ознакою якого є технізоване віртуальне середовище із сучасними комунікаціями. США та Японія тримали першість у цьому. У 1962 р. Ф. Махлупа познайомив світ з роботою «Виробництво й розподіл знань у Сполучених Штатах», у яку включив сектори інформаційної діяльності в суспільстві: освіту, наукові дослідження та розробки, ЗМІ, інформаційні технології та інформаційні послуги. У Японії в 1969–1971 рр. під інформаційним суспільством розуміли те, у якому процес комп'ютеризації дає людям доступ до надійних джерел інформації, позбавляючи їх рутинної праці, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва. Це новий спосіб життя, заснований на відновних джерелах енергії, методах виробництва, що не потребують механізації та використання важкої фізичної сили, на новому типі родинних зв'язків, шкільної освіти та зразках корпоративної культури. Серед нових соціально-культурних явищ у світі на перші позиції виходять боротьба за права людини, фемінізм, захист довкілля, нові тенденції в розвитку музики, кінематографа, образотворчого мистецтва тощо. Якщо індустріальне суспільство орієнтоване на економічне зростання – максимальний випуск продукції, то таке суспільство – вищі рівні складності обробки інформації. Тому, інформаційне суспільство спрямоване на розвиток інформаційної культури, стимул утвердження цивілізованих стандартів у створенні та розповсюдженні інформації на різних континентах [486, с. 101–107].

Якщо порівнювати демократичні та тоталітарні держави, то перші орієнтувалися на ринкові відносини, а тоталітарні їх уникали. У СРСР існувала адміністративно-командна система. У Європі визначальним показником виступає інформація, знання, яке породжувало спектр нових концепцій сучасного суспільства. Водночас СРСР залишалося на позиціях такого, в якому головними були матеріальні показники [603, с. 140–144]. У цьому процесі важливу роль відгравала радянська школа. У публікації Н. Лаас зазначено, що досліджувати соціум необхідно «виносячи за дужки» державу, тобто варто було приділити більше уваги соціуму [510, с. 170–191]. Доречним для

характеристики життя радянського суспільства та школи в ньому є концепція Ф. Фукуями про соціум. Дослідник розглядає радянський соціум як цілеспрямовано сконструйований, якому потрібна постійна зовнішня турбота, порівнював його як дитину, якій потрібен «батько», у ролі якого виступили перші особи компартії та партійно-державний апарат. Водночас важливою для будь-якого суспільства є здатність людей до об'єднання поза сім'єю та без допомоги держави. У СРСР формально такі запити задовольняли асоціації середнього рівня: товариства, профспілки, гуртки тощо [693]. Такі міркування створюють підґрунтя для аналізу політики радянської держави у шкільній освіті, ступеня участі учнів і вчителів у громадських організаціях, їх впливу на свідомість учасників освітнього процесу.

Я. Грицак наголосив на важливості розуміння необхідності відрізнити поняття «людей», які жили в СРСР, та «радянська людина». Перше – поняття біосоціальне. Друге, як зазначає історик, це своєрідний «соціальний персонаж», який зрежисований у радянському суспільстві з певним набором своїх властивостей. Проте, окрім «радянського», були й інші складові в суспільстві та у будь-якої звичайної людини. Ці риси важливо характеризувати в контексті вивчення взаємодії школи та держави, школи та суспільства, школи й особистості. Одним із ресурсів ідеології була освіта [431].

У контексті вивчення радянського суспільства сформувалися й підходи до визначення місця школи в цій системі. М. Геллер зазначає, що вона в Радянському Союзі від найреволюційнішої стала реакційною, а потім однією з консервативних у світі. Партія не забувала про власне призначення в освіті. У школі замість самоврядування існувала одноосібна влада і тверда дисципліна, традиційні класи, уроки та розклад. Існувала й модель демонстрації правильних рухів, які акцентували на копіюванні міжособистісних моделей поведінки та комунікації [399].

Д. Дьюї у книзі «Школа і суспільство» наголошував, що школа є своєрідним «суспільством у мініатюрі», яка здатна відтворювати його

соціальні процеси. У закладі матеріальне, фізичне, духовне та психічне оточення пристосовані для слухання, що унеможлиблює критично мислити, звужує життєвий простір дитини у школі. А існування єдиних планів і програм знижувало природну допитливість дітей, що продукувало пасивність та індиферентність [455, с. 449 – 463].

Погляди Т. Парсонса стали в нагоді у процесі характеристики напруженості між двома порядками нормативних і соціальних обставин. У школі в УРСР виразно простежуються дві лінії: соціум – школа, соціум – індивід. Вони перебували в реальності, яка була багаторівневою системою. Її елементами виступали різні соціальні системи, але не знаходилися у стані рівноваги. Держава в радянському соціумі перебувала надвисоко над іншими своїми елементами. При цьому суспільство повинно виконувати такі функції: адаптація, відтворення зразка, досягнення мети та інтеграція. Вони мали реалізовуватися засобами ринкових відносин та дотримання основоположних прав людини, що було відсутнє в радянському суспільстві [638].

Важливу роль при цьому відіграла його «мова». За допомогою мовних конструкцій вона впливала на світогляд людей. У роботі ми спираємося на погляди Л. Масенко, яка вважає, що для соціалізації в суспільстві необхідно було володіти певними конструкціями проживання та комунікацій, використовуючи відповідне поняттєве навантаження, аргументуючи, що радянське є пріоритетом і необхідною умовою життя та співжиття усіх. Дійсно, радянське суспільство створило певні мовні конструкції, якими мали послуговуватися всі члени суспільства [549].

Ф. Джеймісон визначив складові до інтерпретації процесу пізнання, куди відніс історію, текст, оповідь, тотальність і репрезентацію. Перша є смисловим виміром того, що відбувається зараз. Текст (куди відніс людський досвід, вирази, погляди) – це оповідь, яка дозволяє суб'єкту пізнання об'єктивізувати знання за допомогою дискурсу. Оповідь – функція людського мислення й вона є історичною. Соціальна тотальність визначена індивідуальним досвідом, який є складовою соціального середовища. Знання,

яке отримуємо засобами мови (написаний текст, сказана прокламація) може бути ненадійним і дослідник ризикує втратити зв'язок із реальністю. Дослідники вважали необхідним відмовитися від пошуків підстав буття та знань, які є фрагментарними в конкретній ситуації та багатовимірними, а світ уявлявся в певних конструкціях, «визначених конкретними соціальними процесами, ідеологічним вибором учасників та структурою владних відносин» [431]. Тобто поставав ще один напрям наукових досліджень, який полягав у несприйнятті лінійності світу, багатоваріантності та запровадженні категорії нелінійності, невизначеності та багаторакурсності.

Концепція метамодерну глобальний культурний процес характеризує «коливанням» між протилежностями та одночасним їх використанням, відповідно до якої кожен елемент системи займає своє місце, є важливим і самодостатнім, з огляду на що науковці спрямовуються на багатовимірність. Концепція метамодерну спонукає розглядати школу у взаємозв'язку з іншими реаліями: економічними, політичними, соціальними, культурними, психологічними тощо [556]. Р. Аккер у праці «Метамодернізм. Історичність. Афект і глибина після постмодернізму» зауважив, що традиційно кожен елемент досліджується як «осад» у той час, коли він «знаходиться у розчині». Тобто, ця концепція допомагає розглянути школу як цілісність з усіма її трансформаціями та учасниками, подіями, які з ними відбувалися, взаємозв'язками та залежностями [555, с. 7]. Названі концепції дозволяють створити уявлення про умови, загальне тло функціонування школи в Українській РСР у другій половині 1940-х–кінці 1980-х рр.

Важливим завданням у процесі вивчення радянської школи виступає визначення наукової термінології. Справедливе зауваження І. Колесник: від початку 1990-х рр. наука в Україні переживає справжню «революцію понять» [484, с. 5]. З погляду сьогодення ми лише на відстані часу і простору намагаємося зрозуміти явища й події, які відбулися колись [413].

Ключовою дефініцією даного дослідження є «радянська школа». В Українському радянському енциклопедичному словнику «школа»

визначається у двох площинах: як навчально-виховна установа, назва початкових, неповних середніх і середніх загальноосвітніх закладів та в розумінні системи освіти й сукупності закладів для навчання. Школу розглядали як здобуття досвіду або, власне, досвід. Заклад освіти характеризували як освітній фронт, де дітей і дорослих озброювали знаннями з основ наук, здійснюючи моральне, фізичне, трудове й естетичне виховання [325]. Середня школа розглядається як загальноосвітня, де учні здобували середню освіту з метою навчання, виховання, розвитку та самовдосконалення особистості. Публічний електронний словник української мови додає до цього і здійснення в ній виховання молодого покоління [612].

У СРСР існували різні дефініції про школу. На XIII з'їзді ВЛКСМУ М. Хрущов наголошував, що це така школа, яка мала готувати різносторонньо освічених людей, які б добре знали основи наук, здатних до систематичної праці, брали б участь у виробництві цінностей, необхідних суспільству [405, с. 3]. У записці «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні» М. Хрущов, зазначав, що школа мала забезпечити кожному більше можливостей для розвитку своїх талантів і здібностей, сприяти виконанню ленінського заповіту – «виховувати підростаюче покоління в свідомій праці на користь Батьківщини, бо тільки в труді разом з робітниками і селянами можна стати справжнім будівником комунізму», формуючи матеріалістичний світогляд як основу «справді наукового пізнання світу» [702, с. 112]. У зверненні до вчителів, працівників народної освіти, батьків і громадськості Всесоюзного з'їзду вчителів 1978 р. писали про школу як інститут, який би виховав ідейно переконаних освічених, працьовитих, відданих «великій ленінській справі молодих будівників комунізму» [389, с. 47]. У педагогічних працях радянську школу вживають у значенні «школа за радянських часів».

У сучасних дослідженнях не виявлені чітко визначені терміни, тому пропонуємо таку дефініцію: **радянська школа** – це соціальний інститут, мета якого полягала в підготовці нового покоління реалізації проєктів партії

та держави задля досягнення примарного комуністичного майбутнього. Їй були притаманні такі риси: ідеологічність, бюрократичність, протилежність між вимогами часу та пропонованими гаслами, відчуження школи від особистості, суспільства та національної культури.

Вивчення радянської школи в УРСР у другій половині 1940-х–кінці 1980-х рр. спирається на сукупність принципів, які дозволяють окреслити конфігурацію дослідження, упорядкувати наявну сукупність фактів, виявити суттєві характеристики суспільної системи, складовою якої вона виступала. Серед них виокремимо принципи історизму, наукової об'єктивності, всебічності та цілісності.

Принцип історизму вимагає від дослідника враховувати конкретні умови виникнення та розвитку подій, явищ і процесів. Дослідити їх з погляду історизму означає виявити передумови, причини, масштаби їхнього впливу на суспільство або навпаки, суспільство на них, характер і зміст джерела. Історизм – засади конструювання певної цілісності з розрізнених свідчень, де кожне явище необхідно розглядати з урахуванням ознак, притаманних часу та місцю події. Іншими словами, дотримання принципу історизму дає можливість відповісти на класичні питання: коли, як, чому, де, які етапи розвитку вони пройшли і яких змін зазнали, як це вплинуло на майбутнє, яку оцінку ми можемо дати. Спираючись на цей принцип, можна зрозуміти особливість обраного періоду розвитку радянського суспільства – від повоєнного до проголошення незалежності України. Процеси, які відбувалися в суспільстві обумовлювалися різними чинниками, виявляючись та практично реалізуючись у шкільному середовищі.

Принцип наукової об'єктивності є своєрідним гарантом здобуття неупередженої інформації з джерел, внаслідок залучення широкого їх кола, що забезпечило отримання якомога повнішої інформації, встановлення правдивості свідчень. Цей принцип не дозволяє віддавати перевагу будь-якому джерелу. До дослідження долучено численні та різноманітні за походженням джерела, які відбивають різні аспекти функціонування

радянської школи. Їх опрацювання дозволило розглянути питання шкільного життя в Українській РСР з багатьох ракурсів.

Принцип всебічності та цілісності передбачає аналіз явища радянської школи в багатогранності, складності, розбіжностях її виявів на основі вивчення широкого спектра джерел та опрацювання здобутої інформації, наголошуючи на вивченні історичних явищ.

Дослідження виконано із залученням загальнонаукових і спеціально-історичних методів. З широкого спектра загальнонаукових особливо прислужилися аналітико-синтетичний і системний методи. Кожне явище для глибшого вивчення розкладається на частини, що піддаються аналізу, після чого розглядається як цілісність. Системний метод розглядає школу як цілісність її елементів, взаємозв'язок і їх взаємодію. Статистичний, соціологічний (анкетування, інтерв'ювання), просопографічний, герменевтичний, семіотичний методи сприяли вивченню кількісного та якісного складу шкіл та його учасників, їх життя у школі. Зокрема, статистичний метод дозволив дати кількісну характеристику школам в УРСР другої половини 1940-х–кінці 1980-х рр., фінансування закладів, показати їх динаміку. Анкетування та інтерв'ювання безпосередніх колишніх учнів та вчителів сприяло кращому розумінню сутності радянської школи. В анкетах містилося понад 60 питань, які стосувалися загальних відомостей про респондентів, їх біографічні дані, навчання, мови здобуття освіти та спілкування, улюбленого предмета, залучення респондентів та їх сімей до шкільного життя, харчування, медичного обслуговування та світогляду, долучення до поширених у школі та сім'ї традицій. Інтерв'ювання було проведено з особами, серед яких колишні вчителі, учні та батьки. Вік респондентів коливається від 40 до 87 років [261–297].

Дослідженню близький просопографічний метод, який дозволяє вивчати особу, групу (соціальну, професійну, політичну) задля створення «колективних портретів» і відстеження закономірностей їхнього життя у взаємозв'язку з навколишнім світом. Він полягає у вивченні життєвих

стратегій, кар'єр, політичних позицій конкретних осіб. Вона є своєрідним компромісом між індивідуалізованою та соціологізованою історією і близькою до мікроаналізу, оскільки передбачає вивчення малих соціальних груп – професійних, зокрема учительства, учнівства, батьків, громадськість, політичних, родинних, злочинних та інших.

У процесі дослідження використано метод герменевтики, який дозволив декодувати текстологічний матеріал, інтерпретувавши приховані змісти, зашифровані у словесних формулах. Метод семіотики дозволив проаналізувати культурний етикет радянської епохи в школі. Тут ми можемо спостерігати розбіжність між способом мислення, поведінкою, манерою спілкування, побутових ритуалів, що може ховатися за певним висловом або твердженнями.

Синхронний метод передбачає дослідження різних подій і явищ, які відбувалися в різних місцях одночасно. Його застосування надає можливість виокремити як загальне, так і відмінне в подіях, що відбувалися паралельно в економічному, соціальному, політичному та культурному житті. У колишній УРСР існували особливості розвитку школи в різних регіонах. Синхронність пов'язана з порівняльно-історичним та іншими методами, що обумовлювали та взаємодоповнювали один одного.

Діахронічний метод передбачає виокремлення якісних змін у розвитку явища, що досліджується, та спонукає до вивчення кількісних та якісних змін. Метод актуалізації дає можливість використовувати історичні знання, задля опрацювання конкретного сюжету дослідження.

Спеціальні історичні методи – історичної ретроспективи, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний, мікроісторичний, усноісторичний.

Ретроспективний метод передбачає реконструкцію явищ, що відбувалися в минулому на основі історичних залишків. Проблемно-хронологічний метод надав можливість розглядати явища та події в часовій і змістовій послідовності та застосовується для відновлення подій, які

пов'язані одна з одною як тематично, так і генетично. Він дозволив сконструювати архітекtonіку дослідження, в основу якої покладено чотири проблеми – державна політика в освіті, школа як інститут, антропологічний вимір учительства, учнівство в УРСР, кожна з яких розглянута в поступальному русі протягом понад сорока років.

Порівняльно-історичний метод ґрунтується на подібності та типовості процесів та явищ, надає можливість розуміння через зіставлення. Порівняння надає можливість показати спільні та відмінні риси досліджуваного об'єкта, виділити одиничне та загальне на окремих етапах розвитку школи. Зіставлення кількісних та якісних показників, шкільного буття в різних регіонах УРСР та в різні часові проміжки дозволило сформуванню об'ємне уявлення про радянську школу як суспільне явище.

Історико-типологічний метод передбачає дослідження подібних ознак в об'єктах, що вивчаються. Зокрема, аналіз спільних рис реалізації шкільної політики в різних регіонах, організації освітнього процесу, розв'язання питань буденного життя його учасників здійснено на основі виокремлення однотипних проблем. Історико-генетичний метод допоміг вивчити функціонування школи в Українській РСР з позиції розвитку від другої половини 1940-х до кінця 1980-х рр., здійснюючи пошуки причинно-наслідкових зв'язків явищ і подій, що відбувалися. Історико-біографічний метод посприяв вивченню життєвого шляху, творчості, громадської діяльності окремих особистостей – педагогів. Через листи, щоденники, мемуари, інтерв'ю спостерігаємо їхню етнічну, соціальну належність, родинні традиції та освіту. Метод мікроісторії показує світ як «океан через краплю». Йдеться про зосередження уваги на деталях, дрібних нюансах.

За допомогою усної історичної методу було отримано свідчення людей, дотичних до школи – колишніх учнів, учителів та батьків. З ними було проведено різні інтерв'ю: наративне, біографічне, лейтмотивне, фокусоване, діалогове. Перше, з мінімальною участю інтерв'юера, допомогло з'ясувати окремі аспекти життя школи: організацію та проведення офіційних

заходів, свят та особисте ставлення респондентів до подій, що відбувалися. Біографічне спрямоване на з'ясування відповідних даних про дитинство наших героїв, здобуття освіти, мотиви до обрання майбутнього педагогічного фаху. Ця інформація стала в нагоді під час вивчення питання кадрового та економічного забезпечення школи. Лейтмотивне інтерв'ю передбачає вивчення одного і того ж аспекту життя респондента протягом довгого часу, як певна подія вплинула на подальший життєвий шлях, які були причини обрання того чи іншого вектору власного розвитку або діяльності. Фокусоване інтерв'ю здійснювалися з метою отримання інформації про певний період життя респондента, наприклад щодо повоєнного становища школи.

У процесі дослідження застосовано сукупність джерелознавчих методів, спрямованих на здобуття наукової інформації. На першому етапі здійснено евристичне виявлення історичних джерел, що зберігаються в архівних установах, бібліотеках, особистих колекціях. Важливим є відбір джерел, зважаючи на хронологічні рамки, виявлені теми. На цій основі здійснювалася їх класифікація, яка дозволила проаналізувати та систематизувати знайдену інформацію. Атрибуція допомагає зрозуміти сутність джерела, його авторство, мету та обставини створення. Текстологічне вивчення дозволило здійснити внутрішню критику джерел, провести їх перехресне зіставлення, що підвищило інформативний потенціал дослідження.

Отже, методологічне підґрунтя становлять концепції, що демонструють світоглядні орієнтири, принципи, які окреслюють конфігурацію наукового дослідження, методи, котрі допомагають розкривати окремі аспекти проблеми. У сукупності теоретико-методологічні основи дослідження дали змогу виявити та опрацювати наукову літературу, залучити необхідні джерела, проаналізувати факти, явища та процеси, відповідно до мети роботи розкрити різні аспекти діяльності радянської школи у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр.

РОЗДІЛ 2

ШКОЛА ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1 Відбудова шкільної освіти на тлі «боротьби з буржуазним націоналізмом»

У 1959 р. американський дослідник Т. Еліот запропонував звернутися до розуміння поняття «освітня політика», що передбачає економічне, соціальне та саморегулювання з наданням різноманітних послуг населенню та країни в цілому. Основними її елементами є нормативно-правова політика, яка обумовлює поведінку суб'єктів освітнього процесу; культурно-ідеологічну, яка сприймається як основні орієнтири в суспільній свідомості, та фінансову, яка спрямована на розподіл і використання засобів, що виділяються на освітні потреби. Як зазначає Л. Гриневич, це поняття інтегрує декілька: «політика» (організаційна, регулятивна та перевірна сфери соціуму, спрямована на досягнення певних цілей), «державна політика» (офіційні дії держави), освіта (процес, знання, практичні уміння та соціокультурний інститут). Життя в Українській РСР характеризувалася державною монополією всіх сфер діяльності на усіх рівнях [411, с. 14–19].

Після Другої світової війни постала проблема не лише відбудови втраченого потенціалу УРСР, але й надолуження та створення нового. Центральна комісія з виявлення наслідків німецько-фашистської окупації на території України на чолі з С. Бухалом оприлюднила такі статистичні дані щодо втрат у ході війни в галузі української освіти: із наявних у 1941 р. 29 814 початкових і середніх шкіл повністю знищено 8 108 і частково – 10 062 заклади; знищено понад 6 млрд томів книжок, рукописів та унікальних видань. Тому, необхідно було відбудувати шкільні приміщення, поновити матеріально-технічну базу шкіл; забезпечити заклади педагогічними кадрами, навчально-методичними посібниками. З цією метою

ЦК КП(б)У на прохання НКО затвердив колегію у складі П. Тичини (голова), О. Філіпова, А. Яцуна, О. Руська (заступника Наркомосу), І. Строя (начальника Управління вищої школи), О. Сивця (начальника Управління шкіл), П. Чамати (директора Інституту педагогіки), М. М. Грищенка та С. Чавдарова (співробітника Інституту педагогіки, автора багатьох підручників) [365, с. 231].

Ще доповідна записка НКО УРСР «Про роботу шкіл УРСР в 1941–42 навчальному році та про підготовку до навчального року» від 17 травня 1942 р. акцентувала увагу на таких завданнях: відновити на звільнених територіях заняття в школах, провести облік і охопити навчанням дітей шкільного віку, укомплектувати школи кадрами, «організувати доброякісну навчально-виховну роботу в школах та забезпечити комуністичне виховання учнів в умовах війни, мобілізувати вчителів та учнів на допомогу фронту та взяти участь у сільськогосподарських роботах». В умовах війни радянський уряд приймав документи, які були покликані сприяти відновленню діяльності закладів освіти, урегулюванню освітнього процесу, серед яких такі: «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат у 1943–44 навчальному році в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст» від 16 липня 1943 р.; «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам початкових і середніх шкіл» від 11 серпня 1943 р.; «Про встановлення значка «Відмінник народної освіти в союзних республіках» від 8 квітня 1944 р.; «Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінювання і поведінки учнів початкових, семирічних і середніх школах» від 11 січня 1944 р.; «Про заходи до поліпшення якості навчання в школі» від 21 червня 1944 р. та інші [365, с. 232].

Восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 р. ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946–50 рр.», котрий був розроблений на базі союзного плану четвертої п'ятирічки [362, с. 31–32]. На відбудову господарства

виділялось 49,5 млрд крб, значних вкладень потребувала і освітня сфера [69, арк. 251].

У повоєнні роки було практично завершено перехід на семирічне обов'язкове навчання. Рішення про відкриття семирічної школи приймали спочатку на районному й обласному рівнях. Семирічні школи отримували статус середніх, якщо у класах навчались 35 учнів (у місті) і 30 (у селі) відповідно. До 25 липня 1948 р. виконкоми обласних рад затверджували списки шкіл, після чого – Рада Міністрів – до 1 серпня 1948 р. [69 арк. 108]. На 1948-1949 н.р планувалось охопити освітою всіх дітей шкільного віку і тих, котрі не навчались через різні причини. Акцентувалось на навчанні дітей рідною мовою та недопущенні змішання двомовних шкіл. До дітей семирічного віку відносились ті, котрі народились у 1941 р. Охоплення дітей у містах мало складати 100 % для 4-х класів і 90 % для дітей сільської місцевості, але це були нереальні цифри. З метою уникнення карликових шкіл звертали увагу на укрупнення закладів освіти [69, арк. 116].

Укомплектування класів відбувалось відповідно до встановлених норм: для 1 – 4 класів – 35 – 42 учні, 5 – 7 класів – 30 – 42 учні, старшої школи – 30 – 35 відповідно; у нововідкритих п'ятих класах мало бути не менше 40 учнів, у 8 класах – 35 відповідно. У початковій школі можна було створювати класи-комплекти, але не більше, ніж два. Пропонували зводити учнів у класи, якщо їх кількість не відповідала зазначеним нормам, а якщо більше – можна було розділити клас на два комплекти [69, арк. 107]. Наказ Міністерства освіти Української РСР «Про виконання плану і місцевого бюджету по народній освіті за 1952 р.» від 28 березня 1953 р. передбачав виконання плану контингенту учнів у школах на початок 1952 р. на 96 %, проте на 1 січня 1953 р. – контингент учнів знизився на 2,2 % від загальної кількості [66, арк. 364].

Характерною ознакою повоєнної УРСР стало посилення ідеологічного тиску. Структура й організаційні основи шкільної освіти не змінювались. НКО став реалізатором загальносоюзної освітньої політики. Формальним

втіленням цього стала ціла низка документів. Зокрема, літній пленум ЦК ВКП(б) 1946 р. визначив пріоритетні напрямки розвитку суспільства, котрі полягали в боротьбі з «буржуазною культурою» (тобто національно-патріотичною). Керівником цієї кампанії став соратник Й. Сталіна, член політбюро А. Жданов. В Українській РСР «жданівщину» пов'язували з особою Л. Кагановича, котрого знову сюди направили [362, с. 40]. Формальним підґрунтям «ждановщини» в УРСР стали постанови ЦК КП(б)У «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленінград”» (1947 р.) Посилився тиск на інтелігенцію, велась боротьба з «космополітизмом», «низькопоклонством» перед Заходом та «націоналізмом» [362, с. 53]. Не припинявся тиск партійного керівництва на суспільні науки. Постанова ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури» (24 серпня 1946 р.) закріпила боротьбу комуністичної партії проти української культури та освіти. Суспільно-гуманітарні науки були поставлені в рамки, котрі не мали відходити від сталінської концепції розвитку суспільства [365, с. 232]. Реагуючи на урядові завдання, колегія Міністерства освіти УРСР схвалює постанову «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови та літератури для шкіл УРСР» (14 вересня 1946 р.) Тут вказувалося на виявлення «буржуазно-націоналістичної концепції» у програмах і підручниках, недоліків, котрі полягали в ідеалізації минулого [525, с. 141].

Ліричність і відданість панівній партії виявлялися в діяльності тодішнього Наркома, а згодом Міністра П. Тичини, який прославляв партію та Сталіна у власних творах «Сонце – Ленін, Сонце – Сталін», «За здоров'я російського народу», «В армії Великого Стратега» [666, с. 203–209]. Така дитяча ширість і віра були на руку радянському урядові. Як зазначає І. Лікарчук, сумно йому було, коли український ЦК очолив Л. Каганович, котрий улаштував розгром «українських націоналістів». П. Тичина і «сам вцілів», і «справу освіти й культури рухав далі». Прізвище П. Тичини звучало

й у головній доповіді О. Корнійчука на з'їзді письменників УРСР, що стало сигналом до засудження української культури [525, с. 24]. Не дивно, що після такого пресингу Міністерство освіти УРСР виступило за створення та видання «високоякісних та ідейно витриманих підручників», проведення відповідної роботи серед учительства; розробку нових програм та підручників; встановлення нового порядку затвердження підручників рецензійними комісіями; перегляд фахового та ідейно-політичного рівня інспекторів управлінь тощо. У 1946 р. у дію був введений новий український правопис [365, с. 233].

Контролювали й підготовку молодих фахівців, що здійснювалося через педагогічні училища та інститути, особливо філологів, що було зазначено в наказі «Про стан перебудови мовознавчих кафедр Ніжинського, Львівського та Херсонського педагогічних інститутів у світлі праць Й. Сталіна» від 6 січня 1951 р., у якому зазначалось, що кафедри слабо займалися творчою розробкою основних положень праць «батька народів», недостатньо контролювали якість викладання мовознавчих дисциплін тощо. Відповідні заходи необхідно було вжити й щодо підготовки педагогічних кадрів – майбутніх фахівців. Наголошували на необхідності «викорінити залишки теорії і методики викладання антимарксистського «нового вчення про мову» Марра; виявити тих, хто був «марристом» і припускав «перекручення найважливіших положень» праць із мовознавства Й. Сталіна [106, арк. 6]. Педагоги мали «проводити систематичну боротьбу проти залишків рецидивів буржуазно-націоналістичних «теорій» та вульгарного соціологізму у викладанні літератури; показувати світове значення російської літератури, її добродійний вплив на розвиток української літератури»; демонструвати радянським школярам інтереси того чи іншого класу суспільства та їх розбіжності [525, с. 81].

Рішення Політбюро від 9 серпня 1947 р. затвердили директиви ЦК КП(б)У щодо складання «Короткого курсу історії України» та «Короткого курсу української літератури». Проте члени Політбюро,

обговорюючи ці питання, згоди не дійшли та передали їх втілювати Л. Кагановичу. Він схвалив і цей документ, який довго лежав в основі вивчення історії УРСР і формував деформований світогляд молодого покоління щодо власної історії та місця людини в суспільстві. Вітчизняна історія вбачалася в тісному зв'язку з історією Росії, звертаючи увагу на «найважливіші революційні центри – Москву, Ленінград, Баку і Тбілісі». Автохтонна теорія походження Русі-України заперечувалась, що стало підтвердженням «неспроможності» творити власну державу з її традиціями та визначними особистостями. «Критики» зазначали про «безбуржуазність українського народу в минулому», недостатність висвітлення процесу виникнення та розвитку українського робітничого класу, більшовицьких організацій, їх роль у соціальному й національному визволенні українського народу. Акцентували на недостатньому висвітленні ролі та «всесвітньо-історичного значення Великої Жовтневої революції». А власне викладання предмета здійснювалося на низькому науковому та ідейно-політичному рівні, що негативно впливало на виховання «радянського патріотизму і національної гордості». В УРСР проводили широкомасштабну кампанію боротьби з концепцією історії України М. Грушевського, критикувались праці мовознавців та літературознавців. У результаті обговорення стану викладання історії СРСР та УРСР у школах УРСР колегія Міністерства освіти схвалила постанови «Про стан викладання історії СРСР та історії УРСР в школах УРСР», «Про заходи до подальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» і «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР». Йшлося про «недоліки» в процесі викладання предмета, «низький ідейний рівень викладання». Міністерство, зважаючи на це, давало рекомендації керуватись працями В. Леніна, Й. Сталіна та інших з приводу конспекту підручника з історії СРСР та формування марксистсько-ленінського світогляду. Інститут та праці його співробітників піддавалися грубій і необ'єктивній критиці. Авторів доробку «Нариси історії України» звинуватили в антинауковості та відродженні ідей В. Антоновича та

М. Грушевського. У 1946 р. була заборонена шкільна «Читанка» лише через те, що в ній Київ був віднесений до найбільших міст СРСР, а в оповіданні про Щорса не згадувалось про боротьбу проти німецьких окупантів. Так була сформульована концепція викладання історії в повоєнній українській школі [365, с. 233].

Ще одна кампанія морально-політичного тиску на суспільство почалася з кінця 1948 р., закликаючи на боротьбу проти «низькопоклонства» перед Заходом, а згодом – «космополітизму», які посилювали культурно-ідеологічну ізоляцію країни, розкол інтелігенції, протиставляли її іншим; відновлювали «образ внутрішнього ворога». Відомі літератори єврейського походження О. Борщагівський, А. Гозенпуд, І. Стебун та ін. були звинувачені в антипатріотизмі, схилянні перед Заходом, у замовчуванні зв'язків культури українського й російського народів. У березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». Це привело до негативних наслідків: поглибилась ізоляція від надбань західної культури; зникла атмосфера творчої змагальності; втримання митців у рамках офіційного «соціального замовлення»; катастрофічно була обмежена свобода творчості [456]. У повоєнні роки посилювався ідеологічний контроль над населенням та видавництвами, літературою, яку вони читали. Жорсткої цензури зазнала видавнича справа. Не дивно, що у липні 1947 р. з цією метою був створений спеціальний орган – Головне управління у справах літератури та видавництв при Раді Міністрів УРСР – Головліт УРСР, у функції якого входила цензура преси, радіомовлення тощо [362, с. 52]. Головними завданнями освіти в цей період стали реалізація рішень ВКП(б), радянського уряду про школу через реалізацію закону про всеобуч у семирічних школах сільської місцевості та середньої освіти в міських та ідеологічна робота. У виступі Й. Сталіна 9 лютого 1946 р. на зборах виборців сталінського виборчого округу Москви зазначалося: «Народи Радянського Союзу під керівництвом партії Леніна – Сталіна успішно розв'язують історичну задачу

поступового переходу від соціалізму до комунізму в нашій країні». Для цього необхідно було підвищити культурний рівень населення, а школа розглядалася важливим інститутом виховання молодого покоління та «активним учасником боротьби з пережитками капіталізму у свідомості людей» [106, арк. 94].

На діяльність шкіл тиснув і такий інститут контролю як шкільний інспектор. 19 червня 1945 р. згідно з постановою РНК УРСР «Про інспекторів шкіл» кількість їх збільшилася (по 2 інспектори працювали в районних та міських відділах освіти, 1 – в обласному на 3 райони). 30 листопада 1945 р. РНК УРСР затвердила «Положення про інспектора шкіл УРСР», яке зафіксувало його великі обов'язки та широкі права. Відділи та заклади освіти отримали справжнього наглядача. Найменше він допомагав учителю та директору закладу [525, с. 50–52].

Враховуючи це, освітній процес у школах планували організувати так, щоб вивчення предметів «виховували почуття любові до Батьківщини, розкривали перспективність нашої економіки, культури, озброювали необхідними знаннями та навичками»; поліпшити роботу з малювання, музики, співів, забезпечуючи учнів потрібними знаннями та навичками, виховуючи естетичний смак. У цей період відбулося повернення до системи навчання імперської доби – «гімназії», але тепер вона називалась «сталінська». Навчання в ній сприяло підвищенню теоретичних знань учнів, проте віддаляло їх від потреб суспільства, тому XIX з'їзд КПРС (жовтень 1952 р.) проголосив перебудову школи з метою наближення її до життя, порушив питання про політехнізм. Чиновники визнали, що освітяни мало приділяли уваги російській мові, тому наголошували на перегляді програм у початкових школах, наблизивши їх до російських. Вони визнали, що російська мова й арифметика є найголовнішими предметами, а природознавство, історія, географія – необов'язковими. П. Тичина звернувся до Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з відповідними змінами і в УРСР. Тут – вдавана першість росіян і їх культури в усіх галузях науки й культури. Кращі

– лише росіяни, а українці – молодші брати. Тому в УРСР відмовилися від розробки власних програм, планів, НКО замовив програми російською мовою Учпедгізу.

Ідеолого-суспільні кампанії знайшли власне відбиття в освітніх закладах УРСР. Під час вивчення уроків різних циклів, зокрема й української філології, учителі мали засуджувати роль релігії в житті літературних героїв, а пропагувати героїзм радянського народу та любов до радянської Батьківщини. Як пише І. Лікарчук, документи не знайшли широкої підтримки серед учителів, які продовжували свою роботу, не переймаючись тим, що говорить партія. Навіть учні засуджували російський уряд за те, що він забрав в українців землю та пригнічував їх. Ще один школяр написав, що Б. Хмельницький звернув свою увагу на Росію, бо їх об'єднувала спільна релігія, Україна потерпала від набігів турків і грабежів Польщі, але «Україна з одного полум'я потрапила в інше» [525, с. 24].

Після звільнення українських земель від німецько-нацистської окупації політика інтернаціоналізації тривала. Російська мова в Радянському Союзі, залишаючись мовою міжетнічного спілкування, виступала ідеологічно-комунікативним наповненням влади. Проте у різних регіонах УРСР ставлення до російськомовного навчання було неоднаковим. «Це нині вона (російська мова) для мене основна мова спілкування, а в дитинстві я російської й не знав. У школі ми вивчали лише дві мови – українську й німецьку. Їх я вважав рідними», – згадував Іван Козир, уродженець Веселого Гаю, що на Запоріжжі. Значна частина корінних жителів області аж до 1945 р. не знала російської мови та не послуговувалася нею в повсякденному житті. Цьому «сприяла» послідовна політика радянського уряду [730]. Російську мову необхідно було знати, щоб розуміти представників інших національностей. Проте акцентувалось і на здійсненні заходів з поліпшення викладання російської мови через аналіз програм, забезпечення посібниками, методики викладання предмета, поширення видання періодичної літератури – журналів «Русский язык в школе» та «Русская литература в школе»,

надання рекомендацій учням щодо книг для позакласного читання. Наголошували на зв'язку шкіл із вищими навчальними закладами, підготовці відповідних педагогічних кадрів, академічними інституціями. Про таку «турботу» щодо української філології та мов і літератур інших народів на терені колишньої УРСР не варто було й говорити [56, арк. 1–3].

Непростою була ситуація в школах західноукраїнських областей. Тут після їх включення до складу УРСР поряд з українською мовою, літературою та історією (замість німецької), польської, мадярської (угорської), румунської поступово вводилась російська мова, література та читання. У школах користувались підручниками, завезеними з Наддніпрянської частини Української РСР. В урочній та позаурочній системі використовувались російськомовні пропагандистські твори ідеологічного спрямування. Дітей та молодь намагались залучити до роботи піонерських і комсомольських організацій з метою насадження комуністичного світогляду [167], що демонструє Додаток Д 1. Тут члени ОУН вимагали від учителів і дирекції шкіл не викладати російську мову, не прославляти «ката Сталіна», російську та радянську культури, вилучаючи літературу, спрямовану на виховання радянського патріотизму. З метою «налаштування» відрядженого вчительства члени ОУН не пускали його на заняття, зриваючи навчальний процес, перестривали й били, а деяких жорстоко карали. Неоднозначну позицію займали й педагоги-поляки та інші, котрі намагались ізолюватись від дійсності та радянського впливу, зокрема вивчення не лише української, а й російської мов. Поступово тут домінуючою ставала російськомовна школа [633, с. 33–40]. У СРСР послідовно простувався міф про початок вивчення мов лише після «Жовтневої революції», з проголошенням принципу рівноправності всіх націй і мов. Начебто «ленінська національна політика» забезпечила українській мові вільний і безперешкодний розвиток.

Отже, у повоєнний період у політиці щодо школи акцент здійснювався на її відбудові: відновленні зруйнованих будівель, діяльності закладів освіти, урегулюванні освітнього процесу, поверненні педагогів на освітянську ниву. Це

стосувалося і мережі навчальних закладів, і їх забезпечення. Проте зазначене давалося важко через брак ресурсів, передусім людських і матеріальних. Водночас, важливим стало запровадження обов'язкової семирічної освіти, що відкривало можливості до розвитку дітей та підготовки майбутніх кадрів. У формальних звітах акцентувалося на всеохопленні дітей шкільною освітою, що не відповідало повоєнним умовам. Згідно із офіційними даними рівень залучення учнів у сільській місцевості відставав щонайменше на 10 %. З іншого боку, у містах набувала поширення переповненість класів через брак приміщень. На цьому тлі у повоєні роки заідеологізованість залишалася інструментом впливу на школу, яка була знаряддям контролю на молоде покоління. Процеси, що відбувались у суспільстві на тлі «боротьби з буржуазним націоналізмом» знайшли відображення у діяльності і освітніх закладів. При цьому як серед педагогів, так і серед учнів спостерігалася деяка апатія і навіть засудження «ідейної боротьби».

2.2 Спроби обернення школи до потреб суспільства у контексті десталінізації

У період відлиги змінилися акценти, а деякі знайшли своє продовження у шкільній освіті. Зокрема, про шосту п'ятирічку писали, що вчителі, працівники народної освіти та педагогічної науки, звичайно, із великим патріотичним піднесенням зустріли проєкт Центрального комітету КПРС «Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр.» як документ величезного політичного значення та могутньої сили, що мобілізує. Перед освітою постало головне завдання – здійснити в основному загальну середню освіту в містах та сільській місцевості через навчання дітей і молоді в загальноосвітніх школах (десятирічках) і середніх спеціальних навчальних закладах. Школу продовжували розглядати як своєрідну «кузню кадрів» - молодого покоління, учительства, батьків, громадськості вцілому.

Зазначалося, що вона мала розв'язувати найскладніші завдання, які ставили перед нею панівна партія та «наш славний Ленінський комсомол». Головне завдання закладів освіти полягало в підготовці молодого покоління до суспільно корисної праці, виховання в нього поваги до принципів соціалістичного суспільства. Радянська школа мала готувати різносторонньо освічених випускників, які б добре знали основи наук, здатних до систематичної праці, брали б участь у виробництві цінностей, необхідних суспільству. Суспільство розглядали як державу, яка стояла як наддержавою, вище за всіх, де суспільне навіть не перебувало поруч із приватним, а суспільство – з особистістю [405, с. 3]. Не забували й про досягнення в західноукраїнських регіонах за часів радянської влади: «І в Дрогобичі, де колись була лише одна українська гімназія..., тепер працює 7 середніх і 5 семирічних загальноосвітніх шкіл, у яких навчаються рідною мовою 6 тис. дітей та молоді» [382, с. 3–10].

Зміни, що відбувалися в українському суспільстві, знайшли відбиття на республіканській нараді завідувачів облВНО, яка пройшла 3 – 4 лютого 1956 р. при Міністерстві освіти УРСР. Учасники зазначали про становище української школи, яку, фактично, важко було віднайти у великих промислових містах [402, с. 46–55]. Як зазначає Л. Березівська, у центрі Харкова була лише одна українська школа № 6; «у м. Києві навколо Хрещатика є 17 російських шкіл і 3 українські, причому останні такі, що у них частина російських класів». Пропонували збільшити кількість класів з українською мовою навчання, починаючи з першого. Таким було бажання протистояти російськомовній політиці уряду та захистити українську школу. Ще одним питанням, яке розглядалось на цій нараді, стала політехнізація освіти та відповідне збільшення терміну навчання з 10 до 11 років; кількості годин на вивчення базових дисциплін та оновлення статутів школи [365, с. 241].

На республіканській нараді заступників голів облвиконкомів, завідувачів шкіл обкомів КП УРСР, завоблВНО та голів обкомів профспілки

з питань подальшого розвитку педагогічної науки в УРСР, яка відбулася 11 червня 1958 р., відмітили про недостатню увагу до педагогічного експерименту та відсутність навчально-методичного забезпечення. Освітняни зазначили, що у восьмирічній школі навчання повинно починатись із 7 років, деякі пропонували з 8; наголошували на запровадженні домознавства, створенні стабільних підручників і програм, посиленні виховної роботи у школі; заклад освіти має бути 3-ступеневим (1 – 4 класи, 5 – 8 і 9 – 11 класи відповідно). Держплан мав працевлаштувати випускників відповідно до їх кваліфікації. Звертали увагу на вивчення дисциплін і вважали неприпустимим те, що учні «майже не вивчають історії своєї Батьківщини». Офіційний проєкт реформи щодо подальшого розвитку освіти в СРСР М. Хрущов виклав у записці (червень 1958 р.), схваленій Президією ЦК КПРС і опублікованій у пресі. Проєкт мав 2 розділи: «Про середню школу» та «Про вищу школу» [365, с. 252–253].

Взагалі реформа в УРСР здійснювалась у контексті загальносоюзної за такими напрямками: запровадження загального 7-річного навчання; розширення середньої та політехнічної освіти; підвищення рівня навчально-виховної роботи; розширення у школах груп продовженого дня; будівництво шкіл; оновлення змісту освіти (перегляд навчальних програм і підручників) згідно з постановою «Про подолання культу особи та його наслідків». Вийшли перероблені підручники з української літератури для учнів 5 – 7 і 10 класів, з новітньої історії та історії СРСР для 10 класу тощо [53, арк. 11]. 18 квітня 1958 р. М. Хрущов виступив на XIII з'їзді ВЛКСМ, де наголосив на вихованні поваги до фізичної праці та підготовці до трудової діяльності на виробництві. На науково-практичній конференції з питань виробничого навчання І. Білодід та Г. Костюк зазначили про запровадження виробничого навчання у 55,1 % школах за 44 спеціальностями. Протягом наступних двох років виробниче навчання мало запровадитись у всіх школах УРСР. Проте спостерігалось недостатнє залучення до розробки навчально-методичного забезпечення відповідних фахівців, підготовленість педагогів. Тому ухвалили

рішення про створення в кожній області по одній 8-річній школі задля проведення експерименту. Щодо громадськості, то вона «в цілому за реформування, але воно має певні недоліки» [365, с. 257].

Ще на республіканській науковій конференції, що відбулася 27–28 червня 1956 р., окреслено суть політехнічного навчання учнів. Проблеми реформування змісту шкільної освіти обговорювались на Республіканській нараді завідувачів відділів шкіл облВНО та директорів інститутів удосконалення кваліфікації учителів про підсумки роботи шкіл УРСР за 1955-56 навчальний рік (1–2 жовтня 1956 р.), де зазначали про зростання кількості шкіл та подолання «культу особи», його негативний вплив на свідомість учнів. Пропонували урівноважити вивчення української та російської мов у школах: «у м. Хмельницькому створювати українські школи складно через те, що в російських школах екзамен складається лише з російської мови, а в українській – з російської та української мов» [365, с. 242–243]. Тобто, навантаження на учнів в україномовних школах було більшим, тому діти та батьки обирали російськомовні задля його зменшення та майбутнього вступу у вищі навчальні заклади.

Усе ж 24 грудня 1958 р. сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У документі зазначалось, що навчально-виховна робота у восьмирічній школі має бути побудована на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання та трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно корисної праці. Тому Рада Міністрів СРСР мала здійснити заходи зі зміцнення матеріальної бази шкіл, ліквідації багатозмінності занять, організації виробничого навчання, надання старшокласникам навчальних місць для проходження професійного навчання та виробничої практики [640, с. 6–7]. У документі не знайшло відображення питання про мову навчання, хоча воно обговорювалось українською педагогічною громадськістю. Протягом січня до схвалення українського варіанта закону адаптовували

«Схему системи народної освіти в УРСР». Вона передбачала можливість випускників 8 класу по їх закінченню вступати до технікумів, на виробництво чи середні загальноотрудові політехнічні школи, поєднані з вищою школою. Проте через невідповідність загальносоюзній, український варіант залишався на папері. Запропонували збільшення кількості годин на трудове навчання, працю учнів, хімію, виробниче навчання, на мову та літературу, екстернатні іспити, медичне обслуговування, мову навчання дітей та функціонування сільської школи. «Проект плану переходу шкіл УРСР на нову систему», схвалений 2 лютого 1959 р., передбачав, починаючи з 1959–60 н.р. протягом 4 років здійснити перебудову школи за такою схемою: початкові школи залишити такими як є або зробити філіями десятирічок; усі семирічні школи перетворити на восьмирічні, а частину – за наявності відповідної бази та кількості учнів – на одинадцятирічки; середні школи, які мали необхідну базу для виробничого навчання, у цьому ж році перетворити на школи з виробничим навчанням (поступово мали стати одинадцятирічними); школи, які не мали виробничої бази, але був достатній контингент учнів та забезпечені учителями на 2 роки, залишити 10-річними для створення відповідної бази, а потім перевести на одинадцятирічні; школи, які не мали відповідної бази та контингенту можна було приєднати до тих, що мали [365, с. 250–260].

Батьківську громадськість також долучали до обговорення цього питання. Наприклад, Жидачівський районний відділ народної освіти, узагальнивши матеріали батьківських та профспілкових зборів щодо політехнізації школи, зазначив, що першим етапом мала бути восьмирічна загальноосвітня політехнічна школа. Навчання дітей слід було починати з 8 років, щоб після школи 16-річний учень міг вступити на роботу. Для семирічок пропонували організувати підготовчі класи задля вирівнювання знань дітей. Наступним етапом мала стати 2–3-річна професійна школа, тісно пов'язана з будь-яким виробництвом, яка б давала юнакам і дівчатам певну професію. Водночас, на порядку денному стояло питання збереження школи

другого ступеня, яка б давала загальну освіту в обсязі тодішньої десятирічки. Причому приймати у таку школу учнів за конкурсом після закінчення восьмирічки [117, арк. 30–33]. Пропонували в початковій школі зняти предмети: історію, географію, природу, а їх зміст додати в пояснювальне читання. У програмах з хімії, фізики, природи необхідно було передбачити більш тісний зв'язок з промисловим і сільськогосподарським виробництвом. У сільських школах планували визначити більший обсяг практичних знань з агрономії та зоотехніки. Програму з геометрії слід пристосувати до потреб життя, програму з арифметики в 5–6-х класах розвантажити та перенести в 7-й клас. Оскільки програми з мов були перевантажені, пропонували частину матеріалу перенести в 8 клас, для 5 класу залишити фонетику, 6–7-х класів – морфологію, 8 класу – синтаксис. Необхідно збільшити навчальні години на вивчення іноземної мови та розпочати це з 3 класу. Пропонували звернути увагу на запровадження домознавства для дівчаток і передбачити в програмі до ручної праці для хлопців елементи догляду за особистою гігієною. Звісно, що всі ці рекомендації не могли скласти батьки самостійно – педагоги та адміністрація закладів доклала власні зусилля задля висвітлення цього питання в потрібному фокусі. Фактично, усі документи, що обговорювалися, були однотипними, а їх зміст повторювався. Не виключенням стала й ця записка М. Хрущова «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про розвиток системи народної освіти в країні». Особливу увагу звертали батьків та учнів старших класів – майбутніх працівників різних галузей економічного життя УРСР – на трудове виховання та професійну орієнтацію [117, арк. 34].

Під час обговорення на колегії Міністерства освіти УРСР порядку прийому учнів до школи за мовою навчання виступив начальник навчально-методичного відділу управління шкіл Б. Мізерницький, котрий зазначив, що в результаті навчання в Україні двома мовами зростала кількість російських шкіл. У Києві 30 % дітей навчалась українською, 70 % – російською, Одесі – 10 та 90 відповідно, Луганську – 7 та 93 відповідно. Він наголосив, що мова викладання повинна залежати від національної більшості учнів, котрі

проживали в певному районі, а «вивчення двох мов не заважає, а допомагає учням. У тих районах України, де багато росіян, будуть існувати школи з російською мовою навчання і 1–2 школи з українською...» [365, с. 262]. У сесія Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 р. ухвалила Закон, який відповідав загальносоюзному «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Передбачалось запровадження загального обов'язкового восьмирічного навчання для дітей віком від 7 до 15–16 років. Восьмирічна школа вважалась неповною середньою. Повну середню освіту можна було здобути в закладах різних типів, зокрема й у вечірніх (змінних) середніх загальноосвітніх школах робітничої та селянської молоді; середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням – протягом 3 років; технікумах та інших спеціальних навчальних закладах. XX з'їзд КПУ (16 – 17 січня 1959 р.) та позачерговий XXI з'їзд КПРС (29 січня – 5 лютого 1959 р.) окреслили заходи реалізації основних напрямів реформи, що знайшли своє втілення в постановках ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР. Тези доповіді М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС були присвячені й питанням виховання, народної освіти, розвитку науки та культури. Зміни в системі шкільної освіти характеризувалися як «назрілі потреби в житті суспільства в період переходу від соціалізму до комунізму». Він зазначав про плани на 1965 р., коли чисельність учнів у семирічних і середніх школах мала б збільшитися до 38 – 40 млн осіб проти 30 млн у 1958 р. [14, арк. 3]. У програмі КПРС про розгорнуте комуністичне будівництво, розвиток національних відносин та культури (жовтень 1961 р.) зазначалося, що шлях до комунізму відбувається декількома етапами: 1961–1970 рр., 1971–1980 рр., проголошуючи: «Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі!». Основними завданнями загальної обов'язкової освіти та виховання проголошували здійснення обов'язкової середньої загальної та політехнічної одинадцятирічної освіти для всіх дітей шкільного віку в обсязі 8 класів. У наступному періоді планували всім надати можливість здобути

повну середню освіту, яка забезпечувалася розвитком загального та політехнічного навчання, професійною підготовкою в поєднанні з посиленою суспільно корисною працею школярів. Середня освіта повинна була надати учням знання основ наук, засвоєння принципів комуністичного світогляду, трудову та політехнічну підготовку відповідно до рівня розвитку науки й техніки, з урахуванням потреб суспільства, здібностей і бажань учнів, також моральне, естетичне та фізичне виховання [299, с. 51].

Отже, протягом другої половини 1950-х–першої половини 1960-х рр. освітня політика в УРСР спрямовувалася на наближення школи до дорослого життя, що позначилося у запровадженні політехнічного навчання. Важливою передумовою цього стали суспільно-політичні зміни, пов'язані з політикою М. Хрущова, т. зв. «відлигою», основним гаслом якої було «засудження культу особи Й. Сталіна». Ці процеси знайшли втілення у діяльність загальноосвітньої школи УРСР. Проте, як і в інших сферах життя, в освітній намагалися здійснити «косметичний ремонт». Держава демонструвала турботу про охоплення дітей шкільного віку освітою і надання їм можливості взяти участь у подальшому «будівництві нового суспільства» у країні шляхом професійної підготовки до роботи на підприємствах. Але, як показала практика, лише незначна частина учнів продовжувала працювати, інша – переважна більшість, вступали до різних закладів освіти, у тому числі, вищих. Це спростовує думку радянських ідеологів про бажання усіх займатися фізичною працею, натомість, наголошуємо на прагненні школярів у майбутньому отримати вищу освіту.

2.3 Запровадження обов'язкової середньої освіти

1960-ті–перша половина 1980-х рр. позначилися стагнаційними процесами та явищами, зокрема в освітній сфері. Остання продовжувала відігравати значну роль у формуванні свідомості нового покоління. 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС та XXIV з'їзді КП УРСР акцентували на зростанні

продуктивності праці та показників у різних галузях виробництва, що пов'язували з підготовкою відповідних фахівців. Педагогів і учнів розглядали виконавцями зі створення матеріально-технічної бази радянського суспільства, за що вони мали віддати власні зусилля, не шкодуючи «сили й енергії, знань і умінь, щоб з честю виправдати довір'я партії і народу». На школу покладалися й завдання морального, сімейного, естетичного, військово-патріотичного та інших напрямів виховання [611, с. 2].

На XXV з'їзді КПРС (лютий – березень 1976 р.), заслухавши Звіт ЦК КПРС Л. Брежнєва і чергові задачі партії в обласні внутрішньої та зовнішньої політики, відмітили, що головним завданням десятої п'ятирічки є послідовне здійснення курсу Комуністичної партії, спрямованого на підйом матеріального та культурного рівня країни на основі динамічного та пропорційного розвитку суспільного виробництва й підвищення його активності, прискорення НТП, росту продуктивності праці, поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства [300, с. 17]. Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі усної політичної агітації на виконання рішень XXV з'їзд КПРС» (лютий 1977 р.) акцентувала на важливості здійснення відповідних заходів з молоддю [301, с. 180–184].

У школі мали розвивати пізнавальну активність учнів, самостійність їх мислення, пробуджувати в них прагнення до знань, формувати навички самостійної навчальної роботи, самоосвіти задля долучення до досягнень науки, техніки та культури. Учні повинні були усвідомити істину, яка формально полягала в тому, що становище та престиж людини в СРСР визначалися її сумлінною працею та високим ідейно-моральним обличчям. Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р. наголошували на забезпеченні школою всебічно розвинутих будівників комуністичного суспільства. На Всесоюзному з'їзді вчителів 1978 р. наголошувалося на визначенні напрямів розвитку школи через виконання партійно-урядових постанов, які «спрямовані на її подальший розвиток і вдосконалення». Її

розглядали загальнонародною, що послідовно «здійснює ленінські принципи» єдиної трудової політехнічної школи. Провідними завданнями радянської школи лишаються вдосконалення навчально-виховного процесу, підвищення ефективності уроку, удосконалення методів навчання та виховання. Пізніше школа мала працювати над втіленням рішень XXV з'їзду КПРС, квітневого (1979 р.) Пленуму КПРС і першої сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання. Керівництво до дії сприймало висновки виступів праць Л. Брежнєва, Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про розгортання соціалістичного змагання та виконання і перевиконання плану 1978 року і посилення боротьби на підсилення ефективності виробництва і якості роботи». Постанова ЦК КПРС «Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи» від 26 квітня 1979 р. зазначала мету цієї справи, яка полягала у вихованні в душі ідейності та відданості Комуністичній партії, позитивного ставлення до праці та подоланні пережитків «буржуазного суспільства», всебічному й гармонійному розвитку особистості, створенню багатства духовної культури. У цьому контексті пропонували демонструвати сутність радянського способу життя, досягнення соціалістичного суспільства, пов'язуючи з науково-технічним прогресом. Для різних категорій населення необхідно було виховувати почуття гордості за країну, повагу до національної культури, нетерпимість «до будь-яких виявів націоналізму». Тому пропаганда спрямовувалася на формування «правильного наукового світогляду», вирішення політичних та господарських цілей партії, особливо через молоде покоління [300, с. 186–187]. Керуючись рішеннями XXV з'їзду партії до шляху «розвинутого соціалізму», радянський піар був спрямований на виховання почуття ідейності, відповідальності, «комуністичного ставлення до праці, моральної чистоти, радянського патріотизму та інтернаціоналізму, готовності до захисту Батьківщини; роз'яснення марксистсько-ленінської теорії, внесок КПРС у її розвиток; актуальні питання внутрішньої та зовнішньої політики, зміст нової Конституції СРСР; розвиток

соціалістичного змагання, творчої ініціативи, поширення передового досвіду. Звертали увагу на нове покоління з метою формування та розвитку відповідного світогляду та ідеології, спираючись на приклади «революційних, бойових і трудових традицій, ветеранів праці та учасників війни». Окрім безпосередньо освітньої діяльності, школа залишалася потужним провайдером пропаганди панівної партії.

У листопаді 1981 р. на Пленумі ЦК КПРС заслуховувались доповіді заступника Голови Ради Міністрів, Голови Держплану СРСР М. Байбакова та міністра фінансів СРСР В. Гарбузова «Про Державний план економічного та соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки та Перспективний план економічного й соціального розвитку СРСР на 1982 рік», на основі чого були прийняті відповідні постанови Пленуму ЦК КПРС. Зокрема, у Постанові «Про Проекти Державного плану економічного й соціального розвитку на 1981–1985 роки, Державного плану економічного та соціального розвитку на 1982 рік і Державного бюджету СРСР на 1982 рік» зазначалося про «успішне завершення виконання та перевиконання плану 1982 р. та п'ятирічки в цілому. З цією метою спрямовувалися всі зусилля на реалізацію найважливішої настанови партії – підвищення ефективності народного господарства та його інтенсифікацію, тому необхідно було використати можливості для використання НТП, зростання продуктивності праці в усіх ланках народного господарства, збільшити випуск та підвищення якості продукції. Акцентували на раціональному використанні природних та людських ресурсів, «щоб наша економіка була економною», удосконаленню методів господарювання [300, с. 190].

Виступаючи на Всесоюзному з'їзді вчителів, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв зазначав, що строгий учитель – історія, поставила країні з предмета «народна освіта» найвищий бал. Школи УРСР «мали гідно зустріти 40-річчя возз'єднання загальноукраїнських земель в єдиній Українській РСР у складі СРСР» [114, арк. 41]. Зазначені вище процеси негативно відбилися на функціонуванні україномовних закладів освіти, власне становище мови,

суспільні погляди в республіці, позицію батьківства, учнівства та їх праці. З 1964 р. встановлювався 2-річний термін навчання в середній школі на базі 8 класу замість 3-річного. Школа ставала 10-річною. Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 10 серпня 1964 р., згідно з якою Міністерство освіти СРСР та Міністерства освіти союзних республік зобов'язувалися «забезпечити планомірний і організований перехід шкіл на нові терміни навчання», розпочалась реформа змісту освіти [366, с. 60–63].

Враховуючи складність нового етапу вдосконалення змісту шкільної освіти та відсутність єдиної структури (Міністерство освіти СРСР утворилося лише в 1966 р.), яка могла б координувати розв'язання програмно-методичних питань в масштабах усієї країни за умов уніфікації та стандартизації шкільної освіти, було вирішено створити Державну комісію з розробки змісту загальної середньої освіти. Вона була сформована постановою президій двох академій – АПН РСФСР та Академії наук СРСР від 14 грудня 1964 р., мала розгалужену структуру та складалася з центральної та предметних комісій. До складу центральної загальної комісії, яка набула значення загальносоюзного науково-теоретичного центру з визначення загальних теоретичних засад відбору та побудови нового змісту шкільної освіти, увійшло понад 500 осіб, серед яких були відомі вчені, які представляли різні галузі знань (О. Ішлінський, М. Келдиш, І. Кікоїн, О. Колмогоров, А. Мінц, М. Нечкіна, О. Опарін та ін.), письменники, діячі мистецтв, педагоги, методисти та представники органів управління народною освітою. Найбільш актуальними проблемами для комісії стали: розробка науково-теоретичних положень відбору навчального матеріалу, обов'язкового для вивчення в загальноосвітній школі; посилення розвивального характеру навчання та досягнення єдності матеріальної та формальної сторін освіти [598, с. 34–35].

На тлі цих процесів протягом зазначеного періоду влада здійснювала реформування школи. У 1966 р. була скасована обов'язкова професійна підготовка в загальноосвітніх школах, яка не виправдовувала себе (лише

незначний відсоток випускників потрапляли на виробництво за отриманим фахом). У цьому ж році відбувся поділ класів з кількістю учнів понад 25 учнів на групи для вивчення російської мови в сільських школах. У листопаді 1966 р. видано постанову, за якою у школах вводилися факультативні курси з окремих навчальних предметів, починаючи з 7 класу, що обиралися за бажанням учнів, визначався порядок організації диференційованого навчання – створення певної кількості шкіл і класів з поглибленим вивченням в 9–10-х класах окремих навчальних предметів, встановлювалося викладання систематичних курсів з четвертого класу, а не з п'ятого. Постанова «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи» від 20 червня 1972 р., а також введені в дію з 1 жовтня 1974 р. «Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту» ставили перед школою завдання давати молоді глибокі й міцні знання з основ наук і проголошували перехід країни до обов'язкової загальної середньої освіти [19, арк. 111].

Наказ Міністра освіти «Про завершення переходу до загальної середньої освіти та подальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР» від 26 липня 1972 р. зазначав про зміцнення школи як трудової та політехнічної, зобов'язавши педагогічну громадськість неухильно виконувати регламентоване. Про міць радянської школи свідчило й існування протягом довгого часу норм закону УРСР «Про народну освіту» 1974 р. (до 1991 р.). У законах наголошувалося на формуванні «нової людини – будівничого комунізму», який керувався соціалістичною ідеологією. Кожен громадянин мав можливість здобути освіту поступово: від дошкільної до вищої. Освітній розвиток мав спиратися на науково-технічний прогрес. Усе ж школу продовжували розглядати як постачальника кадрів для різних галузей життя, інституцію, яка формувала погляди молодого покоління й надалі впливала на ідеологічну ауру в радянському суспільстві через участь у громадській і державній діяльності. Задеклароване право на освіту передбачало забезпечення її на безоплатній основі, здійснення загальної

обов'язкової середньої освіти, безоплатну видачу шкільних підручників; можливість навчання в школі рідною мовою (причому, окрім мови, якою провадиться викладання, учні за бажанням могли вивчати мову іншого народу Союзу), організацію різних форм виробничого навчання. Принципи здобуття освіти полягали в недискримінаційній політиці щодо дітей, які проживали в різних типах місцевості, від статі, мови, релігійної належності (хоча це було взагалі несумісне з радянським суспільством, до того ж школа була світською, що теж регламентувалося і в цьому законі). А вибір мови навчання мав бути вільним, проте, як правило, він нав'язувався. Попри вдавану демократичність, питання функціонування школи вирішувалися й керувалися союзним центром, оскільки встановлювалися загальносоюзні плани розвитку народної освіти та планів підготовки фахівців; типи навчальних закладів, віку прийому та термінів навчання в них; нормування й оплати праці працівників закладів освіти; облік і звітність у галузі освіти. Республіки фактично адаптовували ці показники до союзних і тотально контролювали школи, посилюючи і без того бюрократичний апарат. Громадськість долучали до управління закладів, створюючи педагогічні ради, куди входили їхні представники й учителі. Їхня діяльність мала спрямовуватись на поліпшення навчання, виховання та культурно-побутового обслуговування учасників освітнього процесу. Проте й органи та заклади народної освіти надавали необхідну допомогу (Додаток Д 2) [176].

Середня загальноосвітня школа вважалася основним закладом здобуття загальної середньої освіти та єдиною трудовою політехнічною школою для навчання й виховання дітей і молоді, яка мала враховувати національні особливості населення Української РСР. Оскільки учень у майбутньому стане фахівцем, то приділяли велику увагу політехнічному навчання, трудовому вихованню через професійну орієнтацію учнів. Залежно від місцевих умов створювалися окремо початкові школи, куди входили I–III класи, восьмирічні – I–VIII класи та середні школи – I–X (XI) класів. Тобто питання про самобутність української школи не стояло на порядку денному.

Її функціонування відбувалося в загальносоюзному масштабі. Отже, можна з упевненістю говорити про наступальні асиміляційні процеси у школі, спрямовані на знищення українського в Україні [176]. Акцентуючи увагу на штучному утворенні «радянський народ», радянські функціонери демонстрували інтернаціональну дружбу між республіками на кшталт святкування 1500-річчя Києва. Подію розглядали надто важливою в житті російського, білоруського та українського народів. Долучення до цього вважалося вихованням патріотизму та інтернаціоналізму школярів УРСР [41, с. 43].

Освітні заклади не лише надавали певний рівень розвитку та виховання, але й служили чинником соціалізації дітей. Не дивно, що саме ця сфера піддавалась потужній ідеологізації та русифікації. Зокрема, директор однієї зі шкіл, що на Кіровоградщині, І. Ткаченко зазначав, що заклад посідає особливе місце в системі освіти. Дитина в такому віці прагне пізнати світ, речі та предмети. У школярів формуються моральні почуття й досвід, який необхідно долучати під час уроків, тоді він стане більш продуктивним. На практиці необхідно застосовувати диференціацію. На уроці історії педагог запитував в учнів, як вони розуміють вислів: «Есть у революции начало, но нет у революции конца». Примітно, що коли вчитель давав інтерв'ю, то говорив російською, а уроки вів українською. Тло фільму спочатку на уроці, а потім на лоні природи, де педагог роздумував про минулі роки, про буремну війну [181].

Мова при цьому відіграє певні функції, які в подальшому житті реалізуються за вектором, притаманним періоду перебування особистості в закладі освіти. На початку 1960-х р. у системі Академії наук СРСР було створено Наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Своїм головним завданням рада вважала координацію соціолінгвістичних досліджень в СРСР. Проте, це стосувалося лише російської мови, яка з потужною силою асимілювала інші мови. Вербальним підтвердженням цього стала доповідь М. Хрущова на XXII

з'їзді КПРС, у якій він відзначив надзвичайне прагнення неросійських народів до опанування російською – майже рідною – мовою народів СРСР. А «...процес добровільного вивчення російської мови... має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва» [547, с. 24].

Як зазначає Ж. Шевчук, відбиттям діяльності зазначеної ради стала її програма, яка була опублікована в журналі «Вопросы языкознания» в 1962 р. В Українській РСР ця проблема координувалась так, що простежувалась втрата позицій мови корінних народів, натомість ширше застосовувалась російська мова [779]. Про це йшлося й у роботі І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор відмітив, що в 1963 р. в СРСР друк російською мовою складав 75 % назв і 81,4 % тиражу, а мовами всіх неросійських народів – лише 25 % і 18,6 % тиражу. Відповідною реакцією на ситуацію став крок учасників Всеукраїнської наукової конференції з питань української мови 1963 р. в Києві. Вони запропонували проголосити українську мову державною в державних та громадських установах. Але влада залишилась осторонь цього. Десять років потому В. Щербицький зазначав про російську мову як про другу рідну, котра «стала засобом спілкування всіх націй і народностей СРСР». Власне він намагався уникати вислів «український народ», надаючи перевагу – «народ України», що не було взірцем для самої номенклатури та суспільного загалу [547, с. 34]. Русифікаторську політику [176] радянського уряду засуджував О. Тихий, характеризуючи це явище порушенням суверенітету держави, у якій термін «рідна мова» сприймалася як російська. «Культ ніби розвінчаний і засуджений, а його наслідки щодо мови та культури на Донеччині залишились» [665, с. 141–158].

Поступово сфера використання української мови звужувалась, що стало наслідком політики русифікації. Не останню роль при цьому відіграла й постанова Ради Міністрів СРСР від 1978 р. «Про заходи з поширення російської мови в союзних республіках». Протягом зазначеного періоду відбулося збільшення кількості годин, котрі відводились на вивчення російської мови, запровадження поділу класів на групи сільських і міських

шкіл для вивчення російської мови; запровадження перевірки, систематичного розгляду питань про вивчення російської мови та літератури на колегіях міністерства, конференціях; створення в Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР сектора вивчення методики російської мови та літератури. Розширилася мережа шкіл з поглибленим вивченням російської мови, збільшилося фінансування на обладнання кабінетів російської мови та літератури, заробітна платня учителям російської мови та літератури тощо.

Це посилила Всесоюзна науково-практична конференція з проблеми «Російська мова – мова дружби та співробітництва народів СРСР» (Ташкент, 22 – 24 травня 1979 р.). Рекомендації конференції були обов'язковими для виконання в системі народної освіти й культури. Згідно з ними запроваджувалося, розпочинаючи з дошкільних закладів, вивчення російської мови. Викладачам, які переходили на російську, підвищували заробітну плату, заохочували та нагороджували. За два десятиріччя після початку хрущовської реформи кількість україномовних шкіл в УРСР зменшилась. А у Кримській області та Донецьку не залишилося жодної такої школи [547, с. 32].

Протягом зазначеного періоду простежується тенденція до скорочення україномовних видань. Кількість книжок, що видавалися наприкінці 1970-х рр. українською мовою, впала до рівня середини 1920-х рр., а співвідношення російських і українських книжок, виданих в УРСР, складало 3:157. Без урахування інтересів корінної нації здійснювалося комплектування різного рівня бібліотек. Особливо це стосувалося шкільних, обласних, міських і районних дитячих. Наслідком цього стало позбавлення можливості дітей і молоді знайомству з кращими зразками української літератури. Переважна більшість газет і книг, які читали в Україні, надходила з Росії. Серед книг, що друкувалися в УРСР, більшість була російською мовою. Перевага національної мови була безсумнівною в періодиці (лише за кількістю назв), проте за кількістю примірників щоденні російськомовні газети мали велику перевагу. Розширювався випуск якісної навчальної

літератури російською мовою. Розгорталася перепідготовка викладачів для всіх форм і типів закладів освіти, які в майбутньому мали проводити заняття російською мовою, правовим підґрунтям чого стала постанова Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. «Про заходи по дальшому удосконаленню вивчення й викладання російської в союзних республіках» і відповідна постанова Ради Міністрів Української РСР від 2 листопада 1978 р., постанова ЦК КПРС і РМ СРСР «Про додаткові заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і навчальних закладах союзних республік», прийнята таємно в червні 1983 р., заохочувала педагогів шкіл, котрі викладали російську мову та літературу. Для них було підвищено заробітну плату на 15 % «за особливо складні умови роботи» [768, с. 11–18].

Отже, у зазначений період продовжувався пошук оптимальних форм відповідності шкільної освіти запитам суспільства. Акцентувалося на відданості радянському способу існування, участі учителів, учнів і батьків в економічному будівництві із залученням досягнень науково-технічного прогресу. Не зважаючи на декларовані демократичні принципи функціонування інституцій, посилювалася нетерпимість «до будь-яких виявів націоналізму» – мови, історії, в цілому культури. В освітньому процесі набуло поширення факультативних занять, що мало сприяти розвиткові здібностей учнів, але уніфікація викладання та ідеологізація знецінювали освіту, перешкоджали цьому. Спостерігалось стрімке зростання бюрократичного апарату із номенклатурою. Саме у цьому виражався неосталінізм у школі. Позитивним стало запровадження загальної обов'язкової середньої освіти, що знайшло відображення і у Конституції УРСР. Переживши декілька реформ, вона залишалася виразником ідей державної КПРС.

2.4 Реформування загальноосвітньої школи у другій половині 1980-х рр.

На початку 1980-х СРСР відставав від провідних країн світу в економічному розвитку. Попри проголошені гасла, держава не відходила від основних своїх постулатів. Це призвело до значного розриву потреб і фактичного становища різних галузей економіки. До того ж необхідно було підняти рівень якості освіти, тому 1984 р. ЦК КП УРСР і Рада Міністрів УРСР, спираючись на рішення червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПСР, ухвалили постанову «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», яка зобов'язала органи влади, педагогічні колективи реалізувати «науково обґрунтовану довгочасну програму вдосконалення народної освіти країни на етапі розвинутого соціалістичного суспільства» [606, с. 3–11]. Задля демонстрації демократичних принципів функціонування школи, проєкт документа обговорювався на учительських нарадах, зборах трудових колективів, промислових підприємствах, де надавали інформацію учасникам про їх положення, сприймаючи і критику нефакхівців цієї галузі, які, скоріше за наполяганням партійних організацій, пропонували збільшити кількість годин на вивчення російської мови [43, арк. 1]. Але й цілком справедливі були пропозиції про зменшення наповнюваності класів, ГПД, розширення мережі гуртків у сільській місцевості, розв'язання питання про матеріально-технічну базу шкіл [43, арк. 41].

Усе ж метою реформи стало подолання недоліків у системі освіти, змісті та методах навчання й виховання через удосконалення навчальних планів і програм, поліпшення рівня викладання, посилення відповідальності учнів за якість навчання. Реалізуючи її, звертали увагу на здійснення ленінських принципів єдиної трудової, політехнічної школи, піднесення її роботи на новий якісний рівень. Учні розглядалися будівничими комунізму з відповідними якостями, культурою праці та поведінкою. Планували

здійснити перехід у середній загальноосвітній школі на одинадцятирічний термін навчання, починаючи навчання дітей з 6-річного віку. Початкова школа ставала чотирирічною. Шестирічки навчалися перший клас у дитсадках. Діти, які не пройшли цю програму, вступали до першого класу з семи років і навчалися за трирічною (старою) програмою [653, с. 7–12].

Далі – I–IX класи – неповна середня (дев'ятирічна) школа, I–XI класи – середня школа. На першому ступені серед завдань загальноосвітньої школи виділяли всебічний розвиток дітей, формування навичок читання, лічби, грамотного письма, розвинутої мови та культурної поведінки. Вона повинна виховувати сумлінне ставлення до навчання й суспільно корисної праці, любов до Батьківщини. Уже в дев'ятиріччі учні мали поглибити знання з основ наук, займатися самоосвітою та визначитися з майбутньою професією. Вона стала обов'язковою для всіх учнів та базою для здобуття загальної середньої освіти. Документ приділив широку увагу різним аспектам функціонування школи: забезпеченню освітнього процесу, вивченню дисциплін та різним напрямам виховання. Задля наближеності до реалій сьогодення звертали увагу на практичну спрямованість та міжпредметні зв'язки, які б формували в дітей цілісну картину світу та поліпшували розуміння різних суспільних явищ та подій. Передбачали оновлення змісту загальноосвітньої школи тим більше, що західноєвропейські країни пішли набагато попереду щодо використання інформаційно-комунікаційних технологій, оснащення закладів освіти, створення розвивального простору, технологій навчання тощо. «Відкривши завісу перед Заходом» населенню, з'явилися можливості реального порівняння різних сфер життєдіяльності, у тому числі і в освітній. Бачачи разючу різницю, необхідно було не лише «наздогнати й перегнати» втрачені можливості, а й запропонувати реалізувати глобальні зміни. На початок 1984–1985 н.р. загальна картина шкіл мала такий вигляд [26, арк. 11].

Згідно з таблицею 2.2.1 (Додаток Б 1), загальна кількість шкіл на початок 1984–1985 н.р. складала 20 751, із яких 28 % – у містах і 71,9 % – у

селах. Питома вага початкових шкіл складала 14,7 % від загальної кількості всіх шкіл, причому – 2,4 у містах і СМТ і 19,9 % – у селах від тих, що працювали в цих місцевостях. Восьмирічних шкіл було 41,3 %, із яких 21,4 % – у містах та СМТ і 50 – селах від загальної кількості тих, які функціонували там. Середні школи складала 42 % від загальної кількості всіх шкіл, із яких 71,4 % – у міських та 30,6 % – сільських місцевостях.

Щодо учнів, то їх загальна кількість склала 6 597 498 осіб, із яких 65 % – у міських закладах. 0,9 % учнів навчалися у початкових школах, 87,5 % учнів були вихідцями з села. У восьмирічних школах здобували освіту близько 20 % учнів, причому в місті в 5 разів більше за сільську місцевість. У середніх закладах отримували освіту 78,6 % від загальної кількості всіх учнів, із яких 2/3 – у містах та СМТ. 3 203 школи працювали у 2 зміни: 80 % – у міських і 20 % – сільських. Кількість учнів, які займалися у другу зміну, складала 818 967 осіб: 92 % – у міських і 8 % – сільських закладах. У третій зміні навчалися 245 845 школярів, із яких 93 % – у міських і 7 % – сільських закладах. 8 207 учнів перебували у школах ГПД. Якщо це були початкові та восьмирічні школи, то більше в сільській місцевості.

Демократичні процеси відбувались в управлінні освітніми закладами. Розширились форми державно-громадського управління школами. У середніх і неповних середніх школах організовані ради з питань народної освіти. Голів рад обирали з-поміж керівників партійних радянських органів, господарств, працівників різних організацій, директорів шкіл, учителів та інших. Ради зосередили увагу на питаннях зміцнення матеріальної бази установ освіти, забезпечення умов для навчання школярів, організації їх трудового навчання, виховання, суспільно корисної продуктивної праці, оздоровлення, поліпшення матеріально-побутових умов учителів. Ради закладів освіти сприяли демократизації шкільного життя, забезпечували гласність у роботі, сприяли розвитку ініціативи вчителів та учнів. У школах розпочалась робота з вироблення статутів закладів [235, с. 22–25].

Активно йшла демократизація й щодо посади директора закладу, що сприяло згуртуванню колективів, стимулюванню їхньої роботи з удосконалення навчально-виховного процесу. Заохочувався розвиток нестандартного мислення, вироблення самостійності в процесі вирішення завдань, використання оригінальних прийомів і шляхів засвоєння знань учнями. Доброю ознакою демократизації школи стало її звернення до народних джерел духовності, традицій, що допомогло зміцнити зв'язок поколінь, розширити участь громадськості у вихованні нового покоління. Уроки природознавства, свята рідної мови, Івана Купала, новорічні віншування односельців, відновлення та вшанування забутих народних традицій, пам'яті видатних особистостей формували світогляд молоді [235, с. 25–27].

Активному впровадженню в життя ідеї рад заважали нечіткість, нерідко й суперечливість та сумнівність ряду позицій, закладених у документах про них, у тому числі і те, що рада приймала рішення, а директор персонально ніс відповідальність за стан справ у школі; або директор зобов'язаний був припинити дію рішення ради школи, коли воно суперечило Положенню. Не сприймалися більшістю керівників шкіл, окремими головами рад твердження, де радам відводилась роль контролера за діяльністю адміністрації та педагогічного колективу. Заперечувалось і те, що шкільні ради фактично ставились над педагогічними радами. Ради з народної освіти та шкільні ради потребували допомоги з боку місцевих рад народних депутатів та органів народної освіти, оскільки не мали досвіду менеджерської діяльності, але ідей у них було багато. Їм бракувало гласності в роботі. Жодна районна рада не мала постійної рубрики в районних газетах, а шкільні – у багатотиражних виданнях підприємств і господарств. «Спостерігались і прояви формалізму», обмежуючись надсиланням довідок та звітів. Фактичний стан справ ніким не вивчався. Більшість рад упускала такі питання, як координація діяльності шкільних органів і громадських організацій, створення умов для праці й відпочинку вчителів, особливо

сільських, диференціація навчання, встановлення режиму роботи школи, організація суспільно корисної праці, формування громадської думки про школу та вчителя. На ради покладалися функції та з'ясування питання охоплення дітей шкільною освітою. І коли випускники шкіл були невлаштовані, то їх звинувачували в «байдужості до долі дітей». Недостатньо займались ради питаннями координації зусиль державних і громадських установ та організацій, причетних до виховання учнівської молоді та розвитку учнівського самоврядування. Поволі залучалася учнівська молодь у роботу шкільних рад, до яких, як правило, входило 2 – 3 учні. Це не давало можливості більш гнучко та об'єктивно оцінювати діяльність педагогічних працівників, поведінку учнів, враховувати думку учнівського колективу з проблем шкільного життя та виробляти обґрунтовані рішення. У питаннях демократизації обласні управління мали б зайняти більш активну позицію. Повільно проходила децентралізація управління, визначення функціональних обов'язків працівників обласної та районної ланки, координація дій органів освіти з іншими відомствами [235, с. 27–30].

Через суспільні зміни, змінювався і стиль взаємостосунків учителів і учнів. Він ставав більш гуманним, будувався на взаємній довірі, доброзичливості, орієнтувався на повагу до особистості школярів. Діти активно залучались до розв'язання актуальних питань роботи закладу.

Демократизація життя школи позитивно вплинула на розвиток творчості педагогічних і учнівських колективів. Деякі обласні управління відмовилось від фронтальних перевірок і зосередили увагу на вивченні актуальних питань розвитку освіти в районах, визначенні пріоритетних напрямів у діяльності рай(міськ)ВНО й педколективів шкіл: умовах навчання та виховання учнів, розвитку сільської школи, кадрових проблемах та результатах господарської діяльності шкіл.

З метою вдосконалення роботи з виховання та навчання в малокомплектних школах і дитячих садках сільської місцевості за наявності відповідних умов могли створюватися заклади «школа – дитячий садок». У

своїй діяльності «Школа – дитячий садок» керувалась Основами законодавства СРСР і союзної республіки про народну освіту. Заклад відкривався на базі початкової або неповної середньої школи, дитячого садка, де були можливості виділити приміщення, які відповідали педагогічним і гігієнічним вимогам для класних кімнат і груп дитячого садка. Кількість класів (класів-комплектів) і дошкільних груп у школі – дитячому садку визначалося з урахуванням місцевих особливостей і потреб населення в контингенті учнів шкіл та дітей дошкільних закладів, затверджених у плані економічного й соціального розвитку. Школа – дитячий садок забезпечувала наступність у вихованні й навчанні дітей дошкільного та шкільного віку. Навчання дітей велось відповідно до програмно-методичних рекомендацій Міністерства освіти СРСР і міністерств освіти союзних республік [235, с. 30].

Внаслідок творчих пошуків педагогічних колективів, використання досвіду діяльності спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням основ наук посилилась увага до таких закладів. Їх мета полягала у створенні оптимальних умов для одержання широкої загальноосвітньої підготовки та всебічного розвитку найбільш здібних учнів, реалізація їх творчих запитів, самостійного вибору предметів для поглибленого вивчення, здійснення фундаментальної допрофесійної підготовки з обраного профілю. Шкільні випускні іспити, як правило, поєднувались зі вступними до вищих навчальних закладів на договірній основі.

Школа потрапила у сферу експериментальної діяльності. Вона ставала базою для шкіл-лабораторій з вивчення різних проблем виховання або викладання предметів. З 1988 р. на базі загальноосвітньої школи № 272 м. Києва з українською та російською мовами навчання та вивчення з першого класу іноземної мови діяла школа-лабораторія КДП ім. О. М. Горького. Лабораторія мала забезпечувати виконання завдань з комуністичного виховання молодого покоління. Проводилась робота зі створення системи «Педагогічна творчість: школа – педагогічний вищий навчальний заклад – школа», виявлення та впровадження у практику

передових психолого-педагогічних ідей, концепцій, організації управління навчально-виховним процесом [29, арк. 52–56].

Відбувалася активна боротьба за піднесення української мови та культури. У червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України представники української інтелігенції виступили проти політики русифікації. Протягом усього періоду звужувалася сфера застосування української мови, у тому числі у школі. За період «застою» УРСР був притаманний процес дискримінації української мови через штучне скорочення кількості українських шкіл. Водночас вдаючись до динаміки: у 1986–1987 н.р. у порівнянні з 1955–1956 н.р. питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання зменшилась від 72,8 до 48,6 %, лише 24 % дітей відвідували дитячі садки та групи з українською мовою, що партійні органи пояснювали «зростанням інтересу», перш за все, міського населення, до мови міжнаціонального спілкування. А надання статусу українській мові державної в УРСР розцінювалась як нав'язування представникам усіх націй і народностей, які проживали в республіці, перегинів у національному питанні [36, арк. 99].

Недивно, що саме інтелігенція сприяла розвитку української культури. Поширювалась видавнича діяльність. У 1987 р. в Києві було створено Український культурологічний клуб, українознавчий клуб «Спадщина» і «Товариство Лева» у Львові, діяльність яких сприяли відродженню національної культури. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Тараса Шевченка. Його члени мали на меті сприяти утвердженню української мови в усіх сферах суспільного життя, її розвитку, охороні чистоти та самобутності мови, культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал». Цього ж року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови в Українській РСР», згідно з яким українська мова була оголошена державною. Розпочато поступовий процес збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання. Інтелігенція взяла активну участь у створенні Народного Руху України. Все ж, освітній процес

продовжувався, переважно, російською. Не виконувались статті 11 та 27 документа щодо викладання предметів, ведення діловодства в середніх школах, особливо міських, зокрема у Дніпропетровську, Павлограді, Кривому Розі. Не всі працівники органів управління освіти володіли українською мовою, не знали її навіть керівники, учителі, вихователі окремих україномовних навчальних закладів. Повільно реалізували статтю 28 Закону про вищі навчальні заклади, що було основним стримуючим фактором для батьків під час вибору мови навчання та виховання дітей у закладах. Для якісного навчання школярів, які прибували з інших союзних республік, і тих, хто раніше не вивчав української мови, ширше мали використовувати години, відведені навчальним планом на індивідуальні та групові заняття. Необхідно було виключити випадки звільнення від вивчення державної мови в усіх закладах. Наголошували на сприянні діяльності первинних осередків асоціації вчителів української мови, іншим громадським організаціям, творчим спілкам з утвердження державності української мови, розширенню сфери її функціонування, підвищенню мовленнєвої культури працівників народної освіти. Рекомендували розв'язати питання із забезпечення предметів національними кадрами, здійснивши аналіз педагогічного резерву, здійснити перепідготовку вчителів відповідно до розширення мережі україномовних закладів. Вважали неприпустимим, коли керівники навчальних закладів не володіли належним рівнем українською мовою [222, с. 7–9].

Кожна область розробила програму функціонування української мови в регіоні. На Дніпропетровщині (сучасній Дніпровщині) існувала програма «Рідна мова», яка передбачала систему організаційних, науково-методичних заходів, спрямованих на розширення мережі україномовних дитячих садків, шкіл, розширення сфери функціонування державної мови, відродження національної культури, традицій, шанування історичних цінностей та утвердження національної самосвідомості. Цільова програма «Рідна мова» розпочалась з 1989 р., тобто ще до прийняття Закону. Об'єднанню зусиль

педагогічних колективів, громадських організацій сприяли регіональні та обласні науково-практичні конференції, місцева преса, радіо та інші ЗМІ. Велику допомогу надавали місцеві осередки Товариства української мови імені Т. Шевченка та творчі спілки. Ця робота була не даремною, оскільки позитивно вплинула на формування громадської думки. Наголошувалося, що процес вимирання україномовних закладів зупинено, розпочато їх відродження. Про це свідчили такі факти: якщо в УРСР у 1989-90 н.р. відкрито 330 україномовних класів у російськомовних школах, то кожен третій з них – на Дніпровщині (102). 12 січня 1989 р. в Українській РСР відбувся перепис населення. За його даними в республіці проживало 51 452 034 осіб. Українці як титульна нація складала близько 72 % від усіх мешканців. Найбільшою національною меншиною були росіяни – 22 %. Українську мову вважали рідною 64,7 % мешканців республіки, а російську – 32,8 % . На Донеччині спостерігалась майже повна відсутність у містах шкіл з українською мовою викладання. Понад три мільйони (55,7 %), тобто не лише українці, – вільно володіли українською мовою, а можливості навчатися нею у них не було. У сільській місцевості такі особи складали 76,8 %, у міській – 54,5 %. Більшість представників німецького, болгарського, польського етносу Донецької області назвали російську мову рідною. У місті Красноармійську (сучасному Покровську) працювали 27 шкіл, серед яких – жодної української. Останній набір учнів, котрі навчались українською мовою, був у 1974 р., у 1984 р. – двома мовами, проте на 1990 р. усі школи були російськомовними. Не вистачало вчителів української мови. Причинами таких явищ стали невирішеність мовного питання, умови розвитку дитини в родині. Батьки виходили з тих позицій, що коли дитина буде знати українську мову, вона їй не знадобиться у школі та вищих закладах освіти. Тому перед ними постало питання: а чи потрібно вивчати її? Виходило, що в Україні люди могли жити не знаючи українську мову. Це впливало на закриття україномовних закладів на місцевому рівні, оскільки вони не користувались популярністю серед населення. До того ж батьки

приносили довідки з лікарень про погіршення стану здоров'я власних дітей, посиляючись цим на велику кількість навчального навантаження, що призводило до вимог про звільнення дітей від вивчення власне української мови. Таким наслідком стала цілеспрямована політика радянського уряду, яка продовжувалась не одне десятиліття [514, с. 111–114].

Підтвердженням стало анкетування 17 тис. батьків, яке було проведено у 1990–1991 н. р. в місті, згідно з яким лише 247 погодились віддати дітей до україномовних класів. А з опитаних 2250 родин дошкільнят 900 зазначили, що українська мова залишалась їхньою рідною (близько 40 %), 455 із них (половина останніх респондентів або 1/5 від загальної кількості) спілкувались нею в родині, 453 вважали за необхідне відкриття україномовних шкіл. Лише згодом, 12 лютого 1991 р., Рада Міністрів Української РСР затвердила «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року» [514, с. 113]. У деяких закладах не забезпечувалась наступність дошкільної та шкільної освіти. Не приділялось належної уваги в організації роздільного навчання учнів різного рівня володіння мовою. Спільне навчання тих, хто вивчав мову з першого класу, з тими, хто тільки розпочав її вивчення, не дало позитивних результатів. А таких учнів, які до прийняття Закону «Про мови в Українській РСР» були звільнені від вивчення української мови, лише в Дніпропетровській області було понад 40 тис. [248, с. 13–28].

Існували регіональні особливості функціонування загальноосвітньої школи, що було зумовлено, перш за все, етнічним складом. Для Чернівецької області принципового значення набув розвиток культури та мови румунського та молдавського населення. Труднощами стали відсутність фінансових, матеріально-технічних, кадрових і навчальних умов для переходу шкіл на латиницю з перспективою його завершення до 1992–1993 н.р., тобто синхронно з реалізацією цього завдання в Молдові. Саме терміни впровадження латинської графіки викликали суперечливі судження в області, Міністерстві народної освіти УРСР, видавництві «Радянська школа».

«Наш підхід ми аргументували громадською думкою: жителі, педагогічні колективи активно підтримали наше рішення, тісними історичними, соціально-економічними, культурно-освітніми зв'язками Чернівецької області з Молдовою та Румунією». В області функціонувало 85 шкіл з молдавською мовою навчання і майже вдсятеро менше молдавсько-російських і україно-молдавських шкіл. Значна частина їх випускників орієнтувалась на вступ до сусідньої республіки [683, с. 261].

Міністерство народної освіти УРСР допомагало Союзу українців Румунії з жовтня 1990 р. в процесі підготовки педагогічних кадрів для українських шкіл Румунії. Закарпатське, Львівське, Чернівецьке обласні управління народної освіти підписали угоди зі шкільними інспекторами повітів Сучави, Мату-Море та Марамуреш. Основні напрямки співпраці полягали у встановленні дружніх стосунків учнівських та педагогічних колективів, підготовці та перепідготовці кадрів задля відродження українських шкіл Румунії. До Румунії надходила навчальна та художня література українською мовою. Усього в Чернівецькій області румунською/молдавською мовою навчалися 22,3 тис. дітей або 16,9 % їх загальної кількості. Працювали і 7 україно-румунських і 3 російсько-румунських/молдавських шкіл, де навчались 4,6 тис. осіб. У деяких українських школах сільської місцевості, де переважало румунське й молдавське населення, відкриті перші класи. В окремих школах відкривалися гуртки та факультативи з вивчення мов національних меншин. При щорічному збільшенні кількості українських шкіл зростала кількість двомовних. Можливо, двомовна школа – не найкращий варіант організації навчального процесу, але на початковому етапі створення національної школи, особливо за відсутності економічних можливостей, такий шлях вважався прийнятним [36, арк. 23–24].

В УРСР здійснювались заходи із задоволення потреб громадян польської національності, які жили в УРСР, з вивчення рідної мови та національних культур. У 1989 р. був підписаний Договір про співробітництво

між Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерством народної освіти УРСР, Міністерством національної освіти Польської Республіки в області освіти за різними напрямками. Відбувалася співпраця між закладами освіти. Здійснювався прийом у Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького (щорічно) 270 магістрів російської мови з Польської Республіки для вивчення на факультеті підвищення кваліфікації вчителів російської мови. Відбувався взаємообмін між педагогами Польської Республіки та УРСР. Співробітництво продовжувалося між Київським педагогічним інститутом ім. О. М. Горького та Краківською вищою педагогічною школою; Черкаським педагогічним інститутом і Бидгощською вищою педагогічною школою; Дрогобицьким педагогічним інститутом і Жешувською вищою педагогічною школою; Вінницьким педагогічним інститутом і вищою педагогічною школою м. Кельце; Полтавським педагогічним інститутом і Слупською вищою педагогічною школою. При загальноосвітніх школах Вінницької, Івано-Франківської, Львівської, Хмельницької областей працювали факультативи, відкривали й польськомовні класи. Деякі школи Львівської області ввели інтегровані курси історії та культури польського народу. У Львові працювала редакція з випуску літератури польською мовою, а Польська Республіка допомагала навчально-методичною літературою [36, арк. 92–94].

У Донецьку працювала спеціалізована школа з українською мовою навчання та поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу [36, арк. 5–8]. Протягом березня – квітня 1990 р. у газеті «Вечерний Донецьк» були надруковані звернення до населення міста про відкриття школи з українською мовою навчання. У Донецьку розклеїли оголошення від імені Міністерства народної освіти УРСР, Донецького міськВНО про набір учнів до першої української школи з 5-денним робочим тижнем, якій планувалось з 1990–1991 н.р. надати статус ліцею. Отримали близько 200 заяв від батьків (пізніше кількість їх збільшилась) [36, арк. 9]. День знань у новій школі почався біля пам'ятника Т. Шевченку і був присвячений пам'яті

В. Стуса та правозахисника О. Тихого. Свято проводилось за ініціативою обласного відділення Товариства української мови ім. Т. Шевченка, крайової організації Руху, міської суспільної організації «Демократичний рух», обласної організації Української республіканської партії. Перед учнями та батьками виступив народний депутат СРСР, УРСР, письменник Д. Павличко, син В. Стуса Дмитро, відповідальний секретар крайової організації Руху Н. Тищенко. Свято продовжилось біля школи її посвяченням представниками греко-католицької церкви та символічними уроками [36, арк. 7].

На Харківщині розширювалася мережа україномовних шкіл у містах Балаклія, Дергачі, Вовчанськ, Ізюм, Куп'янськ, Лозова та інших. Водночас усвідомлюючи «делікатність цієї справи, враховуємо побажання батьків, уникаємо силових рішень, навіть ідемо на те, щоб у російськомовних школах відкривати україномовні класи при наявності 8 – 10 батьківських заяв». Так у колишній столиці країни розпочався незворотний процес відродження національної мови та культури [606, с. 3–11].

Зважаючи на те, що в УРСР проживали представники різних етносів, їх діти отримали змогу навчатися у школах національних меншин. Існували взаємні контакти з іншими союзними республіками. У 1991 р. Міністерство освіти України уклало угоди про співробітництво в галузі освіти з відповідними міністерствами Російської Федерації, Республіки Білорусь, Казахстану, Республіки Молдова тощо. Сторони-підписанти визнали самобутні республіканські системи освіти, що склалися як цілісні системи, а угоди мали поліпшити стан «повноцінного національно-культурного розвитку народів, які проживали тут попри їх громадянство, етнічну належність». Вони домовились створювати умови для вивчення української мови, культури, історії на їх території [36, арк. 73–73]. Тривалий час Українська РСР була слухняною виконавицею настанов панівної партії, яка не лише регламентувала всі сфери життя, а й в основному придушувала вияви інакомислення. Усе ж Процеси, які почалися в зазначений період, поступово надавали можливість реалізувати національні потреби населення

Української РСР. Але органи народної освіти Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської областей зволікали зі збільшенням мережі україномовних закладів [36, арк. 42].

Становлення нових соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві, прийняття Верховною Радою Української РСР 4 червня 1991 р. Закону «Про освіту» зумовили необхідність перегляду на практиці підходів до організації та змісту освіти, забезпечення в сучасних умовах якісно нового рівня загальноосвітньої, професійної та наукової підготовки громадян. З цією метою розроблена Програма розвитку народної освіти Української РСР на 1991–1995 рр., якою передбачені заходи щодо захисту системи освіти при переході до ринку, забезпечення її подальшого розвитку та створення передумов для успішного функціонування на перспективу. Програма була відкритою для доповнень. Її опублікували в «Інформаційному збірнику Міністерства освіти УРСР» та газеті «Освіта» для широкого обговорення педагогічною громадськістю. Програма акцентувала на критичному стані, у якому опинилась освіта, що виявлялося в її деформації, занадто централізованому управлінні, одноманітності, відсутності справжньої мотивації творчої та ініціативної педагогічної діяльності. Загальноосвітня школа залишалась центральною ланкою системи освіти.

Демократизація суспільства ставила вимогу вільного розвитку культур і мов національних груп, що проживали на Україні, при цьому пріоритетна роль відводилась українській мові як державній. В УРСР 15,3 тис. (73,6 %) шкіл україномовних, 4,3 тис. (20,6 %) – російськомовних, 93 школи з румунською, 59 – угорською, 14 – з молдавською, 2 – з польською мовами навчання, функціонувало близько однієї тисячі факультативних груп із вивчення болгарської, кримськотатарської, новогрецької, єврейської та інших мов. Але наявна мережа шкіл не повною мірою забезпечувала конституційне право громадян на здобуття повноцінної освіти й навчання національними мовами за місцем проживання. Майже в половині сільських населених пунктів не було будь-якої школи. Шкільна мережа була слабо

диференційована, особливо в сільській місцевості. Тому планували розширити мережу ліцеїв, гімназій, шкіл з поглибленням вивчення окремих предметів, спеціалізованих шкіл. Намічали відкрити приватні школи, альтернативні державним [247, с. 13–17]. Зазнавали змін пріоритети мети навчання, підготовка дітей до продовження освіти в одному з типів шкіл відповідно до їхніх нахилів, здібностей та інтересів. Необхідно було розв'язати питання з підготовки педагогічних кадрів до роботи в національній загальноосвітній школі. Акцент здійснювався на розвитку різних моделей шкіл. У них та в загальноосвітніх школах у цей період учні реально почали вивчати варіативну складову, яка містила предмети різного спрямування, тобто вибір був очевидним [575].

Отже, школа розглядалася як інструмент конструювання радянської людини та засіб досягнення ідейних впливів на суспільство. Реформа 1984 р. збільшила тривалість навчання у школі, акцентувавши увагу на зростанні обсягу інформації та запровадженні науково-их здобутків. Новою стала структура здобуття шкільної освіти. Змінився зміст навчання, особливо початкової ланки. Позитивними рисами стали реалізація розвивального навчання, створення нового навчально-методичного забезпечення. На порядку денному постало питання підготовки та перепідготовки кадрів, у зв'язку з чим в інститутах підвищення кваліфікації педагогічних кадрів відкрилися спеціалізовані кафедри педагогіки та психології. Загальні ж принципи, підходи реформа фактично не змінила у порівнянні з попередніми періодами. Зокрема зберігалася максимальна централізація організації освітнього процесу. Регіоналізація освіти виявлялась у підготовці кадрів для певного регіону, що, як правило, здійснювалось у цьому ж регіоні.

В цілому протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. було відновлено мережу шкіл в УРСР та їхню діяльність, створено нормативно-правове підґрунтя для їх функціонування. Майже всіх дітей шкільного віку було долучено до освітньо-виховного процесу. Позитивним стало запровадження семирічної, згодом восьмирічної та обов'язкової середньої

освіти, що дало змогу охопити дітей і підлітків навчанням, чого вимагали потреби економічного розвитку держави. За цей період діти були долучені до трудового виховання, створювалися умови для їх професійної орієнтації. Задля реалізації державної політики у шкільній освіті та легітимізації прийняття рішень проводили громадські обговорення, створювалися різні спільноти (групи, комісії), які дозволяли певному колу долучатися до дискусій, що стало у нагоді у майбутньому. Експериментування і варіативність демонстрували пошуки шляхів творення школи та існування різних типів закладів. Звертали увагу на розвиток національної освіти, але у спотвореному вигляді.

Водночас мережа шкіл не задовольняла попит населення до здобуття шкільної освіти через недостатню площу та, як наслідок, переповненість класів. Радянська школа продукувала ідеї, нерідко неорганічні для титульної нації. В УРСР здійснювалася виразна асиміляційна політика, спрямована на нівелювання національної культури, а відтак, і свідомості. Всі учасники освітнього процесу – педагоги, учні, батьки, громадськість – широко долучалися до діяльності, яка часто мала альтруїстичний і декларативний характер. В останньому десятилітті радянської школи намірам її демократизації перешкоджали командно-адміністративна і бюрократична система, яка формувалася у країні роками і змінити її підвалини означало фактично її знищення, що не могла собі дозволити керівна партія. Школа відставала від західноєвропейських держав, залишаючись спотвореним ідеологією соціокультурним інститутом. Вона рухалася в загальному руслі, була важливим інструментом досягнення мети панівної партії – будівництва все більш примарного комуністичного суспільства.

РОЗДІЛ 3

РАДЯНСЬКА ШКОЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – КІНЦЯ 1980-Х РР. ЯК ІНСТИТУТ

3.1 Соціально-економічні умови функціонування школи в УРСР

Важливе значення для організації навчального процесу у школі мають матеріальні умови. У повоєнний період досить гостро постала проблема з майновим фондом. Без даху над головою залишилися майже 10 млн осіб, що було показовим після Другої світової війни. Відбудова, відновлення та будівництво цього фонду залишалось першочерговим завданням. Проте аж до кінця 1950-х рр. проблема була не вирішеною. «Візитівкою» залишалася низька зарплатня населення та високі ціни [458, с. 123]. Налагодження роботи закладів освіти відбувалось «методом народної відбудови». Протягом зазначеного періоду школи працювали в різних будівлях: спеціальних шкільних, пристосованих будинках та непристосованих. Окремі пристосовані приміщення розташовувались за декілька кілометрів один від одного, що утруднювало рух учнів та педагогів і власне сам освітній процес. Наприклад, у Сталінській області середня школа Володарського району розміщувалась у 8 селянських хатах, Покровська школа Артемівського (сучасного Бахмутського) району – 5 будинках, котрі розташовувались за 2–3 км один від одного. Не дивно, що через відсутність приміщень, заняття проходили у три зміни (наприклад, у Єнакіївському міському районі у третю зміну навчалися 74 класи, проте на кінець року – 19 класів, у Сніжнянському районі – 2 класи). У Запорізькій області учні також навчалися в декілька змін [272]. Відбудовчі процеси проходили слабо [71, арк. 10].

Недоліком стало й використання шкільних приміщень не за призначенням. Частим явищем було віддавання або зайняття їх різними організаціями, військовими частинами, у них розміщували госпіталі,

робітників, інші категорії населення, що обумовлювалось і невирішеною житловою проблемою [53, арк. 155]. Вирішувати першому ці питання довелося П. Тичині, якого призначили Наркомом освіти, коли ще була війна. Він їздив зі своїми колегами по УРСР, зустрічався з військовими командирами, бачив зруйновані та спалені школи, бібліотеки тощо. До цього долучили батьків, учнів і громадськість. Вперше подали ініціативу жителі села Верхівня Житомирської області. Вони у 1944 р. відбудували школу та забезпечили її паливом на цілий рік [581, с. 1]. ЦК ВЛКСМ, який ще у липні 1930 р. прийняв постанову про шефство комсомолу над всеобучем і поставив перед комсомольськими організаціями вимогу – мобілізувати творчість, ініціативу й силу молоді для розв'язання цього завдання. Силами комсомольських організацій промислових підприємств Харкова, Ровенської, Волинської та інших областей для шкіл і учнів виготовлялися канцприладдя, обладнання, одяг та взуття. Їхній досвід перехопили інші, а НКО був координатором цього, через нього йшло постачання матеріальних резервів [525, с. 26].

Школи розміщувалися разом з іншими установами або організаціями [53, арк. 127]. Непристосовані приміщення спонукали вчителів шукати різні виходи з ситуації [287]. Зокрема, уроки фізичної культури проходили у скверах та на вуличних шосе. Така тенденція спостерігалася і в негоду, а не лише в теплу [52, арк. 179]. Щоб змінити ситуацію, зверталися до відповідних органів. Результати були різними, дії часто були неузгодженими. З одного боку, вищі органи надавали розпорядження на місця передати будівлі, з іншого – через численні звернення до перших вони змушені тиснути знову на других і скасовувати свої ж рішення [51, арк. 87–88]. Питання мало б вирішуватись комплексно, із долученням інших міністерств та виділення відповідних коштів. Рішення відділу шкіл ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1946 р. «Про заходи до подальшого покращення роботи шкіл Української РСР» вказало Міністерству житлово-комунального будівництва УРСР на недопущення затягування будівництва й відновлення

роботи шкіл [53, арк. 79]. Тобто, з одного боку, формалізм заважав ефективному розв'язанню питання, з іншого – тенденції повоєнної буденності виявлялися в усіх сферах життя й державні органи теж не знали як розв'язати ці проблеми. Усе ж упродовж першої п'ятирічки коштом асигнувань Міністерства освіти УРСР було збудовано в містах 201 школу на 95,5 тис. учнівських місць, у сільській місцевості – 502 школи – на 110,6 тис., промислові підприємства власним коштом звели 163 школи на 64,1 тис. учнівських місць. Пізніше повідомлялося, що так було зведено 2 403 школи на 256,1 тис. учнівських місць [525, с. 109]. У деяких областях у 1949 р. недовиконаний план будівництва шкіл, а в Кіровоградській (сучасній Кропивницькій) і Полтавській областях не введена в дію жодна школа. Особливо гостро стояло питання із сільськими школами [274]. Необхідно було упорядкувати шкільні садиби та подвір'я, обладнати спортивні майданчики та відремонтувати спортивний інвентар [295].

Недостатнє забезпечення відбивалося на санітарно-гігієнічних нормах. У приміщеннях шкіл не вистачало класних кімнат, навчальних кабінетів, майстерень, було слабе освітлення, що призводило до стомлення зору та офтальмологічних хвороб [625]. У середньому на площі 150 м² навчалось 100 дітей (Додаток Д 3) [172]. Через брак одягу (штанів, светрів, кашкетів, шапок, хустин тощо), взуття; відсутність опалення та руйнування діти хворіли на застудні захворювання. Наголошувалось про створення належних санітарних умов у школах, запобігання застудним захворюванням учнів [52, арк. 132]. Установи зіштовхнулися з різними інфекційними хворобами, що були наслідком слабкого імунітету дітей, матеріальних негараздів, що призводили до порушення санітарно-гігієнічних вимог тощо.

Саме за часів Міністра Г. Пінчука розробили нові типові проекти шкільних приміщень з урахуванням очікуваної наповнюваності учнями. У типовому приміщенні школи на 880 учнівських місць проєктувались 22 класні кімнати, 2 лабораторні та 2 лаборантські. У закладі освіти мали бути приміщення кабінету живої природи, бібліотеки, учительської, кабінету

директора, спортивної зали, кабінету лікаря, кімнати громадських організацій, буфету, вестибюлю з гардеробними, 4 вбиральні. Площа класу мала бути не менше 50 м². Під нові приміщення відводили земельні ділянки площею 1,5–2,5 га, де треба було розмістити навчальний корпус, майданчики для ігор, відпочинку та розваг для учнів, шкільний стадіон і спортмайданчики, передбачали й землю для навчально-дослідних ділянок і садів [66, арк. 364]. Згідно зі стенограмою наради інженерів облвню від 20–21 квітня 1956 р., яка проходила в Києві, звітували, що в Запорізькій області протягом року план виконано на 77,3 %, у Кіровоградській – на 76,8, у Хмельницькій – на 90 %. Через брак робочої сили долучали й школярів, які возили цеглу та копали котловани [6, арк. 2–4].

Відбулося збільшення обсягу шкільного будівництва коштом колгоспів і місцевих організацій, що можна було пояснити їхньою зацікавленістю в підготовці власних майбутніх кадрів та роботою батьків цих дітей на місцях. У 1958 р. було побудовано 554 школи на 65,9 тис. учнівських місць; за 1959–уведено в дію 907 шкіл на 140,7 тис. учнівських місць, добудовані 5252 класні кімнати, 1 969 майстерень, 2 502 навчальні кабінети. Особливо відзначились Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області як центральні, промислові, культурні регіони; Волинська, Вінницька Кіровоградська, Хмельницька, Тернопільська області – регіони, на які звертали увагу. У 1959–1960 н.р. виділені кошти передбачалися на введення в експлуатацію 232 шкільних будівель на 111,17 тис. учнівських місць. Тобто, у регіонах колишньої УРСР мали поступово вводити в дію школи. Проте повністю це здійснити не вдалося через брак коштів, матеріалу, необхідної робочої сили, до чого долучали учнів та педагогів. Не дивно, що на сторінках тодішньої преси через карикатури висміювали ці негативні тенденції, у тому числі – і бюрократизм радянської системи [11, арк. 6].

Міністр Г. Пінчук зобов'язав керівників закладів та установ освіти «забезпечити, починаючи з 1949–1950 н.р., виділення в усіх 7-річних і середніх школах УРСР потрібних приміщень для організації навчальних

кабінетів, у першу чергу – фізичного, хімічного та біологічного [105, арк. 6]. Але, як показують архівні матеріали, класні приміщення не відповідали вимогам, а школи не мали жодного такого кабінету, відсутні меблі та необхідний культурний інвентар [70, арк. 55].

У 1959 р. 61 школа, введена в експлуатацію, побудована коштом державних капіталовкладень – на 347 тис. місць, коштом колгоспів добудовані та пристосовані 1 млн 50 тис. місць, створено близько 15 тис. учительських кабінетів. Як зазначали офіційні документи, це дозволило навчатись 81,5 % учням у першу зміну. Проте такі цифри не відповідали дійсності, особливо у великих містах і регіональних центрах. На 1 грудня 1961 р. 4 638 шкільних приміщень (це 7,1 % від загальної кількості) перебували в аварійному стані; 3 252 середніх шкіл у сільській місцевості розміщені в 13 041 будівлі, в більшості випадків не пристосованих для школи [11, арк. 83–85].

Поступове розв'язання питання будівництва шкіл спонукало до розв'язання іншого – дво- та тризмінного навчання дітей. Через брак приміщень майже третина шкіл працювала в декілька змін. До того ж, у 1950 р. у зв'язку з відкриттям близько 6 тис. нових класів-комплектів, потреба у класних кімнатах зросла. До того часу не було ліквідовано тризмінність занять у школах, особливо у Сталінській, Харківській, Миколаївській та Полтавській областях. У першу зміну замість молодших класів навчались старшокласники. У річному звіті Міністерства освіти УРСР зазначалося про скорочення двозмінного навчання. У 1958–1959 н.р. з 29 977 шкіл заняття в 1 зміну проводились у 65,2 % школах), де навчалось 78 % учнів. У 1959–1960 н.р. однозмінні заняття були у 73 % шкіл), де здобували знання 81 % учнів. Школи Тернопільщини повністю навчалися в одну зміну, у Житомирській, Кіровоградській, Хмельницькій, Черкаській областях – у другу зміну навчались менше як 10 % учнів від загальної кількості. В УРСР школи 177 районів навчалися в одну зміну. Пересічно 73,1 % закладів освіти УРСР перейшли на однозмінність занять, із них: у Волинській – 59,1 %,

Закарпатській – 58,3, Харківській – 57,1, Ровенській – 53,3, Сталінській області – 43,8 та у м. Києві – 31,7 %. У 1961 р. у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській областях не вистачало приміщень (30 % учнів навчались у другу зміну), у деяких містах – і в третю зміну (кількість учнів, котрі навчались у 2 і 3 зміну складала близько 1,2 млн осіб) [11, арк. 83–85].

У таблиці 3.1.1 (Додаток Б 2) показано, що 81,5 % учнів здобували освіту у школах, навчаючись в одну зміну [45, арк. 34]. У Донецькій, Кримській, Сумській, Чернігівській, Дніпропетровській, Запорізькій областях були найменші показники дітей, які так навчалися, що пояснювалося високим рівнем урбанізації та недостатньою кількістю приміщень. У Рівненській, Одеській, Вінницькій, Херсонській, Житомирській, Хмельницькій областях цей показник коливався від 90,2 до 100%. Лише в Одесі в 1963 р. для переходу на однозмінне навчання треба було побудувати 32 школи на 920 учнівських місць кожна. Скрутне становище зберігалось у багатьох віддалених від великих центрів селах з малою кількістю населення та які вважались неперспективними. До того ж, відбувалась урбанізація, яка спричиняла відтік молодого покоління в міста. Схожі тенденції були характерні і для подальших років. Колегія Міністерства освіти УРСР, розглянувши план будівництва шкіл на 1 червня 1964 р., відмітила незадовільне його виконання – на 82 % [45, арк. 69–70].

Незадовільними темпами велося будівництво шкіл у Вінницькій, Закарпатській, Чернігівській, Кіровоградській, Сумській областях. Останнє місце в УРСР займала за показниками будівництва закладів освіти Полтавська область. Не дивно, що Центральний Комітет КПРС, Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про збільшення капіталовкладень на шкільне будівництво УРСР на 1963–65 рр.» [62, арк. 4]. У наступні роки, тиснучи на різні підприємства та організації, домоглися поліпшення ситуації [47, арк. 38–41]. Один із документів Центрального державного

кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного містить оптимістичне гасло: «Нещодавно тут були пісок і сосни, а нині – житловий масив!» [180].

Як повідомляло Міністерство освіти УРСР, за роки дев'ятої п'ятирічки (1971–1975 рр.) в УРСР виконали обсяг капіталовкладень, що поліпшило навчально-матеріальну базу. Коштом усіх джерел фінансування в першій половині 1970-х рр. було введено в дію 2 462 школи на 1 265 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості 1 917 шкіл на 707,1 тис. місць, побудовано інтернати при школах на 8 тис. місць. Звертали увагу на функціонування сільських шкіл при розподілі капіталовкладень. За 1974–1975 р. введені в дію школи на 194,2 тис. місць або 108 % до затвердженого плану. Проте в деяких областях спостерігалось недовиконання плану: у Чернівецькій – на 10 %, Кіровоградській – 4 і Тернопільській – 3 % відповідно. Коштом колгоспів введені в дію школи на 388,4 тис. місць або 91,5 % плану. Відбувалось скорочення обсягу цього виду будівництва. Тобто спостерігалось скорочення будівництва шкіл, що пояснювалось залишковим принципом фінансування освітньої галузі, з одного боку, з іншого – функціонуванням уже побудованих шкіл [19, арк. 34–36].

Витрати на утримання класів у 1975 і 1976 рр. у міських і сільських школах були неоднаковими [20, арк. 3–5]. Фінансування функціонування 1–3-х та 4–8-х класів сільських шкіл переважало над утриманням міських, оскільки саме там працювали, більшою мірою, такі типи шкіл. Водночас фінансування старших класів була меншою на 36–39 тис. крб. Загалом протягом першої половини 1970-х рр. на сільські школи було виділено на 56 тис. крб більше за міські [20, арк. 5–6]. ЦК КПРС у документі «Об основных итогах развития экономики Украинской ССР в девятой пятилетке» пафосно зазначалося, що лише завдяки самовідданій праці трудящих, у тому числі й інтелігенції, під «керівництвом партійних, радянських, профспілкових і господарських організацій, братської співпраці всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини й допомоги ЦК КПРС та Радянського уряду» довелося досягти таких показників [40, арк. 37–41].

Про фінансові умови будівництва шкіл свідчить статистика 1983 р.: з 492,2 млн крб, спрямованих на будівництво соціально значущих об'єктів, освітянському міністерству було виділено 60 % цих коштів, з яких половину використали на потреби школи [48, арк. 20]. Проте до кінця 1980-х рр. спостерігалось зменшення фінансування потреб шкільної освіти. Як показує діаграма 3.1.1 (Додаток Г 1), протягом 1971–1985 рр. кількість новозбудованих шкіл зменшувалася, що пояснювалося забезпеченням необхідною площею [48, арк. 12]. У 1971–1980-ті рр. більше шкіл будували в сільській місцевості, ближче до середини 1980-х рр. саме коштом колгоспів, що пояснювалося економічними чинниками. Поступове зменшення будівництва спостерігалось особливо в містах, у той час, коли у них діти навчалися в декілька змін.

Наприкінці періоду, що розглядається, зважаючи на часткову демократизацію, шкільним радам вдалося активізувати участь керівників господарств у створенні умов для навчання учнів, покласти на них додаткову відповідальність за стан справ у школах. Ради з питань народної освіти сприяли введенню в дію школи, добудові класних кімнат, перекритті дахів шкіл, будівництві майстерень, спортзалів та їдалень [235, с. 22–30]. Позитивні демократичні процеси затьмарювалися негативними фінансовими. Наприкінці 1980-х рр. школа відчула на собі економічні негаразди, які відбувалися у країні, заклади не отримували з бюджету повної своєчасної компенсації додаткових витрат, оскільки кошти йшли лише на зарплатню та харчування дітей. Осторонь залишалось питання придбання інвентарю та одягу [36, арк. 14–17]. З метою вирішення навчально-методичного та матеріального аспекту забезпечення освітнього процесу у школах Української РСР, учнівство, педагоги та батьки долучилися до нього. З одного боку це було повчально, цікаво та необхідно, з іншого – держава розв'язувала власні проблеми коштом пересічних людей, які, окрім власного призначення – суб'єкта освіти, мали виконувати і другорядну роботу. Але це з позиції радянської держави вважалося почесною, необхідною та корисною

справою, яка була досить звичною, що особливо активно здійснювалося у повоєнний період, коли діти створювали приладдя та наочність: таблиці, фігури, лінійки, атласи, карти та інше. Це відбувалося на уроках, гуртках або вдома [525, с. 109].

Перевірка стану виконання наказу Міністерства освіти УРСР «Про заходи із забезпечення наочності навчання в початкових школах та про організацію в семирічних і середніх школах УРСР навчальних кабінетів і лабораторій» 1948 р. та листа ЦК профспілки працівників початкової та середньої школи УРСР, Міністерства народної освіти УРСР і Центрального Комітету ЛКСМУ «Про проведення громадського огляду використання шкільного майна, навчального обладнання й наочних посібників у школах і педагогічних училищах УРСР» наголошувала на формальному ставленні до їх виконання [525, с. 110].

У перше повоєнне десятиліття розроблені й затверджені стандартні типи та зразки меблів та обладнання, за участі Міністерства почав формуватися окремий сектор промислового виробництва шкільних меблів і навчально-наочних посібників [10, арк. 1]. У 1959 р. школи отримали меблів на 47 млн крб, окрім цього й учнівських парт – 157,6 тис. одиниць. Заклади освіти отримували допомогу й від промислових підприємств [47, арк. 47]. До Держплану УРСР внесені зауваження щодо проекту протокольного рішення засідання Президії Ради Міністрів УРСР «Про заходи з дальшого поліпшення обладнання меблями загальноосвітніх шкіл і закладів освіти в УРСР». В УРСР щорічно вводилось в дію школи на 250 тис. учнівських місць, для яких потреба меблів оцінювалася на 16,9 млн крб із розрахунку по 67,6 крб на 1 учнівське місце, що введено в дію з 1 липня 1974 р. Потреба меблів у школах, які переходили на кабінетну систему навчання, складала 5 % вартості меблів, що знаходилися у використанні в закладах освіти. Дерев'яні столи та парти застарілої конструкції, не витримували встановлених термінів використання й через 3–5 місяців експлуатації потребували ремонту чи заміни [19, арк. 6–8]. У школах створювали навчальні кабінети, спочатку з фізики, хімії,

природознавства, комплектуючи їх лабораторно-кабінетним приладдям. Уперше склали «список-мінімум» обладнання для кожного кабінету для 6 шкіл до 1 вересня 1948 р. з історії, математики, географії, мов, літератури; у кожному обласному центрі планували обладнати одну школу такими кабінетами [525, с. 27].

На якість здобуття освіти дітей впливало й забезпечення наочним та практичним приладдям (Додаток Д 4) [177]. Протягом 1954–1959 рр. у закладах освіти організовано 7 752 кабінети, із них у неповних середніх школах – майже у 3 рази менше за середні школи. Протягом наступного зазначеного періоду відкрили 6 086 кабінетів (що склало дещо меншу кількість за попередній період), із них – 60 % – у неповних середніх і 40 % – середніх школах. Навчальні кабінети забезпечувались необхідною наочністю та технікою [10, арк. 1]. Протягом 1959–1960 н.р. не у всіх школах були майстерні. Не вистачало 2 764 кабінетів з біології; 2 218 з хімії, 513 кабінетів з фізики, 229 шкіл мали майстерні лише з металу; 144 – не мали; половина восьмирічних шкіл не мали фізичних кабінетів [14, арк. 7]. Для кабінетів у 1959–1960 н.р. учні й педагоги Сталінської області виготовили 100 тис. різних екземплярів наочностей і приладь, Львівської – 80 тис., Сумської – 70 тис., Луганської – 46,6, Волинської – 44,5, Житомирської – 40,5, Запорізької – 34,7 тис. Деякі школи спеціалізувалися з виробництва наочних посібників [10, арк. 8].

У 1972 р. кількість шкіл, які мали предметні кабінети, була такою: фізики – 17 543, хімії – 9 499, історії та суспільствознавства – 7 050, української мови та літератури – 6 337, російської мови та літератури – 4 775, технічних засобів – 3 816, цивільної оборони – 2 753, домознавства – 1 557, біології – 1 533, лінгафонні – 440 та інші. У закладах працювали кінопроектори, спортзали, радіоприймачі, телевізори, магнітофони, власні радіовузли, кабінети профорієнтації, автомобілі, трактори, теплиці та оранжереї. За школами було закріплено 967 647 га землі, 356 закладів мали

лісництва, де працювали 22 308 учнів; закріплено лісу 23 150,7 га. За кабінетною системою працювали 1 969 шкіл [15, арк. 1; 18, арк. 16].

Проте відділи освіти на усіх рівнях, маючи можливості, не переводили сільські заклади на кабінетну систему навчання. Недостатньо популяризувався досвід роботи шкіл за кабінетною системою навчання, використовувались технічні можливості. Наприклад, у Балаклійському районі Харківщини навчальні кінофільми використано на 57 %, а з окремих предметів – 30–50 відповідно, тому пропонували розробити по кожному району (місту), школі конкретний план дообладнання навчальних кабінетів і забезпечити його здійснення, розглянути можливості запровадити кабінетне навчання з 1 вересня 1972 р. у тих закладах, де були для цього необхідні умови. Рекомендували використовувати фільмотеки в навчально-виховному процесі всіма школами області, звернути увагу на дотримання санітарно-гігієнічного режиму та створення необхідних умов для розвитку та збереження здоров'я школярів [233, с. 17–20]. Але офіційні дані демонстрували протилежне: у більшості областей створені належні умови для ефективного використання технічних засобів навчання на уроках і в позаурочній роботі для впровадження наукової організації праці вчителів та учнів: 94,7 % у середніх і 69,4 % восьмирічних школах працювали за кабінетною системою навчання. Дещо поліпшилося оснащення шкіл аудіовізуальними засобами. До шкіл надсилали вузькоплівкові кіноапарати з копіями навчальних кінофільмів з різних предметів за навчальними програмами середніх шкіл. Закуповували діафільми з історії Російської держави, російської літератури, мистецтва про видатних учених («Мічурін», «Павлов», «Жуковський»). Кіно, діафільми, діапозитиви на склі були лише російськомовними [54, арк. 23].

За роки десятої п'ятирічки був нагромаджений такий досвід у Білгород-Дністровську Одеської, Генічеську Херсонської, Ічнянську Чернігівської, Кам'янець-Подільському Хмельницької областей. Проте в деяких областях навчальне обладнання та значна кількість технічних засобів у багатьох

школах використовувалось незадовільно. Частина дорогої технічної апаратури в навчальних кабінетах зовсім не експлуатувалася, водночас – оснащеність технічними засобами окремих шкіл, зокрема сільських, залишалась недостатньою, спостерігався нерівномірний розподіл апаратури між міськими та сільськими школами, тому певна їх частина своєчасно не одержувала необхідних кінофільмів. У цьому звинувачували й учителів, які не могли йти в ногу з часом та слабо володіли технікою та методикою використання технічних засобів навчання. Часто лінгафонне обладнання для вивчення іноземних мов та російської мови в національних школах використовувалася нераціонально. Потребувало поліпшення підготовки випускників педінститутів до використання технічних засобів навчання на уроках і позакласній роботі. У кінці 1980–1981 н.р. на кабінетну систему перейшли 50 % восьмирічних і 90 % середніх шкіл, відкрито 12 міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, якими були охоплені чверть старшокласників, обладнано 29 навчальних цехів і дільниць [225, с. 5 – 9].

У середині 1980-х рр. ще більше акцентувалося на осучасненні освітнього процесу – уведенні в дію електронно-обчислювальної техніки та забезпечення навчальними посібниками з інформатики. Відповідно до постанови Ради Міністрів «Про хід виконання постанови ЦК Компартії УРСР і Ради Міністрів “Про заходи щодо забезпечення компанії грамотності учнів середніх навчальних закладів і широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес”» від 30 квітня 1985 р. здійснено комплекс заходів щодо забезпечення курсу «Основи інформатики й електронно-обчислювальної техніки», який вивчався з 1985–86 н.р. в усіх середніх загальноосвітніх школах. Відповідно до документа обладнано 2 058 кабінетів електронно-обчислювальної техніки, з них у середніх школах 75 %. Більшість із них використовувались як міжшкільні, для проведення практичних занять з учнями із сусідніх шкіл. Але бракувало обладнання: завезли лише половину необхідної кількості. Така ситуація пояснювалася тим, що техніка доукомплектовувалася за межами УРСР – у Бресті, Москві,

Баку, Тбілісі. В Інституті кібернетики АН УРСР здійснювалася наукова комплексна програма «Комп'ютери в школі та педагогічному навчальному закладі». Задля поліпшення та більшого долучення дітей і дорослих у цій справі акцентували на розвитку позашкільної освіти, гуртків, проведенні олімпіад та літніх шкіл юних програмістів [446, с. 1].

Однак у забезпеченні шкіл республіки навчально-наочними посібниками, технічними засобами навчання й особливо в їх використанні мали місце й недоліки. Відділи народної освіти на місцях не вивчали достатньою мірою потреби шкіл у технічних та інших засобах навчання, розподіляли їх без врахування нормативів, унаслідок чого в одних закладах був надлишок обладнання, а в інших, особливо у сільських, його не вистачало. У 240 початкових школах Волинської області нараховувалось лише 18 кінопроекторів, 21 телевізор, 24 магнітофони, 46 радіоприймачів; із 59 початкових шкіл Запорізької області мали магнітофони лише 4 школи, телевізори – 9 шкіл, кінопроектори – 9. Траплялися випадки, коли придбане обладнання та технічні засоби не використовувались тому, що не були встановлені. Значна кількість одиниць перебувала в неробочому стані. У школи республіки з вини магазинів навчально-наочних посібників надходили несправні або неукomплектовані прилади, апарати та технічні засоби навчання. Через це, наприклад, у Протопопівській середній школі Олександрійського району Кіровоградської області не працював відеоманітофон вартістю 2 739 крб. Мали місце випадки формального проведення технічного всеобучу. У Волинській області близько 30 % з опитаних учителів не змогли самостійно підготувати до роботи та використати кінопроектори. У школах не здійснювали належної допомоги вчителям з питань ефективного використання технічних засобів навчання. Навчальні кінопосібники за останні два роки в цю школу з районної фільмотеки не надходили [22, арк. 32].

Тому необхідно було провести перерозподіл апаратури ТЗН між школами, доукомплектувати наявні заклади та оснастити новобудови всім

необхідним відповідно до нормативів. Звертали увагу й на посилення контролю за проведенням технічного всеобучу вчителів і використанням навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл; забезпечення ремонту шкільної апаратури. Обласні, Севастопольський міськВНО та управління народної освіти м. Києва спільно з «Укрголовшкілпостачторгом» мали поліпшити перевірку навчального обладнання та посібників від установ-постачальників та виявляти недоліки, пред'являти претензії, якщо такі траплялися. Ці питання вирішувалися через надсилання методичних листів від управління шкіл Міністерства. Уже в доповідній записці Ради Міністрів СРСР «Про стан та заходи з прискорення науково-технічного прогресу в республіці» 1987 р. йшлося про недостатній вплив нової техніки на темпи оновлення та насиченості новими технологіями, що було комплексною проблемою [44, арк. 9–12]. На початок 1986–87 н.р. у школах було 734 одиниць техніки, 10 % яких потребували ремонту. Забезпеченість денних середніх загальноосвітніх шкіл кабінетами інформатики й обчислювальної техніки (на початок навчального року) демонструє таблиця 3.1.2 (Додаток Б 3) [38, арк. 21].

Згідно із її статистичними даними, у цілому в СРСР на початок 1986–1987 н.р. кількість шкіл, що мали кабінети інформатики й обчислювальної техніки, складала більше 6 тис. або 9,9 % від загальної кількості середніх шкіл. А в УРСР – найбільший відсоток, у порівнянні з іншими союзними республіками – 16,2, що показує технічний, технологічний розвиток у республіці. Уже в 1988–1989 н. р. ці показники були такими: 7 584 або 11,7, а в УРСР – 10 %, тобто спостерігалось зменшення. У 1986–87 н. р. у школах СРСР робочих місць з ЕОМ функціонувало 38290, а в наступному – збільшилося в 1,75 рази. Щодо УРСР, то ці показники склали 1/6 і 1/9 від цієї загальної кількості. Кримська АРСР, Одеська, Дніпропетровська, Харківська та Львівська області та м. Київ тримали першість щодо кількості кабінетів електронно-обчислювальної техніки, що пояснювалося їх густонаселеністю

та глибокими освітніми традиціями, оскільки ці міста залишалися провідними індустріальними та культурними осередками [32, арк. 57].

Школи мали й навчально-виробничі бригади. На 1984–1985 н.р. в УРСР їх працювало 498, із яких третина – у сільській місцевості. Кількісний склад усіх комбінатів нараховував майже 366 тис. учнів, 90 % яких навчалися в міських закладах [22, арк. 11]. Число робочих місць для профосвіти та суспільно корисної, виробничої праці учнів 8–11 класів на початку 1991–1992 н.р. склало 321 912, із яких 60 % – у містах. Окрім того, понад 300 тис. учнів були зайняті на ручній роботі, 60 % яких у сільських закладах. Міжшкільних (Додаток Д 5) [174] навчально-виробничих комбінатів працювало 435, із яких 1/3 – у міських школах. У них робочих місць нараховувалося більш як 57 тис., із яких лише 1/8 – у сільських школах. Кількість навчальних цехів і ділянок підприємств складала 2 085 одиниць, 1/3 – у сільських школах. Тут працювало понад 41 тис., 1/3 – у сільських, 80 % шкільних та МНВК яких були в містах. У них нараховувалося близько 8 тис. робочих місць, 1/4 яких були в сільських закладах. Із загальної кількості майже 76 тис. робочих місць, оснащених підприємствами для профосвіти та суспільно корисної, виробничої праці учнів, 60 % були в міських закладах [37, арк. 1].

З метою забезпечення навчального приладдя Укркнигокультторг директорам шкіл надсилалися каталоги, на основі чого вони здійснювали замовлення обласним відділенням книгокультторгам на приладдя та наочність і дбали про їх завезення. Учителі-предметники мали порахувати кількість необхідного та зібрати в учнів кошти, а потім після надходження – роздати дітям їх замовлення. Керівникам семирічних і середніх шкіл поставлено завдання обладнати при кожній середній школі три, а при семирічній – 2 навчальні кабінети, «організувати масове виготовлення школами саморобних навчальних приладь і посібників, зокрема – гербаріїв, колекцій, препаратів». Силами учнів під керівництвом учителів виготовлено й гербарії різних рослин, колекції комах, шкідників та птахів. Педагоги й

учні користувалися розрізними азбуками, таблицями: класів і розрядів, римських цифр, Піфагора, метричних мір, додавання, віднімання та множення, квадратів, періодичною системою Менделєєва та державного устрою СРСР [178]. Відчувався дефіцит контурних карт, оскільки протягом року видали лише карти СРСР, Африки, Північної та Південної Америк [525, с. 111].

Навесні та влітку 1950 р. в районах і містах УРСР почали організовувати перші виставки саморобних приладів. Загальнореспубліканську виставку відкрили у травні 1950 р. Міністерство освіти УРСР видало низку посібників на допомогу вчителям: «Альбом саморобних приладів з фізики», «Саморобні прилади з фізики» (автор проф. С. Слесаревський), «Саморобне географічне приладдя» (автор О. Василенко). Наприкінці 1950 р. Міністерство вперше затвердило «Обов'язковий список навчально-наочних посібників середньої школи», який містив 45 назв комплектів таблиць, географічних та історичних карт, глобусів, лабораторного посуду та матеріалів, гербаріїв, мікропрепаратів, демонстраційних альбомів, приладів, макетів, муляжів, екскурсійного спорядження, зліпків, спортивного обладнання для учнів початкових класів і 452 – для 5–10 відповідно. Для заохочення до виготовлення навчально-наочних посібників Міністерство встановило 10 премій для шкіл у сумі 3 тис. крб [525, с. 112].

На початок нового 1959–60 н. р. школи мали автомашини: міські – 1 048 одиниць, сільські – 1 157, трактори – 221 і 560 відповідно (майже у 2 рази більше за попередній показник) [10, арк. 1]. У кількісному плані забезпечення більше адресувалося сільським школам, де здійснювалося більш практично запровадження освітньої реформи. Кіноапаратами, телевізорами більше забезпечувалися міські школи, серед яких здійснювалася відповідна пропагандистська робота, які були дещо далекі від сільськогосподарської праці. Інформація до цих учнів доносилась через екрани телевізорів, що мала відповідне ідеологічне підґрунтя. Попри

кількісні показники, якісні демонструють залишкове фінансування або недофінансування шкіл сільської місцевості, оскільки питома вага зазначених показників відставала від таких же в міських школах [10, арк. 2]. Тобто, протягом періоду, що вивчається, забезпечення технічними засобами навчання перебувало під пильною увагою уряду, який намагався «йти в ногу з часом».

Довгий час основним засобом навчання залишався підручник, який мав бути з кожного предмета [200]. У 1946–1947 н.р. план забезпечення підручниками був виконаний на 1/3. З усіх наданих книг – більшість були україномовними: 43,1 та російськомовними – 22,3 % відповідно. Загальна забезпеченість на початок навчального року україномовної продукції переважала у 2 рази російськомовну. Зокрема, стан постачання на 10 вересня 1946 р. підручників у Тернопільській області складав 51,4 % або 351 425 примірників [54, арк. 23]. Протягом 1946 р. видавництво «Радянська школа» випускала підручники та навчальні посібники для учнів різних ступенів школи та шкіл національних меншин. Ціна на них складала від 0,6 крб («Збірник арифметичних задач і вправ») до 4 крб («Русский язык») [54, арк. 2].

Зазначене видавництво випустило й методичну літературу та посібники, серед яких такі: «Радянська школа й організація її роботи», «Школа Закарпаття», «К. Д. Ушинський», «На допомогу вчителю початкової школи», «Методичні вказівки до роботи з підручником французької мови», «Фізика в школі» та інші. Окрему групу склали відомчі видання, котрі містили 264 назви. Тут програми з різних предметів, інструктивні та методичні вказівки, інші видання Міністерства [525, с. 52–68].

Але документи наголошували, що Управління шкіл Міністерства освіти УРСР і відділи народної освіти на місцях самоусунулись від контролю за розподілом і завезенням підручників до шкіл. Обласні відділи народної освіти не завжди правильно підрозділяли книги, унаслідок чого в одні школи вони завозились в надлишковій кількості, а в інших – відчувалась гостра

потреба в них. «В окремих відділах народної освіти (Київської, Харківської, Чернівецької, Закарпатської та інших областей) виявлена шкідлива практика утворення резервів, що призводило до розбазарювання підручників». У деяких областях спостерігалось довгочасне залежування книг на книготорговельних базах.

Книги надходили до шкільних бібліотек. У 1950 р. у 93 % шкіл функціонували бібліотеки. У переддень Міністерство освіти ухвалило рішення про створення при бібліотеках 7-річних і середніх шкіл читальних залів і зобов'язало об'єднано централізувати в обласному бюджеті 60 % коштів, передбачених на 1950 р., для придбання навчально-наочного приладдя та книжок для бібліотек [525, с. 64]. Упродовж першої повоєнної п'ятирічки значно збільшилась кількість шкільних бібліотек і книг у них. У 1950–1951 н.р. їх налічувалось 19 млн 556,8 тис., що перевищило довоєнний рівень. Це були твори класиків марксизму-ленінізму, праці вождів, радянська енциклопедична та художня література, що оспівувала щасливе життя радянських людей, будівництво соціалізму, трудові та бойові подвиги. З РРФСР до УРСР надійшли мільйони підручників, у яких пропагувалась першовартісність російської культури [54, арк. 23].

Більше уваги приділяли забезпеченню старшої школи, підтвердженням чого були такі факти: згідно зі списком підручників та інших видань, випущених видавництвом «Радянська школа» в 1954 р., їх нараховувалось 61 найменування. З них 18 % загальної кількості – підручники для початкової школи, майже 50 % – для середніх шкіл відповідно [525, с. 52–68]. Завезення підручників для молодших класів мало починатися не пізніше травня. ОблВНО та обласні книготоргові організації мали можливість розподіляти зайві підручники з однієї книготоргової системи до іншої, якщо в цьому була потреба. Задля збереження фонду підручників з учнями необхідно було проводити відповідну виховну роботу, використовувати попередній бібліотечний фонд [196]. У школах – створити окрему кімнату для організації кіоску з продажу підручників.

На 1959-60 н.р. школи отримали 111 назв підручників українською мовою накладом 28 972 тис. екземплярів, 20 назв підручників угорською мовою – 84,4 тис., 113 назв російською мовою накладом 1387,4 тис., у тому числі й молдавською мовою. Попри ці показники, у звіті писали, що учні задовільно забезпечені підручниками [10, арк. 8]. Протягом наступних років, виходячи зі змін навчальних планів та програм, змінювався і зміст навчальної літератури. ЦК КП Української РСР і Ради Міністрів Української РСР у 1962 р. ухвалили постанову «Про стан підготовки та видання підручників і навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл Української РСР», у якій зазначалось про серйозні недоліки в підготовці та виданні навчальної літератури. Як зазначає О. Жосан, зі 150 підручників до початку нового 1961–1962 н. р. не вдалося надрукувати 19 підручників накладом 6 млн примірників і частина з надрукованих підручників була недостатньої якості [442, с. 156–157]. За період з 1959–1960 н.р. до 1962–1963 н.р. кількість книг зросла майже на 7,5 тис. одиниць, за наступні періоди – 1962–1963–1965–1966 н.р. і 1965–1966–1967–1968 н.р. – на 5 тис. відповідно [14, арк. 13].

Проблема підвищення теоретичного рівня навчального матеріалу, посилення його інформативності особливо гостро постала в кінці 1960–1970-х рр. Рада Міністрів УРСР і Міністерство освіти в наказі «Про поліпшення якості та підвищення випуску друкованих навчально-наочних посібників для загальноосвітніх шкіл» від 27 листопада 1968 р. наголосили на перегляді чинних друкованих навчальних посібників з метою їх модифікації з урахуванням нових навчальних програм; розробці перспективного плану виготовлення друкованих посібників з представлених; залученні авторів до створення нових підручників та розробці тематики посібників з предметів. Пропонували організувати протягом 2 років спеціалізовані дільниці з випуску посібників, довести випуск друкованої продукції до 100 млн аркушів-відтисків щорічно, випустити портрети учених, репродукцій картин, розробити рекомендації щодо друкування на обкладинках учнівських

зошитів довідкового матеріалу, виготовити навчальні історичні та географічні карти [17, арк. 122].

Створені в цей час книги витримали по 10 – 15 перевидань й успішно використовувались у 1970-і рр. Учителі та учні мали придбати підручники. Купівля-продаж вживаних шкільних підручників відбувалась безпосередньо у закладах за допомогою класних керівників через уповноважених, які працювали за дорученням книжкових магазинів. Купівлі-продажу підлягали підручники, які включені у список до використання їх у школах українською, російською, угорською мовами навчання, затверджені Міністерством освіти УРСР на відповідний рік. Списки підручників для шкіл з молдавською та польськими мовами навчання затверджувалися Міністерствами освіти Молдавської та Литовської РСР. Ціни на вживані підручники встановлювалися відповідно до цін на купівлю та продаж вживаних підручників. Підручники, закуплені в учнів школи, продавалися, як правило, дітям цього ж закладу. Частина підручників відвантажувалась у книготорговельну мережу УРСР із запізненням і надходила до шкіл після 1 вересня. У 1977–1978 н. р. не отримали підручники з «Ботаніки» учні 5–6 класів, «Фізики» – 8, «Основ радянської держави і права» – 8, «Збірник задач із фізики для 8 класу», «Посібник для сандружинниць» – 9, «Суспільствознавство» – 10, «Новітню історію, 2 частина» – 10 класів відповідно. Багатьох підручників не отримали Запорізька, Івано-Франківська, Вінницька, Донецька та інші облспоживспілки [24, арк. 50].

У наказі Міністра освіти УРСР О. Маринича «Про перехід на безкоштовне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл Української РСР» від 16 лютого 1978 р. акцентували, що це передбачалося новою Конституцією СРСР, яка мала «велике політичне, соціальне й виховне значення». Вважалося, що безкоштовне користування шкільними підручниками, яке вводилося у країні, мало сприяти поліпшенню умов здійснення загальної обов'язкової середньої освіти. Повний тираж підручників для всього контингенту учнів з 1978 р. мав видаватися, як

правило, раз на 4 роки з наступним випуском необхідних книг. «Буквар» планували видавати щороку та залишати його після закінчення підготовчого й 1-го класу школярам. Встановлювались терміни переходу всіх типів шкіл на безкоштовне забезпечення учнів підручниками, починаючи з 1978 по 1983 рр. У середині 1980-х рр., коли до школи пішли діти шестирічного віку, вони теж зіштовхнулися з проблемою забезпечення підручниками. Міністерство освіти УРСР наголошувало про безвідповідальне ставлення деяких обласних, районних, міських відділів народної освіти до цього. Учні протягом декількох місяців після початку навчального року навчалися без підручників, що викликало нарікання з боку батьків та вчителів. У школах Сокирянського району Чернівецької, Чуднівського – Житомирської областей, Жовтневого – м. Одеси, Ворошиловграду та Полтави. Тому Міністр освіти УРСР М. Фоменко зобов'язав укомплектувати літературою загальноосвітні школи не пізніше як за 2 тижні до початку навчального року, звернувши увагу на забезпечення ними дітьми 6-річного віку. У 1986–1987 н.р. забезпечення учнів середніх шкіл склало 78 % від необхідного [38, арк. 15]. Держкомітет СРСР спільно з «Союзкнигою» визначили певний порядок. Книжкові магазини за згодою органів народної освіти мали приймати від школи для подальшого продажу населенню підручники та навчальні посібники, які були в залишку, або ті, «які не втратили пізнавальної цінності, але в цей час не використовувалися у школах» [101, арк. 7]. Оскільки в союзних республіках проживали українці, то до них також відправляли навчальне забезпечення. До Вірменії, Литви, Естонії, Таджикистану та Туркменії надіслано 50–60 назв підручників та посібників українською мовою, зокрема такі: «Буквар», «Читанка», «Історія образотворчого мистецтва», «Українська мова», «Українська література» та інші. Відбувався і зворотний зв'язок [36, арк. 73–75].

Отже, попри важкі відбудовчі процеси, освітні заклади продовжували діяльність, яка спрямовувалася не лише на надолуження втраченого, але на нові здобутки. Незважаючи на перебування освітніх установ на балансі

держави, забезпечення їхнього функціонування лягло не лише на місцеві та державні органи влади, а й на плечі педагогів, учнів, батьків. Полегшенням стало скасування у 1956 р. плати за навчання у школах. Заклади освіти не забезпечувалися навчальними посібниками, меблями та кабінетним оснащенням у необхідному обсязі. У такій ситуації учнівсько-батьківська громадськість долучалася до навчально-методичного забезпечення освітньої діяльності. Поступово з кінця 1950 – 1960-х рр. налагоджувалося матеріальне забезпечення загальноосвітньої школи, яке відбувалося через державні органи, установи та організації: колгоспи, радгоспи, споживчі організації та підприємства. Їх будівництво протягом 1960-х рр. зростало, але мало динаміку до зменшення у 1970–1980-х рр., що пояснювалось декількома причинами: демографічними, на що впливали кризові явища в радянському суспільстві; залишковим принципом фінансування освітніх закладів; бюрократизмом у процесі вирішення нагальних потреб та функціонуванням уже наявних шкіл. Створювалися бази для виробничої підготовки учнів, що мало їх підготувати до дорослого життя шляхом формування певних навичок і вмінь, що обґрунтовувалося політехнізацією шкільної освіти, акцентуванням на трудове виховання та професійну орієнтацію у майбутньому.

Площа закладів залежала від типу місцевості, у яких вони знаходились. Переважна більшість початкових і восьмирічних шкіл перебували в сільській місцевості, а восьмирічних та середніх – у містах. Перші мали більшу площу, ніж ті ж самі в місті з огляду на менший контингент учнів. Недоліком стало незадоволення понад 30 % восьмирічних і середніх шкіл потрібною кількістю навчальних приладь. Заклади освіти мали навчальні кабінети, техніку, фільмотеки, оранжереї, ділянки землі, лісу, що сприяло ліпшому засвоєнню матеріалу, більшою зацікавленістю учнів освітнім процесом через долучення їх до практичної діяльності. Проте не в усіх школах були такі можливості, були заклади, де й ці можливості не використовувались через відсутність знань та бажання, власне педагогів. Заклади отримували й меблі, різне устаткування, наочний матеріал і підручники. Вони не завжди своєчасно

доходили до закладів. Забезпечення книг покладалося на школи, книжкові магазини та органи народної освіти. Заклади освіти продовжували користуватися старим оснащенням та літературою. Друкована продукція залишалась одним із важливих джерел навчання, формування у дітей світогляду, а також пропаганди, масштаби якої були досить потужними.

3.2 Організація освітнього процесу

Поряд із матеріальним забезпеченням не менше значення мало навчально-методичне. Ще 24 квітня 1943 р. був затверджений навчальний план для загальноосвітніх шкіл. До нього включили українську мову, літературу, російську мову та літературу, каліграфію, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, природознавство, історію, Конституцію СРСР і УРСР, географію, фізику, астрономію, хімію, іноземну мову, співи, малювання, креслення та військово-фізичну підготовку. Загальне тижневе навантаження складало від 24 до 33 годин. Найбільшу їх кількість відвели на вивчення української мови та літератури – 49,5 годин. Як окремий предмет українську мову закінчували вивчати в 7 класі. Українську літературу, як окремий предмет, починали вивчати з 5 класу. Усього у 5–10-х класах на її вивчення відводили 15 годин. Російську мову почали вивчати з 3 класу. Загальна кількість часу на її вивчення склала 27,5 годин. Російську літературу почали вивчати з 5 класу, на що відвели у плані 13,5 годин. 20,5 годин відводили на вивчення історії (з 3 класу), 28 – на військово-фізичну підготовку [525, с. 39].

Протягом 1945–1946 н.р. Наркомат освіти (з 15 березня 1946 р. – Міністерство) УРСР мав видати 19 назв програм і 1 навчальний план. Проте до друку здано 16 назв програм і 1 навчальний план. З 16 назв програм надрукували 14, не надрукували програми з російської літератури, української мови, літературного читання, історії та географії для деяких класів, оскільки програми з цих предметів переглядалися. Очевидним був

дефіцит програмового забезпечення [54, арк. 23]. Навчальний план початкової та середньої школи з українською мовою навчання в 1946 р. демонструє така таблиця [365, с. 232].

Згідно з таблицею 3.2.1 (Додаток Б 4), у школі учні найбільше вивчали українську мову – 53,5, російську – 34, арифметику – 31,5 год. Середні позиції займали історія, іноземна мова – по 20 год. кожна; військова та фізична підготовка – 16 та українська література – 15 год., географія – 14 год., російська література – 13,5 год. відповідно. Майже однакові позиції займали алгебра, природознавство (по 13 год. кожна), фізика (12,5 год.), геометрія та хімія (по 11,5 год. кожна). На вивчення каліграфії, співів (у початковій школі), тригонометрії (середній) виділяли по 4 год. на кожну. Малювання в початкових класах і креслення у старших – лише по 3 год. По 1 год. виділяли на вивчення астрономії та Конституції СРСР та УРСР. Щодо плану вивчення предметів філологічного спрямування в російськомовних початкових та середніх школах у 1946 р., то він від попереднього відрізнявся кількістю годин, які виділялись на вивчення мови та літератури – години розподілялися навпаки. Чиновники наголошували, що освітяни мало приділяли уваги російській мові. Вони визнали, що російська мова й арифметика є найголовнішими предметами, а природознавство, історія, географія – малообов'язковими. П. Тичина звернувся до Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з відповідними змінами і в УРСР. В УРСР відмовилися від розробки власних програм і планів: НКО замовив програми російською мовою Учпедгізу. Тобто було продемонстровано вдавану першість російського нарративу в усіх галузях науки та культури [525, с. 41]. З часом, виходячи з освітніх, суспільних та ідеологічних потреб, програмно-методичне та навчальне забезпечення дисциплін змінювалось. Уже у 1952–1953 н.р. планувалось видати нові програми, у тому числі: з української літератури (читання) для 5 – 7 класів, історії, української, російської мови, креслення – 8 – 10, Конституції УРСР і СРСР – 7, іноземних мов – 5 – 10,

психології – 9 та логіки – 10 класів відповідно. З інших дисциплін змін не відбулося [71, арк. 210].

У 1952–1953 н.р. у школах запровадили нові навчальні плани, особливістю яких стало введення інтегрованих предметів: української мови та літератури, російської мови та літератури. З'явилися психологія та логіка. На початок 1950-х рр. на вивчення російської та української філології виділялася різна кількість годин. Російську мову починали вчити з першого класу й до кінця 10 класу кількість годин зменшувалась. Українську – з другого й кількість була майже незмінною, але спостерігався великий розрив у вивченні цих предметів на користь російської. Школи поступово відійшли від політехнізму й почали займатися основами наук та підготовкою дітей до вступу у вищі навчальні заклади. Учні залучали до сільськогосподарських робіт, а заняття у 5–9-х класах середніх та неповних середніх шкіл сільської місцевості переносили на 1 жовтня. Навчальні плани та програми неросійських шкіл у 1954 р., а отже й українські, майже нічим не відрізнялися від планів і програм російських шкіл, лише мовою викладання, якою є мова рідна (українська) [525, с. 237–238].

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954–1955 н.р. був таким [204, с. 14]. Як показує таблиця 3.2.2 (Додаток Б 5), на українську мову та літературу з 1 по 10 класи виділялося від 4 до 13 годин, ближче до кінця школи – кількість годин зменшувалась. Російську мову та літературу починали вивчати з другого класу, кількість годин складала від 3 до 6, у 8–10-х класах – була більшою, ніж для української. Арифметику вчили протягом 1–6-х класів, кількість годин складала від 2 до 6, потім до 10 класу – геометрію (1–3 год) й алгебру (2–3 год). Фізику діти вивчали з 6 класу, кількість годин на яку була від 2 до 5 у старшій школі. На вивчення хімії – із 7 класу – виділяли від 1 до 3 год, астрономію вивчали лише в 10 класі – 1 год. Природознавство вивчали від 6 до 9 класу декілька годин щотижнево. Дещо більшим було навантаження на вивчення географії. Історію вивчали з 4 до 10 класу – 2–4

год.; Конституцію СРСР – лише в 7 класі з навантаженням 1,5 години. Іноземну мову починали вчити з 5 класу з навантаженням декілька годин на тиждень. Фізичне виховання було від 1 до 10 класу – по 2 год., малювання від 1 до 6 класу – по 1 год. З 7-го класу починали вивчати креслення – по 1 год. Психологія та логіка залишалися в навчальних планах – у 9 і 10 класі відповідно – по 1 год. щотижнево. З 1–4-х класів залишалася ручна праця, а з 5-го класу – праця на шкільній навчально-дослідній ділянці. Отже, тижневе навантаження на учнів 1–3-х класів складало 24 год., 4-х – 26, 5–8-х класів – по 33, 9–10-х класів – по 34 години.

У навчальному плані початкової, семирічної та середньої школи з російської мовою навчання на 1954–1955 н.р. тижневе навантаження учнів було таким же, як і в україномовних закладах, різниця полягала лише в оберненій кількості годин, котрі виділяли на вивчення української та російської мов та літератур. Додалися 1–2 години ручної праці та праці на шкільній присадибній ділянці [204, с. 15]. Щодо навчального плану початкової, семирічної та середньої школи Кримської області в цьому ж році, то тижневе навантаження на учнів 1–4-х класів було таким же, як і в україномовних закладах. У 4 класі воно на 2 год. більше, у 6–10-х класах – на 1–2 год. Українська мова та література взагалі були відсутніми у плані. На вивчення російської мови, історії, географії, хімії, іноземної мови виділяли на декілька годин більше, ніж в україномовних школах. Інші предмети вивчалися фактично однаково. До речі, план було надруковано російською мовою [204, с. 16].

Оскільки на теренах УРСР проживали представники різних корінних етносів, їхні діти мали можливість теж здобувати освіту. Міністр освіти УРСР Г. Пінчук затвердив навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з неукраїнською та неросійською мовами навчання на 1954–1955 н.р. Він за загальною кількістю годин не відрізнявся від такого ж плану для україномовних закладів. Проте українською мови та літератури як окремих предметів не було. Замість них – рідна мова та література, але годин

на їх вивчення було менше, ніж на вивчення української мови та літератури в україномовних і російськомовних закладах, що негативно позначилося на поступовому забуттю цих культур та мов. Кількість годин на вивчення російської філології була більшою, ніж в україномовних і на кінець навчання у школі зростала, що було обумовлено політичними міркуваннями радянського уряду. Вивчення природничих та інших дисциплін перебували майже на одному рівні з попередніми планами [204, с. 17].

Учні в усіх республіках вивчали російську мову як «другу», всесоюзного значення, але, вже починаючи з 2-го класу початкової школи, у кількості 2 години тижнево і «по закінченні початкової школи учень зобов'язаний знати та володіти російською мовою». Кількість годин, призначених на її вивчення в російських і неросійських школах, була майже однакова, але це відбувалося за рахунок рідної мови та математики. Іншими словами, учні російськомовних шкіл, які поза рідною мовою в початкових класах не вчили жодної іншої мови, більше скористалися програмами навчання, ніж діти неросійських шкіл. Програма початкової школи мала, поза завданнями «комуністичної моралі», «діалектичного матеріалістичного світогляду», дати дітям загальні відомості про географію та історію СРСР: комуністичний устрій, партію, «советський народ... в українській початковій школі»; учень мав знати про СРСР більше, ніж про свій рідний край, народ і його минуле. Історія України подавалась як частина всеросійської історії в російській шовіністичній інтерпретації. У 4-му класі вже вивчали систематичний курс історії, а тому й елементарний курс історії СРСР, причому «значення історичних процесів, зокрема Жовтневої революції – советської революції, роль Леніна – Сталіна й комуністичної партії, плекання советського патріотизму, ненависті до ворогів». Такі ж завдання, але дещо глибші, ставились перед учнями 5–10-х класів. У програмах 7-літньої школи наголошувалося на ролі комуністичної партії та досягненнях народів СРСР. Школа мала дати молоді не тільки закінчений курс знань, але й поглибити, закріплені вже у початковій, елементи патріотизму. Допоміжним засобом до

цього мало бути вивчення радянської Конституції, географії СРСР (з окремою увагою на природні багатства та «перебудову природи советським урядом») [525, с. 129].

Особливостями опанування програмами учнів 5–7-х класів було інтенсивне вивчення російської мови за рахунок інших предметів, не дивлячись на те, що стаття 121 Конституції СРСР акцентувала на «праві навчатися в рідній школі рідною мовою, передовсім». На вивчення предметів українознавчого спрямування виділяли мало годин. У процесі навчання історії 5–7-х класів учні «знайомились із розвитком суспільних устроїв, марксистсько-ленінською інтерпретацією історії, ідеєю «нового прогресивного світу». Курс історії вчив молодь розрізняти справедливі війни та несправедливі, причому більшість із них, що вела царська Росія і війни більшовиків, вважали «справедливими».

У старших класах предмет демонстрував обмеженість буржуазних революцій у порівнянні з соціалістичною, виховати любов до «соціалістичної Батьківщини»; показати героїчне минуле «русского народа»; продемонструвати досягнення СРСР у політичній, господарській та культурній сферах. Українська мова за декілька років стала більш зрусифікованою та засміченою неукраїнськими елементами (особливо в лексиці); історія України перекручена «на большевистський лад, інтерпретована з позицій російського патріотизму та «українсько-радянської спільноти», про що зазначали: «Українська середня школа мало чим різниться від загальносоветських стандартних шкіл». Навчання було задеклароване безоплатним, але у старшій школі необхідно було сплачувати кошти [68, арк. 113].

Управління шкіл Міністерства освіти УРСР у пояснювальних записках до навчальних планів встановило тривалість навчання у школах із таким розподілом за чвертями: I чверть тривала з 1 вересня по 6 листопада, II – з 9 листопада – по 30 грудня, III – 11 січня – 24 березня, IV – 1 квітня – 18 травня включно. Тривалість уроків складала 45 хвилин, а перерв – першої, третьої,

четвертої, п'ятої – 10 хвилин, другої перерви – 30. Допускалися перерви й 20 хвилин, де була в цьому необхідність. На підставі навчальних планів складався сталий розклад занять на півріччя, чергуючи предмети так, щоб не перевантажувати окремі дні навчального тижня важкими для засвоєння предметами.

У середині 1950-х рр. освітяни отримали можливість створювати власні навчальні плани та програми [365, с 242]. Уже у 1956 р. у світлі рішень XX з'їзду КПРС стенограма голів комісій Міністерства освіти УРСР зазначала про їх звільнення від «культу особи», роботу окремих комісій з предметів, удосконалення старих і створення нових планів і програм для середніх шкіл, які б стали оригінальнішими, політехнічнішими та зменшили б навантаження на учнів. Незабаром, 29 квітня 1957 р., Міністр освіти І. Білодід схвалив нові навчальні плани для шкіл з українською та російською мовами навчання і для закладів з польською, угорською та молдавською мовами на 1957–1958 н.р. Якщо порівнювати з планом 1946 р., то навчальне навантаження, починаючи з 4 класу, збільшувалося на 1 і до кінця перебування у школі – 2 години за рахунок практичних занять і практикуму з сільського господарства та електротехніки. У планах були відсутні логіка, психологія, натомість вводились праця, практичні заняття та практикуми. Зменшилася кількість годин на вивчення української та рідної мов і літератур, збільшилась – на російську та математичні дисципліни. І тижневе навантаження, в цілому, збільшилось на 1–2 год. Тобто, гасло, яке було висунуто щодо розвантаження дітей, у житті не було реалізоване. Якщо аналізувати години, які виділялися на предмети, то їх загальна кількість була однаковою. Існували й особливості мовного характеру [6, арк. 6].

Щодо навчальних планів для шкіл з російською мовою навчання, то російську мову вивчали з першого по 10 клас, навантаження на яку складало від 13 до 4 годин, тобто до кінця перебування у школі зменшувалося. Українську мову – з 2-го класу, найбільшу кількість годин на яку виділяли в середній ланці. Але у 10 класі цей показник склав 3 год. Якщо говорити про

школи з польською, угорською та молдавською мовою навчання, то на вивчення їх мови та літератури відводили таку ж кількість годин, як і на російську в російськомовних: від 13 до 2 год протягом перебування у школі. І замість української мови вивчали російську [365, с. 249].

Оскільки у школах широко запроваджувалося виробниче навчання, то для закладів створили навчальний план для учнів 8–10-х класів з 37-годинним тижневим навантаженням. Найбільшу питому вагу тут складало власне виробниче навчання – 6 год., навантаження на що виділялося за рахунок вивчення мов, а опанування українською літературою в Українській РСР поступалося вивченню російської – на 1 годину. Перевагу при цьому надавали природничо-математичним дисциплінам. Педагогічна громадськість на II з'їзді (1959 р.) також акцентувала на зв'язку викладання з виробництвом, активізації методів навчання та розвитку самостійності учнів, визначенні обсягів їх знань та умінь [202, с. 13].

Звертаючи увагу на видання планів і програм для закладів неросійською та неукраїнською мовою навчання, зважали на запровадження нових правил орфографії, підтвердженням чого став наказ «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з угорською, польською та молдавською мовами навчання» 1959 р., який зобов'язав Управління шкіл до 1 серпня 1959 р. видати навчальні програми та плани, щоби узгодити їх із навчальними планами та програмами україномовних та російськомовних шкіл УРСР. У зв'язку із запровадженням нових правил орфографії, передбачити протягом трьох років, починаючи з 1959–1960 н.р., виділення у 8–10-х класах цих шкіл з молдавською мовою навчання по одній годині на тиждень (за рахунок годин, визначених на викладання молдавської літератури) на вивчення рідної мови [243, с. 13–16].

Непоследовність виявлялась і в процесі викладання історії УРСР, що закріпила постанова «Про деякі зміни у викладанні історії в школах УРСР» (4 січня 1960 р.) [365, с. 246]. Відповідаючи на запитання місцевих органів освіти щодо навчального навантаження з історії на 1958–1959 н.р.,

Управління шкіл Міністерства освіти УРСР зазначало про 4 години щотижневого навантаження або 136 год. на рік, із них: на курс історії СРСР – 102 год., Новітньої історії – 34 відповідно. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. визначала такий порядок вивчення історії: у 4 класі – епізодичні оповідання з історії СРСР; у 5 – елементарний курс історії стародавнього світу; 6 – елементарний курс історії середніх віків, 7–8-х класах – елементарний курс історії СРСР і систематичний курс із найважливішими відомостями про суспільний і державний устрій Радянської держави, відомості нової та новітньої історії зарубіжних країн, 9–11-х класах – систематичний курс історії СРСР і курс нової та новітньої історії зарубіжних країн. Конституцію СРСР з відомостями з цивільного, трудового та інших галузей Радянського права й основними положеннями Конституції союзної республіки вивчали в 9 класі середньої школи. Наголошували, що вивчення курсу Новітньої історії розпочинати треба з другої чверті по закінченню курсу історії СРСР з теми «Велика Жовтнева соціалістична революція». У курсі історії СРСР після закінчення теми «Перемога соціалізму в СРСР» слід виділити 8 год. на опрацювання деяких питань з Конституції СРСР і УРСР [230, с. 5]. Розглядали питання вивчення іноземної мови, яку пропонували опановувати «з 4 класу у 2 семестрі цикловим способом». «Мова йде не про латання, а про створення нових програм» [10, арк. 7].

На початку 1960-х рр. навчальні плани теж зазнавали змін. План для восьмирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1961–1962 н.р. показав, що, починаючи з четвертого класу, навчальне навантаження збільшувалося за рахунок навчально-виробничої практики та факультативних занять – від 1 до 5 годин. Найбільше навантаження мали учні 8–9-х класів – 41 год. У школах з російською мовою навчання на вивчення цієї мови, яка, звичайно, починалася з першого класу, відводилося від 12 до 3,5 год. протягом усього перебування дитини у школі. Більша кількість годин виділялася в початковій ланці. Українську мову вивчали,

починаючи з 2-го класу до 8-го, і навантаження складало близько 2 год. щотижнево. Українську літературу – з 5-го до 10-го – по 2 год. Рідну мову в закладах з молдавською, польською та угорською мовами навчання вивчали з 1 по 8 класи й навчальне навантаження було меншим, ніж на вивчення російської в російськомовних – щонайменше на 1–2 год. Намагалися компенсувати це через рідну літературу, яку вивчали з 5 класу з середнім тижневим навантаженням 2 год. У пріоритеті тут була російська мова, яку вивчали з 2-го класу й різниця з рідною мовою була очевидною. Тобто, через вивчення російської мови у школах національних меншин зменшувалася можливість дітей вивчати власну культуру та мову, замість української вивчали саме російську. Якщо порівняти навчальні плани попереднього періоду, то є очевидним зменшення вивчення української та мов національних меншин, натомість поступово зростало вивчення саме російської мови [365, с. 271].

Навчальні плани в різних закладах освіти на початку 1980-х рр. розглянемо нижче. У таблиці 3.2.3 (Додаток Б 6) представлено план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на 1980–1981 н.р. [208, с. 7]. У навчальному плані середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на вивчення математики виділяли 57,5 годин, української мови – 44, російської мови – 26, (російська й українська у старшій школі не вивчалися), трудового навчання – 21, фізичної культури – 20, історії – 18,5, іноземної мови – 18, російської літератури – 17, української літератури – 16, фізики – 15,5, біології – 14, хімії та географії – по 10 кожна дисципліна, музики – 7, образотворчого мистецтва – 6, природознавства та початкової військово-фізичної підготовки – по 4 кожна, суспільствознавства та креслення – по 2, основ Радянської держави та права й астрономії – по 1 год. кожна.

У навчальному плані середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання та викладанням низки предметів іноземною мовою Української РСР на 1980–1981 н.р. виділяли 332 год., з яких на вивчення

математики виділяли 57,5 год., іноземної мови – 43, української мови – 42, російської мови – 24, трудового навчання – 21, фізичної культури – 20, історії – 18,5, російської літератури – 17, української літератури – 16, фізики – 15,5, географії – 11, біології – 11, хімії – 10, музики – 6,5 образотворчого мистецтва – 6, початкової військово-фізичної підготовки – 4, природознавства – 3, суспільствознавства – 2, креслення – 2, основ Радянської держави та права та астрономії по 1 год. кожна [206, с. 8–9].

Щодо російськомовних закладів, то навантаження з україномовними було однакове, різниця була у 3, 4 та 10-х класах за рахунок української та російської філології [207, с. 7–8]. Кардинальних змін щодо викладання деяких предметів іноземною мовою не відбулося. У російськомовних школах деякі предмети теж викладалися іноземною мовою, навантаження в яких було як і україномовних, з поправкою на російську мову та літературу. У 8-му класі додатково виділялось на вивчення російської літератури одну годину й географію – 0,5 год. на тиждень за рахунок часу, який передбачений навчальним планом на факультативні заняття [212, с. 10–11].

В УРСР продовжували працювати заклади для дітей – представників національних меншин. Зокрема, навчальне навантаження на дітей, які відвідували заклади для польської, молдавської та інших національностей дещо більшим за україномовні школи через мовну складову. У старших класах на одному рівні вивчали українську та російську літератури, українську мову не вивчали в цих класах [209, с. 9]. Збільшувалася кількість годин навчально-виробничої практики та факультативних занять [210, с. 11]. У російськомовних закладах, де навчалися діти болгар, молдаван, гагаузів, навантаження майже не відрізнялося, але більше годин виділяли на факультативні заняття [213, с. 12]. У школах Севастополя найбільшу кількість годин відводили на вивчення математики, російської мови, трудового навчання, фізичної культури, історії та російської літератури, проте не вивчали українську мову [214, с. 13]. У школах функціонували й підготовчі класи, де вивчали українську та російську мови, математику,

знайомилися з навколишнім світом, займалися фізкультурою, конструюванням, малюванням та ліпленням, музикою, співами та ритмікою. У підготовчих класах навчальний рік починався 1 вересня й закінчувався 30 травня. У цих класах передбачалась власна система канікул: додатково вводились із 12 по 18 лютого. Тривалість занять складала 45 хвилин. Такий же план був і в російськомовних закладах. У 1980–1981 н.р. школи з українською та російською мовами навчання працювали за проєктом нової програми з української літератури для 4–10-х класів. Передбачені сучасні твори планували вводити поступово у процесі доопрацювання та видання їх протягом 1981–1983 рр. відповідно до плану переходу шкіл на безкоштовне користування підручниками. Відведені за проєктом програми години на твори, які ще не видали або, якщо не було підручників чи хрестоматій, використовували як уроки-бесіди з української радянської літератури. Проте регулярно видавали твори В. Леніна та рекомендації щодо роботи над ними [249, с. 2–3]. Щодо вивчення окремих предметів у цьому навчальному році, у міських і сільських школах з українською, молдавською, угорською та польською мовами навчання, де навчалися переважно діти болгар, молдаван та гагаузів, на уроках російської мови перші класи з кількістю учнів понад 25 осіб ділились на дві групи. У цих же школах, які знаходились у сільській місцевості, на уроках російської мови 4–8-мі класи за вказаних умов теж могли ділитись на групи [213, с. 3].

На уроках початкової військової підготовки при вивченні програми підготовки санітарних дружинниць у 9–10-х класах клас поділявся на 2 групи – юнаків і дівчат. На всіх інших уроках навчання відбувалося спільне. У 9 класах замість навчально-виробничої практики виділялось 30 год. (5 днів) для проведення з хлопцями практичних занять з виходом у поле та занять у військових частинах. У 10-х класах шкіл з вивченням автосправи з навчального часу, передбаченого на початкову військову підготовку, 35 год. використовувалось для занять з автосправи. Щодо фізичної культури, то у 9 і 10 класах з кількістю учнів понад 25 осіб, уроки мали проводитись окремо

для хлопців і дівчат за умови, коли в одній такій групі було не менше 10 хлопців або дівчат, але у школах це, як правило, не виконувалося. Факультативні заняття у школах, де не було паралельних класів, організовували з учнів кожного окремого класу, а за наявності таких класів – за паралелями. Могли створюватися й міжшкільні факультативи, у яких об'єднувалися учні кількох шкіл. У всіх випадках кількість груп для факультативних занять визначалася в межах загальної кількості годин, які виділені на ці заняття згідно з навчальним планом. У всіх школах УРСР тривалість уроків встановлена відповідно до статуту середньої загальноосвітньої школи. У комплектах з 1–2-х або 1–3-х класів допускалося проведення 6 уроків тривалістю 30 хвилин замість 4 уроків по 45 хвилин так, щоб організувати навчальні заняття з мов і математики самостійно в окремих класах. У 9–10-х класах дозволялися спарені уроки [217, с. 6].

Відповідно до основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи з 1986–1987 н.р. у школах запроваджені перехідні плани. У новому навчальному плані загальноосвітньої одинадцятирічної школи з 1986–1987 н.р. передбачалася така кількість навчального часу на тиждень: у 1 класі – 20 год., у 2 класі – 25 год., у 3–4-х класах – 27, у 5–8-х класах – 33, у 9–11-х класах – 34 год., з урахуванням додатково виділених для національних шкіл 2–3 год. на тиждень у 2–11-х класах на вивчення російської мови. Вважали за доцільне збереження порядок вивчення російської мови учнями з 6-річного віку, який існував у школах з молдавською, польською та угорською мовами навчання, для чого збільшити в 1-х класах зазначених шкіл тижневе навантаження до 22 год. [217, с. 6].

Щодо структури навчального року, то у 1986–1987 н.р. вона була такою: навчальний рік починався 1 вересня 1986 р. і закінчувався, включаючи проведення іспитів і трудової практики, у 1 – 3 класах – 30 травня, 4 класі – 5 червня, 5 – 6 класах – 8 червня, 7 – 17, 8 – 25, 9 – 23 і в 10 – 25 червня 1987 р. відповідно. Навчальні заняття в усіх класах масових шкіл завершувалися 25 травня. Загальна тривалість навчальних занять складала

203 дні. У 1–3-х класах з 26 по 30 травня проводилися навчальні екскурсії у природу, на виробництво, у колгоспи, радгоспи; учні працювали на навчально-дослідних ділянках. Навчальний рік поділявся на чверті: перша – з 1 вересня по 4 листопада, друга – з 10 листопада по 29 грудня, третя – з 12 січня по 23 березня включно, четверта – з 1 квітня до кінця навчального року. Відповідно учні перебували на канікулах. Учні 1 класу (діти шестирічного віку) чотирирічної початкової школи навчалися з 1 вересня по 25 травня. У перших класах чотирирічної початкової школи тривалість уроку була 35 хвилин. Після другого уроку проводились динамічні заняття, під час яких організовувалися рухливі ігри на повітрі. Тривалість кожної перерви – не менше 20 хвилин. У класах-комплектах допускалося проведення 6 уроків тривалістю 30 хвилин замість 4 уроків по 45 хвилин з тим, щоб організувати навчальні заняття з мов і математики самостійно в окремих класах. У 8–10-х класах з деяких предметів за необхідності допускались здвоєні уроки. Навчальні заняття завершувалися 19 травня. Загальна тривалість занять складала 32 тижні, потім проводилися навчальні екскурсії та робота дітей на навчально-дослідних ділянках. Крім того, з 16 по 21 лютого вводилися додаткові канікули [218, с. 3–7].

Вивченню російської мови приділяли достатню увагу. Поділ класів відбувався як і в попередній період. Наголошували на посиленні ролі уроків літератури у формуванні духовно багатой, розвиненої особистості з високими моральними ідеалами та естетичними потребами. В основу викладання літератури в середній школі покладено вивчення відомих творів російської, української, радянської та зарубіжної класики. Викладання предметів природничо-математичного циклу спрямовувалося на формування у школярів сучасної природничо-наукової картини світу, знань і уявлень про практичне застосування науки в основних галузях виробництва та інших сферах діяльності. Викладання суспільних дисциплін мало бути націлене на формування комуністичних ідеалів, «високих морально-правових якостей, почуття соціалістичного інтернаціоналізму й гордості за СРСР, готовності до

її праці та захисту, переконаності в перевагах радянського способу життя, непримиренності до буржуазної ідеології та моралі» [566, с. 223–227].

Щодо вивчення іноземної мови, то у закладах, де не було запроваджено вивчення предметів цією мовою, для учнів 6–10-х класів, які вивчали різні іноземні мови, створювались окремі групи, як і раніше, з кількістю не менше 8 осіб у кожній, якщо менше – у гуртках. Більшість моментів залишалися з попереднього періоду. У процесі трудового навчання та трудової практики у восьмирічних і середніх загальноосвітніх школах пропонували декілька варіантів: увесь клас працював за однією з програм; учні паралельних класів об'єднувались у дві навчальні групи; підгрупи для занять з технічної та обслуговуючої праці могли об'єднуватися з учнів двох класів, не обов'язково паралельних, що дозволяло проводити двогодинні заняття. При цьому школярі кожного класу виконували роботи, передбачені програмою певного класу. У процесі практичного навчання та виробничої практики з автосправи, тракторної справи, механізації тваринництва, металообробки, сантехніки, електротехніки, машинної обробки деревини, будівельних та інших профілів, де застосовувалось великогабаритне обладнання, групи (бригади) ділились на дві підгрупи. Під час трудової практики учні 4–6-х класів працювали по 3 год., 7–8-х – по 4, у 9 – по 6 год. на день відповідно. Термін, місце й порядок проходження практики, конкретний зміст суспільно корисної, продуктивної праці визначалось виконками районних і міських Рад народних депутатів або за погодженням із ними відділами народної освіти, виходячи з місцевих умов. Трудова практика в 9 класі мала відповідати профілю трудової підготовки [218, с. 22].

Ще на початку 1980-х рр. у закладах вивчали предмет «Основи інформатики й обчислювальної техніки», що спрямовувалося на прищеплення учням навичок користування комп'ютерами та надання знань про широке його застосування в народному господарстві. У школах, де були обладнані кабінети електронно-обчислювальної техніки, та школах, які мали можливість для систематичного проведення практичних занять на базі

обчислювальних центрів інших організацій, на вивчення цього курсу в 10 класі відводилося 2 год. щотижнево, а в тих школах, які не мали умов для проведення практичних занять, – лише одна година на тиждень. Під час проведення практичних занять з комп'ютерами теж дозволявся поділ класів на дві групи [218, с. 6–22].

У постанові «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» наголошували про поліпшення військово-патріотичного виховання й підготовки учнів до служби у Збройних Силах СРСР. Приділили особливу увагу розвитку військово-прикладних та військово-фізичних умінь і навичок учнів, формуванню в них якостей захисника «завоювань соціалізму» та патріота-інтернаціоналіста. Пізніше наказ Міністра освіти УРСР «Про затвердження Положення та навчальних планів шкіл (класів) з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів» від 21 травня 1986 р. зазначав, що заняття з початкової військової підготовки в 9–10-х класах проводились з юнаками та дівчатами спільно, а з медично-санітарної підготовки – окремо. З юнаками 10 класів у кінці навчального року проводились триденні заняття табірним збором. З дівчатами – практичні заняття в лікувальних установах з медично-санітарної підготовки. Наповнення навчального плану середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання на 1986–1987 н.р. демонструє таблиця 3.2.4 (Додаток Б 7) [217, с. 3–7]. Навчальне щотижневе навантаження у першокласників чотирирічної початкової школи становило 20 год. У першому класі трирічної школи навчальне навантаження на школярів складало 25 год. У другому класі щотижневе навчальне навантаження складало 25 год., проте додалась ще 1 год. обов'язкової суспільно корисної, продуктивної праці. У третьому класі навчальне навантаження збільшилось на 2 год. через російську мову та природознавство – по 1 год. на кожну дисципліну. У четвертокласників щотижневе навчальне навантаження складало 33 год. Зменшилася кількість годин на вивчення української мови – на 2,5, російської мови – на 1,5, природознавства та

трудового навчання – на 1 год на кожну дисципліну. Була введена українська та російська літератури – по 2,5 год. на кожну, історія – 2 год. З'явилася іноземна мова, яку учні вивчали по 4 год. щотижнево. Була введена 10-денна трудова практика та збільшилась кількість годин на обов'язкову суспільно корисну та продуктивну працю – на 1. У наступному класі навантаження стало 32-годинним. З'явилися географія, біологія – по 2 год. на кожен предмет замість природознавства. Зменшилась кількість годин на вивчення української мови – на 2, іноземної мови – 1, російської літератури – 0,5 год. Збільшилась – вивчення української літератури – на 0,5 год. Шестикласники теж мали 32-годинне навантаження. Зменшилась кількість годин на вивчення української, іноземної та російської мов – на 1 год на кожну, натомість – збільшилась – географію – на 1 год. Трудова практика тривала протягом 10 днів. Інші предмети залишились без змін. Наступного класу щотижневе навантаження складало теж 32 год., зменшилась кількість годин на опанування української та російської мов – на 0,5 на кожну. Збільшилась – на географію, історію та обов'язкову суспільно корисну та продуктивну працю – на 1, 1 і 0,5 год. відповідно. Учні почали вивчати хімію та креслення – 2 та 1 год. Образотворче мистецтво уже не викладали. Введені додаткові 2 год факультативних занять. Трудова практика складала 16 днів. У восьмому класі учні мали 33-годинне навантаження. Зменшилась кількість годин на вивчення української, російської мов, – на 0,5 на кожну, іноземної мови – 1 год.; збільшилась – вивчення фізики та факультативних занять – на 1 год. на кожну дисципліну, російської літератури, історії – на 0,5 год. на кожну. Музику не викладали. Ввели основи Радянської держави та права – 1 год. Інших змін навчальний план не передбачав.

У 9-му класі щотижневе навчальне навантаження збільшилось на 2 год. і склало 35 год. Українську, російську мови, основи Радянської держави та права, креслення учні не вивчали. Ввели по 1 год. на вивчення основ інформатики й обчислювальної техніки, етики та психології сімейного життя, 2 год. початкової військово-фізичної підготовки. Збільшилось навантаження

на вивчення української літератури, історії, фізики, хімії – на 1 год. на кожну, біології та трудового навчання – на 2 год. на кожну. Зменшилось вивчення математики – 0,5 год., географії – 1 год. Обов'язкова суспільно корисна, продуктивна праця та факультативні заняття склали по 4 год. кожна. Трудова практика збільшилась до 20 днів на рік. У 10-му класі щотижневе навантаження склало теж 35 год. На вивчення математики та хімії відвели на 0,5 год. на кожну менше за попередній рік, історії – на 1, біології – 2 год.; основ інформатики й обчислювальної техніки – на 1 год. більше, було введено 2 год. суспільствознавства та 1 год. астрономії. Учні не вивчали етику та психологію сімейного життя, географію. Трудова практика після 10-го класу не передбачалася [211, с. 3–7].

Навчальний план середніх загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання й викладанням деяких предметів іноземною мовою Української РСР на 1985–1986 н.р. від попереднього плану відрізнявся тим, що на вивчення іноземної мови в першому класі виділялось 14 год., а у другому – 43. Іноземні мови тут починали вивчати з 2-го, а не з 4-го класу [231, с. 3–4].

Денні загальноосвітні школи з української мови та літератури та російської мови та літератури (окрім 4-го класу) працювали за програмами 1984 р. видання; у 1–3-х класах трирічної початкової школи з іноземних мов, основ інформатики та обчислювальної техніки, етики та психології сімейного життя, з фізичного виховання, трудової та професійної підготовки (7–10-ті класи) – за програмами 1985 р. видання, початкової військової підготовки – 1981 р. Решта навчальних предметів, як і до цього, викладалися за навчальними програмами 1986 р. видання з урахуванням рекомендацій відповідних методичних листів. Порядок вивчення предметів у школах з молдавською, угорською та польською мовами навчання, визначені листом Міністерства освіти УРСР від 23 квітня 1986 р., у школах з поглибленим теоретичним і практичним вивченням навчальних предметів у 1986–1987 н.р. відбувався відповідно до наказу Міністра освіти УРСР від 21 травня 1986 р., школах з викладанням предметів іноземною мовою – за програмами,

виданими у 1983 р. Під час підготовки вчителів до навчального року рекомендували використовувати публікації журналу «Радянська школа», газети «Радянська освіта», «Учительська газета», фахових журналів, що стосувалися особливостей викладання основ наук у 1986–1987 н.р. за новими програмами [231, с. 3–4].

На виконання «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи щодо підвищення якості навчання й комуністичного виховання учнівської молоді» та рішення колегії Міністерства освіти СРСР «Про перехід на нові навчальні плани та програми середньої загальноосвітньої школи» від 10 жовтня 1985 р. ухвалили перехідний навчальний план і нові програми з 1986–1987 н.р. у школах з українською та російською мовами навчання. У школах з молдавською, угорською та польською мовами навчання нові навчальні плани та програми ввели в перших класах для дітей шестирічного віку з 1986–1987 н.р., а у 2–10-х (11-х) – з 1987–1988 н.р. Обласні, Київський і Севастопольський міські ІУВ, зазвичай, на курсах і семінарах проводили перепідготовку вчителів, які починали працювати в новому навчальному році за цими планами та програмами [231, с. 3–4].

З приходом шестирічок створювалися два перші класи: з початком навчання у шість років і початком навчання у сім років, учні яких мали навчатися за різними програмами і підручниками [284]. Уроки не повинні були перевищувати 4 астрономічні години: 6 по 30 хвилин (для шестирічок), замість 4 уроків по 45 хвилин. Через три роки планувалось переведення трирічного на чотирирічне навчання в початковій школі [237, с. 3–19].

Майбутнє вбачали за варіативними програмами, які передбачали різні рівні: загальнокультурний, прикладний і творчий. Це неодмінна умова реалізації принципу диференціації навчання. Але не всі питання оновлення навчальних програм вирішували оперативно. Курси історії СРСР та світової історії не встигали за переоцінкою етапів історичного розвитку та змінами в політичному житті різних країн. Надто догматично ще розглядалися

суспільствознавчі питання. Недостатньо відбивалися проблеми екології, нових економічних відносин, відродження національної культури та мистецтва. Водночас не були розвантажені програми від ускладненого та застарілого матеріалу, не усунуто й дублювання його на різних ступенях здобуття освіти. Деякі з предметів надто затеоретизовані, недостатньо враховувалися вікові та індивідуальні особливості учнів та їх інтереси [429, с. 3–10]. Вибір варіантів здійснювала рада школи з урахуванням інтересів і потреб учнів, наявності відповідної навчально-матеріальної бази і підготовки педагогічних кадрів [206, с. 8–9].

Українська мова як державна мала вивчатися всіма учнями. Наприкінці 1980-х рр. час на вивчення української мови та літератури збільшено на 10,5 тижневих годин. Усього на ці предмети відводилося 69 год. на тиждень. Але існували й прогалини в цій справі. У деяких закладах не забезпечувалась наступність дошкільної та шкільної освіти. Обласним управлінням та міськ(рай)ВНО бракувало прогностичного аналізу з питань організації україномовних садків, класів, груп і шкіл. Не приділялось належної уваги в організації роздільного навчання учнів різного рівня володіння мовою. Спільне навчання тих, хто вивчав мову з першого класу, з тими, хто тільки розпочав її вивчення, не дало позитивних результатів. А таким учням, які до прийняття «Закону про мови в Українській РСР» були звільнені від вивчення української мови, не надавали належної допомоги, і вчителям – з методикою диференційованого, індивідуального та групового навчання. Отже, необхідно було переглянути плани розширення мережі закладів з українською мовою навчання, починаючи з дошкільної освіти. Для навчання дітей, які прибували з інших союзних республік, і тих, хто раніше не вивчав української мови, ширше мали використовувати години, відведені навчальним планом на індивідуальні та групові заняття [248, с. 13–28; .

Щодо вивчення другої мови, зокрема в україномовних школах – російської, то існували декілька точок зору. Перший варіант передбачав її вивчення не раніше другого класу. Був інший підхід до вивчення рідної та

другої мови. Він базувався на твердженні, що навчання й виховання рідною (материнською) мовою має здійснюватися з дитячого садка й до 3–4-го класу. Жодна інша мова, особливо близькоспоріднена, у цей період не повинна була вивчатися. Отже, російську треба було вивчати в україномовних навчальних закладах з останнього класу початкової школи. Проте зазначалось і про побоювання різкого скорочення часу на вивчення російської мови. Якщо в україномовній школі навчання рідної мови мало полягати, по-перше, в одержанні елементарної лінгвістичної освіти (засвоєння основ науки про мови) і, по-друге, в опануванні мовою як засобом спілкування й пізнання, то в російськомовній вивчення української мови мало відрізнятись більшою практичною спрямованістю. Це стосувалось і російської як рідної та іншої мови [429, с. 4].

Завдання вивчення української мови дітьми болгарського, молдавського, грецького, татарського та гагаузького народів, які навчалися рідною або російською мовами, у початкових класах полягало у створенні мовної бази для дальшого її вивчення та спілкування нею. Це мав бути усний синтетичний курс, який передбачав використання навчально-мовленнєвих ситуацій, розповідей і бесід з учнями про історію, культуру, традиції українського народу, інсценівок, ігор тощо. У 10–11-х класах вводилося навчання грамоти (читання й письмо), збагачувався словниковий запас, розвивалося усне мовлення. З 8–9-го класу учні систематично вивчали українську мову переважно на практичній основі. Метою вивчення російської мови стало формування й розвиток в учнів компетенції в різних видах мовленнєвої діяльності, зумовлених потребами спілкування. У результаті вивчення російської мови в учнів формувалися вміння розв'язувати найбільш типові комунікативні завдання в межах побутової, навчально-трудової, соціально-культурної та громадсько-політичної сфер спілкування з активним використанням для цього необхідних знань з лексики та граматики. Вивчення іноземної мови в загальноосвітній школі реалізовувалося на другому ступені навчання в межах певного кола тем і

ситуацій, визначених програмою. Навчання передбачало залучення учнів у різні види мовленнєвої діяльності (аудіювання, говоріння, читання й письмо), що вимагало деякого збільшення часу та запровадження інтенсивної методики навчання іноземної мови. Напевне, початок її вивчення доцільно було перенести на молодші класи. Це, зокрема, підтверджувала практика шкіл УРСР з поглибленим вивченням іноземної мови. Як і до цього здійснювався поділ класу на групи. З'явилося й нововведення: класи шкіл, у яких вивчались різні національні мови (наприклад, українська та кримськотатарська), ділилися на дві групи незалежно від кількості учнів у класі за наявності в кожній групі не менше 8 учнів [246, с. 3–8].

Викладання історії залишалося складним, особливо – новітньої (історії СРСР 1920 – 1930-х рр., з 1945 р. та періоду «перебудови»), попри вилучення з програм і підручників фальсифікацій та перекручень. Зміст предмета не позбавлений ідеологізації, догматизму, формально-класової оцінки суспільних явищ, подій, історичних осіб тощо. Галузеве міністерство розробило нові концептуальні підходи до вивчення історії. Визначено основні напрями перебудови змісту предмета. Це, вочевидь, відродження наукової концепції історичного процесу, зміни структури та порядку вивчення різних історичних курсів, посилення уваги до вивчення історії України [619].

Обговорювався й інший варіант зміни шкільної історичної освіти, запропонований групою вчителів УРСР. За цим варіантом курс історії будувався за принципом концентризму: увесь матеріал із найдавніших часів до наших днів вивчався у стислому обсязі з 5-го до 9-го класу (окремо історія України та всесвітня історія). У 10–11-х класах запроваджувалися лише історично орієнтовані курси за вибором або спецкурси як з історії України, так і всесвітньої історії. У цілому переглядався зміст шкільних дисциплін, їх взаємозв'язки, інтеграція матеріалу та диференційований підхід до його вивчення з урахуванням інтересів, нахилів та здібностей учнів, майбутньої орієнтації на певну сферу діяльності. Цю роботу стримувала інертність як

всесоюзних, так і республіканських науково-методичних установ у розробці змісту загальноосвітньої підготовки учнів, у визначенні оптимального набору обов'язкових навчальних предметів і їх базисного ядра. У процесі навчання учнів наголошували на ознайомленні з різними ідеями та точками зору, розвитку плюралізму думок, які б давали молодій людині критично сформулювати власний світогляд [245, с. 9–12]. Реалізація завдань географічної освіти відповідно до концепції національної школи вимагало внесення певних коректив у структуру та зміст шкільної географії. У першу чергу вони були пов'язані із введенням у 9 класі повноцінного самостійного курсу з географії Української РСР. Вже пізніше, у 1991 р., видали нову програму [221, с. 51–60].

У 10–11-х класах організовувалися заняття з допризовної підготовки з юнаками (10-й клас – 2 год. щотижневого навантаження, 11-й – 1 відповідно) і з медико-санітарної підготовки з дівчатами – окремо, а з цивільної оборони – з юнаками та дівчатами спільно. Навчально-польові збори з учнями-юнаками 11-х класів проводилися у спортивних оздоровчих таборах на завершальному етапі навчання тривалістю 6 днів у час, відведений на профільне навчання і факультативні заняття [222, с. 7–9]. Професійне навчання здійснювалось за бажанням учнів і батьків за наявності необхідних умов та потреб регіону в кадрах [222, с. 9]. У кожній школі, залежно від особливостей місцевих умов та дотримання санітарно-гігієнічних вимог, радою встановлювався режим освітньої роботи. Тривалість навчального тижня та уроків встановлювалися згідно з тимчасовим положенням про середню загальноосвітню школу. В усіх навчальних планах час на шкільні дисципліни визначався в академічних годинах (по 45 хвилин), крім перших класів, де навчались діти шестирічного віку (по 35 хвилин) [224, с. 9].

Роботу шкіл утруднювала відсутність рекомендацій з корегування навчальних програм з основ наук, зокрема з предметів науково-природничого циклу для гуманітарних класів. Тому механічно вилучали з програм цілі теми курсів, що призводило до порушення принципу систематичності. Були

випадки, коли введені в навчальні плани предмети не відповідали призначенню. Серйозною проблемою залишалось забезпечення спеціальними підручниками, навчальними посібниками, дидактичним матеріалом, технічним обладнанням та наочністю. Здебільшого це стосувалося профільних предметів, спецкурсів і курсів за вибором учнів. Принципового перегляду потребував підбір педагогічних кадрів для роботи в спеціалізованих класах, особливо для викладання предметів за вибором учнів. У деяких закладах не викладалися курси з основ дизайну, етимології, фольклору, етнографії, хореографії та музики [222, с. 9].

Урок залишався основною формою організації освітньої роботи у школі. Педагоги творчо підходили до їх організації та проведення. Деякі вчителі проводили уроки на вулиці. Прикладом цього був випадок, коли Міністр освіти УРСР П. Тичина був на Закарпатті. «Там учитель на прізвище Медвідь проводив уроки під відкритим небом, створив «школу під дубом». Це було ще до «школи під відкритим небом» В. Сухомлинського. За нього заступився колишній Міністр Павло Григорович і був дуже задоволений, що діти на природі, учитель не замикався у чотирьох стінах. Чому він так робив? Спершу – не було пристосованого приміщення для школи. А пізніше, коли й була будівля, то вчитель не сидів там замкненим [525, с 14].

Якщо говорити про іноземні мови, то тут довгий час панував перекладно-граматичний або порівняльний метод. Учителі відзначали, що «учні заговорили». Вони могли розповідати на побутову тематику. Як зазначали тодішні фахівці, головне місце у процесі навчання належало тренувальним мовним вправам, які проводились до повної автоматизації навичок учнів. Тренувальні вправи створювали певне мовне середовище, забезпечуючи вироблення у школярів навичок розуміння іноземної мови та можливості вільно розмовляти нею. 100 фраз – 45 хвилин – ось основна вимога до уроку іноземної мови. На уроках здебільшого практикувалось проведення фронтальної роботи з класом, що забезпечувало багаторазове повторення готових мовних зразків, механічне заучування мовних штампів.

Частина вчителів дуже повільно перебудовували власну роботу, вони користувались «традиційним курсом» (читання, переклад і вивчення граматики). Від цього ефективність навчання була низькою. На опитування учнів часто відводилось до 40 % часу. Як наслідок, пояснення та закріплення нового матеріалу відбувалося поспіхом і весь тягар навчальної роботи переносився на виконання домашніх робіт. Важливим мало залишатися вивчення, закріплення та повторення цього матеріалу у класі. Учителі намагалися урізноманітнювати уроки. В основу структури будь-якого типу уроку мали бути покладені мова та мовлення його учасників. Урок нового типу – урок, на якому активно використовуються різні наочні посібники та технічні засоби навчання. В основу уроку клали форми та прийоми роботи, що мали забезпечити активну мовленнєву діяльність учнів. На уроках мали переважати усні тренувальні вправи, а письмові – обмежити [674, с. 84–87].

Уроки не відповідали суспільним викликам, педагоги нераціонально використовували час, даючи новий або складний матеріал на останній етапу уроку, не диференціювали завдання. Недоліками роботи філологічних дисциплін стали відсутність зв'язку уроків мови з розвитком мовлення, використання однорідних форм і методів роботи, невміння дітей застосувати теоретичний матеріал практично, роботи залишались неохайними. Також необхідно було підняти рівень словникової роботи та розвитку зв'язного літературного мовлення, його культури, приділити увагу зв'язкам нового матеріалу з вивченим (попереднім) [674, с. 87]. Педагоги мало проводили творчих робіт, які б сприяли розвитку усного та писемного мовлення дітей, збагаченню їх словникового запасу, не забезпечили наступності у вивченні мов, недостатньо використовували аудіовізуальні засоби та наочність на уроках [198, с. 2–14]. Відставали від вимог вивчення російської мови у школах західноукраїнського регіону. Багато школярів не набули навичок вільного володіння російською мовою. Майже кожен п'ятий учень 8 і 10 класів не впорався з контрольними роботами за текстами Міністерства освіти УРСР [237, с. 3–19].

Не зважаючи на перебудовні процеси, з одного боку, комуністична ідеологія міцно вкоренилася у свідомості громадян, з іншого – панівна еліта не бажала відмовлятися від самої радянської системи. Не дивно, що й перші уроки мали відповідне прямування. 1985–1986 н.р. у школах УРСР почався з ленінських уроків, уроків миру, що пояснювалося «реалізацією ...установок квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС». Неодноразово Колегія Міністерства відзначала, що відділи та заклади народної освіти не приділяли достатньої уваги поліпшенню якості й результативності уроку, посиленню його впливу на духовний світ учнів, виховання свідомої дисципліни. Більшість відвіданих уроків мали істотні недоліки, особливо в організації самостійної діяльності школярів, формуванню в них «марксистсько-ленінського світогляду» [49, арк. 34].

Отже, навчально-програмне забезпечення на межі 1940-х–1950-х рр. ґрунтувалося, переважно, на настановах 1930-х рр. Документи панівної партії залишалися дороговказом у діяльності школи. Протягом зазначеного періоду приймалися навчальні плани для шкіл з українською, російською, молдавською, угорською та іншими мовами навчання. Влада показово демонструвала турботу про задоволення освітніх потреб корінного етносу та народів, які мешкали на терені колишньої УРСР. Навчальні плани та програми коригувалися або створювалися нові залежно від пріоритетних напрямів розвитку СРСР та суспільно-політичних трансформацій.

Особлива увага приділялася суспільствознавчим предметам, котрі покликані сформувавши та скоректувати світогляд учнів. У процесі вивчення мовних дисциплін у школах колишньої УРСР залишалися актуальними питання, пов'язані з елементарною грамотністю, культурою мовлення та письма. Акцент здійснювався на вивчення предметів природничо-математичного спрямування, потенціал яких необхідний був первинному та вторинному секторам економіки – промисловості та сільському господарстві в той час, коли у світі потужно розвивався вже третинний сектор, тобто технології, освіта тощо. Розуміючи відсталість розвитку країни, влада

намагалася надолужити через механізацію та інформатизацію сфер життя, що своєю чергою, необхідно було здійснити шляхом забезпечення кадрів та, відповідно, освітні заклади. Цьому мало сприяти введення окремих дисциплін. На такому тлі, не зважаючи на завуальовані заходи, поступово викорінювалися поняття «українська мова», «український народ», натомість приходив «радянський». «Вітром змін» позначилася друга половина 1980-х рр., коли в Україні було розроблено власний навчальний план, варіанти шкільного компонента, збільшилася кількість годин на предмети, які задовольняли національно-культурні потреби населення, тобто з'явилася реальна можливість почати реалізовувати національну систему освіти.

3.3 Змістове наповнення навчання

Змістову частину освітнього процесу покликана забезпечувати навчально-методична література, системне напрацювання якої розпочалося в повоєнні десятиліття. Чільне місце при цьому займали навчальні посібники, підручники, довідкова література. Задля створення підручників оголошували конкурси, до яких долучали фахівців. Рада Міністрів УРСР, ЦК КП(б)У своєю постановою «Про підручники з української та російської мов для початкової школи» від 1 березня 1945 р. зобов'язала Міністерство освіти УРСР провести конкурс і організувати відповідні заходи. Підручники мали використовувати в усіх школах УРСР з початку 1946–1947 н.р. Кінцевий термін подання підручників встановлювався 1 січня 1946 р. [57, арк. 35–36].

З квітня 1945 р. до грудня 1946 р. НКО, пізніше Міністерство освіти УРСР, видало три накази щодо конкурсу, котрі фактично обмежилися розв'язанням лише окремих його організаційних питань, не маючи під собою системного підґрунтя. 15 червня 1946 р. Міністерство скликало нараду зі створення нових підручників. Тут розглянули питання, присвячені принципам побудови «Букваря», читання в початковій школі; підручникам з української мови для початкової школи; структурі підручника з другої мови

для шкіл УРСР. Через самоплинність, відсутність компетентних фахівців, методичної та наукової підтримки, автори відмовлялися від роботи. Це призвело до розпаду авторських колективів. Зокрема, в Одесі їх залишилось 3, у Сталіно – 2 відповідно. У грудні 1945 р. для них поспіхом організували консультації, проте було запізно [57, арк. 37]. Кожен підручник мав пройти рецензування. Зважаючи на ідеологічний аспект підготовки книг до їх використання, журі «не надало партійної оцінки та методологічних настанов», тому $\frac{3}{4}$ доробків відхилили. Як зазначали офіційні документи, добір та апробація передоручалася малокваліфікованим особам, а іноді особам, які «не заслуговували політичної довіри» [26, с. 7–11].

З метою оновлення змісту загальної середньої освіти, створення високої якості нового покоління підручників, навчальних посібників і програм, залучалися досвідчені учителі-практики, методисти, викладачі вищих навчальних закладів, учені та письменники. У роботі над навчальною літературою брали участь як окремі автори, так і авторські колективи у складі вчителів і методистів, викладачів, учених, письменників, журналістів та інших, які знали дисципліну (предмет), уміли викладати зміст на високому теоретичному рівні, доступно й виразно, точно та стисло, жваво й цікаво для учнів. Забезпечення видань нових підручників, як правило, здійснювалось на основі конкурсів і введення їх лише після ретельної та широкої експериментальної перевірки в школах. Працювали над створенням серії пробних посібників для школярів, які бажали поглибити знання з окремих предметів фізико-математичного, хіміко-біологічного, суспільно-гуманітарного та технічного циклів за допомогою факультативних занять. Зокрема, Міністерству освіти УРСР, Державному комітетові УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, Академії наук УРСР необхідно було створити до 1987 р. новий підручник з історії УРСР для 10–11-х класів, удосконалити чинні підручники історії УРСР для 8–9-х класів та з географії УРСР. Викладання цих предметів органічно пов'язували з курсами історії та географії СРСР [36, арк. 73–75].

За допомогою зверталися й до Спілки письменників України, Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, залучаючи письменників до написання навчальних книг, участі в конкурсних комісіях, рецензування рукописів тощо. Повідомлення про це публікувались у газетах «Освіта» і «Літературна Україна», журналах «Початкова школа», «Українська мова і література» та «Інформаційному збірнику Міністерства народної освіти УРСР», оголошувалось по радіо та телебаченню. Під час написання підручників і навчальних посібників авторські колективи керувались новими навчальними планами та програмами, підготовленими самими авторами, як це було передбачено умовами цього конкурсу. У разі необхідності авторам дозволялося вносити до навчальних програм зміни й доповнення. На конкурс приймалися рукописи підручників та навчальних посібників, написані відповідно до авторської концепції предметної та психолого-педагогічної підготовки фахівців. Могли подаватися рукописи як окремих підручників, так і інтегрованих курсів [525, с. 52–53].

У школах панували російськомовні перекладні навчальні книги. Оригінальні (створені в УРСР) підручники у 1946–1950 рр. становили лише 30 %. Держава давала чіткі настанови щодо змістового наповнення навчальних видань. Документи засвідчують ідеологізацію, радянізацію та русифікацію державної політики щодо школи, серед яких – постанова ЦК КП(б)У «Про стан загальнообов'язкового навчання в школах УРСР» від 3 грудня 1947 р., яка акцентувала на необхідності підручникотворення. У серпні 1951 р. ухвалена постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про книги для читання з української мови, хрестоматії та підручники з української літератури для шкіл УРСР», яка зазначала, що в окремих підручниках з української літератури було неправильне висвітлення важливих питань історії української літератури, міститься низка застарілих аполітично та «ідейно порочних творів». Засуджувалося, що в підручниках поверхово висвітлювалися питання дружби народів СРСР, українського та «великого російського народу, животворного радянського патріотизму, пролетарського

інтернаціоналізму». Авторам необхідно було акцентувати на невіддільній складовій Радянської України від великого Радянського Союзу та її досягнення в господарському й культурному будівництві. Під час аналізу мови художніх творів у підручниках рекомендували спиратися на праці Й. Сталіна з питань мовознавства.

На міністерській нараді 15 грудня 1947 р., присвяченій роботі щодо підвищення ідеолого-методичної якості підручників з української та російської мов і читання для початкової школи, за головуванням Міністра освіти П. Тичини та присутності авторів підручників визначили основним критерієм підручникотворення відповідність «сталінській» п'ятирічці. Хоча автор підручника С. Канюка зазначив, що книга для читання в початковій школі має бути в руках учителів потужним знаряддям, з іншого боку – у цьому художньому матеріалі діти могли розвивати лексику, навчатись мови та полюбити її [58, арк. 6–8]. Наголошувалось на дійсній реалізації «найважливішого підручничого темпу». Рекомендували в підручниках використовувати матеріал про природу та її вплив на дитячу особистість. Це мало сприяти формуванню почуття відповідальності, дбайливого ставлення до флори та фауни, та в цілому – на розвиток дитячої особистості. Авторам рекомендували широко використовувати в підручниках надбання фольклору. Обов'язковим елементом у читанках для дітей різних класів був матеріал про життя народу до 1917 р. З метою кращого засвоєння матеріалу книги були ілюстрованими [58, арк. 20–22].

Зокрема, робота С. Чавдарова «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою», видана в 1945 р., вийшла накладом 450 тис. примірників. Її зміст містив 15 параграфів. Дітей знайомили зі звуками й буквами: голосними та приголосними; словом, реченням, зв'язком слів у реченні, великою буквою у власних назвах, складами, переносом слів, особливостями написання слів із буквами та буквосполученнями: «й», «йо», «ї», «є», «г», «ф», «дз», «дж», «ь». Обов'язковим елементом стало повторення вивченого в кінці року.

Позитивним наповненням підручника стало відтворення українських національних традицій, починаючи від навколишнього світу, рослинного та тваринного, які супроводжують учнів і в повсякденному житті, вони залюбки вивчали матеріал на живих прикладах, їх буття наповнювала буйність, краса та багатство природи [250].

Очевидним стало наближення та заглиблення учнів у спадщину української культури. На сторінках підручників «росли» пшениця, жито, овес, огірки, явори, калина, хрін, цибуля, перець; «літали» птахи: журавлі, сови, горобці, синиці, орли, які представляли різні природні зони. Вони супроводжувались прикладами з пісень, загадок, приказок, прислів'їв, крилатих виразів, порівняннями, гіперболами на зразок: «Мед солодкий», «Унадився журавель до бабиних конопель», «Бджоли маленькі, а користі від них багато», «Сиве волосся в діда», «Стоїть дід над водою та киває головою», «Варений рак». Але влада намагалась викоренити самобутність української мови. Згадаймо хоча б букву «г», якій не було місця на сторінках підручника. «Івась крутиться, як дзига», «Гедзі кусають худобу» [250, с. 57].

Підручник візуально та змістовно надавав інформацію про одомашнених і диких тварин. Особливу роль, звичайно, автор відвів свійським. Учні мали знати, яка від них була користь. Тому пропонували й схожі завдання на зразок загадок: «Я даю молоко, м'ясо і шкіру на чоботи», «Я охороняю двір», «Я даю м'ясо, сало і щетину», «Я даю м'ясо, яйця і пір'я» [250, с. 17].

Часто завдання носили відтворювальний і регламентований характер на кшталт: «Тут висловлено п'ять окремих думок. Кожна з цих думок закінчена» [246, с. 25]. Віддаємо належне в потужному виховному потенціалі підручника. На його сторінках читаємо твори, які допомагають розвинути ціннісні орієнтації у дітей: повагу, працьовитість, дружбу, відданість, відвертість; засуджуючи негативні вияви поведінки та характеру: невдячність, жадібність і жорстокість. На прикладі героїв-тварин можна схарактеризувати суспільно-політичну ситуацію в громаді, яка страждала на колективізм у спотвореній формі, репресивно-каральну систему, психоз

натовпу. У підручнику автор мало звертав увагу на матеріальні проблеми. Учнів знайомили з підпільним партизанським рухом задля розуміння його значення, формування певних рис характеру та світогляду, надмірно героїзуючи їхню діяльність. Прикладом стали деякі особистості й державні діячі, про яких необхідно було всім знати: «Недалеко від Москви є село Горки. Там помер Володимир Ілліч Ленін. Наше село зветься Молотово... Йосиф Віссаріонович Сталін народився в місті Горі» [250, с. 54].

Питання гендерного виховання було також присутнє. Про дівчаток дещо пестливо писали, а про хлопчиків – по-дорослому. Можна простежити й демографічну ситуацію, яка склалась у 1940-ті рр.: «На горі каталися п'ять хлопців і шість дівчат». Ілюстрації теж це підтверджують. З дитячих імен можна було з'ясувати національний склад населення: «Федір, Фаня, Феня, Фелікс, Филімон, Фрося» [250, с. 64–71].

Тематика мілітаризації та індустріалізації суспільства залишались одними з провідних. Не дивно, що на сторінках підручника бачимо могутні заводи, які димлять так «мелодійно»: «Співають» заводи; танки, гранати, літаки, гвинтівки, кулемети, револьвери, автомати, гармати; читаємо й про Капітана Гастелло. Автор засуджував війну та агресію, проте в тих умовах, не знаючи про підступність, жадібність і геополітичні апетити радянського уряду щодо територій та населення відповідно, негативно писав про Німеччину в роки Другої світової війни в оповіданні «Німці-ненажери» [250, с. 31]. У кінці першого класу, коли вже діти мали читати, їм пропонували тексти, в основному, політичного та ідеологічного забарвлення. Тут у назвах заводів, колгоспів мала бути присутня радянська символіка та партійне спрямування суспільного життя [250, с. 39].

Якщо характеризувати підручник природничого спрямування, то на формування змісту навчального курсу «Анатомія та фізіологія людини» впливали наукові знання з фізіології людини, які розвивалися; антирелігійна пропаганда, посилення атеїстичного виховання учнів, формування у них діалектико-матеріалістичного світогляду. У підручниках була присутня

соціалістична дійсність з її «перевагами» та «комуністичне майбутнє». Попри всі заходи, що відбувалися в процесі підручникотворення та наповнення змістовної складової, звертаючись до них: «Чому не включаєте такі питання, як виховання у дітей патріотизму, боротьба з мракобісами?». Одним із недоліків підручників стало їх перенавантаження. У книгах висвітлені матеріали, які були недоступні учням і надавалися в абстрактній формі [58, арк. 23]. Обов'язковим елементом книги стало висвітлення «благодатного впливу передової російської літератури на розвиток української літератури», фактів взаємовпливу, зв'язків російських та українських письменників, поетів [58, арк. 32–34], письменників «братніх республік» (Якуба Коласа, Янки Купали, Джамбула Джабаєва, Сулеймана Стальського, Гафуфа Гуляма) [525, с. 113].

Наприкінці 1940-х–початку 1950-х рр. запроваджувалася практика обговорення окремих підручників на спеціальних обласних нарадах учителів. Складання нових підручників доручалось лише по проспектах, затверджених колегією Міністерства освіти. З підручників з української літератури вилучили низку творів, які на думку партійних ідеологів, були «безідейними та малохудожніми», автори яких «під час війни співпрацювали з ворогом», натомість вміщені такі, що мали сприяти комуністичному вихованню учнів [56, арк. 2]. Перевагу надавали творам про дружбу народів СРСР, російського й українського народів, «героїчну працю нашого народу», про Героїв Соціалістичної Праці. Відповідальність за точність перекладу покладали на головного редактора видавництва «Радянська школа» [12, арк. 3]. Наприкінці всіх етапів творення підручників право на їх розповсюдження надавалось наказом Міністра освіти УРСР [3, арк. 333–334; 3, арк. 222].

Як зазначає О. Жосан, серед основних дидактичних і методичних вимог до радянського підручника висувалися такі: науковість змісту; відповідність змісту книги навчальній програмі та доступність навчального матеріалу; зв'язок теоретичного змісту підручника з практикою життя; ідейно-виховна

спрямованість змісту; методична побудова підручника [442, с. 168]. Окрім цього, були сформульовані психологічні та санітарно-гігієнічні вимоги до підручників. Підручник за обсягом не повинен був перевищувати десять умовних друкованих аркушів. Його мова мала бути простою і зрозумілою. Він мав бути ілюстрованим, раціонально розділеним на розділи й параграфи, забезпеченим контрольними питаннями та переліком літератури для позакласного читання. Навчальна література розглядалася, в основному, як джерело інформації для вчителя, як засіб для повторення і закріплення знань, які отримали учні на уроці [442, с. 205].

Наприкінці 1970-х–початку 1980-х рр. з'явилась ідея про те, що підручник не може забезпечити особистісного підходу до кожного учня, тому виникла необхідність створення для нього навчально-методичного комплексу. На зламі 1980-х–1990-х рр. формувалися авторські колективи й колегії для підготовки та видання підручників, хрестоматій, книг для читання з історії та рідного краю. Відповідно до рішення колегії Міністерства від 6 грудня 1988 р. «Про затвердження рукопису «Матеріали до навчального посібника «Історія Української РСР, 9–10 класи» (автори – доктори історичних наук, професори С. Кульчицький та Ю. Курносів), ухвалили рішення просити видавництво «Радянська школа» видати книгу в режимі «Блискавка» українською та російською мовами 400 та 450 тис. примірників відповідно [36, арк. 11]. На підставі інструктивного листа з 1989–1990 н.р. у загальноосвітніх школах історію УРСР було внесено до переліку дисциплін навчальних планів [309, с. 9–29]. Відповідно були розроблені проекти програм, тематичне планування та методичні рекомендації щодо викладання. Інструктивний лист МНО УРСР запропонував створити редакційну колегію нових підручників з історії УРСР для 8–9-х і 10–11-х класів середніх навчальних закладів, навчально-методичних комплектів до них, насамперед підготувати до видання перероблений і доповнений навчальний посібник «Історія Української РСР» (8–9 класи). Посібник був складений ученими Інституту історії АН УРСР (В. Сарбеєм, Г. Сергієнком, В. Смолієм за

редакцією доктора історичних наук, професора В. Сарбея) у 1989 р. обсягом 270 сторінок. Суттєво збільшився навчальний та ілюстративний матеріал. Поліпшився та розширився методичний апарат нового видання. Він містив 306 запитань і завдань (у виданні 1983 р. – 174), літературу для позакласного читання (у виданні 1983 р. відсутня). Навчальний матеріал систематизовано в 9 розділах (41 параграф), у яких окремими рубриками виділено важливі події, явища та персоналії. Поліпшився та розширився методичний апарат нового видання через скорочення попередніх ідеологем, появи нових фактів, подій та явищ [237, с. 3–19].

Галузеве міністерство УРСР у 1989 р. продовжило оголошений раніше конкурс на створення нових підручників з історії УРСР. Воно висунуло ідею запровадження системи паралельних підручників задля забезпечення вчителям їх вибору з урахуванням індивідуальних нахилів учнів, створення навчально-методичних комплектів для учнів 8–9-х класів. Однак охочих взяти участь у написанні альтернативних підручників виявилось небагато. Група фахівців Інституту історії АН УРСР – доктори історичних наук М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносів, В. Сарбей – на чолі з академіком АН УРСР Ю. Кондуфором підготувала текст нового навчального посібника з історії України для 10–11-х класів. Він охоплював початок ХХ ст. і радянський період. Автори переосмислили історію радянського суспільства, розкрили культ особи як реакційне явище, суть командно-адміністративної системи, причини кризи, яка охопила наше суспільство, проголошення державного суверенітету. Протягом 1987–1989 рр. науковці підготували й видали хрестоматію та книгу для читання з історії Української РСР. Вони вийшли у світ відповідно по 15 і 50 тис. примірників, тобто їх мали не всі школи. Товариство «Знання» здійснило перший випуск брошури «Історія України в запитаннях і відповідях». Для шкіл був призначений і дидактичний матеріал з історії УРСР (8–9 класи) В. Заруби, що випустило видавництво «Радянська школа» у 1990 р. Викладачі історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту ім. В. Затонського

підготували посібник з краєзнавства (Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990. 237 с.), що здобуло високу оцінку науково-педагогічної та педагогічної громадськості. Практикували затвердження й випуск пробних підручників, що пояснювалося пошуком оптимальних форм організації уроку та варіативності висвітлення матеріалу, прикладом чого став доробок з образотворчого мистецтва для 3-х класів загальноосвітніх шкіл республіки [30, арк. 46 – 47].

Як зазначає О. Жосан, підручники страждали на завищену академічність матеріалу для учнів, переобтяження інформацією, фактичні помилки; відірваність навчального матеріалу від життя; неврахування психологічних особливостей учнів; низьку якість поліграфічного й художнього оформлення. Причинами цього називали швидкі темпи створення книг та недостатню апробацію їх у школах. Для ліквідації зазначених недоліків передбачалося продовжувати проведення конкурсів нових підручників для загальноосвітніх шкіл. Створення підручників протягом зазначеного періоду стало важливою складовою освітнього процесу. Його концепція залишалася досить стандартною, що обумовлювалося суспільно-політичним замовленням. Над книгами працювали фахівці різних галузей знань. Їх робота мала не завжди системний характер через брак матеріальних і людських ресурсів. Змістовне наповнення обумовлювалось програмними вимогами. Діти, представники різних етносів, котрі проживали на терені УРСР, поступово втрачали змогу навчатися рідною мовою та долучатись до культури свого народу [442, с. 206].

З другої половини 1980-х рр. характерною ознакою стало оновлення змісту підручників та інших навчальних засобів, що обумовлювалося прагненням подолати прогалини в розвитку країни через формальні підходи до науково-технічного прогресу. Ця робота велась як на замовній, так і конкурсній основах. Протягом декількох років в УРСР підготовлені й видані нові підручники для чотирирічної початкової школи (майже 50 назв), перероблені підручники з основ наук для середніх і старших класів (з

української та російської мов, літератури, історії, математики, хімії тощо). У деяких класах започатковано введення паралельних навчальних книг, зокрема з української мови та літератури, іноземних мов та математики. В експерименті добре зарекомендувала себе хрестоматія нововведених творів до програми з української літератури «Дніпрова хвиля». У школах використовувались посібники з болгарської, новогрецької, кримськотатарської, єврейської та інших мов. У підручниках для початкових класів підсилена роль УНТ – уведені нові казки, народні пісні, приказки, колискові, щедрівки, колядки, твори письменників-класів, доступні для цього віку дітей. Нові підручники з української літератури, які апробувались у школах УРСР (автори Н. Волошина, О. Бандура), допомагали учням відчутти силу мистецтва слова [429, с. 4].

Окрім цього, випущені фонохрестоматії з української літератури для 5–11-х класів, грамзапис «Струни серця» (про В. Сосюру), звукові посібники з української мови для 5–6-х класів тощо. Фахівці працювали з відеофільмами «Сповідь серця» (про життя і творчість Т. Шевченка), «Володимир Винниченко», «Микола Хвильовий», «Гей, у лузі червона калина», «Ой, щоб слава не пропала проміж козаками» (з народних пісень), «Маруся Богуславка», «Українські легенди та перекази». Почали створювати фільми: «Григор Тютюнник», «Микола Вороний»; діафільми «Мандрівка м'якого знака», «Вони прийшли до нас знову» (про репресованих письменників), «Образ жінки у творчості Т. Г. Шевченка», «Мовленнєвий етикет» тощо [32, арк. 49–51]. Тобто забезпечення школи пережило власну еволюцію від друкованих до аудіовізуальних, але перші залишалися провідними у використанні та навчанні учнів.

Навчальний процес складався з особливостей викладання та вивчення дисциплін. Як уже зазначалося вище, «жданівщина» та «лисенківщина» безпосередньо торкнулися життя української школи. Увага до гуманітарних дисциплін обумовлювалась ідеологічною ситуацією в країні та колишній УРСР. До природничих – розширенням кордонів СРСР та розвитком

відповідних галузей знань. Наприклад, вивчаючи географію в 6-му класі, учень розповідав про відкриття та дослідження північно-східної Азії та роль власне російських дослідників у цьому, демонструючи внесок деяких особистостей на противагу європейським та українським ученим [178]. Акцентувалось і на здійсненні заходів з поліпшення викладання російської мови через аналіз програм, забезпечення посібниками, методики викладання предмета, поширення видання періодичної літератури – журналів «Русский язык в школе» та «Русская литература в школе», надання рекомендацій учням щодо книг для позакласного читання. Про таку «турботу» щодо української філології та мов і літератур інших народів на терені колишньої УРСР не варто було й говорити [56, арк. 1–3].

У процесі вивчення російської мови користувались підручником «Русский язык для 2 класса», який складався з декількох частин: букварної (обов'язкової для вивчення) і частини для читання (необов'язковою, на вибір учителя). Акцентувалася увага на розвитку мовлення дітей, особливо діалогічного, збільшенні їх словникового запасу, списуванні, виразному читанні тощо [73, арк. 40–42]. У процесі вивчення предмета учням 1–4-х класів важко давалося засвоєння правопису закінчень прикметників, правопис дієслів, прислівників та складних слів. Діти вміли складати плани до текстів, заголовки оповідань, виразно та швидко читати й переказувати текст. Учні сьомих класів, повторюючи курс російської мови, звертали увагу на фонетику й морфологію, синтаксис, будову простого та складного речень, складносурядного та складнопідрядного, заміну підрядних речень прикметниковими й дієприкметниковими зворотами [218, с. 3–7].

Учні по закінченню вивчення іноземної мови з великими труднощами перекладали тексти, мали обмежений словниковий запас, майже зовсім не знали розмовної іноземної мови, а власні знання не могли практично реалізувати. Серед причин виділяємо недостатню кількість необхідних фахівців, їх низький рівень підготовки, матеріальні негаразди тощо. У закладах освіти встановлювалось таке співвідношення для вивчення мови:

англійську мову мали вивчати 45 % школярів, німецьку – 25 %, французьку – 20 % та іспанську – 10 % відповідно. Пізніше скасували вивчення іспанської мови у школах УРСР, запропонували учням інші (на вибір одну з них) – англійську, німецьку, французьку. Педагогам довелося перекваліфіковуватися [74, арк. 34–37]. На кінець 1961–1962 н.р. 2,5 % учнів мали незадовільні оцінки з іноземних мов [18, арк. 16–7]. За 1970–1971 та 1971–1972 н.рр. вивчення англійської мови збільшилось на 0,4 %, французької – 1, іспанської – 0,1 % відповідно, а німецької мови зменшилось на 1 %. Але значна частина учнів мали обмежений словниковий запас. Ще була «практика ліберального оцінювання знань учнів». Хоча видавалося багато літератури для позакласного читання, не всі школи мали необхідні наочні посібники та технічні засоби навчання [13, арк. 20].

З 1948 р. відновились переслідування генетиків, що вплинуло й на зміни викладання біології у школах УРСР. Учні працювали на ділянках і під час уроків біології, і на заняттях з інших предметів, й у позаурочний час. Як зазначає І. Лікарчук, учителі біології на період весняно-літніх робіт ставали агрономами, оскільки шкільна ділянка була візитівкою школи й кожен чиновник, коли приїздив сюди, одразу відвідував її. Вивчення біології мали здійснювати на засадах мічурінського вчення, а викладання проводити на живих об'єктах, організовуючи роботу учнів на пришкільних ділянках, здійснюючи екскурсії в колгоспи, радгоспи, на природні об'єкти. Учні садили, доглядали, збирали урожай, займалися природоохоронною діяльністю на полязахисних смугах, у школах та парках [525, с. 125].

Розширення вивчення основ сільського господарства у школах мало сприяти засвоєнню навчальної програми з біології, практичним навичкам та умінням для роботи в господарстві, залученню дітей до «всенародної справи здійснення сталінського плану перетворення природи». Протягом 1951–1952 рр. планували створити агробіологічні кабінети при кожній середній і семирічній школі, забезпечення всіх сільських шкіл землею для пришкільних присадибних дослідних ділянок та контроль за використанням земельної

площі за призначенням. Затверджено «Положення про навчально-дослідні ділянки при початкових, семирічних та середніх школах Української РСР». Документ встановлював нормативні площі земельної ділянки для навчально-дослідних цілей від 0,5 до 2 га (залежно від кількості учнів та місцевих умов). Шкільну ділянку розглядали як навчально-практичну базу, місцем запровадження новітніх досягнень і досвіду мічурінської агробіологічної науки. Урожай з ділянок і кошти від реалізації продукції надходили в розпорядження школи та використовувалися «на придбання навчального обладнання й реманенту для роботи, для будівництва допоміжних приміщень; на преміювання учнів, які найкраще працювали; на організацію харчування, на допомогу матеріально незабезпеченим учням [525, с. 128].

Не дивлячись на здійснені заходи, писали про формальність знань учнів, відсутність навичок з вирощування рослин і догляду за тваринами, поясненням чого стало невиконання програми лабораторних робіт, навчального експерименту, організація практичних занять та дослідів на шкільних ділянках, одноманітність завдань і занять. Мало учнів були охоплені гуртками, особливо в Херсонській, Кримській, Луганській областях. Часто робота цих гуртків, переважно у міських закладах, зводилась до читання доповідей. Незначна кількість учнів-учасників Всесоюзної сільськогосподарської виставки, особливо в Луганській, Станіславській, Закарпатській, Кримській областях відповідно. Школи в Кіровоградській, Волинській, Дрогобицькій, Тернопільській областях не були забезпечені кабінетами, у яких є препарувальні інструменти, недостатньо екскурсійного обладнання, оптичних приладів, реактивів та посуду. В Одеській, Станіславській, Херсонській і Чернігівській областях кількість кабінетів взагалі зменшилась. Схожі тенденції відбувалися із забезпеченням шкільними ділянками, зокрема в Сумській, Харківській та Херсонській областях. У цілому в УРСР 306 семирічних і 303 середні школи не мали навчально-дослідних ділянок. Деякі з них не мали зоолого-тваринницьких відділів. Часто більша частина ділянок були зайняті садом [242, с. 8–12].

Із середини 1950-х рр. змінилися акценти щодо здобуття освіти у школі. Одним з елементів цього стало виробниче навчання. Н. Слюсаренко виділяє чотири етапи трудової підготовки школярів у другій половині ХХ ст., серед яких: 1) початок 1950–1958 рр., який характеризувався запровадженням трудової підготовки в навчально-виховний процес шкіл (спочатку на рівні експериментів); 1959–1966 рр. – поширення трудової підготовки, активізація виробничого навчання та його скасування у старших класах; 1967–1987 рр. – цілеспрямоване формування системи трудової підготовки школярів; з 1988 р. – зниження уваги до зазначеного питання. У 1954–1955 рр. Міністерство освіти УРСР запровадило як експеримент в окремих класах різних областей виробниче навчання для учнів 8–10-х класів на заводах, фабриках, МТС, колгоспах, радгоспах, до яких були прикріплені школи. У 1955–1956 рр. виробниче навчання було запроваджено в 459 середніх школах із 60 спеціальностей кваліфікованих робітників. Уже на Республіканській науковій конференції, що відбулась 27–28 червня 1956 р., окреслено суть політехнічного навчання учнів. Відбувалися дискусії на сторінках педагогічної преси [6, арк. 6–7].

1959 р. у середніх школах УРСР було запроваджено виробниче навчання. На цьому етапі на перший план вийшли питання трудового вишколу та виховання школярів. Як зазначали дослідники, зміст і характер виробничого навчання, співвідношення теорії та практики, чергування періодів навчання й праці залежали від профілю професійної підготовки старшокласників і від особливостей місцевих умов. Навчально-матеріальною базою стали виробничі цехи підприємств, навчально-дослідні господарства колгоспів і радгоспів, навчально-виробничі майстерні, дослідницькі лабораторії, медичні, торговельні установи, установи сфери обслуговування тощо. Професійна підготовка старшокласників відбувалася за програмами, котрі затверджувались Міністерством освіти УРСР. Проте траплялись випадки внесення змін у них за поданням шкіл. 1960 р. у школах УРСР вивчалось понад 150 різних виробничих спеціальностей [351, с. 254–259].

Довідка про стан виробничого навчання в школах Мар'їнського району Донецької області в 1960–1961 н.р. повідомляла про різні профілі: токарський, автослюсарний, плодоовочевий тощо. Виробниче навчання учні проходили не лише на базах колгоспів та радгоспів, а й на власних. Тут вивчали тракторну, комбайнерну, столярну, плодоовочеву справу, садівництво та скотарство [78, арк. 153–156] Заклади освіти були закріплені за підприємствами. Наприклад, учні шкіл м. Мар'їнка проходили навчання в колгоспі імені «Ілліча», який для них виділив 75 га саду, 11 га винограду, 35 – овочевих культур. А радгосп «Паризька комуна» – теплицю загальною площею 33 м², земельні угіддя, машинотракторний парк, тваринницькі ферми. Власне школи мали 2,8 га саду та 2,5 – городу [78, арк. 157–158]. В учнівських виробничих бригадах учні займалися й дослідницькою роботою. Вони проводилися відповідно до навчальних програм і потреб колгоспів та радгоспів: сортовипробування кукурудзи, використання гербіцидів у боротьбі з бур'янами, вплив на врожай мікроелементів, бактеріальних добрив. З метою поширення кращого досвіду організації дослідів в учнівських виробничих бригадах працювали опорні бригади. Учні протягом усього вегетативного періоду вели фенологічні спостереження за ростом і розвитком рослин, за пошкодженнями від шкідників і хвороб, вживаючи відповідних заходів. Власні спостереження учні записували в польові журнали. Після збирання врожаю бригади складали загальні звіти, де висвітлювали наслідки проведення дослідів задля впровадження в практику. В оцінці їхньої діяльності брали участь керівники господарств [562, с. 73–74] Виробниче навчання не завжди забезпечували викладачі, які мали спеціальну освіту, сільськогосподарську або були вчителями-предметниками (біології, хімії тощо) [78, арк. 158]. Навчальна, виробнича практика відбувалась груповим і бригадно-індивідуальним методом [78, арк. 159–160]. У переліку підприємств хімічної промисловості, де мали працювати навчальні цехи для виробничого навчання учнів у середніх школах протягом 1964 р., зазначалось про функціонування в Донецькому радгоспі таких підприємств:

Лисичанського хімічного комбінату зі 180 робочими місцями на зміну, Рубіжанського хімічного комбінату зі 150 місцями, Горлівського азотно-тукового заводу з 90 місцями, Слов'янського содового комбінату, Донецького заводу хімічних реактивів, Сєверодонецького заводу гумотехнічних виробів із 50 місцями відповідно [78, арк. 16]. Створювалися комісії з присвоєння відповідної кваліфікації через складання іспитів. Як правило, «2» не було. Від середини 1960-х рр. ширше запроваджували комплексну механізацію, хімізацію, дослідну діяльність щодо вирощування кукурудзи, зернових, зернобобових культур та овочів. Після закінчення такої школи учні одержували разом з атестатом свідоцтво про набуту спеціальність і виробничу кваліфікацію, могли працювати за обраною спеціальністю та вступити до вищих закладів освіти [78, арк. 31].

Окрім цього, учнів долучали до сільськогосподарських робіт [289], прикладом чого є така таблиця [228, с. 6–10]. Як показує таблиця 3.3.1 (Додаток Б 8), кількість середніх загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості, у яких вводилось навчання учнів роботі на тракторах, комбайнах та інших сільськогосподарських машинах протягом 1970–1971 н.р. – 1975–1976 н.р., складала 1800 одиниць. Найбільша кількість таких закладів функціонувала у Вінницькій, Київській, Житомирській, Хмельницькій, Чернігівській областях, що пояснювалося їх сільськогосподарською спрямованістю. Найменше були забезпечені Ворошиловградська, Чернівецька, Закарпатська, Запорізька, Тернопільська та Івано-Франківська області, поясненням чого могла бути менша кількість освітніх закладів та інше їх спрямування. У Полтавській області в X п'ятиріччі в 97 % середніх шкіл запроваджене поглиблене трудове навчання, яким охоплено 85,1 % учнів 9–10-х класів, що сприяло їх професійній орієнтації. У 1979 р. кожен другий випускник сільської школи пішов працювати в сільськогосподарське виробництво або навчався у відповідному закладі [238, с. 3 – 8]. Три чверті старшокласників Донецької області проходили поглиблену трудову підготовку. Створені й діяли 25 навчально-виробничих кабінетів, 25 цехів на

підприємствах і міжшкільних майстернях. Надалі для організації суспільно корисної праці на виробництвах створювались додаткові робочі місця [44, арк. 11]. З'явилися нові форми залучення до праці: шкільні заводи, навчально-виробничі господарства, працювали ланки юних операторів машин доїння, юних механіків [291]. Поряд із позитивними характеристиками виробничого навчання залишались і негативні, котрі полягали у відсутності зв'язку теоретичного та практичного матеріалу, підготовці кадрів різних профілів згідно з потребами в них, ширшому залученні фахівців, експлуатації машинно-тракторного парку, поліпшенні матеріальної бази, збільшенні зарплатні вчителів виробничої праці, котра б наближалась до зарплатні вчителів середніх шкіл, забезпеченні підручниками зі спеціальних предметів [78, арк. 163–164].

Щодо вивчення інших дисциплін, то приділяли увагу історії, яка повинна була формувати радянський світогляд в учнів. Основні завдання вивчення курсу історії в середній школі полягали у сприянні виробленню в учнів наукового розуміння закономірностей історії розвитку суспільства, формуванні переконання «у неминучості загибелі капіталізму та перемоги комунізму». Школярі мали усвідомити, що саме народні маси (*не народ – авт.*) були творцями історії, матеріальних та духовних цінностей і значення особи в історії. Викладання предмету передбачало виховання молоді в дусі «соціалістичного патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму», поваги до праці та сприяти підготовці учнів до активного громадського життя. Але «недостатньо прищеплювався марксистсько-ленінський світогляд на уроках літератури, історії, Конституції СРСР і УРСР, географії, природознавства». Продовжувалось соціалістичне змагання за оцінки у школах [525, с. 47].

Щодо успішності дітей, то вона була різною і залежала від об'єктивних та суб'єктивних факторів. У кінці 1940-х рр. в УРСР 20–30 % учнів у деяких областях (Кам'янець-Подільській, Ізмаїльській, Сталінській областях) залишились на другий рік, а випускники не могли навіть написати заяв. Причини низької успішності полягали у пропусках у навчанні (2–3 роки);

незадовільному відвідуванні уроків; у «відсутності у педагогів почуття державної відповідальності», «залишках тиску на вчителя», недостатньому освітньому рівні вчителів, у програмових хибах, невирішеності матеріальних проблем [525, с. 46–47].

У закладах освіти проводились перевірки стану викладання різних предметів і діяльності шкільних колективів [52, арк. 141–142]. Із 7 тис. учнів Кримської області, які писали контрольні роботи з літератури, математики, фізики, хімії за текстами Міністерства освіти УРСР, 44 % виконали на оцінку «4» і «5», а 12 % – завдання не виконали. В окремих школах м. Сімферополя, Білогірського, Ленінського районів не викорінені «факти лібералізму та оковамилювання в оцінюванні» [16, арк. 11–13]. Колегія відмічала, що відділи й заклади народної освіти Чернівецької області не приділяли достатньої уваги поліпшенню якості й результативності уроку, посиленню його впливу на духовний світ учнів, виховання свідомої дисципліни. Більшість відвіданих уроків мали істотні недоліки, особливо в організації самостійної діяльності школярів, «формуванню в них марксистсько-ленінського світогляду». Значні прогалини у знаннях виявлені з української мови та літератури, математики, історії, хімії, суспільних дисциплін, де кожен другий не виконав запропонованих завдань. Майже кожен п'ятий учень 8-х і 10-х класів не впорався з контрольними роботами за текстами Міністерства освіти УРСР [90, арк. 11–15].

Якщо порівнювати успішність із попереднім періодом, то офіційні дані писали про динаміку неухильного зростання, вона збільшилась на декілька відсотків і в 1966–1967 складала 98,5 % [14, арк. 9]. Успішність наприкінці 1967–1968 н.р. в середньому складала 98,54 %, найнижча була в учнів 9–10-х класів. Частина учнів слабо володіла матеріалом, не вміла застосовувати теоретичні знання на практиці [15, арк. 4]. Основними недоліками в знаннях учнів стали недостатня осмисленість матеріалу, механічне запам'ятовування фактів і подій без належного вміння пояснити причинно-наслідкові зв'язки, робити узагальнення, відсутність практичної спрямованості знань учнів –

вони знали формули, теореми, правила, але не вмiли їх застосовувати; учителі мало дбали про зайнятiсть учнів протягом усього уроку; методи викладання мали шаблонний вигляд. Педагоги недооцiнювали процес повторення матерiалу. Спостерiгалась невідповiднiсть виставлених оцiнок реальним знанням (близько 17 % учнів мали завищенi оцiнки, нiж отримали в результатi перевiрки) [15, арк. 8].

Партiйнi органи пильно стежили за формуванням «правильного» свiтогляду учнів, на який мав спрямовуватися навчально-виховний процес з особливим акцентом на суспiльствознавчi дисциплiни. Інформацiя Міністерства освiти «Про стан викладання i якiсть знань учнів з iсторii, суспiльствознавства та бесiд про наше радянське суспiльство у школах Львiвської облaстi» 1966 р. зазначено, що на уроках iсторii вчителi використовували «факти солiдарностi трудящих, дружби народiв СРСР та соцiалiстичних країн для виховання учнів в дусi iнтернацiоналiзму». Бiльшiсть учнів п'ятих класiв в основному засвоiли причини нерiвностi класiв i класової боротьби, рабовласницької держави. Шестикласники задовiльно знали основнi поняття з iсторii середньовiччя, вони розумiли причини виникнення феодалiзму, переваги над рабовласницьким ладом, «реакцiйну суть» релiгii та церкви, особливостi класової боротьби в середньовiччi. Учнi старших класiв не могли з'ясувати закономірностi виникнення марксизму в ХІХ ст., «Великого Жовтня, перехiдного перiоду від капiталiзму до соцiалiзму». Найслабше був засвоєний матерiал про епоху новiтнього часу. Школярi керувалися книжними знаннями, виявляючи несамоствiйность здiйснення висновкiв у матерiалi та вiдсутнiсть практичної спрямованостi їх дiяльностi, що пояснювалося їх близькiстю та безпосередньою участю в цiй епосi. З iсторii та суспiльствознавства переважала оцiнка «задовiльно». Причиною цього в документi називали «низький рiвень пiдготовки вчителiв, вiдсутнiсть самоосвiтньої дiяльностi, належного контролю за дiяльностю педагогiв та учнів» [239, с. 21–24].

Щодо філологічних дисциплін, то основна увага вчителя-мовника відповідно до методичних вказівок спрямовувалася на вивчення граматичних положень і правил, розвиток усного та писемного мовлення. Учням пропонували аналізувати та складати тексти, ділові папери. Творчі перекази учнів 6–8-х класів показали, що вони добре володіли мовою, розуміли, уміли переказувати, орієнтувались у логічній послідовності подій, правильно будували фрази, використовували різні відтінки слів. Школярі вміли працювати за планом. Але учням бракувало відчуття мови, критичного ставлення до слова. Найбільшу кількість помилок вони зробили при написанні ненаголошених голосних, подвоєних і сумнівних голосних, апострофа та м'якого знака, вживання префіксів, великої букви та переносі слів. Диктанти показали слабкі знання з правопису різних частин мови та пунктуації. Очевидною була недостатня підготовка учнів у початковій школі (роботи писали в жовтні). Аналіз усних відповідей показав, що учні «часом непогано знають граматичні правила, уміють робити морфологічний та синтаксичний розбір речень». Рідко брався до уваги вивчений матеріал у початковій школі, хід викладання часто характеризувався без урахування перспективи у процесі вивчення іншої теми. У школах недостатню увагу приділяли розвитку мовлення учнів, пристосовуючи це до «місцевих говірок, що пояснювалось особливостями місцевих діалектів». Це стосувалося учнів Львівської, Чернівецької, Івано-Франківської, Хмельницької та інших областей УРСР [198, с. 2–4]. Тобто, місцеві мовленнєві особливості певною мірою перешкождали засвоєнню літературного мовлення, з іншого боку, мова була багатшою на місцевий культурний колорит.

Такі явища пояснювались недостатнім рівнем занять з мови, послабленою увагою до теорії, надмірним спрощенням викладу матеріалу; відсутністю належного зв'язку викладання мови з життям та мовною практикою учнів. Зокрема, у Кримській області часто учні замість практичної діяльності й виконання певних вправ просто читали параграф підручника. Педагоги недоцільно добирали дидактичний матеріал до занять, замінювали

уроки простими розмовами про окремі факти та події з життя [198, с. 5–9]. У деяких школах не виконувалась програма з розвитку зв'язного мовлення, індивідуальна робота велася формально. Недоліки у викладанні негативно позначались на рівні знань школярів: з російської мови оцінки «задовільно» одержали близько 50 % учнів, знання яких перевірялись, а з української мови – понад 60 % [244, с. 2–5].

Згідно з матеріалами перевірки в окремих районах Закарпатської області у 1972 р. більшість відвіданих уроків російської мови та літератури відбувалися на низькому ідейно-теоретичному та методичному рівні, не виконувались програмні вимоги щодо проведення уроків організації бесід з позакласного читання, не «велася боротьба за вироблення у школярів правильної вимови, учні всіх класів мали обмежений словниковий запас». Це пояснювалось відсутністю мовної та мовленнєвої практики учнів та їхнього соціального оточення, штучною політикою, котру проводив радянський уряд [241, с. 16–21]. Учителі приділяли увагу роботі з художніми творами, але більшість старшокласників не орієнтувалися у їх змісті, не могли самостійно робити висновки, узагальнення та порівняння. Хоча схожі негаразди фіксувалися і з інших предметів. Маже 50 % школярів, котрі виконували контрольні роботи з основ наук, одержали оцінки «4» і «5». Основною причиною цього називали «недосконалість уроку як основної форми навчання й виховання», нераціональне використання часу, неналежна робота з розвитку логічного мислення, формування практичних умінь та навичок самостійної роботи з книгою. У частині шкіл неефективно здійснювалося внутрішнє шкільне керівництво, були випадки невиконання навчальних програм [238, с. 2–3].

Схожі тенденції учні демонстрували й на уроках природничо-математичного циклу. Школярі виявили невміння розв'язувати задачі, давати необхідні обґрунтування, робити правильні логічні висновки, допускали грубі помилки в термінології. Багато учнів не навчилися користуватись таблицями логарифмів і округлювати дані. Рисунки до умов задачі будували

неправильно й неохайно. Учні не привчені чітко закінчувати роботу, давати відповідь на запитання, поставлене в умові задачі, пов'язувати загальну відповідь зі значеннями параметрів, даними для обчислення [219, с. 14–15]. Частина учнів слабо володіла матеріалом, не вміла застосовувати теоретичні знання на практиці. Основними недоліками в знаннях учнів стала недостатня осмисленість матеріалу, механічне запам'ятовування фактів і подій без належного вміння пояснити причинно-наслідкові зв'язки, робити узагальнення, відсутність практичної спрямованості знань учнів – вони знали формули, теореми, правила, але не вміли їх застосовувати. У школах, де проводились контрольні роботи з основ наук, понад 10 % школярів не засвоїли навчального матеріалу відповідно до вимог програм. На окремих уроках не забезпечувалось глибоке розкриття світоглядних понять [248, с. 13–28].

З перевірених 4 180 учнів Закарпатської області 11 % із них не виконали запропоновані завдання, а у 40 % рівень знань був посереднім, водночас у журналах більшість мала високі оцінки [446, с. 1]. Тому гасло про зміст ленінського заповіту – «навчатися комунізму» – на практиці зводилося до неотримання поганих оцінок, обговорення на зібраннях, радах загонів порушників дисципліни, проведення рейдів із дотримання режиму дня тощо. Не дивно, що ширився рух «Нікого відсталого поруч», «Учись учитись», де школярі опановували навичками самоосвіти, роботою з книгою [134, арк. 57].

Причинами цього називали відсутність діяльності з обліку диференційованої роботи зі школярами, байдужість деяких педагогів до навчання дітей. Недостатня робота з «педагогічно занедбанними» та неуспішними дітьми, які пропускали уроки, не виконували домашніх завдань. У Жовтневій школі Харківської області учням перевіряльниці в 1970 р. запропонували заповнити анкету про причини того, чому не встигали або не виконували завдань. Серед відповідей зустрічаємо такі: «не встиг», «нема підручників», «не зрозумів програмного матеріалу на уроці». Вони не вміли самостійно працювати на уроці, раціонально організувати час, не

знали порядку виконання завдань з різних предметів [140, арк. 160]. Були відсутні перспективні плани з навчально-виховного процесу, наочність, мало використовували практичну діяльність учнів. Учителі не послуговувалися технічними засобами навчання, припускалися помилок наукового змісту, не давали пояснення щодо виконання домашнього завдання [140, арк. 161–163]. Серед причин цього називали й шаблонні методи викладання. Педагоги недооцінювали процес повторення матеріалу. Згідно з довідками про результати інспекторської перевірки стану навчально-виховної роботи райвно та шкіл Львівської області за 1966–1967 н.р. більшість учнів навчалися посередньо [110, арк. 71].

Задля розв'язання проблеми, періодично проводили інспекторські перевірки та педагогічні зібрання. У Кіровограді на початку січня 1971 р. пройшла республіканська науково-практична конференція, присвячена питанню якості освіти. Тут були присутні Міністр освіти, академік АПН СРСР П. Удовиченко, секретар ЦК ВЛКСМ І. Хоменко, завідувач Кіровоградським облВНО Д. Стельмахов. Вони акцентували на завданнях шкільних комсомольських організацій у розвитку пізнавальної активності учнів та поліпшенні діяльності педагогічних колективів з підвищення якості навчання дітей [80, арк. 67].

Остаточним результатом навчальної діяльності стало складання іспитів та відповідне оцінювання учнів. Згідно з постановою РНК СРСР від 10 січня 1944 р. «Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінювання успішності та поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах» записувати у свідоцтвах і ставити в атестатах «5» («відмінно»), «4» («добре»), «3» («задовільно»), «2» («погано») [75, арк. 131]. Управління шкіл виявили недоліки в питанні підготовки до екзаменів і перевідних іспитів, недооцінки систематичного повторення пройденого матеріалу, формальний підхід до цього, недостатній контроль за якістю викладання [68, арк. 9]. Наказ Міністра освіти УРСР П. Дудника «Про підсумки навчально-виховної роботи шкіл Української РСР за 1946–1947 навчальний рік» від 11 жовтня

1947 р. наголосив, що учні, у переважній більшості, засвоїли програму та переведені до наступних класів: 88 % від загальної кількості – до старших класів. У документі наголошувалося на повному забезпеченні дітей шкільного віку навчанням їх рідною мовою. Згідно з результатами іспитів, рівень грамотності учнів залишався на низькому рівні, особливо російської мови в сільських школах та у закладах освіти з неросійською та неукраїнською мовами викладання (що підтверджувало штучне насадження російської мови в освітніх закладах республіки) [74, арк. 14–17]. Згідно зі змінами, внесеними Міністерством освіти УРСР на 1947 р. до інструкції про випускні та перевідні іспити в середніх, семирічних і початкових школах УРСР (видання 1946 р.), у школах з неукраїнською та неросійською мовами навчання іспити на атестат зрілості з рідної мови та літератури складали в письмовій формі, з російської мови та літератури – письмовій та усній. У школах з неукраїнською та неросійською мовами навчання випускні іспити в 4 класах проводили з рідної та російської мов. З рідної мови – усний та письмовий іспит, учні писали переказ, з російської мови – усний та письмовий [71, арк. 29].

Дні іспитів встановлювали обласні відділи народної освіти й повідомляли школам до 15 квітня поточного року. В освітніх установах із неукраїнською та неросійською мовами навчання іспити необхідно було проводити і з рідної мови, і з російської мови та літератури. У білеті були завдання з читання, розвитку мовлення та граматики [512, с. 247–251]. Русифікація української школи в середині 1950-х рр. виявлялася навіть у кількості випускних і перевідних екзаменів, що складали школярі. В українських школах таких екзаменів було 58, у російських – 44 [525, с. 46–47]. Тобто, у перших учні складали іспити і з української, і російської, а у других – лише російської. Тому, бажаючи зменшити навантаження на дітей, батьки віддавали їх до російськомовних закладів, на що й розраховували партійні очільники. У полінаціональній державі, якою був СРСР, інтенсивними були внутрішні міграції, тому переміщення дітей зі своїми

сім'ями було звичайною справою, у тому числі і з перетином меж союзних республік. Тому у другій половині ХХ ст. постало питання про невивчення української мови дітьми з таких сімей. Це стосувалося не лише УРСР, а й інших республік. У випускних свідоцтвах, атестатах зрілості цих учнів у графі «українська мова та література» зазначали «не вивчав» [68, арк. 55].

Схожа ситуація була і в інших республіках, зокрема в Білоруській РСР. Формально в республіці у школах усі предмети велися білоруською мовою, але в більшості – лише білоруська мова та література. Кількість білоруськомовних видань зменшувалася. Погіршення становища білоруськомовної освіти відбулося після візиту М. Хрущова до Мінська 1959 р., коли він у своєму виступі заявив: «Чим швидше ми всі заговоримо по-російськи, тим швидше побудуємо комунізм». Це розв'язало руки радянській номенклатурі [420].

Задоволення освітніх потреб потребували діти з сімей – представниць національних меншин. Наприклад, польської, яка утворилася в Миколаївській, Одеській, колишніх Ізмаїльській, Сталінській, Ворошиловградській областях після примусових депортацій 1944–1951 рр. Заступник Наркома освіти УРСР О. Філіппов у 1946 р., спираючись на «Положення про Комітет у справах польських дітей в СРСР», наголосив на їх обліку та надсилання відповідної інформації НКО, після Комітет у справах польських дітей при РНК займався замовленням програмної, методичної та навчальної літератури. Документ повідомляв про те, що кількість педагогів у Сталінській області, котрі вільно володіли польською мовою, складала 12 осіб, а кількість дітей польського походження – 329 [68, арк. 20–23].

Проте вже 2 січня 1947 р. заступник Міністра освіти УРСР П. Дудник звернувся до всіх завідувачів облВНО, Київського міськВНО, де наголосив на обов'язковому вивченні української. Адміністрація мала організувати індивідуальну допомогу учням. Незадовільні оцінки з предмета не впливали на перевід учнів до наступного класу або на випуск зі школи протягом двох навчальних років. На основі результатів освітньої діяльності (Додаток

Д 6) [169] у школі ті учні, які виявили при складанні іспитів на атестат зрілості великі успіхи за навчальну діяльність і мали відмінну поведінку й оцінку «5» з усіх основних предметів навчального плану, – золоті, а відмінники, які окрім трьох (оцінка яких повинна бути не нижча «4»), срібні. До цих трьох не мала входити «рідна мова та література» [68, арк. 7].

Наказ Міністра освіти УРСР «Про екзамени в школах УРСР у 1965–66 навчальному році» від 30 грудня 1965 р. встановив терміни проведення перевідних і випускних екзаменів. У масових восьмирічних і середніх школах протягом червня у 5 класі учні писали диктант з рідної мови, у 6-му – з рідної мови (усно), арифметики (письмово), у 7-му класі – з рідної мови (диктант), геометрії (усно), у 8-му – з рідної мови (переказ), другої мови (диктант), алгебри (усно), фізики (усно), у 9-му класі – з рідної літератури (усно), алгебри (усно), у 10–11-х – з рідної літератури (вір), другої літератури, геометрії, фізики, хімії, історії, суспільствознавства, іноземної мови (усно), виробничого навчання (усно, лише в 11 класі) [56, арк. 41]. Згідно з доповідною запискою управління шкіл Міністерства освіти УРСР про екзамени в школах УРСР у 1967–1968 н.р. та наявного положення в кінці навчального року пройшли випускні та перевідні екзамени. Зміни до них у цей та попередній рік були такі [223, с. 22–23].

Як показує таблиця 3.3.2, (Додаток Б 9) різниця полягала у тому, що в 7-му класі «Рідну мову» складали не через написання диктанту, а переказу, що мав показати рівень володіння письмовим мовленням та коло світогляду учня. У 9 класі замість «Рідної літератури» складали «Географію» усно, оскільки школярі мали вже знати перший предмет, а другий демонстрував володіння просторовими знаннями в межах Радянського Союзу й уже в 10-му класі «Географію» складали не усно, а письмово. Історію та суспільствознавство в 10-му класі складали не за курс 9-го та 10-го класів, а лише за 10-й, оскільки учні мали орієнтуватися більше в питаннях сучасної історії та соціуму, у 10-му класі замість іноземної мови – біологію – усно, що

пояснювалося прагненням надати необхідні знання дітям для дорослого життя: особистого та сімейного [26, арк. 9].

Щодо порядку переведення та випуску учнів, то вони були такими. Учні 1-х – 7-х і 9-х переводилися в наступні класи, а 8-х, 10-х класів – випускались зі школи. Річні оцінки із загальноосвітніх предметів виставлялись за 3–5 днів до закінчення навчальних занять на основі четвертних (піврічних) оцінок і фактичного рівня якості знань, умінь і навичок школярів. Питання про переведення учнів до наступного класу вирішувалося після закінчення трудової практики, занять з початкової військової підготовки, з урахуванням оцінок з поведінки та за старанність у навчанні й суспільно корисній праці. Підсумкові оцінки з предметів, які виносились на іспит, виставлялись відповідними іспитовими комісіями. Якщо з предмета проводився письмовий і усний іспит, то підсумкова оцінка виставлялась одна. Підсумкова оцінка «5» не могла бути виставлена, якщо на іспиті учень одержував іншу оцінку. При оцінці нижчій від «3» підсумкова оцінка не могла бути позитивною. Оцінки з музики й образотворчого мистецтва на переведення та випуск учнів не впливали [236, с. 3–5].

Учні, які мали незадовільні річні й підсумкові оцінки не більше ніж з 2 навчальних предметів, одержували додаткові завдання з урахуванням наявних прогалин у знаннях; питання про їх переведення або випуск вирішувалося в залежності від їх виконання й наслідків повторних іспитів. Учні 4–8-х і 9-х класів, які мали річні й підсумкові незадовільні оцінки з трьох і більше навчальних предметів, залишались повторно в тому ж класі. Учні випускних 10-х класів, які не були допущені до іспитів або мали підсумкову незадовільну оцінку з одного чи кількох навчальних предметів, при позитивній оцінці за старанність у навчанні й суспільно корисній праці, одержували академічну довідку з переліком річних, іспитових і підсумкових оцінок за 9–10-ті класи. Їм надавалось право в наступному році ще раз скласти іспити з тих предметів, з яких вони мали незадовільні оцінки, порядком екстернату або повторити навчання в 11-му класі вечірньої

(змінної) школи. Учні випускних 10-х класів, які пропустили через хворобу 45 і більше навчальних днів за їх бажанням і рішенням педагогічної ради могли повторити навчання в тому ж класі. До іспитів допускались учні, які встигали з усіх предметів і ті, які мали незадовільні річні оцінки, але не більше, як з двох предметів. У перевідних 5, 7, 9-х класах усіх типів шкіл кількість іспитів, терміни письмових випробувань щорічно визначались Міністерством освіти Української РСР. Іспити за курс неповної середньої школи проводилися з української мови (письмово, учні писали твір), з російської мови та літератури (усно) – у школах з українською мовою навчання; з російської мови (письмово, учні писали твір), української мови та літератури (усно) – у школах з російською мовою навчання, з алгебри (письмово), фізики (усно). Іспити за курс середньої школи проводилися з української літератури (письмово – твір), з російської літератури (усно) – у школах з українською мовою навчання; з російської літератури (письмово), української літератури (усно) – у школах з російською мовою навчання, з математики (письмово), з історії СРСР і суспільствознавства (усно), з фізики (усно), біології (усно). У школах з молдавською, угорською та польською мовами навчання у 8, 10 (11)-х класах проводились відповідно іспити з цих мов (письмово – твір) і з російської мови та літератури (усно). Учні загальноосвітніх шкіл, які не вивчали української мови та літератури, іспити з цих предметів замінювались усними: у 8 класах – з російської мови та літератури, у 10 (11)-му класі – з російської літератури. У школах з викладанням деяких предметів іноземною мовою іспити з іноземної мови проводились у 8-х і 10-х класах [236, с. 3–5].

Учні випускних класів загальноосвітніх шкіл, які одержали академічну довідку з підсумковими незадовільними оцінками з одного або кількох навчальних предметів, наступного після випуску зі школи року склали іспити порядком екстернату за курс середньої школи лише з тих предметів, з яких вони мали незадовільні оцінки. У наступні роки такі учні склали іспити з усіх предметів, передбачених для екстернів. Особи, які мали річну

незадовільну оцінку з поведінки й одержали довідку про те, що вони прослухали курс середньої школи, складали іспити порядком екстернату. Вимоги, які були на іспитах, визначались навчальними програмами з кожного предмета. Письмові роботи й усні відповіді учнів на іспитах оцінювались відповідно до затверджених Міністерством освіти УРСР. На кожний письмовий іспит відводилась така кількість астрономічних годин: переказ (7 клас) – 3 год., твір (8 клас) – 4 год., твір 10 (11) клас – 6 год., алгебра (8 клас) – 3 год., математика 10 (11) клас – 4 год. Завдання з математики виконували за варіантами, а твори писали за обраною темою. Порядок проведення їх був таким, як і в поточних перевірочних робіт. Учням, які захворіли на час іспитів і видужали до їх закінчення, дозволялось скласти ті, які залишились. Пропущені іспити вони могли скласти протягом 5 днів після весняних іспитів або через два тижні як повторні. Якщо учень порушив порядок, який встановлювався на іспитах, він позбавлявся права продовжувати складати їх у поточному році [235, с. 20–22].

Оформлення й видача документів мали свої особливості. Учні, які закінчили 8-й клас, отримували свідоцтво про неповну середню освіту; які закінчили 10 (11)-й клас – атестат про середню освіту встановленого зразка. Ці документи школярі отримували у школі, де навчалися. Випускники середньої школи, які опанували певною професією і склали кваліфікаційні іспити, отримували свідоцтво про присвоєння кваліфікації (розряду, класу, категорії) за професією. Учням, які закінчили неповну середню та середню школу, одночасно з документом про освіту видавалась характеристика, яка підписувалась директором закладу освіти, класним керівником, секретарем комітету ЛКСМУ, головою учнівського комітету й завірялась печаткою школи. Учням, які закінчили школу з викладанням низки предметів іноземною мовою, в атестаті про середню освіту записувалось: «Практикум гідів-перекладачів» або «Технічний переклад». Випускники 10 класів загальноосвітніх шкіл при зразковій старанності могли бути нагороджені золотою медаллю «За відмінні успіхи в навчанні, праці й за зразкову

поведінку» і срібною медаллю «За успіхи в навчанні, праці й за зразкову поведінку», порядок видачі яких був визначений відповідними положеннями. Випускники 8 класів загальноосвітніх шкіл могли одержати свідоцтво з відзнакою про неповну середню освіту. Учні 1–7-х, 9-х класів загальноосвітніх шкіл могли бути нагороджені Похвальним листом. Випускники середніх загальноосвітніх шкіл нагороджувалися й Похвальною грамотою «За особливі успіхи у вивченні окремих предметів» за відмінну підсумкову оцінку з предметів, вивчення яких було завершено в 9-му класі. При цьому враховувався особливий інтерес учня до певних предметів: участь в олімпіадах з предмета, успішне вивчення факультативного курсу, активна робота в предметних гуртках, участь у конкурсах, виставках тощо. Міністерство народної освіти УРСР повідомляло, що тривалість і структура 1989–1990 н.р., порядок його закінчення, проведення трудової практики в школах були визначені чинними навчальними планами [235, с. 21–22].

Міністерство народної освіти УРСР встановлювало такий порядок проведення іспитів у випускних класах денних шкіл: у 9-му класі – чотири іспити (1–11 червня): алгебра (письмово – 1 червня), рідна мова (за вибором учнів: диктант – 4 червня або переказ – 5 червня), українська або російська література (усно за визначенням методичної (педагогічної) ради), фізика або географія (усно за вибором учнів). У школах (класах) з поглибленим вивченням (з першого класу) іноземної мови в 9му класі проводився додатковий іспит з цього предмета. В 11-му класі учні складали 5 іспитів (1–15 червня): з рідної мови (диктант – 1 червня), з української літератури (усно), російської літератури (усно), математики (письмово – 5 червня), п'ятий – за вибором учнів (усно): історія СРСР та суспільствознавство, фізика, хімія або біологія. У 9 класах з поглибленим вивченням одного або кількох предметів за рішенням методичної (педагогічної) ради міг проводитись додатковий іспит з профільного предмета, якщо він не входив до визначеного Міністерством переліку іспитів [233, с. 3–5].

Білетів й текстів для випускних іспитів усіх загальноосвітніх шкіл готувало Міністерство народної освіти УРСР; для додаткових випускних іспитів з основ наук, а також з профільних дисциплін у класах з поглибленим вивченням предметів, з рідної мови та літератури для шкіл (класів) з молдавською, румунською, угорською та польською мовами навчання – відповідні обласні (міські) управління народної освіти та ІУВ. Матеріали для перевідних іспитів (білетів, тексти, завдання) готували заклади освіти й затверджували їх директори. Під час проведення іспитів у класах з поглибленим вивченням основ наук враховувався профіль навчання, тому до білетів додавались додаткові питання та практичні завдання. Для усних перевідних іспитів могли використовуватись типові білетів, підготовлені Міністерством народної освіти УРСР, до яких за необхідності вносились зміни. Усні іспити могли проводитись у формі співбесід, поєднання усного й письмового опитування, захисту рефератів тощо. На іспитах з літератури учням надавалась можливість на їх прохання користуватись текстами художніх творів [199, с. 5–14]. Школи забезпечувалися не пізніше, як за день до проведення письмових випускних іспитів, матеріалами в закритих пакетах із зазначенням дати складання. Пакети з іспитовими текстами зберігались у директора школи як секретні документи. Правила оформлення й видачі документів про неповну середню освіту фактично нічим не відрізнялись від попередніх [199, с. 15–18]. Дозволялось за бажанням учнів у школах із російською мовою навчання замість іспиту з російської проводити іспит з української мови. Порядок проведення іспитів у закладах з українською мовою навчання та викладання іншими національними мовами залишалося незмінним [229, с. 32–33].

У деяких школах порушувалося укомплектування екзаменаційних комісій, неправильно організовані консультації, у деяких взагалі учням випускних класів дозволялося приходити на екзамени з підручниками. Тому «необхідно було вести боротьбу з проявами лібералізму в оцінці знань учнів, стежити за додержанням... норм оцінок письмових робіт». Особливу увагу

звертали на оцінювання учнів 10-х класів, зокрема тих, хто представлений на отримання медалей [223, с. 22–23].

Система оцінювання учнівських досягнень свідчить, з одного боку, про прагнення продемонструвати перед радянськими діячами та закордонними державами високі показники якості шкільної освіти, яка виконувала власне покликання, з іншого боку, небажання виокремлюватися з-поміж інших соціальних інституцій. Школа не вступала в конфлікт із формальними підходами щодо функціонування суспільства, але й не була інфантильною. Радянська система оцінювання спрямовувалася не лише на демонстрацію зовні, але й на розвиток знаннєвого компонента. Офіційні дані мали бути завжди ліпшими за фактичні.

Отже, освітній процес у школі в УРСР протягом другої половини 1940 – 1980-х рр. реалізовувався різними засобами та способами, формами та методами, які мали тенденцію до позитивної динаміки. Зокрема, збільшувалося розмаїття навчальної літератури – окрім підручників, з'явилися книги для читання, хрестоматії, збірники задач і вправ, робочі зошити, комплекти атласів і карт тощо. Видання відзначалися якісним технічним оформленням, привабливою поліграфією. Проте в умовах полінаціональної держави навчальна література була максимально уніфікована. Здійснювалося видання єдиного для всіх республік комплекту підручників, що сприяло уніфікації світогляду молодій генерації радянських громадян. Специфіка УРСР проявилася в перекладі літератури та долученні до видавничої справи відповідних фахівців. Центральне місце посідало вивчення дисциплін, які не тільки надавали необхідну на уроці інформацію, а й у практичній діяльності. Якщо порівнювати з європейськими країнами, то з 1960-х рр. в останніх надавалася перевага природничим, математичним і технічним дисциплінам. У європейських державах у ХХ ст. практично скрізь розвиваються сформовані раніше національні системи освіти з урахуванням сучасних освітніх потреб суспільства.

Поступово від «сталінської гімназії» школи Української РСР перейшли на навчання, яке було практично спрямованим. Кожна дисципліна мала власне призначення, що реалізовувалося через її поступове вивчення протягом перебування у школі. Для них створювали необхідне забезпечення, до чого долучали відповідних фахівців, які мали не лише продемонструвати знання власного предмета, а і врахувати індивідуальні особливості розвитку учнів певного класу. Ці доробки, перш ніж відкрити їм шлях до школи, мали пройти рецензування. На цьому етапі, окрім ґрунтовності викладу власне змісту дисципліни, приверталася увага до ідеологічної тональності, навіть у таких, здавалося б, далеких від ідеології дисциплінах, як математика, хімія. Це, а також інші фактори, впливали й на успішність учнів. Територіальна доступність була її вагомим показником. Часто успішність учнів сільських шкіл була гіршою за міські, що пояснювалося зайнятістю педагогів і дітей у господарстві, віддаленістю шкіл, ставленням до села та його мешканців державних органів.

Уроки, на яких учні здобували знання та навички, формували власний світогляд, проходили по-різному. Не все залежало від учителя, як і від учня, але це був більше об'єктний, ніж суб'єктний процес через встановлену й регламентовану організацію навчального процесу. У переддень навчального року школам надходили розпорядження про особливості організації освітнього процесу: формування класів, уроки, викладання дисциплін, канікули, практику, екскурсії, іспити, переведення та нагородження учнів. У дітей відбувалося формування фрагментарної наукової картини світу в умовах уніфікації та регламентації шкільної освіти адміністративно-командною системою з одночасним уведенням у школах міжпредметних зв'язків та інтегрованих навчальних предметів. Ці тенденції були характерні не лише в Українській РСР, а й у межах усього СРСР, що було одним з виявів тоталітарної держави, яка не допускала інакшість у різних її проявах. Не дивлячись на потужний тиск з боку партійних органів, в УРСР діти мали більше можливостей здобувати українськомовну освіту, ніж, наприклад, у

Білоруській РСР: в УРСР зберігалася довше україномовна освіта, ніж білоруськомовна через діяльність інтелігенції, дисидентського руху, «українських П'ємонтів».

Отже, повоєнна школа переживала складний процес відбудови, який тривав до 1960-х рр. Було відновлено освітній потенціал і розпочався період матеріального приросту шкільних закладів. Матеріальні труднощі істотно впливали на навчально-методичне та кадрове забезпечення. Будівництву нових закладів спряло зростання економічного потенціалу країни, зокрема більшими можливостями фінансування й матеріального забезпечення освітніх потреб та зростанням потреби в освічених кадрах для різних галузей економіки. Більше закладів налічувалось у сільській місцевості, але з 1960–1970-х рр. збільшувалася кількість шкіл у містах, що пояснювалося зростанням щільності населення, міграційними процесами внаслідок розширення промислового виробництва, розвитку міської інфраструктури. Забезпечення сільських і міських закладів освіти було неоднаковим, оскільки до села продовжували ставитись як до «годувальника» інших. У сільській школі переважно здобувалася обов'язкова семи-, а пізніше восьмирічна освіта, випускники продовжували навчатися в інших сусідніх населених пунктах. У 1960–1980-х рр. з'явилися десяти- й одинадцятирічні заклади. Навчальний процес під гаслом «зв'язку школи з життям» набував професійного спрямування, що відбилося в навчальних планах і програмах. Тобто освітній процес у школі підпорядковувався завданню пріоритетного розвитку стратегічних галузей економіки, що було складовою протистояння західній «капіталістичній» системі. В УРСР школярі навчалися в російських, українських, польських, молдавських, угорських закладах. Урок залишався головною формою навчання учнів. Педагоги та школярі шукали власні шляхи їх організації. Вони, зважаючи на мовні особливості, мали навчальні плани, програми та підручники зі своїми особливостями. За цей час вироблені певні стандарти до написання та створення підручників, які були притаманні й наступним рокам. У школах працювали бібліотеки, які

періодично поповнювались навчальною, науковою, художньою літературою, яка мала ідеологічне забарвлення.

Загалом протягом періоду, який вивчається, радянська школа відбулася як інститут, що виявилось у формуванні матеріально-технічної основи, організації навчання, наповненні його змістом, відповідним стратегічним цілям радянської держави. Акцент здійснювався на підготовці освічених кадрів, які б володіли математичними, технічними, природничими та гуманітарними знаннями, але з позиції «будівників радянського суспільства». Місія радянської школи полягала в підготовці випускника до дорослого життя, який би мав за плечима не лише знансвий, а й практико-зорієнтований компонент галузі. Специфіка школи в Україні другої половини 1940 – 1980-х рр. була надзвичайно дозована та проявлялася в навчанні рідною мовою деяких національних меншин: поляків, молдаван, угорців. У школах батьки писали заяви про відмову їхніх дітей вивчати українську мову, приносячи «довідки про стан здоров'я», розуміючи, що її вивчення – додаткове навантаження на учня/ученицю. До того ж, навчання в технікумах, інститутах та університетах не передбачали її як пріоритет. В цілому ж діяльність цієї інституції спрямовувалась на підготовку, перш за все, інженерно-технічних кадрів для важкої та оборонної промисловості, гуманітарна складова мала підпорядковане значення. Навчально-виховний процес загалом спрямовувався на формування одностайності, уніфікованого світогляду, колективістських цінностей, дозованої самостійності. Отже, радянська держава стримувала повноцінний розвиток школи в Україні, надаючи їй обмежені можливості.

РОЗДІЛ 4

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР УЧИТЕЛЬСТВА

4.1 Кількісні та якісні характеристики педагогів

В освітньому процесі поряд з учнем ключовою постаттю виступає педагог, який формує та розвиває особистість дитини. У цьому розділі учитель розглядатиметься в контексті професійної групи та діяльності. Українська РСР внаслідок Другої світової війни зазнала чи не найбільших людських втрат, що відбилося на кількісному та якісному складі вчительства. Частина педагогів загинула на фронті, інша стала репатріантами, третя була піддана репресіям.

Повоєнне життя додало викликів діяльності педагогів загальноосвітніх шкіл України. Окрім власне педагогічної діяльності, вони мушили долучатися до відновлення освітніх закладів. Надвеликою проблемою повоєнного десятиліття стало відновлення кадрового забезпечення, причому через такі кадри, які б були надійними, «ідейно витриманими» і молодими [513, с. 70–77]. Відповідно до звіту НКО УРСР «Про роботу шкіл УРСР в I півріччі 1943–1944 навчального року» станом на 1 січня 1944 р. у школах УРСР працювало 63 399 учителів. Для потреб освітніх установ не вистачало 4 820 учителів. У деяких закладах через відсутність учителів не викладалися певні предмети. Наступного 1944–1945 н.р. у зв'язку зі збільшенням шкільної мережі нестача педагогічних кадрів складала 18 550 осіб. Тому НКО УРСР розробив план забезпечення шкіл педагогічними кадрами через заповнення випускниками вищих навчальних закладів – 830 осіб, випускниками педагогічних шкіл – 620, реєвакую – 6 200 вчителів, підготовку на короткотермінових курсах 4 470 учителів 1–4-х класів і 2 100 учителів 5–10-х класів. Решту – 4 327 учителів, що їх не вистачатиме, мали поповнити через додаткове навантаження та повернення на педагогічну діяльність тих

педагогів, котрі працювали не за фахом. Був проведений облік усіх осіб, котрі мали відповідну освіту та не працювали за спеціальністю. Таких виявилось 7 190. Проте вдалося повернути до школи лише 1/3 від запланованого. Не дивно, що до школи долучали осіб і без освіти. Задля розв'язання питання були організовані короткотермінові (6 – 8 місячні) педагогічні курси [525, с. 27]. Протягом 1944–1946 рр. підготовлено понад 21 тис. вчителів, переважно для початкової школи. Згодом створені 175 педагогічних класів при жіночих середніх школах, тобто по одному в кожній області. Це був вдалий експеримент, оскільки, не дивлячись на розв'язання кадрового питання, сюди долучалися ентузіасти-педагоги [525, с. 31–32].

Розширювалася мережа стаціонарних педагогічних навчальних закладів, удосконалювалося їхнє територіальне розміщення, методи та форми підготовки. За часів Міністра освіти П. Тичини вчителів готували в 7 університетах, 21 педагогічному інституті, 17 відділеннях учительських інститутів при педінститутах, у 23 самостійних учительських інститутах, 77 педагогічних училищах. На початку 1945–1946 н.р. у педагогічних інститутах та учительських інститутах навчались 21 тис., у педагогічних училищах – 22 тис. осіб. Ще 11 березня 1943 р. НКО ініціювало заочне навчання. До педагогічних вищих навчальних закладів мали направити 10 тис. педагогів для здобуття заочної освіти. Рішення не було виконане. У 1947 р. з 49 955 вчителів шкіл не мали відповідної освіти, не охоплені навчанням 1/7 педагогів, не мали відповідної освіти найбільше завідувачі початкових та семирічних шкіл. Директори середніх шкіл мали кращу підготовку. Учителів не вистачало в потрібній кількості, яких до війни в УРСР працювало 237 740 осіб, а на 1 січня 1945 р. – $\frac{3}{4}$ від цієї кількості.

У 1944–1945 н. р. заочним навчанням було охоплено в педагогічних університетах 3 090 осіб та інститутах – 11 999, учительських інститутах – 18 044, в училищах – 14 661, разом – 47 794 осіб. Але відсів студентів відбувався. Протягом 1946–1947 н.р. контингент студентів в інститутах зменшився на 7,5 %. Гірша ситуація була в педагогічних училищах.

Причинами відрахування студентів були незадовільні матеріально-побутові проблеми, нестача харчів, що унеможливило їх проживання на квартирах та гуртожитках, низький фаховий рівень викладачів закладів. На старші курси переведені лише 31 %, а закінчили вищі навчальні заклади 1/3 педагогів від запланованого. 33 % заочників систематично не відвідували занять і сесій, залишаючись на другий рік. Спостерігався примусовий характер навчання, а як наслідок – відтік учителів. Педагоги, здобувши вищу освіту, приходили до школи, не довго там затримувалися та звільнялися.

У 1949–1950 н.р. у школах не вистачало 17 156 учителів, а педагогічні вищі заклади освіти випускали лише 8 164 осіб, тому М. Савчук, як решта міністрів, покладався на систему заочної освіти. Успішність заочників була дуже низькою. Міністр наказував завідувачам рай(міськ)ВНО не менше, ніж одного разу на три місяці, робити персональну перевірку виконання вчителями-заочниками навчальних завдань, результат чого надсилати до облвно. На 1950–1951 н.р. у школах УРСР працювало 13 % учителів, які мали лише загальну середню освіту. Для стимулювання їхнього вступу до вищої школи Г. Пінчук у наказі від 30 березня 1950 р. «Про організацію прийому на заочні відділи педагогічних навчальних закладів Української РСР» у 1950 р. зобов'язував завідувачів облВНО «розвантажити вступників від позакласної роботи, надавши їм можливість готуватись до іспитів». Під час вступних екзаменів не втратити жодного з тих, хто спромігся на здобуття вищої педагогічної освіти заочно, керівникам педагогічних навчальних закладів доручали: «у випадку, коли вступні екзамени складе більша кількість вступників, ніж інститут може прийняти за затвердженим йому планом, незарахованих вступників за погодженням з Управлінням педвишів і педучилищ Міністерства освіти УРСР треба передати до інших навчальних закладів, де будуть вакансії». На гостру потребу в учителях фізики та математики у деяких інститутах організували додаткові фізико-математичні факультети. Нестача вчителів іноземних мов зумовила відкриття у вересні 1949 р. на базі Білоцерківського та Житомирського педагогічних училищ

факультетів іноземних мов, у Вінницькому та Ніжинському педагогічних інститутах – учительських інститутів іноземних мов [525, с. 117].

Рівень освіченості директорів шкіл УРСР демонструє таблиця 4.1.1 (Додаток Б 10). Він протягом 1951–1952 н.р. у семирічних школах, кількість яких була по усіх областях 12 115, складав лише 18 %. Найбільша кількість семирічок працювало в Київській, Полтавській, Вінницькій, Житомирській, Харківській, Чернігівській, Сталінській, Одеській та Сумській областях. Перший, п'ятий, сьомий та дев'ятий показники були пов'язані з густотою населення та потребою у швидкій підготовці певних фахівців, зокрема інженерно-технічних та економічних галузей виробництва. Інші – у сільськогосподарському спрямуванні. Якщо аналізувати питому вагу рівня освіченості директорів семирічних шкіл, котрі мали вищу освіту, то перші позиції займали м. Київ (60 % директорів міста), Херсонська область (32,5 % директорів цього регіону), Одеська та Миколаївська (по 28 %), Сумська (26), Харківська та Київська (по 24), Житомирська, Вінницька та Чернігівська (по 22 % відповідно). Перше пояснювалось високими вимогами до фахівців столичних шкіл, інше – особливостями підготовки фахівців у педагогічних закладах згаданих регіональних центрів. Останнє місце займали особи, які очолювали школи у Волинській (8,2 %), Ровенській (7,9), Дрогобицькій (6,9), Станіславській (6,8), Закарпатській (4,2) і Тернопільській (3,1 % відповідно) областях. Це пояснювалось репресивною політикою радянського уряду та боротьбою з українською інтелігенцією на приєднаних західноукраїнських землях.

Щодо рівня освіченості директорів середніх шкіл, то він був кращим за директорів семирічних і склав 78 % або 2 915 осіб від загальної кількості. Лідерами були м. Київ (оскільки був столицею), Львівська (сюди відряджали фахівців з інших регіонів), Київська, Полтавська, Житомирська, Одеська, Ворошиловградська (мали вищі педагогічні заклади). Найменша питома вага директорів середніх шкіл, які мали вищу освіту, працювала в Кам'янець-Подільській, Закарпатській, Тернопільській та Станіславській областях, що

пояснювалося боротьбою радянської влади із західноукраїнською інтелігенцією, репресивними заходами, депортаціями та меншою кількістю населення, у порівнянні з іншими регіонами УРСР. Протягом 1961–1968 рр. питома вага директорів шкіл з вищою освітою зросла майже на 10 % і склала близько 53 %. Їхні колеги восьмирічних шкіл збільшили показник на 20 % і досягли 93 %, середніх шкіл – на 3 % відповідно.

З другої половини 1950-х рр. відбулися зміни в структурі й термінах підготовки вчителів. Рада Міністрів СРСР з метою підвищення якості підготовки педагогів 5–10-х класів шкіл, поліпшення їхньої політехнічної підготовки та у зв'язку з потребою розширити профіль підготовки освітян ухвалила постанову «Про заходи підвищення підготовки учителів для загальноосвітніх шкіл», у якій рекомендувала перевести з 1 вересня 1956 р. педагогічні інститути, що готували вчителів широкого профілю, на 5-річний термін навчання. У педагогічних інститутах на 69 факультетах з 1956–1957 н.р. запроваджено підготовку вчителів за, так званими, спеціальностями «широкого профілю», наприклад: «Математика, фізика, креслення», «Біологія, хімія. Основи сільськогосподарського виробництва», «Французька мова, українська мова та література», «Російська мова та література, іноземна мова», «Російська мова та література, історія», «Українська мова та література, співи». Наказом Міністерства освіти УРСР від 22 квітня 1955 р. на виконання аналогічних рішень партійних органів встановлено, що підготовка учителів 5–10-х класів здійснюватиметься лише в педагогічних інститутах. У вересні 1954 р. учительські інститути були ліквідовані. Частину з них закрили, а решту перетворили в педагогічні інститути. Кількість останніх в УРСР збільшилась до 33. Ці зміни були пов'язані із загальносоюзними тенденціями, які відбувалися в економічній сфері: у сільському господарстві та промисловості [47, арк. 160].

Здійснені кроки дозволили поєднати різні фахи вчителів і викладати 2 дисципліни та більше. Тобто формальні підстави до цього зберігалися, особливо в сільських і початкових школах. Але в Харківській, Житомирській,

Сталінській областях не було жодного адміністратора восьмирічної школи, а у Києві, Луганську, Тернополі, Харкові, Черкасах – завідувача початкової школи, які б не мали відповідної освіти. Рівень освіти поступово підвищувався. Підготовку вчителів здійснювали педагогічні університети, які у 1970 р. випустили 19,8 тис. осіб, у 1980 р. – 21,7, у 1985 р. – 22,1 тис. осіб відповідно. Їх готували й педагогічні інститути – 9,8, 12,6 і 17,9 тис. осіб відповідно. Але бракувало учителів фізики, математики (традиційно не вистачало), російської мови та літератури [47, арк. 47].

Про кількість і склад працівників початкових, восьмирічних та середніх шкіл на 1 жовтня 1980 р. демонструє таблиця 4.1.2 (Додаток Б 11): учителів початкових класів початкових, восьмирічних і середніх шкіл на 1 жовтня 1980 р. працювало 79 481 особа, із яких 97,5 % склали жінки. З них близько 40 % закінчили 2,3-річні учительські інститути або заклади, які прирівняні до них, 5 % осіб закінчили вищі навчальні заклади [23, арк. 33]. Щодо осіб, які мали середню спеціальну освіту або середню загальну освіту, то понад 60 % мали педагогічну освіту, близько 40 % спеціальну непедагогічну й 1 % – загальну освіту. Із загальної кількості працівників 45 % осіб мали стаж менше ніж 5 років, 8 % – 5–10, 35 % – 10–15, 25 % – 15–25, інші – понад 25 років. У початкових класах переважна більшість були жінками, які закінчили учительські інститути або заклади, прирівняні до них, мали стаж 10–15 років. Чоловіків було більше серед педагогів-музикантів, учителів креслення, фізичної культури та трудового навчання, які також закінчили учительські інститути. Більшість директорів шкіл та їх заступників були жінками, які мали стаж 10–25 років. Жіноцтво презентували й педагоги-організатори, вихователі та піонервожаті, які були молодими та часто не мали педагогічної освіти. Наступна таблиця презентує викладання предметів учителями [23, арк. 33].

Як показує таблиця 4.1.3 (Додаток Б 12), педагогів із закінченою вищою освітою працювало 303 790 осіб. З них 55 938 – учителів, які вели факультативи (що складало 18,4 % від загальної кількості), математики –

16,3 %, неросійської мови та літератури – 12,5, історії та правознавства – 8,5 %, у школах та класах з неросійською мовою навчання, викладаючи російську мову та літературу – 8,4, фізики – 6,5, англійської мови – 5,8, біології – 5,5, у школах та класах з російською мовою навчання, викладаючи російську мову та літературу – 5,2 %, географії – 4,3, хімії – 3,9, німецької мови – 2,5, військових керівників – 1,6, інструкторів із сільського господарства – 0,2, майстрів виробничого навчання – майже 0,2, французької та іншої іноземної мови, інструкторів машинопису – по 0,01 % та інших предметів відповідно.

Щодо осіб, які закінчили учительські інститути й заклади прирівняні до них, то першість тримали теж учителі математики, неросійської мови та літератури, які викладали російську мову та літературу у школах і класах з неросійською мовою навчання, військові керівники, учителі історії, правознавства, географії та іноземної мови, що складало 16,0, 14,3, 11,8, 9,2, 9,1, 7,0 і 4,0 % відповідно.

Серед педагогів працювало 317 777 осіб, які здобули спеціальну освіту за відповідним фахом. Серед них учителів географії – 42 % від загальної кількості, математики – 16,1 %, учителів, які вели факультативи – 17,4, російської мови та літератури – 12,3, історії та правознавства – 8,3, російську мову та літературу у школах і класах з неросійською мовою навчання – 8,2, фізики – 6,3, англійської мови – 5,7, біології – 5,5, російської мови та літератури у школах та класах з російською мовою навчання – 5, німецької мови – 4,2, хімії – 3,7, військових керівників – 2,1, інструкторів із сільського господарства – 1, французької мови – 1,3, майстрів виробничого навчання – 0,6 та інших. Частина педагогів мали середню освіту. Їх нараховувалось 2,4 % від загальної кількості. Тут відбувалася зворотна тенденція. Оскільки ці особи не мали відповідної освіти, то були інструкторами з сільського господарства, військовими керівниками, майстрами виробничого навчання, інструкторами машинопису, вели факультативи. Проте незначний відсоток тих, хто викладав базові дисципліни, теж залишався. Тобто, вчителі

математики, російської та української філології, географії, правознавства та історії мали найкращу підготовку. Засобами цих предметів радянський уряд формував в учнів раціональне мислення та світогляд.

Питому вагу вчителів СРСР 1–3-х класів, які мали вищу освіту протягом 1970–1982 н.р, показує діаграма 4.1.1 (Додаток Г 2) [48, арк. 9]. Питома вага вчителів 1 – 3 класів, які мали вищу освіту в 1970 р. в СРСР складала 13,1 %, із яких найвищі показники були в УРСР – 15,5, у БРСР – 10,9 і РСФРР – 7. У 1975 р. ці показники склали: 20,9, 25,9, 22,8 та 20,9 % відповідно. У 1980 р. – 32,8, 40,7, 43,5 і 23,2 % відповідно. За 2 роки теж спостерігалась динаміка до збільшення: у СРСР – 35,3 %. УРСР випередила БРСР: 45 проти 46,7 %, у РРФСР – 26,2 % відповідно.

Питому вагу вчителів УРСР 1–3-х класів, які мали вищу освіту протягом 1970–1985 рр., демонструє діаграма 4.1.2 (Додаток Г 3). За цей проміжок часу вона збільшилась майже на 40 % – з 15, 5 до 53,5 %. Щодо педагогів, які працювали у 4–10-х класах різних республік колишнього Союзу, то питому вагу осіб з вищою освітою демонструє діаграма 4.1.3 (Додаток Г 4) [48, арк. 8]. Відповідно до її даних у 1970 р. в СРСР вони становили 52,7 %. Найвищі показники мала УРСР – 83,4 %, БРСР – 50,7, РРФСР – 49,1 %. У 1975 р. у країні цей показник склав 84,1, в УРСР – 91,1 %. У 1980 р. ці показники склали у країні – 91,8, в УРСР – 96,3, РРФСР – 92,5, БРСР – 91,8 %. За два роки динаміка до зростання частки вчителів з вищою освітою зберігалася і в країні загалом: СРСР – 92,8, в УРСР – 97,3, РРФСР – 93,8, БРСР – 92,8 %. Уже в 1985 р. в УРСР вищу освіту мали 98,3 % педагогів.

У цілому за 1970–1985 рр. питома вага педагогів УРСР, які мали вищу освіту, збільшилась від 83,4 до 98,3 %, тобто майже на 15 % [19, арк. 10]. Переважна більшість із них працювали в середніх школах [19, арк. 82]. Проте недосконалість прогнозування потреби в педагогічних кадрах, особливо в сільській місцевості, призвела до дефіциту вчителів та інженерно-педагогічних працівників [26, арк. 11]. Не вистачало 2,5 тис. освітян. У

школах педагогами 5–11-х класів працювало понад пів тисячі осіб із загальною середньою освітою [26, арк. 12].

Розподіл і призначення вчителів залишалося однією зі складових кадрової освітньої політики в УРСР. Розв'язуючи кадрове питання, відряджали педагогів зі східної та інших частин УРСР на захід, що пояснювалося діяльністю національного руху опору. Проте переважна більшість їх не знала місцевих особливостей мови та слабо володіла українською; не були знайомі з традиціями, звичаями населення, але позиціонувалася виразниками комуністичних ідей, беручи участь у русифікації краю, атеїстичній пропаганді, що було неприйнятно для місцевого населення, тому до них ставилися насторожено. До того ж, прибулим не створювали належних умов перебування, педагоги по декілька місяців не отримували хліба, борошна, зарплатні, сотні шкіл не працювали. У такій ситуації вчителі тікали та змінювали педагогічний фах на іншого роду зайнятість, зокрема торгівлю. Вони не поспішали вступати в лави компартії та комсомолу. Наприклад, у Дрогобицькій області з 6 086 вчителів області 113 члени й кандидати ВКП(б), і членів ВЛКСМ 972, що свідчило про несприйняття радянської влади, небажання вступати до їх лав через власні переконання та формальне ставлення педагогів до цього. Не дивно, що про них писали: «Потребують негайної заміни як такі, що не заслуговують політичної довіри 228 учителів, із них: у 1 – 4 класах – 40 осіб, у 7 – 8 – 148, у 8 – 10 класах – 40 відповідно», а керівника обласного відділу характеризували як «політично неблагонадійного» [509, с. 115–116].

Зокрема, у Закарпатську область за повоєнні роки було спрямовано 4 395 учителів, а вибуло звідти 1 830. Зі шкіл західних областей у 1951 р. вибуло 2 522 учителі, ще більше їх переміщено зі школи в школу. Як зазначає Л. Капітан, новоприбулі вчителі працювали не лише в школах міст і низинних сіл, але і в гірських школах. У багатьох освітніх закладах такі вчителі становили більшість педагогічних колективів. І вже в 1946–1950-х рр. почалося протиставлення приїжджих педагогів місцевим кадрам. Власне,

план підготовки вчителів був навіть перевиконаний (127 %), тобто було підготовлено 1 528 осіб. Проте, органи влади намагалися використати також і наявний у краї кадровий потенціал, адже в освітніх закладах працювало чимало талановитих педагогів. Закарпатський облвиконком 10 вересня 1946 р. прийняв рішення про те, що «спеціальні іспити вчительської здатності для початкових шкіл, складені вчителями за часів Чехословаччини, дорівнюють закінченню курсу навчання в педучилищах УРСР, а спеціальні кваліфікаційні іспити на звання вчителя горожанських шкіл, що їх складала вчителі за часів підлеглих Австро-Угорщині та Угорщині, спеціальні іспити вчительської здатності для горожанських шкіл, складені в закладах Чехословаччини, дорівнюють закінченню курсів навчання учительських інститутів УРСР». Проте, традиційна культура Закарпаття, переорієнтовуючись із центрально- та західноєвропейських центрів (Братислава, Прага, Будапешт, Відень, Берлін і ін.) на радянські, втрачала європейські риси, та й не дивно, бо це оголошувалося ворожим і «буржуазність» була зайвою в радянському суспільстві, тому надовго освітній розвиток був відірваний від європейського [470, 133–138].

Підтвердженням невідповідності вимогам до педагогів з реаліями освітянського життя міг бути лист секретаря Станіславського обкому КП(б)У Йови у відділ шкіл ЦК КП(б)У Овчаренку від 19 серпня 1952 р. № 2062. У ньому зазначалось, що протягом трьох років Харківський педагогічний інститут надсилав випускників до шкіл області, які не володіли українською мовою (можливо, випускники цілеспрямовано так вчинили, щоб туди не їхати, зірвати цю кампанію – авт.). У розмові з випускниками виявилось, що майже всі навчальні предмети в інституті велися російською мовою. Наприклад, випускник Бухарев заявив, що на фізико-математичному факультеті всі без винятку предмети викладались російською мовою. На історичному факультеті викладання українською мовою велося лише з історії СРСР та української мови. З 58 випускників, які прибули в Станіславську область для роботи в україномовні школи, 22 подали заяви про те, що зовсім

не володіли українською мовою, 10 випускників – такі ж заяви в усній формі. Тому просили вжити відповідних заходів, щоб в область надсилали випускників, котрі володіли українською. До цього листа додавався список заяв від випускників [2, арк. 227]. У Львівській області 32 випускники Львівського університету не прибули за призначенням у 1952 р. Вони мали бути розподілені до закладів Ровенської, Львівської, Станіславської, Тернопільської та Сталінської областей. Серед випускників за фахом переважали філологи, історики та біологи. Бракувало вчителів природничих дисциплін. Справи молодих фахівців були надіслані й на адресу Міністерства народної освіти УРСР, а потім – до прокуратури, яка мала притягнути молодих фахівців до кримінальної відповідальності [59, арк. 310–312].

Згідно з перевіркою, яка відбулася в окремих районах Закарпатської області, колегія Міністерства освіти власним рішенням від 28 червня 1972 р. відзначила, що міськ(рай)ВНО не приділяли належної уваги роботі національних шкіл. Це пояснювалось незадовільним комплектуванням шкіл педагогами. Понад 14 % учителів російської мови 4–10-х класів шкіл з угорською мовою мали середню педагогічну та середню загальну освіту. Серед педагогів були ті, котрі не були фахівцями. До таких належали вчителі фізичної культури, біології, хімії, історії тощо. Значна частина вчителів початкової школи слабо володіла російською мовою [240, с. 16–21].

У Закарпатській області повільно зростав показник освітнього рівня вчителів 4–10-х класів, за яким область посідала останню позицію в УРСР. Траплялося й нераціональне використання учительських кадрів. Призначали на посади вчителів і вихователів ГПД осіб із загальною середньою освітою – за браком кадрів та через міграційні процеси. Педагоги не здобували заочно вищу освіту. В області не були створені належні житлово-побутові умови для вчителів, оскільки понад 10 тис. педагогів сільських шкіл проживали в орендованих приміщеннях, у т.ч. близько 500 молодих фахівців. Тож, не дивно, що значною залишалась плінність кадрів: майже 30 % директорів середніх і восьмирічних шкіл, 30 % їх заступників з навчально-виховної

роботи, 45 % організаторів позакласної та позашкільної виховної роботи за три роки одинадцятої п'ятирічки замінили. Щорічно плінність педагогів складала більше тис. осіб. У Львівській області спостерігалися подібні тенденції: у 1945–1946 н. р. тут працювало 4 343 вчителі при мінімальній потребі 5 120 педагогів [51, арк. 1–2]. З огляду на складну ситуацію з плінністю вчительських кадрів ця проблема перебувала в полі постійного зору галузевого Міністерства. 26 травня 1947 р. П. Тичина затвердив «Інструкцію про порядок призначення, переміщення та звільнення педагогічних, адміністративно-педагогічних кадрів шкіл», згідно з якою у педагогів мала бути вища освіта, документ визначав і вимоги для призначення на посади у школи. Директорами шкіл призначались особи, котрі мали стаж не менше 3 років, педагогічних училищ – 10 років. Органи освіти керували переміщенням учителів і адміністративно-педагогічних працівників (після закінчення навчального року й за згодою педагогів). Зміни могли бути «при висуванні вчителів на керівну роботу; коли переміщення є заходом кращого використання педагогічного працівника за його спеціальністю, підготовкою, досвідом роботи; коли педагогічний працівник вимагає переводу за родинними або іншими поважними обставинами; коли переміщення пов'язане з реорганізацією школи». Якщо йшлося про переміщення чи звільнення вчителів 8–10-х класів, завідувачі облВНО повідомляли Міністерство освіти УРСР. Якщо педагог звільнявся чи переїжджав до іншої області, він мав отримати дозвіл від відділу освіти цієї області [525, с. 29].

У новій редакції «Інструкції про порядок призначення, переміщення та звільнення педагогічних, адміністративно-педагогічних працівників початкових, семирічних і середніх шкіл, педагогічних училищ, дитячих закладів та керівних працівників органів народної освіти», затвердженою Г. Пінчуком 24 серпня 1953 р., зазначалося, що вчителів 1–11-х класів і педагогічних училищ призначають обласні відділи освіти безпосередньо або за поданням районних відділів освіти. У наказі про призначення обов'язково

вказували освітню підготовку, клас, предмет викладання, кількість годин навантаження та якою житловою площею мав бути забезпечений учитель. Останнє стосувалось лише вчителів сільської місцевості. Завідувачів та директорів усіх шкіл і педагогічних училищ також призначали відділи освіти. Переміщення педагогічних працівників допускалося лише в порядку, передбаченому законом, та за згодою працівників; коли переміщення викликається виробничими потребами», як правило тільки після закінчення навчального року. Учителями 1–4-х класів можна було призначати лише фахівців, які закінчили педагогічні училища або прирівняні до них навчальні заклади та мали звання вчителя початкової школи; 5–7-х класів – осіб, які закінчили учительські інститути або прирівняні до них заклади освіти, з правом викладання в цих класах середньої школи; 8–10-х класів – осіб, котрі закінчили університети, педагогічні інститути або прирівняні до них заклади освіти, і мали звання вчителя середньої школи та право викладати в цих класах. Директорами шкіл могли стати особи, які мали вищу педагогічну освіту та стаж педагогічної роботи не менше 3 років.

У зв'язку з демографічною кризою в УРСР акцентувалося на ширшому залученні жінок у всі сфери життя, освіта не стала винятком. На виконання наказу галузевого міністерства «Про висування жінок-вчительок на керівні посади в навчальні заклади та установи народної освіти» у 1950–1951 н.р. у школах, педагогічних вищих навчальних закладах, педучилищах та органах народної освіти УРСР працювали 161 052 жінки, що складало 60 % від загальної кількості працівників. З цієї кількості на керівних посадах працювали лише 13 479 жінок або 8,5 % від загальної кількості. Міністерство народної освіти «...вважало такий стан з висуванням жінок на керівні посади вкрай незадовільним...», тому міністр народної освіти зобов'язав створити в обласних і районних ВНО «з кращих жінок-вчителів резерв для висування їх на керівні посади; розробити план роботи з ним, у якому передбачити заходи щодо піднесення ідейного та теоретичного рівня жінок-вчительок, зарахованих до резерву»; передбачалося проведення обласних і районних

нарад-семінарів жінок-педагогинь з питань теорії та практики педагогічної справи, роботи органів народної освіти, шкіл, дитячих будинків та садків. Це також пояснювалося й тим, що з середини 1950-х рр. кількість чоловіків, які виявили бажання здобути педагогічну освіту та працювали в школах на посадах учителів, почала зменшуватися [525, с. 121–123].

Розподіл учителів на місцях здійснювали органи освіти, але не завжди діяли правомірно [9, арк. 17]. Бували й суперечності під час працевлаштували на роботу, прикладом чого став випадок на Дніпропетровщині: «...Є така Карташова, котра попала під скорочення. Потім звернулась зі скаргами про несправедливе звільнення до Управління кадрів, а воно нас зобов'язало її влаштувати. То як це, як робити? Треба, щоб Міністерство кінчало з цим. А то кажуть одне, а потім, забуваючи про це, пишуть інше» [7, арк. 2–6]. Про це зазначали, як про порочну практику безпідставного масового переводу вчителів зі школи в школу» [14, арк. 7]. І. Лікарчук у своїй роботі писав, що на районах були родинність і кумівство. З новими кадрами поводитися бюрократично, а ідейно-політичний і фаховий рівень учителів не задовольняв владу. 21 серпня 1948 р. Міністр народної освіти УРСР М. Савчук провів перше засідання колегії Міністерства освіти УРСР, де обурювався діяльністю управління шкіл: «У нас люди з вищою освітою працюють у молодших класах, а неграмотні – у старших. Треба розставити їх як слід, а від неуків звільнитись... Для кого ви програми складаєте? Для учителя? То дайте йому вчасно. Ви про нього не думали!» [525, с. 80].

Наказ заступника Міністра освіти УРСР П. Миргородського «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з угорською, польською та молдавською мовами навчання» від 19 червня 1959 р. зазначав, що серйозні недоліки були в комплектуванні шкіл педагогічними кадрами. Із 2 669 вчителів шкіл з угорською та молдавською мовами навчання близько 50 % мали середню педагогічну освіту, 30 % – незакінчену вищу освіту й лише

15 % – вищу освіту. 173 вчителі, або 6 % від загальної кількості, не мали педагогічної освіти [245, с. 13–16].

За роки дев'ятої п'ятирічки (1971–1975 рр.) на педагогічну роботу призначили 87,7–тис. молодих учителів, 51,5 тис. з них мали вищу освіту, понад 80 % відправили до сільських закладів освіти. 91,1 % учителів 4 – 10 класів мали вищу освіту проти 83,4 % у 1970–1971 н.р. Поліпшувалось забезпечення педагогічними кадрами в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Харківській, Черкаській областях, де був високий освітній рівень [47, арк. 160]. Це були важливі регіони з точки зору розвитку промисловості та демографії. Щодо Черкаського регіону, то з нього намагались вихолощувати все українське, тому така увага; він зберігав традиції. Проте 25 тис. учителів, які викладали основи наук, не мали вищої освіти, але половина з них здобували її заочно, були й такі, котрі викладали не за фахом. Вступники з сільських місцевостей, в основному, повертались туди ж. Випускники інститутів приїздили на місця призначення частіше, ніж ті, котрі закінчили університети. До Кримської, Рівненської та Львівської областей кожного року «не приїжджали» від 1 до 1,5 тис. молодих педагогів, тому вимушеним кроком стало призначення педагогів без належної освіти. Протилежні тенденції спостерігались у Київській, Вінницькій, Миколаївській та Черкаській областях. Причинами, через які педагоги не приїздили до місць призначення, вважались відсутність належних житлово-побутових умов, їхнє незадоволення тощо [47, арк. 161]. У 1972 р. 444 випускники педагогічних вишів Харкова, Львова, Ужгорода, Чернівців, Донецька тощо мали приїхати до Харківщини, проте 12,5 % не приїхали. Тому не дивно, що педагоги шкіл були перенавантажені [143, арк. 25–26].

Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 28 листопада 1979 р. зазначило, що станом на 25 листопада 1979 р. з 11 096 призначених випускників педагогічних інститутів не прибули на робочі місця 1 % загальної кількості, із 3 533 випускників університетів 14,7 %, із 225 випускників інститутів фізичної культури – 20 % від кількості призначених у

школах УРСР. Випускники Глухівського, Кам'янець-Подільського, Полтавського, Сумського, Уманського педагогічних інститутів та Вінницького, Стахановського, Макіївського, Богуславського, Ржищівського, Хмельницького та інших педагогічних училищ «забезпечили повну явку випускників на роботу» [143, арк. 26–27]. Але Донецький, Одеський, Херсонський, Ровенський, Тернопільський, Кримський та Чернігівський облВНО своєчасно не надіслали закладам освіти перелік конкретних вакантних посад, що змушувало інститути переносити розподіл на інші терміни. Бердянський, Мелітопольський, Дрогобицький, Тернопільський, Херсонський та Одеський педагогічні інститути не врахували сімейних обставин випускників і формально виконували завдання. Закарпатський, Запорізький, Кримський, Львівський, Одеський, Харківський облВНО несвоєчасно інформували заклади освіти про прибуття випускників до місць їх призначення. Відділи освіти також давали можливість працевлаштовуватись випускникам на інші місця або на непедагогічні посади [314, с. 8–10].

Рішення колегії Міністерства освіти УРСР «Про порядок призначення, переміщення та звільнення працівників народної освіти Української РСР» від 24 травня 1972 р. зобов'язало міськ(рай)ВНО призначати, переміщати та звільняти директорів початкових шкіл, восьмирічних, їх заступників, учителів 1–10 (11)-х класів початкових, восьмирічних і середніх шкіл, старших вихователів, вихователів ГПД, військових керівників та організаторів позакласної роботи. Кандидатури на посади старших піонервожатих відділи народної освіти погоджували з райкомаами чи міськкомаами ЛКСМУ УРСР, військові керівники – за погодженням з військкоматами та обласними відділами народної освіти. Керівників установ звільняли за погодженням з облВНО. У Києві, Севастополі, інших містах з районним відділом питання призначення та звільнення керівних працівників вирішували не районні, а міські відділи освіти.

Обласні, Київський, Севастопольський міські ВНО призначали, переміщали, звільняли з посад завідувачів, інспекторів рай(міськ)ВНО, заступників директорів з навчальної роботи, завідувачів відділень, керівників фізичного виховання, військових керівників, завідувачів виробничої практики, директорів середніх шкіл. До педагогів, котрих призначали, висувались певні вимоги. Адміністрація закладів мала бути досвідченими вчителями, які мали вищу педагогічну освіту, організаторські здібності, стаж педагогічної роботи в школі не менше трьох років, користувалися авторитетом серед учителів, батьків та учнів, домоглися високих показників у навчанні та вихованні молодого покоління. На посаду вчителів початкових шкіл і вихователів ГПД призначалися особи, які мали середню або вищу педагогічну освіту. Учителями-предметниками восьмирічних і середніх шкіл призначалися особи, які закінчили педагогічні інститути та університети. У разі потреби вчителями загальноосвітніх предметів 4–8-х класів і вихователями ГПД пропонували залучати студентів, які успішно навчалися заочно в педагогічних інститутах та університетах і закінчили не менше трьох курсів, тобто здобули незакінчену вищу освіту. До викладання образотворчого мистецтва, трудового навчання, фізичного виховання, музики та співів у восьмирічних і середніх школах поряд із фахівцями з вищою освітою долучали фахівців із середньою педагогічною та середньою спеціальною освітою. На педагогічну роботу в школу мали призначатись учителі відповідно до отриманого фаху, за винятком – у малокомплектні восьмирічні школи. Рекомендували не допускати випадків розподілу годин з одного й того ж предмета між декількома вчителями, щорічної передачі цих годин іншим педагогам. У випадку лікарняного або відпустки основного працівника тимчасово допускались призначення інших фахівців, але з відповідною освітою. Рай(міськ)ВНО заборонялось приймати на роботу осіб, які не мали відповідної освіти та на неповну ставку. Дозвіл на роботу з неповним навантаженням в окремих випадках могли давати обласні, Київський, Севастопольський міські ВНО. Навантаження вчителів на новий

навчальний рік визначалось директором школи разом із місцевим комітетом профспілки до відпустки педагогів з тією метою, щоб вони знали власне навантаження на наступний навчальний рік [316, с. 11–14].

Траплялися випадки неправильного звільнення вчителів, прикладом чого став випадок із педагогинею середньої школи № 77 м. Харкова З. Радченко. Міністерство народної освіти УРСР, до якого надходили листи від учительки, писало про ненадання допомоги від керівництва школи. Робоча група підтримала висновки адміністрації, але й прийняла рішення про надання допомоги, яке не було виконане. Обласна атестаційна комісія теж «...формально розглянула цю справу, глибоко не ознайомившись із роботою З. Радченко. Не дивлячись на те, що робоча група в лютому 1977 р. зробила висновок про невідповідність учителя займаній посаді, атестаційна комісія тільки за 2 місяці, у квітні минулого року, направила на перевірку роботи З. Радченко». Виходячи з цього, заступник міністра освіти УРСР В. Курило наказав скасувати рішення Харківської обласної атестаційної комісії про невідповідність учителя займаній посаді, завідувачу Комінтернівського райвно м. Харкова А. Герасименко за некваліфіковане та формальне вирішення справи оголосити догану; за низький рівень керівництва й контролю, неякісну підготовку атестаційних матеріалів директору середньої школи № 77 м. Харкова О. Калініченко оголосити догану. А Харківський облВНО до 15 січня поточного року зобов'язали розв'язати питання про працевлаштування З. Радченко і надалі більш уважно розглядати питання атестації вчителів. Наголошувалось, що не пізніше, ніж за 2 місяці до здачі школи в експлуатацію, мали бути призначені кадри та забезпечений своєчасний завіз і встановлення передбаченого переліком оснащення, навчально-наочних посібників, твердого та м'якого інвентарю, інструментів, машин і механізмів [310, с. 3–4].

В офіційних документах зазначалось про взаємозв'язок навчальних закладів із відділами народної освіти щодо розподілу випускників педагогічних закладів освіти та прибуття їх до місць призначення. У 1984 р.

до шкіл направлені 34,7 тис. випускників, у т.ч. 17,5 тис. з вищою, 17,2 – із середньою спеціальною освітою. До шкіл республіки були призначені 22,6 тис. осіб, у т.ч. 16,5 тис. осіб із вищою, 6,1 тис. із середньою спеціальною освітою. Переважна більшість молодих фахівців направлена в сільську місцевість. Проте необхідно відзначити й недоліки в роботі шкіл щодо професійної орієнтації школярів на вчительську професію. У педагогічних закладах освіти спостерігалась гендерна нерівність абітурієнтів. Наприклад, до Ізмаїльського, Ніжинського, Горлівського педагогічних інститутів вступило лише близько 3, 6 та 16 % відповідно юнаків, інші – дівчата. Деякі інститути не виконали плану позаконкурсного прийому, планів випуску фахівців, що «...створило додаткові труднощі в комплектуванні педкадрами шкіл Донецької, Житомирської, Миколаївської, Одеської та Ровенської областей». Існували певні помилки в процесі розподілу та перерозподілу випускників. Донецький, Житомирський, Закарпатський, Одеський облВНО надсилали закладам освіти по 2–3 вакансії в різних районах області, але випускники немісцевих освітніх установ не виявляють бажання виїздити на роботу до цих областей. «Кіровоградський, Миколаївський, Одеський, Херсонський облВНО продовжують проявляти споживацькі інтереси при комплектуванні установ освіти педкадрами, недостатньо направляють випускників шкіл на навчання до немісцевих педагогічних закладів». Це цілком можна було пояснити близькістю своїх педагогічних закладів та небажанням виїздити за межі певного регіону. Окрім того, щорічно 12–15 тис. учителів та вихователів здобували освіту за заочною формою навчання [48, арк. 9].

Розподіл випускників педагогічних вищих навчальних закладів у 1986–1987 н.р. демонструє таблиця 4.1.4 (Додаток Б 13) [38, арк. 28]. Згідно з нею 12 715 фахівців були спрямовані на перше робоче місце таким чином: у сільську місцевість – 66 %, у загальноосвітні школи – 90 %, у т.ч. в сільську місцевість – 64 % або 71 % тих, кого направили в сільську місцевість; інших – у середні ПТУ, дитячі садки, позашкільні установи, органи народної освіти

тощо. Майже всі випускники – 98 % прибували за місцем призначення. Таблиця демонструє увагу до підготовки фахівців із природничих наук, що пояснювалося їх дефіцитом. Адаже продовжувалося ведення господарства екстенсивним шляхом, інтенсифікуючи його, що вимагало його удосконалення через вивчення певних дисциплін та підготовку відповідних фахівців, які покликані також були зробити внесок у збереження природних ресурсів. Показники направлення вчителів рідної та російської мов і літератур займали, фактично, однакові позиції. З одного боку, держава формально прагнула продемонструвати підтримку національних культур, а з іншого, продовжувала рухатися, нівелюючи інтереси корінного населення. Найменший відсоток педагогів, які опікувалися методикою виховної роботи, дефектологією, педагогікою та психологією, відрядили в сільську місцевість, що пояснювалося, по-перше, відносно новими фахами, по-друге, переважна більшість спеціальних закладів функціонувала в містах.

У загальноосвітні школи найбільше розподілили молодих фахівців з хімії, іноземної мови, російської мови та літератури, фізики, військової підготовки, рідної мови, біології та історії. Це пояснювалося не лише потребами у відповідних кадрах, а й низьким рівнем володіння іноземними мовами; продовженням насадження великодержавницької політики панівної партії; потребами держави в розвитку науки та техніки; необхідністю мати фізично підготовлених і здорових громадян для «захисту від територіальних посягань». Переважна їх частина мала працювати у школах, із яких більшість – у сільській місцевості, що демонструє увагу радянського уряду до кадрових проблем сільської школи, яка потребувала молодих фахівців [38, арк. 29–30].

Розподіл випускників університетів за місцем наданої роботи у 1986–1987 н.р. показує таблиця 4.1.5 (Додаток Б 14) [38, арк. 30]. 5 921 випускника було розподілено з університетів, із них 68,9 % – до загальноосвітніх шкіл, інші – у середні ПТУ, спеціальні установи, до вищих навчальних закладів, наукових установ, в апарат управління, до аспірантури та інших підприємств і організацій. Питома вага випускників університетів, які мали викладати

дітям російську філологію, складала 9,3 % від усіх розподілених. Із загальної їх кількості 85,5 % працювали зі школярами. З університетів розподілили 8,1 % молодих філологів, які викладали рідну мову та літературу. З них до загальноосвітніх шкіл мали потрапити 90,8 % їх загальної кількості. Питома вага випускників романо-германської філології складала 13,2 % розподілених випускників. З них 79,2 % загальної їх кількості спрямували до закладів освіти.

За предметною спеціалізацією 17,4 % випускників були математиками, із яких 64,9 % мали працювати в загальноосвітніх школах. З університетів також розподілили й фізиків – 15,6 % випускників, 46 % мали працювати у школах. Окрім цього, були розподілені й випускники-хіміки, що складало 9,5 % випускників цих закладів вищої освіти. З цієї загальної кількості 40,2 % молодих фахівців мали працювати в загальноосвітніх школах. Були розподілені й біологи, що склало 5,7 % випускників університетів. З цієї кількості 71,6 % мали працювати в загальноосвітніх школах. Фахівців із зоології та ботаніки склало 2,8 % розподілених випускників цих закладів. З них 70,2 % працювали у школах. 6,1 % молодих географів-випускників університетів були розподілені до різних закладів та установ, із яких 78,7 % до шкіл. 1,4 % від усіх розподілених випускників складали фахівці з фізичного виховання. З них 91,7 % – до шкіл. 1,2 % розподілених випускників університетів були фізіологами. 86,5 % мали працювати в загальноосвітніх школах. Із загальної кількості майже на роботу в сільську місцевість було розподілено 40,5 % випускників університетів, з них до загальноосвітніх шкіл потрапили 10,7 %.

Найбільше прибуло до місць призначення молодих математиків, біологів, фізіологів, російських філологів, фізиків, філологів рідної та романо-германської мов, що склало відповідно 94,2, 91, 90,5, 89,9, 89,7 і 88,9 %. Нижні показники займали вчителі фізичного виховання, хімії, зоології та ботаніки, географії та історії, що складало 85,7, 86, 87,5, 87,9, та 88 % відповідно. Із загальної кількості розподілених на роботу в сільську

місцевість прибуло близько 92,3 % учителів. Тобто, питома вага випускників педагогічних інститутів до місць їх розподілу була більшою понад 10 % за тих, хто закінчив університети. Їх більше прибувало і в сільські школи, що пояснювалося не лише увагою уряду до цих закладів, а й тим, що молодих педагогів «тягнуло» до труднощів, які вбачалися їм дещо романтичними. Вони отримували деякі пільги від держави: житло, ділянку землі. Ще однією причиною цього стало соціальне та етнічне походження молодих педагогів: вони були вихідцями з села та переважно українцями.

Важливою залишалася система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів через обласні ІУВ та Центральний інститут (Додаток Д 7) [257]. «Провайдерами» політики Міністерства народної освіти УРСР були обласні управління та обласні інститути удосконалення вчителів. Наприклад, Миколаївський обласний ІУВ спрямовував роботу на забезпечення безперервної освіти, диференційований підхід до курсової перепідготовки кадрів, проведення методичної роботи на основі діагностики рівня професійної компетентності. Велися пошуки оптимальних структур методичних установ області. У Миколаєві через реорганізацію районних методкабінетів створено єдиний міський методичний центр, основними напрямками роботи якого було забезпечення необхідних умов для підвищення рівня компетентності педагогічних кадрів, пошуки активних форм поширення передового педагогічного досвіду, досягнень психолого-педагогічної науки. Відбулися зміни методичної роботи на місцях, внаслідок чого поряд із традиційними формами методичної роботи створювались школи вищої майстерності, динамічні, проблемні та творчі групи, дискусійні клуби, школи молодого вчителя тощо [38, арк. 30–31].

У закладах проводилась й експериментальна робота спільно з республіканськими та союзними НДІ. Серед них такі: «Семінарські заняття з української літератури в старших класах», «Визначення базового рівня географічної освіти». У школах області проходила апробація експериментального навчального плану середньої школи № 710 м. Москви,

альтернативної системи підручників з іноземної мови (авт. В. Плахотник і Р. Мартинова) і конкурсного підручника з географії СРСР. Обласний ІУВ спільно з обласним відділенням «Педагогічного товариства УРСР» систематично знайомив з досвідом кращих педагогічних колективів республіки та країни. Для подальшої активізації діяльності педагогів колегія Миколаївського обласного управління народної освіти та науки, рада обласного відділення Педагогічного товариства УРСР оголосили щорічний конкурс «За особистий внесок у розвиток і вдосконалення методики та практики навчально-виховного процесу», яким передбачена система заохочення творчих працівників... У Миколаєві вчителі суспільних дисциплін підвищували власний теоретичний і методичний рівень у школі молодого учителя (окремо зі стажем один і 2–3 роки) з проблем: «Розвиток пізнавальної діяльності учнів» (учителі, які працювали в 5–8-х класах), «Активні форми навчання» (учителі 9–11-х класів), «Активні форми контролю знань учнів» (учителі 9–11-х класів), «Вивчення історії УРСР як окремого курсу». У місті функціонувала творча група вчителів з питань упровадження активних форм уроку. Схожі групи організовані й в інших районах і містах області. Не дивлячись на ці позитивні риси, йшлося про те, що установи повільно переорієнтували тематику. Недостатньо забезпечувалось наукове підґрунтя роботи педагогів. 86 % опитаних учителів потребували знань з психології, 62 % – сучасних відомостей з дидактики, що засвідчили 83 % старшокласників, зазначаючи, що вчителям бракувало розуміння дітей і знань психології школяра. Обласне управління, відділи народної освіти, керівники шкіл недостатньо приділяли увагу засобам стимулювання ініціативи та творчості, новаторських пошуків педагогів, потребувала посиленої уваги атестація педагогічних кадрів [232, с 18–26]. На курсах підвищення кваліфікації левову частку дисциплін відводили на читання лекцій з марксистсько-ленінської тематики, натомість забуваючи про педагогічну майстерність, інновації тощо. Компенсувати це прагнули

через функціонування опорних шкіл і шкіл передового педагогічного досвіду [671, с. 29–33].

Протягом довгого часу важливим показником професійної діяльності педагогів залишалась атестація. Вона мала сприяти підвищенню персональної відповідальності вчителів за якість своєї праці, удосконаленню внутрішньошкільного контролю та керівництва навчально-виховним процесом. Рішення колегії Міністерства народної освіти Української РСР та президії Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ від 13 серпня 1980 р. зазначили про атестацію 321,8 тис. учителів, у т.ч. в 1980 р. – 56,5 тис. осіб. Згідно з підсумками атестації за 1976–1980 рр. 286 тис. учителів, або майже 90 %, відповідали займаним посадам, із них 28 % заслуговували на заохочення. Кращим педагогам, які досягли значних успіхів у роботі, надано звання «учитель-методист» – 424 особам і «старший учитель» – 1 218 особам. Із загальної кількості вчителів, які пройшли атестацію, 11 % визнані такими, котрі відповідали займаним посадам за умов виконання рекомендацій комісій. 51 учителя звільнили з посади за висновками обласних атестаційних комісій [312, с. 3–12]. Зокрема, на Закарпатті «...у кожному четвертому випадку директори, первинні партійні та профспілкові організації проявили лібералізм, тому районним робочим групам та обласній атестаційній комісії довелося змінювати попередні висновки про 458 педагогів» [446, с. 1].

У 1986 р. в УРСР було атестовано 72,2 тис. учителів (19,3 %), 15,9 тис. вихователів шкіл (25 %), 5,1 старших піонервожатих (29 %) відповідно. За наслідками атестації в УРСР 5 046 учителів, вихователів, старших піонервожатих нагороджені значком «Відмінник народної освіти», 6 755 – Почесною Грамотою Міністерства освіти УРСР, 15 805 – Грамотою облВНО, 163 – Грамотою рай(міськ)ВНО, 1 383 – оголошено подяки відповідно. Усього одержали моральне заохочення 45,6 тис. осіб, тобто 34,4 % від загальної кількості атестованих. Серед атестованих 21,8 тис. вчителів, вихователів і піонервожатих (16,4 %) визнано такими, котрі відповідали

займаній посаді за умови виконання певних рекомендацій, 50 осіб звільнено з роботи через невідповідність займаній посаді, 44 звільнились, не дочекавшись атестації. «Вимогливо підійшли до оцінки діяльності педагогічних працівників у Хмельницькій, Чернівецькій, Харківській, Львівській, Донецькій і Полтавській областях. У цілому за 1986 р. кращих успіхів з усіх показників у проведенні атестації педагогічних працівників домоглися атестаційні комісії Донецького, Харківського, Закарпатського та Львівського облвно. Найгірше використано можливості морального та матеріального заохочення педагогічних кадрів шляхом присвоєння звань у Житомирській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Чернігівській і Чернівецькій областях. Атестація недостатньо вплинула на запобігання непедагогічних вчинків серед педагогів у Вінницькій, Донецькій, Ровенській, Волинській та інших областях УРСР [31, арк. 37].

Таким чином, українське учительство перебувало у специфічному соціальному оточенні, яке диктувало відповідну поведінку. Педагоги стали практичними реалізаторами основних завдань радянського уряду. Освітній його рівень за цей період підвищився: значна кількість отримувала середню спеціальну та вищу педагогічну освіту (стаціонарно чи заочно). Обов'язковою вимогою до педагогічної діяльності стала наявність відповідної освіти. Проте ця вимога не завжди виконувалася, через нестачу кадрів доводилося дозволяти обіймати посади, які не відповідали їх кваліфікації та досвіду. Школи мали бути забезпечені кадрами, які чітко розподілялися між закладами. Болючим питанням залишалось педагогічне навантаження, яке вчителю повинні були надати ще на початку навчального року та не змінювати кількість годин. Траплялись різні випадки, у тому числі й зловживання під час розв'язання цього питання, що пояснювалося адміністративними чинниками, людським фактором та проявом недосконалості системи обліку робочого часу. Починаючи з 1974 р., обов'язковою в підвищенні професійної спроможності, стала атестація

педагогів, що загалом сприяло зростанню статусу та рівня матеріального забезпечення.

4. 2 Складові професійної діяльності вчителя в УРСР

Педагогічна спільнота є однією з найосвіченіших категорій населення. Для передачі життєвих смислів новому поколінню вона постійно має підтримувати фаховий і загальний культурний рівень, реагуючи на виклики суспільства [530]. В СРСР та, зокрема, в УРСР учитель був поставлений у чіткі, навіть жорсткі соціально-ідеологічні рамки, адже на нього покладалося завдання підготувати до життя майбутніх «будівничих комунізму». Тому організація педагогічної діяльності в другій половині ХХ ст. вирізнялася максимальною централізацією, жорстким адмініструванням.

Задля ознайомлення педагогів із рішеннями компартії та демонстрації «демократичних принципів» в управлінні освітою періодично проводились учительські наради та з'їзди. Педагоги стали учасниками заходів республіканського та союзного масштабу. У повоєнний період II республіканська нарада відбулася в кінці липня – початку серпня 1944 р., на якій обговорювали питання поліпшення якості навчання у школі. На третій нараді, у березні 1946 р., де працівники народної освіти підсумували результати роботи шкіл за перше півріччя 1945-1946 н.р. П'ята нарада була присвячена обговоренню питання навчально-матеріальної бази закладів освіти, розширенню шкільної мережі та зростання учнівського контингенту. На черговій республіканській нараді активу працівників освіти обговорили питання виконання постанови ЦК КП(б)У від 3 грудня 1947 р. «Про стан загального обов'язкового навчання в школах УРСР», закінчення 1947–1948 н.р. та початок нового 1948–1949 н.р. Запрошення педагогів до Києва у скрутний час було необхідним, щоб показати значущість процесів, вселити віру, підняти дух, вислухати проблеми, провести ідеологічну роботу. Наради виступали «центральною методичною інституцією». Ось як зазначено це в

одному з документів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного: «Незабутня зустріч учителів Сталінської, Київської, Чернівецької, Закарпатської, Ізмаїльської областей України. У сесійній залі Верховної Ради зустрічаються з урядом УРСР». Учасники аплодують. Тут виступив учитель І. Жворик, який висловив щире подяку від східних областей України, акцентуючи на тому, що соціалістичний Донбас продовжує бути союзною кочегаркою, а люди – сердечними будівниками комунізму. Він запрошував у свій край, де гостей познайомлять зі здобутками радянської епохи та радянським патріотизмом. Учителі Буковини також долучилися до виступу, були вдячні, «як і весь радянський народ, партії, уряду, і особисто нашому кращому другові Й. Сталіну за визволення буковинського народу від рук румунських окупантів», тому акцентували, що педагоги Чернівецької області виховують дітей гідними будівниками комуністичного суспільства. На ці палкі слова відповів М. Хрущов, говорячи: «Счастливо Вам доехать по домам, отдохнуть, правдиво поделиться тем, что Вы видели при своей поездке..., чтобы добиться еще больших результатов» [179].

Як зазначала Е. Бурова, на з'їздах учителів аналізувався набутий досвід, обговорювалися актуальні завдання формування нової людини, виховання у молоді стійких моральних переконань, свідомого ставлення до праці, високих моральних якостей патріотів-інтернаціоналістів. Водночас дискусії розгорталися навколо таких проблем: перепідготовка педагогічних кадрів; посилення вимог до педагогічної майстерності вчителів; вивчення та впровадження кращого досвіду роботи педагогів; збільшення обсягу годин з навчальної та виховної підготовки кадрів тощо. Велика увага до вчительських з'їздів влади, науковців і педагогів-практиків зумовлювалася тим, що під час їхньої роботи обговорювалися нагальні питання тогочасного освітянського соціуму. Потребували розгляду й питання про підвищення професійного рівня діяльності вчителів. Першим у післявоєнний час був скликаний Другий з'їзд учителів Української РСР, що відбувся у м. Києві 14–

16 жовтня 1959 р., де педагоги обговорювали проблему особистості вчителя, у якій, на думку делегатів, мали гармонійно поєднуватися широкий світогляд, глибокі знання, високі моральні якості та прагнення жити та працювати на благо свого народу та Батьківщини. Тодішній Міністр освіти Української РСР І. Білодід зазначав про важливість поєднання теорії та практики, що знайшло відбиття у виробничому навчанні. Учасники зазначали: шукали нові форми та методи навчання, що спонукало до виникнення потреби у впровадженні в життя оновлених навчальних планів і програм, критичному аналізу своєї роботи [379, с. 126]. Оскільки перебудова системи освіти залежала й від підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, і від підготовки майбутніх фахівців у вищих педагогічних навчальних закладах, то з метою підвищення ефективності організації взаємодії «вищий навчальний заклад – школа» виникла необхідність активного залучення до наукової діяльності передових учителів шкіл, які на практиці творчо вирішували важливі педагогічні, методичні питання та виконували роль об'єднувальної ланки між науково-педагогічною теорією та шкільною практикою». Президент Академії педагогічних наук РРФСР І. Каїров, виступаючи на цьому педагогічному форумі, також порушив питання про співдружність учених і вчителів-практиків, підготовку нового фахівця, удосконалення форм наукової роботи вищого педагогічного закладу освіти та школи тощо. Відбувалися наради і з питань дидактики. Учасники говорили про різні аспекти навчальної діяльності учнів. М. Данилов підкреслив важливість розробки проблеми розумового виховання, що пов'язана з прогресом науки й техніки. М. Ляпін (заслужений учитель РРФСР) зацентрував увагу на психологічних особливостях розвитку дітей. Обговорювали питання розвитку інтересів і здібностей. Не обійшли і зв'язку вивчення основ наук з виробничим навчанням, що обумовлювався міжпредметними зв'язками [393, с. 103–105].

Питання комуністичного виховання, взаємодії учительського й учнівського колективів у школі висвітлювалися й на нараді завідувачів

відділів народної освіти 27 квітня 1964 р., яку проводила Міністр освіти УРСР А. Бондар. На III з'їзді вчителів УРСР, який відбувся в червні 1968 р., ставили чергові завдання перед педагогами, на що ті відповідали про власну готовність долучитися до створення справжнього громадянина СРСР [13, арк. 3–6].

Перший у післявоєнний час Всесоюзний учительський з'їзд було скликано 2–4 липня 1968 р., який відбувся в м. Москві та був присвячений проблемам удосконалення роботи загальноосвітньої школи. Його делегати наголошували на провідній ролі учительства, визначали основні завдання школи та перспективи її подальшого розвитку. На заході дискутували про підготовку фахівців. Делегати висловилися за активізацію громадської діяльності. Звертали увагу на педагогів шкіл сільської місцевості. Досліджуючи це питання, Е. Бурова писала, що на Всесоюзному з'їзді вчителів також обговорювалися й проблеми висвітлення постаті педагога в літературі та мистецтві. Тому учасники апелювали до діячів кіно, композиторів, драматургів з проханням звернути увагу на добрі повчальні твори про школярів, учителів, викладачів, студентів та надати допомогу у вихованні молоді. На Четвертому з'їзді вчителів Української РСР (1977 р.) перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький підкреслив необхідність розвитку системи народної освіти в республіці, насамперед загальної середньої освіти, відзначаючи, що перед школою стояло завдання – формування нової молоді, виховання в людини моральних якостей та активних життєвих позицій. У зв'язку з цим науково-дослідні та педагогічні інститути, обласні інститути вдосконалення вчителів мали зосередити увагу на вивченні та впровадженні кращого досвіду роботи вчителів-новаторів, передових шкіл, на використанні досягнень науки [379, с. 127].

IV Всесоюзні педагогічні читання в березні 1976 р. були присвячені співдружності школи, сім'ї та громадськості у вихованні дітей та молоді. Обов'язковим було привітання учасників та покладання квітів до пам'ятника В. Леніну. У Жовтневому палаці експонувалася виставка з відповідної теми,

де представлений досвід роботи шкіл, рад сприяння сім'ї та шкіл, окремих установ м. Києва. Окрім цього – екскурсії до Канева, Корсунь-Шевченківського, які уособлювали борця за права українського народу – Великого Кобзаря, та виступи радянських учених. Перебіг подій висвітлювали ЗМІ [519, с. 120–125].

На Всесоюзному з'їзді вчителів 1978 р. обговорювали питання підвищення ролі й авторитету педагога в державі, удосконалення якості викладання та навчання та перепідготовки освітянина. Тут Президент Академії педагогічних наук СРСР В. Столетов окреслив напрями допомоги вищих педагогічних закладів освіти загальноосвітній школі: удосконалення підготовки молодих учителів і підвищення їхньої кваліфікації; створення підручників для учнів і педагогічної літератури для вчителів. Наступний з'їзд, травень 1987 р., визначив основні напрями реформування освіти в процесі перебудови загальноосвітньої школи. Міністр народної освіти УРСР М. Фоменко наголошував на відсутності творчого підходу, різноманітності та інноваційності в методиці викладання навчального матеріалу вчителями. При цьому було наголошено на необхідності формування шанобливого ставлення та поваги до професії педагога, який виховує майбутніх громадян країни [379, с. 127].

На Всесоюзному з'їзді працівників народної освіти, який відбувся в грудні 1988 р. в м. Москві, обговорювалося питання реформування середньої та вищої освіти. Тут акцентували на можливості співпраці Асоціації педагогів-дослідників і середньої школи. Це дало б учителям змогу поглиблювати знання з педагогіки, психології та методик викладання. Тобто, всесоюзні та республіканські з'їзди вчителів стали майданчиком для активного творчого обговорення й осмислення накопиченого педагогічного досвіду. Вони відіграли значну роль у розвитку взаємодії школи та інших соціальних інституцій. Під час роботи вчительських з'їздів найбільш дискусійними виявилися питання особистості педагога, його рівень, впровадження нових програм і підручників. Але не всі розуміли, навіщо

збирали ті з'їди та наради. Як згадував Є. Сверстюк: «У нашій хаті квартирували дві вчительки. Під час того гостювання роль режисера випала на Петра, великого жартівника й нев'янучого оптиміста. Він зумів навіяти уявлення, що не в усіх школах конференція відбувається в той самий час. Тобто, населення продовжувало зберігати власні традиції й воно розуміло, що подібні зібрання носять формальний характер» [631, с. 37]. З'їди на початковому етапі, що вивчається, стали однією з показових форм спілкування з педагогічною громадськістю. Вони спонукали вчителів до дій, навіть у важкі повоєнні часи держава демонструвала зацікавленість проблемами педагогів. Вона долучала їх до обговорення питань будівництва нового суспільства. Усе ж, з'їди стали певною мірою, особливо в період «відлиги», виявом демократії. Вони спонукали науковців і практиків шукати оптимальні форми та методи взаємодії дорослих і дітей. З іншого боку, через такі зібрання держава «тримала руку на пульсі», коригуючи діяльність учительства.

Профспілкові організації фактично стали «посередниками» від правлячої партії до широких мас ідей КПУ, оскільки мали сприяти у здійсненні завдань, поставлених з'їздами партії, залучали їх до навчання в системі партійної освіти, до участі в гуртках і семінарах. Питання політичної освіти, підвищення педагогічної кваліфікації вчителів обговорювалися на загальних зборах колективів, засіданнях президій і на пленумах районних, міських та обласних комітетів профспілки. Обговорюючи питання про виховну роботу профспілкових організацій, IV пленум Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ звернув увагу на розвиток критики й самокритики в учительських колективах, «...створенні атмосфери нетерпимості до тих, хто опустився до рівня обивателя та підриває високий авторитет радянського вчителя», піддавати їх колективному осуду. «Церковники, сектанти намагаються простягати руки до дітей і молоді. Хто ж, як не учитель, першим повинен оберігати своїх вихованців від релігійної отрути? Релігія, немов інфекція,

заражає там, де слабкий імунітет, де немає пропаганди атеїзму, де нехтують індивідуальною роботою з людьми, які підпали під вплив релігії». Тому важливим завданням профспілкових організацій залишалася атеїстична пропаганда [519, с. 123–125].

Але й тут були регіональні особливості. Як писав Є. Сверстюк, молодь перестала ходити до церкви, і то було не тільки через владу. Коли я у Великодню п'ятницю вже у студентські роки пішов до церкви (а тут усі все бачать), це скидалося на демонстрацію. Мені здається, батьки також із цього не дуже зраділи. Довірлива людяна атмосфера зникла: усі думали про переслідування, а не про вірність і щирість молитви». А на релігійні свята вчителів змушували ходити в місця зібрання їх учасників і бігати за учнями, записувати їх прізвища, а потім цей список передавати директорів школи. Одного разу в молоду вчительку кинули камінь у спину, бо думали, що вона теж цим буде займатися. Але та хотіла теж піти до церкви. Євген її підбадьорив і вони разом пішли туди, «легалізувавши» свято. Проте, у районний відділ народної освіти швидко надійшла новина, після чого була «бесіда». Рішення колегії Міністерства освіти УРСР від 29 грудня 1971 р. відмітило «серйозні недоліки в науково-атеїстичному вихованні учнів шкіл Волинської області». Педагогічні колективи мало залучали дітей і підлітків з родин віруючих до гурткових занять, участі в масових заходах, суспільно корисній праці. Окремі вчителі недостатньо вивчали індивідуальні особливості учнів, особливо тих, котрі виховувались у родинах вірян. Індивідуальній роботі з учнями бракувало педагогічного такту, знань з дитячої психології й умов та засобів «впливу сектантів на дітей, у школах були відсутні плани індивідуальної роботи з батьками-вірянами. У частині шкіл бібліотеки не були забезпечені науково-атеїстичною літературою. Окремі вчителі мали поверхневі знання та уявлення про різні напрямки релігії, суть їх віровчень, шляхи й методи впливу на вірян. Діти продовжували відвідувати церкви, молитовні будинки, брали участь у

релігійних святах і обрядах, стояли осторонь масових позашкільних заходів та суспільно корисної праці [631, с. 122].

Профспілки шкіл багатьох областей, зокрема Сталінської, Луганської, Полтавської, Вінницької, практикували екскурсії на виставки передового досвіду, будови семирічки, промислові підприємства та колгоспи. Зокрема, при Луганському міськкомі працювала рада вчителів-пенсіонерів, яка залучала досвідчених педагогів міста до вивчення стану освітньої роботи в окремих школах, організації консультацій і практичного показу молодим учителям досконалих методів роботи. У багатьох середніх школах республіки створено технічні й сільськогосподарські гуртки, у яких учителі вивчають основи промислового та сільськогосподарського виробництва. Але не всіх учителів охоплено масово-політичними й культурними заходами. У деяких педагогів «спостерігалася байдужість до другорічників», які намагались «випхнути таких учнів».

Учителі були агітаторами, членами Педагогічного товариства з поширення політичних і наукових знань. В областях Української РСР функціонували відділення Педагогічного товариства, які були покликані здійснювати політико-просвітню роботу серед педагогічної громадськості. Зокрема, Ровенське обласне відділення педагогічного товариства в 1965 р. провело засідання президії обласної ради, пленум, наради, науково-практичні конференції з теми: «Шляхи піднесення якості навчання й виховання учнів» з питань комуністичного виховання, батьківську конференцію «Моральне виховання дітей в сім'ї» [154, арк. 2]. Педагоги розповсюджували політичні та наукові знання через «радянські народні університети», яких у Херсонській області в 1962 р. функціонувало 64, у тому числі й «Педагогічного товариства». Учителі долучалися до роботи клубів, бібліотек, «червоних кутків», обласного огляду художньої самодіяльності. В УРСР у зазначені роки працювало 3 105 осередків, де налічувалося 7,6 млн осіб і 3 979 – 10,3 млн відповідно [163, арк. 1].

У школах діяли батьківські університети; педагогічні читання з оглядом художньої самодіяльності, виставок; висвітлювали питання на сторінках преси. Педагоги готували й листівки, плакати, методичні розробки, дослідження, до друку збірники «Творчість юних», «Літературне краєзнавство в школі», присвячені 50-чю Жовтня. Учительські колективи шкіл м. Кадіївки, Ровеньківського, Свердловського та інших районів Луганської області, наслідуючи приклад сімферопольського токаря Г. Яворського, який почав рух «поруч з тобою не повинно бути відсталих», взялися допомагати молодим учителям. Подібний рух розгорнувся в багатьох школах Полтавської області. Республіканський комітет профспілки підтримав цю ініціативу й рекомендував усім профспілковим комітетам широко ознайомити вчителів шкіл із зобов'язаннями луганчан, популяризували їх. «Великий авторитет серед населення здобув учитель-агітатор М. Зозуля (Безпальчівська середня школа Гельмязівського району Черкаської області). Бесіди й лекції його завжди цікаві, бо тісно пов'язані з життям місцевого колгоспу, регіону та країни. Колгоспники зазначали, що такі лекції «допомагали їм розв'язувати ряд практичних питань організації своєї праці й побуту». Наголошували на посиленні уваги профспілки до організації відпочинку, культурно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи серед учителів і всіх працівників народної освіти, зокрема – до розвитку художньої самодіяльності [578, с. 9–11].

Як згудував Є. Сверстюк, учителі-чоловіки, які перебували в запасі, мали періодично проходити військову перепідготовку, яка зводилася до читання лекцій про дії в наступальному бою. Вони були настільки нецікавими, що молодий учитель малював карикатури на керівництво. Секретар райкому впізнав себе й вирішив приїхати на іспит з перевіркою, чи правильно педагог навчив дітей ідеологічно мислити та передавати власні думки на папері. Коли той узяв твір одного з учнів, то не зрозумів почерк, попросивши вчителя почитати. Останній побачив результат своєї діяльності та почав імпровізувати, щоб вийшов «правильний твір», а діти сиділи й

посміхалися, ще більше переконавшись в тому, що вчитель «свій» [631, с. 122–123].

Освітнян республіки не замикалися у стінах школи, вони брали участь у традиційних педагогічних читаннях, узагальнюючи власний досвід, досвід колективу вчителів свого закладу, надавали пропозиції щодо вдосконалення навчальних планів і програм [578, с. 9–10]. Педагоги були активними членами Будинків учителів, які фактично функціонували в усіх регіональних центрах [151, арк. 1]. Зокрема, Будинок учителя м. Харкова працював ще з 1925 р. Ці заклади діяли при обкомі профспілок працівників освіти, вищої школи та наукових закладів [152, арк. 4]. До війни Будинок учителя стояв чудово оформлений і був улюбленим місцем відпочинку вчителів [150, арк. 3]. При ньому функціонувала бібліотека зі значним фондом та апаратурою [151, арк. 2]. За роки війни будівля була пошкоджена, скло вибите, електропровід, водопровід, парова система опалення та каналізація зруйновані. Відбудова здійснювалася господарчим способом [149, арк. 8]. Під час окупації Будинок був збережений, але повністю вкрадені меблі (не обов'язково це робили німці, могли й жителі міста, яким треба було грітися або продати, щоб купити собі харчі або якісь речі: одяг, взуття, відремонтувати їх), оформлення сцени, кіноапарати, увесь реквізит хорової капели та драматичного гуртка були розкрадені [151, арк. 2].

Після 1943 р. відбувалося відновлення роботи Будинку вчителя, основна діяльність якого спрямована на культурно-просвітницьку роботу. Тут для педагогів і директорів шкіл проводили лекції, у яких брали участь від 40 до 100 освітян. Основною їх тематикою стали: походження людини та природи на планеті, «22 роки без В. Леніна Сталінським шляхом», «Моральне обличчя радянського школяра», «Походження й характер війни», «Про п'ятирічний план відновлення народного господарства на 1946–1950 рр.», щомісячні доповіді про міжнародне становище СРСР [149, арк. 2]. Їх читали учасники Лекторського бюро, Харківського педагогічного інституту та вищого командного складу. У Будинку вчителя працювала

художня самодіяльність у складі капели, вокального та драматичного, дитячого балетного, музичного (класу фортепіано) гуртків, гуртка художнього читання та школи танців, які за пів року дали 17 концертів, обслуговуючи 6,5 тис. осіб. Концерти проводили в госпіталі, школах і площах міста. Окрім цього, проводили концерти по радіо, виступали на дитячих ранках. При Будинку діяла й бібліотека, де лише 25 % книг були україномовними. Вона організовувала виставки, присвячені пам'яті В. Леніна, до дня Червоної армії, 8 Березня, весняної посівної кампанії, вивчення промов Й. Сталіна тощо [149, арк. 4]. Будинок учителя проводив роботу з батьками школярів. Їм читалися лекції про допомогу родини в житті дитини, реалізацію «Правил для учнів», дружбу та допомогу один одному, виховання сили волі та характеру дитини. Часто на таких зустрічах батьки ставили й інші питання, учасники відходили від запланованої теми, але «це затягувалося в задушевні бесіди», потім дивилися фільми та концерти [149, арк. 5].

У Будинку вчителя проводили агітаційно-пропагандистську роботу. Він організовував відпочинок і дозвілля для педагогів та їх сімей [151, арк. 1]. Організовувалась допомога вчителям через діяльність туристично-краєзнавчого, методичного центру, кіностудію та народний університет, які тут функціонували [152, арк. 3]. Діяльність Будинків учителя спрямовувалась і на поглиблення шкільних знань, які виявлялися в лекційній діяльності через демонстрацію науково-популярних фільмів, шкільні тематичні фестивалі, літературні вечори, виставки, конкурси на знання суспільно-політичної літератури [152, арк. 2]. За свою діяльність Будинок учителя неодноразово отримував подяки та грамоти міського відділу культосвітніх закладів і виконкому міста [150, арк. 4]. Педагоги активно працювали агітаторами, брали участь у підготовці виборів у Верховну Раду СРСР, були членами дільничних виборчих комісій, а їх елементарні, життєво необхідні проблеми не були вирішені [153, арк. 22].

Задля формування та розвитку правового світогляду педагогів існував «Каталог лекцій з питань держави і права», який служив своєрідним дороговказом. Серед них були теми, присвячені діяльності В. Леніна, «Програмі КПРС про державу, право та законність», правам, обов'язкам, моралі та відповідальності громадян, охороні соціалістичної власності, ідеологічним диверсіям, державному устрою країн та міжнародного права. Шкільні бібліотеки мали надавати відповідну ідеологічну «підтримку» педагогам. Тому в них створювалися куточки, надавалась пропагандистська література. Саме бібліотеки мали сприяти вивченню документів КПРС і радянського уряду, вихованню педагогів та учнів до читання та правильних читацьких смаків. Разом з тим, здійснюючи постанову ЦК КПУ «Про стан книговидавничої справи в республіці та заходи щодо її поліпшення», видавництво «Карпати» збільшило план випуску літератури 1971 р. У ній наголошувалось на реалізації рішень XXIV з'їзду КПРС, що полягали в «...передачі досвіду в промисловості, сільському господарстві; партійного та радянського будівництва, ленінської дружби народів; пролетарського інтернаціоналізму». Очільники обкомів партії навіть випустили книги «Ленін з нами». Їх авторами демонстративно стали секретарі Закарпатського, Івано-Франківського, Чернівецького обкомів партії та «споріднених областей Чехословаччини, Угорщини, Румунії». Радянський уряд акцентував на «важливих датах і подіях», персоналіях та явищах. І не дарма обрав таких авторів до написання роботи, адже рівень національної свідомості цих регіонів залишався високим [315, с. 13–20]

Особливо звертали увагу на молодих фахівців [286]. З цією метою в регіонах були створені школи молодого вчителя, у планах роботи яких передбачені виступи керівників партійних, радянських, профспілкових органів, заслужених учителів, відмінників народної освіти, працівників відділів народної освіти та керівників шкіл. Організовані індивідуальні та групові консультації кращих педагогів району. Практикувались заняття у

школі кращих педагогів, заняття у формі екскурсій по рідному краю, місцях «бойових і трудових звершень народу» [125, арк. 35].

Окрім шкіл молодого вчителя, працювали й клуби молодого вчителя. Одним із таких був клуб «Еврика», який працював у Сахнівській середній школі Корсунь-Шевченківського району. Його метою стало розширення світогляду молодих педагогів, ознайомлення їх із досягненнями науки, техніки, літератури та мистецтва. Іншою формою роботи з молодими педагогами були наставництво та стажування. До молодих педагогів прикріплювали керівників, які допомагали їм у плануванні роботи, підготовці до уроків, лабораторних і практичних занять. Їх супроводжували фахівці-методисти та викладачі педагогічних інститутів. З метою зосередження роботи освітянина «у полі зору громадськості» проводили районні, міські, обласні огляди діяльності молодих учителів. Їх метою стало виявлення педагогів-майстрів, поширення їх досвіду, сприяння ширшому долученню до участі в суспільно-політичному житті. Цим керував оргкомітет, до складу якого входили працівники органів народної освіти, комітетів профспілки та комсомольських органів. Досвід їх роботи знайшов відбиття в естафеті-альбомі під девізом «І праця переростає у красу», присвяченому 60-річчю «Великого Жовтня». Близько 500 учителів Полтавщини були народними депутатами місцевих рад, багато педагогів-комсомольців – членами районних комітетів комсомолу». Кращих учителів нагороджували пам'ятними подарунками, грамотами та туристичними путівками [315, с. 17–20].

Метою цих заходів стало вироблення «правильного світогляду» та долучення педагогів до лав комуністичної партії. Дані про кількість партійних організацій і комуністів у загальноосвітніх школах протягом другої половини 1970-х–початку 1980-х рр. демонструє діаграма 4.2.1 (Додаток Г 5) [48, арк. 13]. Вона показує, що протягом 1976–1981 рр. кількість партійних організацій у загальноосвітніх школах зростає з 3182 до 3505, але прийнято кандидатами у члени КПРС у 1976 р. – 118 321, 1980 р. – 116 114, у 1981 р. – 114 748 осіб відповідно. Не зважаючи на зростання

кількості партійних організацій, охочих вступити до лав партії зменшувалося, що свідчить про формальне ставлення до цього з боку вчителів.

На сторінках педагогічних видань обговорювались перетворення в освітній галузі. Наприклад, газета «Правда України» друкувала «Педагогічні бесіди». Важливим напрямком залишалось морально-етичне виховання та розвиток мовлення при цьому, естетичне та військово-патріотичне виховання, охорона довкілля та еколого-доцільна діяльність дітей. Важливим було й спілкування з учнями, розв'язання різних конфліктів та вміння зберігати власний потенціал здоров'я. Публікувалася педагогічна спадщина К. Ушинського, Н. Крупської, А. Макаренка, питання про загальну освіту, питання перед з'їздами вчителів, нариси про педагогів Героїв Соціалістичної Праці [519, с. 122–123].

У реальному житті поряд із декларованими гаслами з боку представників державних органів спостерігалось неповажне ставлення до педагогів. У матеріалах Відділу шкіл ЦК КП(б)У за 1952 р. читаємо: «У селі Барилів Лопатинського району прокурор П. примусив учителів по черзі чергувати на конюшні в колгоспі імені Кірова, стежити за правильністю видачі кормів для коней – по 4 години». Міністерство освіти УРСР у кінці 1954 р. зробило спробу унормувати позаурочну діяльність педагогів, заборонивши використання вчителів у вихідні та святкові дні для роботи в школі, колективне відвідування учнями у вихідні дні кіно, театрів, виставок, проведення з ними екскурсій; використання класних керівників для збору плати за навчання, коштів на придбання підручників та зошитів. Заборонялося й проведення позакласної та позашкільної роботи напередодні вихідних днів увечері; виконання громадських доручень у навчальний час. Хоча задеклароване не виконувалося через погляди держави в цілому на суспільство, яке й жило в «демократичному» соціумі й «буква» закону залишалася на папері [525, с. 124]. Учителі мали неоднакову громадську позицію. Одна їх частина була активною й відкрито чи закрито

висловлювалась про політичні та культурні зміни, непослідовність та суперечливість дій уряду. Прикладом таких особистостей були В. Стус, О. Тихий – педагоги, правозахисники, які відкрито і послідовно демонстрували власне ставлення до невідповідності задекларованого і реального у суспільстві. Інша – пасивна – «текла за течією», виконуючи вказівки вищих органів влади та управління. Волинський обласний комітет 31 жовтня 1961 р. надіслав листа до ЦК КПУ з відміткою «Таємно», у якому зазначалося, що вчитель фізкультури села Лаврів Луцького району Волинської області, починаючи з 1959 р., листувався з керівником націоналістичної, антирадянської, так званої «Української робітничо-селянської спілки» Л. Лук'яненком, який проживав у Львівській області й був засуджений у 1961 р. Кожем'яченко Борис Семенович був ознайомлений з програмою цієї організації, у своїх листах до Лук'яненка він поділяв з ним погляди. Тому бюро Волинського обкому КПУ рішенням від 6 жовтня 1961 р. затвердило рішення бюро Луцького райкому партії про виключення його з членів КПРС [227, с. 9].

Діяльність шкіл перевірялась державними органами. Відділ науки й культури ЦК КПУ разом із Волинським обкомом КП УРСР надіслали Першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту аналіз стану навчально-виховної роботи у школах області, зокрема в Любомльській середній школі № 1. Комісія констатувала, що в ній у 1965 р. була створена група «щирих українців» під назвою «СВУ». Звинуватили директора школи, якому винесли сувору догану із занесенням до облікової картки, та секретаря партійної організації. Пропонувалось провести збори батьків на підприємствах з питання «Про роль школи, сім'ї та громадськості у вихованні дітей». Не дивно, що відділ науки й культури ЦК КПУ запропонував Міністерству народної освіти УРСР в січні 1967 р. ретельно перевірити та розглянути на колегії стан навчально-виховної роботи у Волинській області [525, с. 123–125].

Щодо реакції педагогів на події в країні, то про них ми дізнаємося з інтерв'ю Т. Герасименко. Вона зазначила, що в учительському колективі Костянтинівської середньої школи Мар'їнського району говорили про «перебудову», її гасла та заплановані зміни. До школи в кінці 1980-х років почали приходити журнали «Знамя», «Огонек» тощо, на сторінках яких писали про злочини радянської влади, друкували листи до редакцій, літературну творчість поетів і письменників... Кожен мав власну думку. Діти дослухалися до старших, дивилися на свої сім'ї. Коли стався путч у Москві, учителі слухали, переймалися, дивились, що відбувалося в колишній радянській столиці [265].

Показником для радянського учительства в західноукраїнському регіоні була належність до визвольного руху міжвоєнного, воєнного та повоєнного часу. Значна кількість населення Західної України дійсно брала участь у ньому. Усі, хто мав до цього відношення, автоматично ставали або «ворогами» або «ненадійними» й перебували довгий час під пильним наглядом репресивно-каральних органів. Є. Сверстюк писав: «Таких страхіть не знала Західна Україна, де боялися «нічної влади». Але знали інше: тут більше полювали на дітей, залучених до сітки УПА. Я пішов до школи. Та в душі нічого не змінилося». Учителів характеризували як бандерівців, спостерігали за їх рідними та знайомими, морально та фізично принижуючи й, навіть, знищуючи [631, с. 115]. Органи безпеки давало вказівки виконкомам звільнити цих осіб як таких, що «не внушали політичної довіри. У подальшому ми маємо на меті ізолювати їх з ... освіти, створивши умови для наших органів краще прослідкувати за їх діяльністю та знищення останніх з підпіллям». Тобто, учасники та прибічники націоналістичного руху не лише долучалися до розбудови освітньої справи, а й займали високі посади в органах освіти. За ними пильно стежили не тільки тому, що були ідеолого-політичними ворогами радянської влади, а й тому, що їх необхідно було ліквідувати задля усунення з педагогічної діяльності, бо впливали на молодь, адже вчителі в західноукраїнському регіоні користувалися високим

авторитетом, більшим за іншу частину колишньої УРСР. Про це писав і Є. Сверстюк: населення, і сільське в тому числі, називало педагогів «українськими панами». Батьки з повагою ставилися до вчителів і намагалися познайомитися з ними. Слова «радянський» соромилися так само як слова «Сталін», яке в хаті «не ночувало». «Ленін, Сталін, Ворошилов, щоб вас разом подушило». Це знали і батьки, і діти. Усе життя пристосовувалися до советських умов, але тих, хто вже «став їхнім», не любили [631, с. 38].

Тому вчителів звинувачували і в неякісній роботі, яка полягала у формальному підході до власної діяльності, поверховому засвоєнню учнями матеріалу, формальному функціонуванню учнівських організацій. Не дивно, що в учительських нарадах західних, Чернівецької, Закарпатської, Ізмаїльської областей УРСР брали участь кращі педагоги східних областей УРСР, які ділилися власним досвідом роботи. Вони відзначали досягнення про запровадження десятирічного навчання в місті та семирічного в селі, демонстрували досвід передових шкіл і вчителів, які досягли «високих показників у боротьбі за виконання рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Учасники відмітили велику допомогу в цьому піонерських і комсомольських організацій». Про недоліки в роботі педагогів теж відзначили. Це стало свідченням номінального функціонування тут «більшовицьких порядків» і продовження існування тої школи, яка була, але в українському варіанті [313, с. 12].

У характеристиці вчителів 5–7-х класів за «об'єктивними даними» зазначалися стаж їх роботи, освіта, успішність знань учнів, партійна належність, забезпечення предмета, дисциплінованість, громадська активність і підвищення власної кваліфікації. Характеристики могли мати й такий вигляд: «Вольська Р. М. – викладач історії, Конституції, географії. Безпартійна. Закінчила учительський інститут (заочно), історичний факультет. Учні встигають усі. Учителька не достатньо працювала над піднесенням свого ідейно-політичного рівня. Періодичну літературу читає випадково. Ухиляється від виписки газет і журналів». Ось ще один приклад:

«Февральов Ф. М. – фізрук і викладач хімії в 7 класі. Освіта середня. Стаж до 5 років. Безпартійний. Заочно вчиться в Тираспольському вчительському педагогічному інституті (заочно) на природничому факультеті. Успішність із фізкультури та хімії – 80 %. Недоліками його роботи стали недостатнє володіння українською мовою та «недостатня організація педагогічного процесу на уроці», що полягало у відсутності знань, умінь і досвіду роботи з дітьми та школі в цілому. Можна зазначити, що педагоги акцентували увагу у своїй роботі саме на навчальному процесі та успішності дітей. У зв'язку з відсутністю можливості придбати періодику, вони були дещо апатичні й не стежили або не хотіли стежити за політичними процесами, або навпаки – знали й не хотіли керуватися його положеннями у власному житті та професійній діяльності. Частина учителів здобувала освіту заочно [290], що було одним зі шляхів формування педагогічних кадрів [133, арк. 6].

Приділяли увагу викладанню деяких дисциплін, де відзначали, що вчителі «не забезпечують більшовицької партійності у викладанні основ наук, з об'єктивістських позицій висвітлюють факти й події на уроках з літератури, історії, Конституції СРСР та УРСР, географії, фізики, хімії та інших предметів». Основними причинами недоліків у роботі шкіл і вчителів вважали недостатній контроль і керівництво з боку частини відділів народної освіти, які неконкретно й несистематично керували роботою шкіл і вчителів, мало відвідували уроки та не знали справжнього стану навчально-виховної роботи у школах. Тому здійснювалися перевірки стану викладання Конституції, навчання грамоти та роботи педагогічних рад [51, арк. 2]. Наприклад, у результаті перевірки, яка проходила у школах Дніпропетровської області 1945 р., надавали характеристику вчителям та їх діяльності. З опису помітно певний партійно-ідеологічний підхід. Наприклад, «викладач історії у 81 школі глибоко вивчала твори класиків марксизму-ленінізму, уміло використовуючи їх на уроках. Заняття проводила на сучасному рівні досягнення історичної науки». Тобто, ідеологічність

прирівнювалась до науковості. І якщо це відбувалося на уроках, то він розглядався як гарний педагог [56, арк. 10–16].

Окрім цього, педагоги мали контролювати й діяльність учнів не лише на уроках. Акцентували на практичній реалізації «Правил для учнів» [226, с. 7–11]. Як зазначали документи, це перетворилось на формальність або про них забували. Згідно з доповідною запискою про перевірку стану виховної роботи Ужгородської середньої школи № 3, яка надійшла ЦК КП(б)У завідувачу відділу шкіл Овчаренку, у ній не встигали 11 % учнів. У червні 1952 р. група учнів уночі побили камінням вікна вчителю математики В. Нефедовій. Інші учні побили вікна у фізкультурному залі. Учні й палили в школі та біля неї. Пізніше вони були виключені зі школи. Часто в закладі були випадки крадіжок, хуліганства та псування майна. У цих «гріхах» звинуватили директора школи, який «замість виховної роботи захопився адміністративною й давав масові виговори учням». Дивлячись на це, директор школи Медведєв у кінці 1952–1953 н.р. був звільнений з посади. Випадок не був поодиноким, що обумовлювалось психологічною ситуацією в повоєнному суспільстві, прояви девіантної поведінки ще більше загострювались через невирішеність елементарних речей [59, арк. 28].

Паралельно з офіційними поглядами існували інші – опозиційні. Захисниками української школи стали учасники дисидентського руху. Особливо дратував Київський обком партії виступ А. Малишка, який закликав «завершувати низькопоклонство перед старшим братом», згадуючи про власну гідність. Звинувачували не лише «культ особи», а й переймалися наслідки його «діяльності» в різних сферах буття. Д. Павличко теж висловлював незадоволення та нерозуміння того, що все українське критикувалося, вважалося «другим ґатунком», «недостойним», а будь-які вияви українського вважалися неадекватними та політичною девіацією. Інтелігенція не розуміла того, як можна не говорити про українське, білоруське тощо, коли говорять і демонструють, випинають російське та закордонне. Це стосувалося випуску літератури, періодичних видань і

зведення пам'ятників. Прикладом цього став лист Тараса Франка (сина Івана Франка), надісланий у газету «Правда» 6 вересня 1956 р., де показував стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових і культурних центрах України, «невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору».

Учасники республіканської конференції з питань культури української мови рекомендували надати українській мові статус державної, створити авторитетне й представницьке Товариство захисту української мови, здійснити першочергові заходи з українізації освіти. 20 травня 1968 р. до партійних органів звернулися нащадки українських митців – лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, учителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали в розширенні сфери вжитку української мови справжній шлях до відродження України [356, с. 189–199].

О. Гончар уже пізніше звертався до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з критикою національної політики, яка відбувалася в СРСР: «йшов послідовний процес дискримінації української мови шляхом штучного скорочення кількості українських шкіл, витіснення її з дитячих садків, вищих закладів освіти, державних установ і сфери офіційної діяльності». Тому він, так само як інші, пропонував увести обов'язкове вивчення її в усіх школах з російською мовою навчання на території України. Але відповідь була негативна, оскільки переважна більшість навчалася російською, зрозуміло, що «зростав інтерес до мови міжнаціонального спілкування». У книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» розкривалися національні процеси, які відбувалися в усіх радянських республіках, спростовуючи твердження про розв'язання національного питання в СРСР, привернувши увагу до цих проблем не лише української, пострадянської (де також існували подібні проблеми), але і європейської громадськості. Нею цікавилися й педагоги

УРСР, а деякі допомагали у збиранні матеріалу. Спираючись на праці О. Бажана, наведемо приклад співпраці вчителя з м. Лебедина Сумської області Б. Ткаченка з І. Дзюбою через українського скульптора, етнографа й музейника І. Гончара. А письменник з м. Черкас В. Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети «Черкаська правда», збирав матеріали про стан викладання української мови, зменшення мережі українських шкіл, нищення пам'яток історії та культури, а завідувач редакції пропаганди Головної редакції Української Радянської Енциклопедії І. Турбай діставав для І. Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню. Схожу позицію займав Ю. Бадзьо, який учителював, а потім працював в Інституті літератури АН УРСР. Але участь в акціях протесту української інтелігенції позбавила його партійного квитка, відповідно – права отримати науковий ступінь, можливості займатися улюбленою працею. Учитель із Житомирщини Д. Мазур спробував дати об'єктивну оцінку подіям і явищам в історії України. Спілкуючись із дітьми та колегами, він негативно оцінював акт 1654 р. про «возз'єднання» України та Росії, стверджував про штучний характер голоду 1932–1933 рр., акцентував на відсутності в країні демократичних свобод, засуджував події 1968 р. в Чехословаччині, називаючи їх «інтервенцією та окупацією». Він замість розповідей дітям про «чергові завдання партії в галузі сільського господарства», провів урок про Леніна, Україну та українську мову.

Українське учительство зберігало національно-культурні цінності. Попри жорсткі заходи радянського керівництва, у 1970–першій половині 1980-х рр. Комітет держбезпеки СРСР характеризував Українську РСР однією з найбільш неблагонадійних республік. А як по-іншому можна було сказати, коли навіть у центрі великих міст колишньої УРСР незгодні стояли з транспарантами, де було написано: «Свободу діячам української культури!», «Мова – це існування нації. Боріться за законне право української мови!», «Протест проти російської окупації в Україні», а заготовані інтелігенти (В. Стус, Є. Сверстюк, Н. Світлична, І. Світличний, Н. Строката та інші)

навіть у таких умовах святкували українське Різдво [659]. Їх діти знаходилися під пильним контролем КДБ. Проте вони ходили у звичайні дитячі садочки, звичайні школи. До речі, син Є. Сверстюка навчався в одній школі з правнуком І. Франка, онуком академіка Д. Зерова, синами П. Загребельного та С. Параджанова. Одного разу до Є. Сверстюка підійшла вчителька української мови та літератури й показала твір, який написав його син. У ньому було зазначено, що він хотів бути схожим на батька. Жінка, злякавшись, заховала цей зошит. Дитина чула позитивні відгуки про людину, яка офіційно вважалася негативною. І ті неофіційні погляди мали визначальну роль [631, с. 325].

Приклад творчого підходу до праці та небайдужості до дітей дає учитель М. Фоцій з Кіровоградщини. Оскільки школа розташовувалась просто в лісі неподалік від річки, поряд з нею – колгоспні поля й сад, він проводив уроки на вулиці. Діти щодня перебували у полоні природної краси. Засобами української філології вчитель формував у дітей любов до природи, навчав їх спостерігати, перевтілюватися, бути чуттєвими, працьовитими та співучими особистостями. Учні самостійно складали загадки, прислів'я, приказки, робили переклад, редагували тексти. Часто уроки проходили у формі екскурсій. Така робота надихала учнів на творчість. Їхні вірші та прозові замальовки поповнювали шкільну збірку «Проба пера». Про потенціал сільської школи І. Зазюн писав: «Мое село – центр світу, моя сільська школа – всесвітня академія» [579, с. 63–79].

Задовго до нього Ю. Шевельов зазначив, що він не був селюком, і українськість найбільше промовляла до нього через європейськість. Та може й це не мало б остаточного, вирішального значення, якби не пізніше, уже від кінця двадцятих років почате, а в «...тридцятих доведене до гротескної трагедії переслідування українців та української культури. Коли запроваджувано пашпорти, треба було визначити для пашпорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати росіянин, і це цілком залежало від мого вільного вибору, але після недовгих

вагань я вибрав — українець...» [694]. Українське асоціювали саме з сільською місцевістю, яка й зараз залишається берегинею духовності та багатой спадщини народу. Учителі й діти долучилися до скарбів народної культури. Проводили вечорниці, грали на музичних інструментах, співали пісень, танцювали, ставили вистави з літературних вивчених творів, імпровізували. Тобто, етнографічне відродження було очевидним. Поряд із цим проводили й Масляну, Стрітєння, каталися на возах, у які запрягали коней [280].

Переважна більшість педагогів була класними керівниками, але деякі з них не приділяли належної уваги питанням формування культури поведінки, виконання правил для учнів, організації змістовної повсякденної роботи в позанавчальний час, недостатньо залучали школярів до предметних і технічних гуртків, учнівських об'єднань у школах, позашкільних та культурно-освітніх установах. У ході перевірок педагогічних колективів шкіл виявили, що вчителі підміняли органи учнівського самоврядування, не сприяли розвитку їх ініціативи та відповідальності. Під час проведення позакласної виховної роботи не встановлювались дійові контакти з учителями-предметниками, вихователями ГПД, піонервожатими та працівниками позашкільних установ. У класних керівників Донецької, Житомирської, Закарпатської, Полтавської, Миколаївської, Одеської та інших областей найслабшою ланкою залишалась організація індивідуальної роботи з важковиховуваними дітьми, профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Педагоги не знали внутрішнього світу вихованців, не вивчали умов їхнього життя, інтереси, захоплення, психологічний клімат сімей, у яких вони виховувались, недостатньо використовували виховні можливості трудових колективів підприємств, громадських організацій, комісій сприяння сім'ї і школі та культурно-освітніх установ. Ці недоліки вважались наслідком слабого контролю роботи педагогів з боку адміністрації та відділів освіти. Під час фронтальних і тематичних перевірок поверхово вивчався й аналізувався стан виховного процесу у школах, рівень вихованості учнів,

причини наявних недоліків, не вживалися дійові заходи щодо їх усунення. Слабо використовувались можливості атестації вчителів. Центральний, обласні ІУВ, рай(міськ)методкабінети недостатню увагу приділяли методичному забезпеченню, вивченню, узагальненню та розповсюдженню ППД кращих класних керівників [215, с. 14–19].

Велика частина педагогів були віддані освітянській справі [283]. Серед видатних педагогів-новаторів 1970–80-х рр. варто згадати Ш. Амонашвілі [348], А. Сайка [594], В. Сухомлинського [469, с. 9–16], В. Шаталова [с. 173–179], І. Ткаченка [469, с. 99–96], О. Захаренка [571]. Високою ефективністю відзначалась творча праця вчителів наприкінці 1980-х рр.: фізики – Ю. Бормашенка, англійської мови – Н. Гуль (СШ № 89 м. Харкова); математики – Н. Стрельченко, фізики – Л. Гінденштейна, М. Століна (СШ № 27 м. Харкова), математики – В. Розенберг, А. Суконнік (СШ № 145 м. Києва), біології – Л. Жукової, фізики – Б. Грушко (СШ № 3 м. Кривий Ріг), англійської мови – В. Підшипалової (СШ № 95 м. Кривий Ріг) та інших, які були активними й вихованці яких мали високі показники в навчанні. Учителі підтримували зв'язки зі своїми вихованцями через листування, прикладом чого були наративні матеріали Петра Якубовського, колишнього випускника Херсонської школи № 6, який звертався до своєї педагогині М. Калашникової: «Шановній Марії Семенівні від Петра Якубовського у дні боїв за Україну», – написано фіолетовим чорнилом і підпис його. Зліва направо простим олівцем: «Якубовський льотчик, Герой Радянського Союзу». Таких випускників долучали до зустрічей зі школярами, потім у листах передавали їм вітання: «С боевым приветиком «Математик фрицев» (він згадував, що погано знав предмет). Для дітей це було почесно й служило живим прикладом [156, арк. 1]. Військовий цікавився її справами: «Пишите как у Вас болит (одеський вираз, який означає: як у Вас справи, що нового, про що думаєте, за що переживаєте – авт.), работа, а основное – здоровье!» [159, арк. 6]. Педагогиню вітали з

отриманням звання заслуженого учителя УРСР. Випускники з теплотою згадували її внесок у життя колишніх учнів [160, арк. 3].

Отже, державні органи влади здійснювали контроль за «правильним світоглядом» учительства. Громадська активність обумовлювалася обставинами часу. У культурно-освітніх закладах діяли різні виставки та куточки літератури. Педагогів долучали й до діяльності педагогічних та інших товариств, де вони вивчали твори ідеологічного спрямування – біографії та твори, виступи державних діячів, слухали лекції громадянознавчого характеру. Іншим шляхом стала безпосередня власна педагогічна діяльність, яка була спрямована на вдосконалення вивченого, почутого й адресувалась своїм колегам, учням і батькам задля їх «загартування». Учителі долучались до роботи періодичних видань: вони не лише знайомились із їх матеріалами, але й обговорювали, писали до різних рубрик, які охоплювали питання навчальної діяльності, напрямків виховання та розвитку дітей. Учителі були переобтяжені різними видами роботи, безпосередньо не пов'язаними з навчальним процесом. Несприйняттям радянської влади вирізнявся західноукраїнський регіон, де до середини 1950-х рр. ще діяло українське націоналістичне підпілля. І населення пам'ятало життя за Польщі, Румунії та Угорщини. Тут з більшою повагою ставилися до вчителів, які окрім свого фахового рівня, відрізнялися й набожністю. Пізніше педагоги долучались і до опозиційної діяльності: опосередкованої (знайомились із літературними творами) та безпосередньої. Дивлячись на діяльність учителів, складали характеристики. Обов'язковими елементами були: наявність відповідної освіти, місце, стаж роботи, успішність учнів та культурно-масова робота не лише у школі, а й поза її межами. Влада намагалася через діяльність педагогів залучити якомога більше населення до своїх заходів.

4.3 Умови життя та праці освітян

Учительство розглядалося радянською владою з позиції не лише навчальної, а як виразник державної ідеології. У закладах освіти воно виконувало різні функції на уроках і поза ними, мали дати не лише знання та практичні навички зі своїх предметів, але й розвивати дитячу особистість через долучення їх до гуртків, різноманітних акцій, які в собі несли відповідне підґрунтя. За власну діяльність педагоги отримували «статус». Мотивами до цього стали ідейні заклики, матеріальне забезпечення, участь в організаціях тощо. Це гарантувалося в радянських конституціях, кожна з яких усе більше мала декларативний характер, ставала більш «демократичнішою» і «народною». При цьому не забували й про «непорушний союз робітників, селян та інтелігенції». Держава гарантувала право на працю та її оплату, обмежувала тривалість робочого тижня 41 годиною, декларувала прагнення витіснити фізичну працю розумовою тощо. У статті 45 Конституції УРСР 1978 р. було зазначено, що громадянам Української РСР відповідно до цілей комуністичного будівництва гарантувалася свобода наукової, технічної й художньої творчості. Проте вони не виходили за рамки «соцреалізму» і мали відповідне ідеологічне та формально-необхідне підґрунтя [567, с. 112].

Проте, щоби отримати винагороду за власну учительську діяльність, необхідно було дійсно віддаватися справі та дотримуватися певних процедур. Нагородами за заслуги в освітній та педагогічній діяльності радянська влада почала відмічати ще з 1920-х рр. Особам, яких відзначили, вручали посвідчення до почесного звання, грамоту та нагрудний знак. Перше окреме «Положення про почесні звання УРСР» затверджено президією Верховної Ради УРСР 26 вересня 1944 р., у якому, з-поміж інших, зустрічаємо почесне звання заслуженого вчителя школи УРСР [578, с. 9–11].

Нагрудною медаллю А. С. Макаренка, заснованою Постановою Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1964 р., нагороджувалися вчителі, вихователі,

старші піонервожати, керівники шкіл, які досягли успіхів у навчанні та вихованні молодого покоління, розвитку народної освіти, теорії та історії педагогіки, психології, удосконаленні методів навчання, за створення підручників і посібників для шкіл. Нагородження проводилося за поданням обласних виконкомів, Київського та Севастопольського міських Рад депутатів трудящих. Протягом 1960–1970-х років відбувався пошук нормативно-правового забезпечення з цього питання [566, с. 223–227].

В Указі Верховної Ради УРСР від 7 травня 1981 р. «Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР» наголошувалося, що Почесною Грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР нагороджувала Президія Верховної Ради Української РСР. Почесні звання Української РСР присвоювалися особам, які працювали у відповідній галузі не менше 10 років і мали вищу або середню спеціальну освіту. Почесне звання «Народний» могло присвоюватися не раніше як за п'ять років після присвоєння звання «Заслужений». Почесне звання «Заслужений учитель Української РСР» присвоювалося педагогам загальноосвітніх шкіл та іншим працівникам народної освіти, «Заслужений працівник народної освіти Української РСР» – вихователям загальноосвітніх шкіл, директорам і їх заступникам з навчально-виховної роботи, організаторам позакласної виховної роботи загальноосвітніх шкіл, старшим піонерським вожатим, комсомольським працівникам навчальних закладів та іншим працівникам системи народної освіти. Пропозиції про нагородження могли вносити Рада Міністрів Української РСР, міністерства, державні комітети й відомства республіки та громадські організації.

У 1982 р. постановою Президії ВР УРСР затверджені «Інструкція про порядок представлення до нагородження державними нагородами УРСР і вручення нагород». 15 листопада 1988 р. Президія ВР УРСР прийняла указ «Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР», яким припинено нагородження Почесною Грамотою Президії ВР УРСР та Грамотою Президії ВР УРСР та затверджувався «Опис нагрудного знаку, що

вручався особам, яким присвоювалися почесні звання Української РСР» і «Зразок посвідчення до почесних звань УРСР» [594].

Місцеві органи влади надавали характеристику на педагога в районний/міський відділ народної освіти, ті – в обласний, а далі – Київ. З областей надходили листи-подання до Президії Верховної Ради УРСР, у яких просили від імені обласних комітетів КПУ та виконкомів обласних Рад депутатів трудящих надати звання «Заслужений учитель школи УРСР». Претенденту надавалася характеристика. При визначенні претендента на відзнаку орієнтувалися на освітній рівень, партійну належність, володіння ідейно-політичними знаннями та особисті якості (відповідальність, чесність, принциповість, відданість справі), привертали увагу до рівня навчання дітей, взаєностосунків з учнями та громадськістю [141, арк. 8].

Подані документи затверджувалися наказом президії Верховної Ради про Нагородний лист, у якому зазначалися біографічні дані претендента, наявність чи відсутність державних нагород, домашня адреса, коротка характеристика та представлення до нагороди [141, арк. 11–12]. Показовим був пункт про нагороди, де зазначали: «За перемогу над Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни», «За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни», «XX років перемоги у Великій Вітчизняній війні», «50 років Військово-морських сил СРСР», «Відмінник народної освіти СРСР» [166, арк. 1]. Важливим було й належність до радянського підпілля – партизанського руху. Схожу процедуру необхідно було пройти задля отримання значка «Відмінник освіти СРСР» [144, арк. 13]. Учителі отримували й медалі А. С. Макаренка, за які клопотали ті ж самі органи, документи фактично були схожі. Проте тут акцент здійснювався на педагогічну майстерність та роботу з дітьми на уроках і поза ними [142, арк. 14-1].

У матеріалах, які надсилалися на нагородження, педагоги мали обов'язково написати біографію, у якій зазначалася дата, місце народження, соціальне, етнічне походження, заняття батьків: їх належність не лише до

соціальної групи, а й місце проживання, життєві обставини потрапляння туди; партійну належність чи безпартійність тощо, про що піде мова далі. Прикладом такої біографії став життєвий опис Ольги Володимирівни Воронової, педагогині початкової школи станції Роздільна Роздільнянського району Одеської області. Вона написала біографію російською. Якщо аналізувати біографію радянської людини, то вчителька народилася у «червоний день календаря». Вона вказала, що батько до й після подій 1917 р. був залізничником. Про матір нічого не писала. Батько помер 1933 р.: від голоду, хвороби чи старості, вчителька не написала. У цьому ж році вона закінчила 7 класів, тобто шкільну освіту вона отримала. Цей рік був багатий на події в житті майбутньої педагогині, оскільки вона вступила до Одеського педагогічного технікуму, де провчилася 3 роки. По його закінченні працювала вчителькою початкових класів у середній (семирічній) школі на ст. Роздільна. У віці 20 років вийшла заміж і переїхала працювати у школу до Котовська Одеської області. Інформацію про чоловіка не зазначено [139, арк. 2].

Важливим елементом кожної біографії радянського періоду майже до середини 1980-х рр. залишався період Другої світової війни. Де залишилися, чому залишилися, як себе вели на окупованій нацистами території, чим займалися, яке було найближче соціальне оточення. Наша героїня евакуювалася – це найкращий і найвдаліший варіант для неї. Бо ті, які залишилися, вважалися зрадниками та колаборантами. Де дівся чоловік: загинув, потрапив до полону, служив в органах внутрішніх справ чи безпеки? Можливо, вона не знала або таким чином само захищалася через власне «незнання». Як зазначає О. Стяжкіна, людина могла «...відмовитись від тих сторінок власного життя, які могли здаватися неправильними чи небезпечними» [652, с. 36]. У характеристиці педагогині писали, що вона досягла високих показників у роботі: протягом декількох років працювала без другорічників, була вмiлим та досвідченим педагогом, гарним вихователем, запроваджувала нові форми й методи викладання, проводила

значну роботу серед батьків, брала активну участь у громадському житті школи й міста та виконувала інші доручення. «О. В. Воронова добросовісно й по-діловому ставиться до розв'язання питань, які стосуються життя школи, користується заслуженим авторитетом серед учителів, батьків та учнів школи» [139, арк. 4].

Ще одним показником роботи педагогів була робота із дитячим колективом, долучення дітей до культурно-масової роботи [277]. Наприклад, Тамара Швецова з Вінниччини з класом здійснила туристичні походи за маршрутом Жмеринка – Северинівка – Чернятин, відвідали й обласний центр. На Жовтневі свята їздили до Києва, де знайомилися з історичними місцями, побували в музеях В. Леніна, Т. Шевченка, в історичному, у музеях українського та російського мистецтв, в оперному театрі, у цирку, стерео та панорамному кінотеатрах. Під час зимових канікул учні неодноразово здійснили лижні прогулянки, усі разом каталися на ковзанах на катку. Щотижня у класі виходила сатирична газета «Їжачок» [60, арк. 12].

Учителі мали перед собою ставити завдання виховати «стійких будівників комуністичного суспільства, упевнених у перемозі ідей комуністичного суспільства, комуністичної партії». Педагогиня проводила з учнями вечори, КВК, диспути, конкурси на виготовлення наочних посібників, ремонт інвентарю школи. Окрім цього, провела заходи: «Якщо тобі комсомолец ім'я», «У житті завжди є місце подвигу», «Бережи честь змолоду». Проходили й вечори: «Шекспір і його значення у світовій літературі», «Шевченко – поет-демократ», «Верді – видатний композитор Італії». Клас співпрацював із приладобудівним заводом, підготувавши усний журнал «Хочу все знати». Зі школярами класна керівниця проводила бесіди про «шляхи розвитку радянської пісні, державу в період комунізму», реалізм та абстракціонізм у мистецтві, практикувала обговорення творів мистецтва, прослуховування музичних творів різних композиторів та перегляд кінофільмів: «Російське чудо», «Оптимістична трагедія», «Ім'я революції»,

«Живі та мертві». Проводилися спільні екскурсії, маївки та походи. Успішність дітей теж була непоганою [60, арк. 20–21].

Учителі постійно мали збагачувати власний досвід, багато читати періодичної педагогічної та науково-популярної літератури [60, арк. 81]. Вони цікавилася не лише досягненнями науки, але й технічного прогресу у розвитку промисловості і сільського господарства [273]. Прикладом цього стала діяльність Тетяни Григорівни Гилик з Вінниччини, яка разом з учнями, вивчаючи хімію, відвідувала Вінницьку станцію кисню, Вінницький масложиркомбінат, Журавлівський цегляний завод, Кирнасівський цукровий завод, аптеку тощо. Потенціал екскурсій використовувала не лише для знайомства з процесами та унаочнення матеріалу, а й у глибшому їх розумінні та використанні в майбутньому [60, арк. 87–88]. Важливим було виконання практичних та лабораторних робіт, які проходили індивідуально задля більшої самостійності. Оцінюючи знання учнів у кінці уроку, вона коментувала кожну оцінку, брала до уваги активність дітей на уроках, наведення прикладів, виконання самостійних робіт і задач. Контрольні роботи за кожною темою складали 10 – 15 хвилин [60, арк. 89–91]. Щодо роботи з учнями, які не встигали, то перед уроками учителька перевіряла у них домашнє завдання, даючи їх заздалегідь індивідуально. Іноді на літо давала завдання, у червні займалася з ними й вони склали іспити, а з наступного навчального року уже встигали. Приділяла увагу й вихованню на своїх уроках, зокрема атеїстичному, «відкидаючи та розбиваючи релігійні догми», формуючи «діалектико-матеріалістичний світогляд». Акцентувала увагу на багатстві країни [60, арк. 92].

Юлія Миколаївна Черненко працювала вчителем Херсонської середньої школи № 7, була народним учителем УРСР, входила до складу Комітету радянських жінок [165, арк. 1]. Основним напрямком її діяльності стало долучення дітей до природоохоронної діяльності та любов до природи. Учитель приділяла увагу ролі, у тому числі й негативну, людини на довкілля. На основі зібраного матеріалу вони виготовляли альбоми, добирали або

власноруч створювали ілюстрації, колекції, стенди, виготовляли маски птахів, добирали художню літературу для декламування та співів, створення питань для вікторин про птахів. Результатом їх спільної діяльності також стала виставка, де діти презентували вироби з дерева та іншого матеріалу [160, арк. 2]. Педагоги по-різному спілкувалися з учнями. Любов Федорівна Бобровська з Житомирщини задля привернення уваги дітей до матеріалу [85, арк. 4], концентрації їх на ньому, розвитку уяви та творчості, акцентувала увагу на важливості повторення матеріалу [85, арк. 13].

Найкращі вчителі презентували власний досвід і перед педагогічною громадськістю: на нарадах, з'їздах, семінарах тощо [1, арк. 25]. Зокрема, похвальними грамотами в 1956 р. Кримського облВНО були відзначені доповіді 51 учителя, 17 з яких рекомендовані до участі в республіканських педагогічних читаннях. Не шкодували нагород для вчителів. Лише за період між XVIII і XIX з'їздами КП УРСР 1 105 учителів УРСР отримали звання «Заслуженого вчителя школи УРСР», 1 666 осіб нагороджені орденом Леніна, 1 643 – орденом Трудового Червоного прапора, 2 721 – орденом «Знак пошани», 12 612 – медалями СРСР, 238 – Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, 11 049 – значком «Відмінника народної освіти» та 11 389 – грамотами Міністерства освіти УРСР. Це «пряник» для рядового учительства [525, с. 123]. Наприклад, на 1 січня 1970 р. до Міністерства освіти подали кандидатури 109 педагогів Харківської області на присвоєння звання «Заслужений вчитель школи УРСР». Якщо проаналізувати їх склад, то більшість були українцями / українками, росіянами, євреями та ін.; жінками; членами КПРС, менше безпартійними [144, арк. 1].

Педагоги, які займались практичною розробкою та впровадженням навчальних програм в освітній процес, отримували певні відзнаки за власну діяльність. Наприклад, у 1972 р. вчителів, які здійснювали експериментальну перевірку нових програм і підручників для 6–7-х класів, нагородили значками «Відмінник освіти», Грамотами Міністерства освіти УРСР,

Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти вищої школи та наукових установ», грошовими преміями в розмірі 80 крб кожна [146, арк. 34]. За роки десятої п'ятирічки 2 учителів УРСР отримали почесні звання Народного вчителя СРСР, 7 – звання Героя Соціалістичної Праці, 615 – почесне звання Заслуженого вчителя Української РСР. 3 528 працівників освіти УРСР нагороджені орденами й медалями СРСР, 30 372 – Грамотою Міністерства освіти УРСР та Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ. Освітняни нагороджені й медалями «Ветеран праці», знаками «Переможець соцзмагання», «Ударник десятої п'ятирічки», 16 314 – значком «Відмінник народної освіти», 1 659 – Почесною Грамотою Міністерства освіти СРСР і ЦК профспілки працівників освіти, вищої школи й наукових установ, 952 – значком «Відмінник освіти СРСР», 714 – медаллю А. С. Макаренка, 117 – Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, 14 – медаллю ім. Н. К. Крупської [306, с. . 8–11].

В областях і районах функціонували школи передового педагогічного досвіду. Вони були створені за ініціативи педагогів з метою передачі знань, досвіду, майстерності молодому поколінню, допомогти йому стати майстром педагогічної праці. Школа передового педагогічного досвіду була складовою методичного об'єднання вчителів, її більш мобільною та оперативною групою. Недоліками роботи стала відсутність необхідної літератури із запровадження ППД, відсутність бібліотек, системи щодо поповнення матеріалу; діяльність педагога після узагальнення його досвіду; не завжди підсумовувалась та аналізувалась робота з цього питання, не виділялися кошти на придбання паперу, неможливо взагалі було придбати канцелярію задля випуску бюлетенів тощо [88, арк. 6–8].

Педагогів вітали з нагородами та святами. Документ про присвоєння звання «Заслуженого учителя школи УРСР» був темно червоного кольору на цупкому папері, листівка-диплом формату А-4. Вона ліворуч містила герб УРСР, праворуч надпис: «Заслуженому Вчителю Школи Української РСР».

Посередині: «Товариш, Калашникова Маріє Семенівно! За Вашу видатну діяльність в області розвитку народної освіти, Президія Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки своїм указом від 6.V.1958 р. присвоїла Вам Звання Заслуженого Учителя Школи Української РСР» [161, арк. 6]. Внизу ліворуч стояла гербова печатка, написано на ній російською та українською мовами по колу, нижче – «Президія Верховної Ради УРСР», теж російською та українською [163, арк. 6]. Праворуч унизу – підписи Голови Президії ВР УРСР та його секретаря [159, арк. 6].

Привітання та листівки надсилали батьки, колеги та колишні випускники [163, арк. 1]. Інформацію про надання звання педагогам розміщували в офіційних газетах і журналах [84, арк. 1]. Наприклад, в одеській газеті «Знамя комунізму» від 8 жовтня 1963 р. був надрукований Указ Президії Верховної Ради УРСР від 3 жовтня 1963 р., згідно з яким надано почесне звання заслуженого вчителя школи Української РСР Олені Микитівні Пановій, яка працювала в середній школі № 50. У цій же газеті – Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про присвоєння звання Героя Соціалістичної праці вчителям, які найбільше відміtilись» від 27 червня 1978 р. за підписом Голови Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва та Секретаря Президіуму Верховної Ради СРСР М. Георгадзе [609, с. 111].

Щоб показати турботу партії та важливість учительської праці в цілому в країні, таких педагогів запрошували на з'їзди партії. Програму концерту вели диктори Центрального телебачення та Всесоюзного радіо Д. Григор'єва та Є. Суслов [163, арк. 26]. Учителів використовували як вихователів цінностей «будівника комунізму» через ідеологічну проробку, «радянське визнання педагогічної діяльності» та досвіду. В УРСР було чимало дійсно талановитих педагогів та особистостей, відданих власній праці, які долучали дітей до культури знань [513, с. 70–77].

У повоєнний період проблема із забезпеченням існувала в усіх куточках республіки. Оскільки бракувало житлового фонду, то часто на один будинок, квартиру, кімнату було по декілька претендентів, тому траплялися випадки

виселення педагогів із квартир і будинків. Вони зверталися з клопотаннями розв'язати це питання. Тоді органи влади мали дивитись на соціальні категорії та заслуги можливих претендентів. Педагоги, які прибували за рознарядкою, мали забезпечуватись житлом та іншими побутовими умовами. У перші повоєнні роки перебудовано, капітально відремонтовано, закріплено за сільськими школами 4 203 житлових будинки, у тому числі в західних областях: Ізмаїльській, Чернівецькій та Закарпатській – 2 821 будинок (або 53 % трирічного плану, встановленого для цих областей). У Ворошиловградській, Київській, Кіровоградській, Харківській будівництво відбувалося самоплинно, без систематичної дієвої допомоги з боку виконкомів обласних і районних Рад депутатів трудящих. У 1948–1949 рр. у Харківській області замість 214 будинків звели 20, у Київській – 28, у Кіровоградській – із 202 побудували 5 і ще 7 будувалися. У Ворошиловградській області зовсім не велися роботи. У документах зазначалося, що така ситуація обумовлена «бездієвістю колгоспів» (які у цей період переживали наслідки голоду), невиконаннями вказівок вищих органів. Кожен об'єкт мав бути забезпечений земельною площею, лісоматеріалом, місцевим будматеріалом, коштами із сум самообкладання, транспортом та робочою силою; а все це опиралось у фінансування [1, арк. 35–37].

Місцеві органи влади губились у допомозі населенню, не встигали її надавати або не мали змоги. Разом з тим вони надсилали клопотання, листи, скарги, телеграми вищим органам з проханням допомоги у розв'язанні різноманітних питань. Часто листи від учителів протягом довгого часу залежувалися без розгляду; терміни, визначені на розв'язання справ, систематично порушувалися; допускалося неприпустиме зволікання з відповідями скаржникам, редакціям газет, ЦК КП(б)У, Управлінню справами Ради Міністрів УРСР. Учителям, які не мали даху над головою, пропонували зайняти кімнати в різних будівлях, непристосованих для життя. Педагоги жили й у шкільних приміщеннях, лабораторіях тощо. Квартплатня для них складала близько 200 крб. Деякі відмовлялись, деякі брали з собою

квартирантів, щоб менше платити. Паливом учителі були забезпечені незадовільно. Для шкіл колгоспи могли виділяти солому, проте «половину з того, що привозять, розкрадали» [518, с. 66–70].

Протягом усього періоду, що вивчається, молодим фахівцям надавали житло [268]. Яким воно було, дізнаємося з інтерв'ю колишньої педагогині Герасименко Таїсії Яківни (1956 року народження, мешкає в с. Костянтинівці Мар'їнського району Донецької області) [265]. Вона повідомила, що у 1978 р. чоловіка по закінченні історичного факультету Донецького державного університету відрядили працювати в село Костянтинівку Мар'їнського району, яке знаходиться між Мар'їнкою та Вугледаром. З донькою та невеликим крамом, який подарували на весілля та придбали, переїхали й живуть там уже понад сорок років. Дали житло [257] (Додаток Д 8). Це був колишній клуб, який з часом переформатували в будинок на двох господарів. Сусідкою була вчитель хімії Тетяна Микитівна Яцюк з Полтавщини, яка жила сама. У помешканні не було зручностей і комфорту. Він побудований із червоної цегли, мав пічне опалення. Веранда була темною та сирою, поруч – комірчина. Далі йшли двері в кімнати. Вітальня й кухня були однією кімнатою. Стеля була високою, тому будинок особливо не був теплим. Поруч із цією кімнатою – маленька, де стояв холодильник та вішалка. З вітальні-кухні йшла зала, на стіні висів багряний з візерунками килим. Між двома вікнами стояв чорно-білий телевізор. Напроти – груба від пічки, яка виходила в останню кімнату – спальню. Двір був невеликим. Вирощували птицю. На городі особливо великого врожаю не збирали: ґрунт не удобрений, не було води. Її носили від сусіднього будинку. Пізніше сім'я переїхала у власний будинок [265]. Педагоги приїздили з різних куточків УРСР: Чернігівської [276], Запорізької [283], Хмельницької [285], Харківської та інших областей [281].

У другій половині 1980-х рр. забезпечення випускників інститутів по приїзду на місце своєї роботи було таким. Усього приїхало в 1986–1987 н.р. 12 584 фахівці, які закінчили педагогічні інститути. Не були забезпечені

житлом 1,2 % тих, хто його потребував. Із 11 337 фахівців, які прибули в загальноосвітні школи, незабезпеченість житлом склала 1,1 % від тих, хто його потребував. Щодо випускників педагогічних університетів, то таких приїхало 5 303 осіб до місця роботи, із яких 87 % – до загальноосвітніх шкіл. З них не були забезпечені житлом 11 %. Очевидним є гірше забезпечення фахівців університетів [38, арк. 32].

Житловий фонд молодих фахівців 1986–1987 н.р. демонструє таблиця 4.3.1 (Додаток Б 15) [38, арк. 26]. Згідно з нею, 8 489 випускників педагогічних інститутів були забезпечені житловою площею, з яких 78 % – у сільській місцевості. З них 41 % – у державному загальному фонді та фонді ЖБК, 46 – в індивідуальному житловому фонді, із яких – у сільській місцевості 96 % цієї категорії, 19 – у гуртожитку, із яких – 13 у сільській місцевості (або 68 % цієї категорії). 100 осіб не були забезпечені житловою площею, із яких 94 – у сільській місцевості (або 94 %), у відсотках до числа тих, хто потребував житло – 1,4, із яких 1,2 – у сільській місцевості (або 90 % від цього показника). Майже 70 % випускників університетів були забезпечені житловою площею в сільській місцевості. З них 35 % у державному загальному фонді та фонді ЖБК, із яких – 30 у сільській місцевості (або 86 % цього показника), 52 – в індивідуальному житловому фонді, із яких 75 % у сільській місцевості, 31 – у гуртожитку, із яких у сільській місцевості 42 % цієї категорії. Не були забезпечені житловою площею в сільській місцевості 13,8 % тих, хто потребував житло. У селах молоді педагоги забезпечувалися будинками або частинами будинків, рідше – гуртожитками, у місті – гуртожитками частіше. Тобто, держава забезпечувала сільські школи відповідними фахівцями, оскільки вони залишалися осередком збереження української, грецької та інших культур, поступово наступаючи на них. Водночас необхідно було подолати розрив між якістю надання освіти в міській та сільській місцевостях. В освітніх закладах у 1990-91 н.р. працювало понад 840 тис. педагогічних, інженерно-педагогічних працівників, у т.ч. у школах – 540 тис. відповідно. Щорічно на

роботу до них направлялись в середньому 32 тис. молодих фахівців. На квартирному обліку перебувало 58,4 тис. (6,9 %) педагогічних працівників, серед яких в орендованих квартирах жили 38,4 % осіб, які працювали у школах. У 1990 р. педагогічні працівники отримали 9,1 тис. квартир, з них коштом місцевих Рад – 2,8 тис., радгоспів та колгоспів – 2,1, кооперативного будівництва – 1,8 та державних капіталовкладень – 0,5 тис. квартир відповідно. Власні будинки побудували 1 320 сімей педагогів. У попередньому році отримали квартири 6 тис. (20,3 %) молодих фахівців, виділили місця в гуртожитках – 2,4 тис. (8 %), жили разом з батьками 17,7 (59,8 %), понад 3,5 тис. (11,7 %) були змушені орендувати житло. Краще вирішувалося це питання в Івано-Франківській, Сумській, Волинській, Кіровоградській областях. Місцеві органи послабили увагу, тому не дивно, що збільшилась кількість тих, хто орендував житло – на 1,2 тис. осіб (у Львівській – збільшилось на 885 осіб, Луганській – 475, Кримській – 439 і Запорізькій – 325 відповідно)». Тобто, протягом зазначеного періоду вчителі шкіл забезпечувалися житлом, але не завжди воно було комфортне та його площа не задовольняла потреби педагогів [35, арк. 123–124].

Норми житлової площі для сільських учителів складали 9 м² на кожного члена сім'ї. Нагальним залишалось питання будівництва житла, частина з якого здійснювалася через самообкладання [154, арк. 1]. Місцеві органи влади мали надавати обкомам комітетів профспілок працівників освіти, вищої школи та наукових установ, а ті – Центральному комітету профспілки відповідну інформацію [153, арк. 9]. Житло їм не будували коштом місцевого бюджету, навіть не планували. Ремонт учительських будинків здійснювався одночасно з ремонтом шкіл. Зважаючи на таку ситуацію, пропонували будувати більше квартир та будинків педагогам із дотриманням санітарно-гігієнічних і житлових норм, виділяти матеріал для індивідуального будівництва, збільшити норми палива для житла, виділяти вчителям сільськогосподарські угіддя задля ведення господарства, приділяти увагу вчителям-пенсіонерам, розв'язавши питання комунальних послуг [154,

арк. 3–4]. Але будинки вчителів не були забезпечені необхідною нормою палива [153, арк. 4]. «Усі педагоги доплачували велику суму грошей за електричне освітлення. Учителі просили “позички”». Тому місцеві профспілкові комітети зверталися до обласного комітету з проханням розв’язати це питання. Квартири, кімнати та будинки вчителі опалювали паливом, яке давало колгоспи, але «...воно вже закінчилося. Тому вже зараз деякі вчителі палива майже не мають, як і щороку». Тобто, така картина не була винятком, скоріше – правилом. Не дивно, що вчителі змінювали місце не лише роботи, у тому числі переходили й на непедагогічну роботу, а й проживання [154, арк. 7–9].

Не менш гостро постала проблема харчового забезпечення та забезпечення промисловими товарами, особливо у перше повоєнне десятиліття. Зокрема, учитель Клебанської середньої школи Тульчинського району Вінницької області Дорофій Трохимович Ходак писав, що до листопада 1945 р. педагоги одержали по 9 кг борошна на одного основного працівника та по 5 кг на утриманця. З листопада 1945 р. по лютий 1946 р. – по 8 і 1 кг відповідно, а у лютому – 2 кг на утриманця. «А чотири місяці взагалі не отримували стірочного мила». В іншому листі зазначалось, що вчитель отримував на день 150 г хліба замість 200 [525, с. 28]. Їм та їхнім дітям не вистачало хліба, малі ходили роздягнені, босі, учителі – в обмотаних ганчір’ях на роботу, напівроздягнені, випрошували продукти в колег. Міняли хліб за одяг. Як зазначає І. Якименко, у низці районів і областей УРСР учителі нерегулярно отримували норму (600 г на працівника і 300 г на утриманця) хліба. Траплялося багато фактів зменшення хлібної норми навіть до 180 г або заміна печеного хліба на борошно. За вказівкою Наркомторгівлі, сільські вчителі мали отримувати згідно з нормою цукор, жири, овочі, гас, сіль, мило, але і ці вказівки більшість районів не виконувала [513, с. 72–75]. Колгоспи надавали допомогу педагогам фруктами та овочами. «...Торговельні організації дуже погано забезпечували товарами першої необхідності (хлібом, цукром, макаронними виробами) і особливо це

стосувалося віддалених сіл від райцентру» [154, арк. 3]. Не дивно, що вчителі мали індивідуальні городи по 0,3 га (замість 0,15 га, компенсували нестачу продуктів власними господарствами). Більшість із них, окрім цього, мали птицю, худобу, свиней. Повільно, а в деяких районах зовсім не виділяли земельних ділянок під індивідуальні городи, не надавалися випаси для худоби [154, арк. 32].

У залежності від рівня освіти, педагогічного стажу, категорії та місця роботи визначалась заробітна платня та пенсії. Необхідно зазначити, що система нарахування заробітної плати була встановлена ще у 1920–1930-ті рр. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про затвердження роз'яснень ВЦРПС «Про Порядок примінення Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. в частині призначення пенсій учителям за вислугу років» від 18 червня 1949 р. Вона називала категорії педагогів, стаж, навантаження, які впливали на їх пенсійне забезпечення за відпрацьований період. Виплати призначалися вчителям, директорам (завідувачам), завідувачам навчальної частини початкових, семирічних, середніх шкіл (незалежно від підпорядкованості), середніх, музичних і художніх шкіл-десятирічок системи Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР, спеціальних середніх шкіл військово-повітряних сил системи Міністерства народної освіти за наявності у них 25-річного стажу педагогічної роботи. Зміни почалися з 1 лютого 1948 р. Наступна таблиця демонструє, як відбувалося пенсійне забезпечення вчителів УРСР в кінці 1940–початку 1950-х рр. [513, с. 72–75].

Як показує таблиця 4.3.2 (Додаток Б 16), вчителі початкових шкіл отримували найменшу зарплатню, у порівнянні зі своїми колегами, які викладали у старших класах. Різниця складала близько 120–170 крб у залежності від розряду та предметів викладання. Проміжні позиції між ними займали вчителі малювання, музики, співів, креслення та трудового навчання. Якщо порівнювати зарплатню педагогів сільських та міських і селищних шкіл, то вона коливалася від 20 до 70 крб. Не дивлячись на освіту,

ті педагоги, які мали I і II розряд і стаж 25 і більше років, отримували однакові гроші – і в сільських, і міських закладах. Учителі початкових шкіл і 1–4-х класів 7-річних і середніх шкіл, котрі мали загальну середню освіту та стаж понад 15 років, прирівнювалися до першого розряду. Зарплатня не забезпечувала елементарних потреб учителів, а сільські іноді не отримували й цієї. «Дуже обидно і тяжко старику-учителю тягати на собі дрова. Потрібно і до уроків приготуватись, і почитати книги, журнали, але час витрачається дарма. Не турбуються про постачання дровами та продуктами харчування». Такі факти були непоодинокі. Про них не писала преса, не згадували на нарадах [525, с. 87].

Окремо вводились ставки для завідувачів, директорів, завідувачів навчальної частини шкіл, що демонструє таблиця 4.3.3 (Додаток Б 17) [513, с. 74–76]. Зарплатня залежала від наповнюваності шкіл, стажу педагогів. Звісно, чим більше дітей, тим більше навантаження та винагорода за працю. Різниця у школах з числом учнів до 80 і понад 1 тис. осіб складала близько 500 крб. Враховувалася категорія педагогічного працівника: завідувача школи в міській та сільській місцевості, директора, завідувача навчальної частини, початкової та семирічної школи з вищою та без освіти. Щодо стажу, то різниця в сільських закладах учителів, які мали до 5 років і після 25, складала близько 120 крб, у міських та селищних школах різниця сягала понад 1 тис. крб. Тобто, розрив у зарплатні та забезпеченні педагогів міських і сільських закладів був значним. Показниками при цьому виступали не лише освітня підготовка, стаж, місце знаходження школи, а й кількість дітей у них, що забезпечувало навантаження на учителів [513, с. 72–77]. Зарплатня учителів сільських шкіл складала у 1970 р. – 105 крб., 1975 р. – 121,7, 1980 – 130 крб. відповідно, у 1985 р. – 142,7 крб. Вона була нижчою за зарплатню фахівців культурної галузі. Частка жінок-учителів зростала, проте «замовлення» на чоловіків-педагогів теж [266]. За віковими показниками в сільській місцевості переважали старші вчителі, але динаміка до омолодження педагогічних колективів була очевидною [445, с. 71].

Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про підвищення заробітної плати вчителів та інших працівників народної освіти» 1984 р. передбачалося запровадити нові підвищені ставки заробітної плати та посадові оклади для вчителів, викладачів, вихователів, керівників, інших педагогічних кадрів і навчально-допоміжного персоналу. Зарплатню планували підвищити майже на 35 %, але її практична реалізація мала здійснюватися поступово. Тепер ставки зарплатні вчителям підготовчих і 1–3-х класів виплачували за 20 год. викладацької роботи на тиждень, а не 24, як це було раніше. Цій категорії встановлена доплата за класне керівництво – 20 крб і за перевірку зошитів – 15 крб щомісяця. З першого вересня 1973 р. учителям 4–10 (11)-х класів загальноосвітніх шкіл, які працювали за навчальним планом, розрахованим на 28 тижнів у навчальному році, встановлено доплату за класне керівництво в розмірі 30 крб щомісяця. Учитель міг керувати лише одним класом. Педагогам 4–10 (11)-х класів загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів усіх типів і найменувань встановлені доплати: за перевірку письмових робіт з російської, рідної мови та літератури – у розмірі 20 крб, математики – 15 крб, іноземної мови – 10 крб щомісяця; за завідування навчально-дослідними ділянками від 15 до 35 крб на місяць; учителям трудового навчання за виконання обов'язків майстра навчальних майстерень у школах, школах-інтернатах з кількістю класів (класів-комплектів) від 10 і більше – від 15 до 50 крб відповідно [623, с. 71].

Відбувалися зміни в педагогічних посадах. У Міністерстві освіти СРСР та Міністерстві фінансів СРСР розглядали питання про введення з 1 вересня 1986 р. посади організатора позакласної та позашкільної виховної роботи в усіх середніх загальноосвітніх школах. Посаду включили в затверджений постановою Ради Міністрів СРСР «Перелік установ, організацій і посад, робота на яких дає право на пенсію за вислугу років» від 17 грудня 1959 р. Планували збільшити асигнування на оплату праці керівників гуртків і запровадити її в таких розмірах: у школах з числом класів від 5 до 10 – 0,5 ставки вчителя, від 10 до 20 – 1 ставка, 20 і більше – 1,5 ставки.

Установили наповнюваність груп продовженого дня 30 осіб, а в малокомплектних школах – 20 відповідно [35, арк. 71]. До органів освіти, Верховної Ради, Кабінету Міністрів надходили звернення від педагогічних колективів, профспілкових організацій педагогічних працівників з вимогою забезпечити з 1991 р. перерахування з коефіцієнтом 2,31 доплати за перевірку зошитів, класне керівництво, почесні звання, підвищити зарплатню за роботу в установах зі шкідливими, несприятливими умовами праці тощо [35, арк. 72].

Учителі не були вибагливими до життя через свою вихованість і вихолощення. Підтвердженням цього стало й інтерв'ю вихідців із сім'ї сільської інтелігенції, мати яких (Герасименко Євгенія Власівна, 1932 р. народження) закінчила Мар'їнське педагогічне училище (здобувши кваліфікацію вчительки початкових класів), Сталінський педагогічний університет (нині Донецький національний університет імені Василя Стуса у м. Вінниці), здобувши фах учителя української мови та літератури, на початку 1950-х рр. працювала в Ганнівській семирічній школі Мар'їнського району, що на Донеччині. Герасименко Валерій Васильович (її молодший син) відзначив, що в перші повоєнні роки після Другої світової війни жили бідно, виживали, і ніхто не моднічав. Одяг був скромним. Його мати носила сукні або спідниці, кофти з комірцями. «На ноги, мабуть, одягали чулки, або темні чи коричневі колготи та тряпчані тапки». Волосся було підібране – чоло відкрите. Дівчата ходили скромно. Водночас вони показували власну красу. Зачіски в усіх були майже однаковими – підібране волосся, а позаду – розпущене або зібране у гульку, хвіст чи косу. Сукні (у старшокласниць, а пізніше й у студенток педагогічного училища) були з великими, але строгими (гострими) комірцями, посередині яких були великі гудзики, банти, рідше – брошки. Бувши вже випускницею училища, вона зі своїми одногрупницями намагалася виглядати дещо старше за свого віку. Носили сукні нижче коліна, рукава – «ліхтариком» (що робило їх дещо ширшими); під пояс – тонкий, який зав'язували назад. Дівчата на лівій руці носили годинники – майже

однакові. Сукні або однотонні, або у квіти, лінійку; могли бути прикрашені чимось. Молоді вчительки на ноги одягали світлі шкарпетки – приспущені, щоб здавалися короткими [257] (Додаток Д 9). Взували темні туфлі – типу балеток. Обличчя були відкриті. Мабуть, косметикою не користувалися або мало користувалися [263].

Герасименко Олександр Васильович (старший брат попереднього інтерв'юера), казав, що будинки у кращому випадку обносили дерев'яною загостреною загорожею або з гілок дерев робили її, обрізали рівно. Фактично, доріг не було, а лише – ґрунтівка. Коли була суха погода – то нічого, може пиляка, але коли дощило, то і жінки, і чоловіки взували чоботи. Чоловіки заправляли в чоботи штани. Останні були широкими, як у козаків. На сорочку одягали піджаки (вони були довгими), які застібали на великі гудзики [264].

На той час вартість зимового пальта (42–44 розмірів) складала 85,9 крб, демісезонного – 72 крб, бавовняної сукні (44–48 розмірів) близько 20 крб, учнівської форми для дівчат (44–48 розмірів) – 33 крб, однієї пари теплового взуття для дівчаток (35–38 розмірів) – 40–45 крб. У магазинах були відсутні святкові сукні, костюми, спортивний інвентар, жіноча білизна для дівчат-підлітків [24, арк. 6]. Колишній Міністр народної освіти УРСР І. Зязюн про життя педагогів зазначав, що їх сім'ї жили або в напівбідному стані, або в середньому стані. Лише вісім відсотків були задоволені власним матеріальним станом. «Він бив на сполох. Та його... не чули» [579, с. 63–79].

У 1960–1970-х рр. учителі сільської місцевості мали змогу будувати власне житло, яке було зі шлакоблока. Один шлакоблок коштував 0,3 крб. Водяне опалення з'явилося пізніше. Педагоги на власну зарплатню могли придбати одяг, взуття, харчі, які, в основному, купували в магазинах або сільськогосподарських ринках (Додаток Д 10) [251]. У більшості були велосипеди, мопеди, у деяких мотоцикли, машин було мало: 5–10 на все село. З побутової техніки: холодильники («ВЗХ» – Васильківського заводу

холодильників, який відкрився у 1954 р.), чорно-білі телевізори, пральні машини, радіо, транзистори, пізніше – магнітофони [264].

У сім'ях солодощі були рідко: вживали цукерки «Шкільні», льодяники, згущене молоко, згущене какао, рідше – шоколадні. Молоко купували у пляшках по пів літри. На початку 1980-х рр. пенсія вчителя сягала 132 крб, яка складалася зі 120 крб (максимальної) і вони отримували ще 10 % доплати за 25 років роботи на одному місці (Додаток Д 11) [255]. Для порівняння: зарплата шахтаря складала близько 180 крб. Тобто, соціальний та матеріальний статус педагога перебував на достатньому рівні, показником чого була наявність побутової техніки, модні речі тощо [261].

Задля ідеологічної проробки вчителів та моральної підтримки, візуального показу того, що держава про них турбувалася, галузеве Міністерство пропонувало організувати екскурсії для педагогів, директорів та завідувачів шкіл по УРСР і СРСР (Додаток Д 12) [256], провести науково-практичні конференції, лекції, різні культурно-масові та спортивно-оздоровчі заходи [154, арк. 12–17]. Дітей педагогів відправляли в будинки відпочинку, піонерські табори, на курортне лікування, оздоровлення в пансіонатах, на екскурсії в Крим, до Києва, Москви, Ленінграду, Одеси, Севастополя, Запоріжжя та інші міста [95, арк. 133]. Учителі незадовільно забезпечувалися методичною та загальнопедагогічною літературою, особливо в сільській місцевості. «Видавництво «Радянська школа» незадовільно організовує роботу з популяризації своїх видань серед педагогічної громадськості». Інструктивно-методична література рідко доходила до сільських шкіл. Органи зв'язку «Союзпечать» здійснювали прийом передплати на періодичні видання на друге півріччя 1956 р. Міністерство освіти УРСР просило завідувачів міськ(рай) ВНО та директорів шкіл УРСР допомогти у справі передплати серед учнів та педагогів. Наголошували на долученні класних керівників, громадських розповсюджувачів преси для популяризації та розповсюдження газет і журналів. Особливу увагу звертали на

розповсюдження газети «Радянська освіта» і журналів «Радянська школа», «Українська мова в школі», «Література в школі» [234, с. 11].

Щодо вільного часу та ігор, то захоплювались читанням, спілкуванням, виїздами на природу, етнографією. Любили грати в лото, доміно, шашки, грали в різні ігри з картами, придумували фокуси, дивилися телевізор. Тенденції моди торкалися й учителів, але у них не було можливостей купувати що хотілося, тому шили [49, арк. 8]. Кращими були побутові умови міських інтелігентів. Серед найпоширеніших способів проведення дозвілля людей розумової праці було спілкування, влаштування інтелектуальних вечорів у приватних помешканнях, прогулянки на природі, а влітку – поїздки на відпочинок. Про своє життя педагоги ділилися на шпальтах періодичної преси. «Соціальний статус і престиж учителя» – під такою назвою у № 5 журналу за 1989 р. було надруковано статтю О. Нікітенка, яка торкнулася проблем стимулювання праці вчителя. У ній зазначалося про існування болючих проблем у шкільній освіті. Це залежало й від становища, у якому перебував педагог, знань, професійних умінь, навичок та фізичного стану й настрою. Гуманні принципи соціалізму, проголошені щодо вчителя, його високого становища в суспільстві, багато в чому залишились абстракцією. Невисока заробітна плата, незабезпеченість житлом, низький рівень медичного обслуговування, а головне – часто-густо неповажливе ставлення до праці педагога. Діяльність учителів О. Тихий описував як перевірку зошитів, ходіння до батьків відстаючих учнів з проханням посилити контроль, що передбачало вивчення уроків, заборону ходити в кіно та дивитись телевізор, читати книжки поза програмовим матеріалом, домашнє господарство, хатні роботи, «підвищення ідейного рівня та ділової кваліфікації» [665, с. 141–158]. Забуваючи про його основне покликання, фахове призначення – навчати й виховувати дітей – учителя завантажували чим завгодно – від організації хлібопостачання до збирання металобрухту [289]. Усе це й визначило багато в чому його соціальний статус [485, с. 7–9].

Отже, діяльність педагогів визначалася вимогами до нього суспільства. Вони полягали в безпосередній навчальній діяльності на уроці, позакласній та громадській. Перше регламентувалося навчально-програмовим матеріалом. Уроки проходили по-різному. Педагоги використовували відмінні прийоми, методи та форми роботи з дітьми, що сприяли ліпшому запам'ятовуванню, розвитку творчих здібностей, виробленню навичок і досвіду. Позакласна та громадська робота полягала в організації та проведенні екскурсій на підприємства, до історико-культурних пам'яток, туристичних подорожей, зустрічі з ветеранами війни та праці, людьми похилого віку. В Українській РСР було чимало дійсно талановитих педагогів та особистостей, відданих власній праці, які долучали дітей до культури знань. Учителі залишалися працелюбними індивідуальностями та ентузіастами. Вони ділилися власним досвідом, але його колеги не завжди реалізовували через брак часу, досвіду, коштів і бажання, формально ставлячись до цього. Зважаючи на значне навантаження, педагоги отримували платню за це. Але справедлива винагорода за працю мала б бути іншою. Учителювання не було прирівняно до номенклатури з усіма її благами: визнанням, житлом, харчуванням, подорожами, лікуванням, дозвіллям тощо. Попри високу соціальну місію та «радянське замовлення», педагогам бракувало житла: вони мешкали в непристосованих приміщеннях, з невеликою площею, винаймали квартиру або жили з родичами. Одяг та харчі не були вибагливими. Їх забезпечення залежало від місця роботи, навантаження, стажу та освітньої підготовки. До кінця періоду, що вивчається, ці питання залишалися актуальними.

4.4 Важелі впливу на вчителя

Учителі, спостерігаючи за суспільними трансформаціями, були його безпосередніми учасниками, у тому числі, вдаючись до девіацій. Девіантну

поведінку розглядають як ту, що порушує соціальні та культурні норми, у тому числі й правові. Тобто, вони «переступали» межу, міру, інтервал припустимого (дозволеного чи обов'язкового) поводження. Порушення норм вело до відповідальності, оскільки педагоги знаходили власне втілення (підтримку) в законах, традиціях або звичаях, тобто в усьому тому, що стало звичкою, увійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується суспільною думкою, відіграє роль «регулятора» суспільних і міжособистісних відносин. Але в деформованому суспільстві, де зруйновані одні норми та спотворені інші, важко жити [428].

О. Змановська визначала чинники формування такої поведінки, до яких належать умови фізичного середовища (температура повітря, шум, вітер, дощ, тиснява тощо, тобто те, що людину оточувало – природні та матеріальні умови її існування); соціальні процеси, що відбувалися в найближчому та дальньому соціальному оточенні (зважаючи, що в СРСР і УРСР відповідно відбувалася поступальна й наступальна уніфікація життя, то це ставало цілком очевидним); біологічні чинники (вікові особливості, що спонукали до перебудови життя й поглядів або пристосування чи несприйняття запропонованого світогляду); психологічні, внутрішньо особистісні причини (індивідуальна вразливість, дефіцит особистісних ресурсів, деформація ціннісно-мотиваційної сфери, емоційні проблеми, порушення сприйняття дійсності або негативний життєвий досвід) [726].

Об'єктивні та суб'єктивні фактори обумовлювали взаємостосунки всередині учительських колективів та їх ставлення до власної діяльності. Наприклад, редакція журналу «Перець» отримала листа від учителя математики Василюк Василіської неповної середньої школи Ставищанського району Київської області та просила Остапа Вишню написати статтю в художній формі й намалювати шарж. Називалась стаття педагога «Шкідлива дійсність». Він пише, що працював у школі. Одного разу почув вираз від старого кадра «блат вище Совнаркому» й засудив його. Вираз став популярним у 1920–30-х рр., який показував пріоритетність у стосунках і

розв'язуванні різних питань, власне, знайомств, особистих зв'язків над діяльністю офіційних структур та легітимністю. Мабуть, у школі була така взаємодія. Учитель відчув на собі несправедливе керівництво горе-директора Ліди Терентіївни Волотівської, характеризуючи діяльність якої писав: «Можливо, їй краще працювати в ресторані офіціанткою, а не директором». Оскільки, по-перше, вона надто вже обслуговувала вище начальство: «Подивіться – квартира директора є одночасно буфетом для всіх уповноважених району. Те, що має йти до школи, йде на буфет». По-друге, для офіціантки зовсім не обов'язково мати вищу освіту: вона закінчила педагогічну школу, не маючи відповідної освіти. Про це він написав у газеті «Київська правда», інформація про що надійшла до Київського обласного відділу народної освіти, а звіди направили до районного відділу «... і я одержую наслідки відповідні, щоб зберегти стан спокою (треба сказати, що товариш Чорностав – завідувач райвНО – фізик і розуміється на цьому)». Учитель зустрівся з Чорноставом. Останній у педагога запитав: «Ви кудись збиралися йти, переходити працювати в іншу школу?», на що педагог відповів: «Думав, але зараз нікуди не збираюсь». На це отримав: «Пишіть заяву – підпишу... Ми всі сміялись із Вашого листа». Він зрозумів, що його хотіли позбутись. Але навіщо? У школі, де він працював, бракувало вчителів. Директорка школи наголошувала, що до педагогічної діяльності в ній необхідно залучати тих, хто закінчив хоча б 10 класів, і відправляти їх на уроки до учнів 5–7-х класів. Історія набула розголосу й у школі відбулась перевірка, у результаті якої викладені факти частково підтвердились, а директорку звільнили [518, с. 68–70].

Учителі скаржились на незаконні звільнення, які спричинялись особистими образами. Іноді вони були виправданими, іноді – ні. Зокрема, у січні 1946 р. пройшла перевірка головного відділу шкіл Запорізького обкому КП(б)У через скаргу вчителя, яку звільнили, Максимової. Остання не наводила приклади власної діяльності, а наголошувала на недоліках роботи директора та школи. Вона переводила учнів старших класів без іспитів: одні

учні займались, а інші – ні. Не дивлячись на стан відвідування, батьки за навчання платили гроші. Характеризуючи Фрідман як викладача російської мови, звільнена писала про її безграмотність: вона допускала по 17 – 25 помилок у диктанті з російської мови, а учням або цілеспрямовано завищувала бали, або через власне незнання. Можливо, поясненням цього було те, що директорка не мала вищої освіти та заочно не навчалась у педагогічному вищому закладі освіти.

Шкільна документація велась хаотично й частково не збереглась. У школі не здійснювався облік учнів. Директорка, судячи зі скарги, не реагувала на деякі незаконні явища, які відбувались у закладі освіти. Подружжя вчителів математики, займаючись репетиторством, запрошували учнів до себе додому. Окрім цього, вони від батьків отримували й різні речі, які служили їм платнею за заняття. «Неугодних» учителів директорка понижувала в посадах, звільняла з роботи, зменшувала навчальне навантаження. Максимова також зазначала й про економічні негаразди школи. У листопаді 1945 року Фрідман збрала по 30 крб з кожного учня «для господарчих нужд». Видані 60 кг борошна та 6 кг цукру на «Жовтневі свята» для учнів опинились удома в директорки, із них вона виділила частку борошна вчителям. Враховуючи ці пункти, її звільнили разом із заступником, а колишнього заступника Максимову, котра написала цю скаргу, поновили на роботі. У цій справі бачимо й виправдовування директора Фрідман. Вона з розпачем зізнавалася, що надто довіряла заступниці: «Максимова мала контролювати, а я понадіялась на неї... Вона не допомагала, а займалась провокаційними справами з метою підірвання мого авторитету». Пояснюючи перехід учнів у старші класи, Фрідман зазначала, що вони переводились без іспитів, пояснюючи це «тяжкими обставинами». Вона не могла правильно оцінювати диктант з російської мови в учнів, бо сама не вивчала її. То, можливо, це не її провина, що бракувало вчителів, і їй довелося читати цей предмет – з одного боку, але з іншого – знайшла б вона або райвНО когось іншого – більш компетентного й освіченішого педагога з цього предмета.

Учителів-репетиторів попередили, і вони вже не давали уроків. Щодо продуктового забезпечення, то ніяких порушень виявлено не було. Комісія дізналась, що Фрідман була виключена з педагогічного інституту через підробку документів, пізніше відновлена через відсутність складу злочину. Тобто, прогалини в діяльності директорки стали очевидними, що можна пояснити відсутністю досвіду, браком часу, власною довірливістю або навпаки – безвідповідальністю, бездіяльністю та небажанням розв'язати нагальні питання [518, с. 66–68].

Траплялися випадки обману педагогами дітей, учителів та батьків, коли вони начебто збирали кошти на потреби школи, але, зібравши їх, могли звільнитися [99, арк. 16–17]. Питання педагогічного навантаження учителів залишались актуальними та іноді болючими, що призводило до конфліктів і скарг, що було пов'язано з порушенням вимог трудового законодавства при призначенні та переміщенні вчителів. Силові структури надсилали запити до відділів народної освіти на різних рівнях з проханням надати інформацію про ту чи іншу особу, яку підозрювали у відношенні до підпілля або фабрикували справу. Особливо це стосувалося педагогів західноукраїнських областей, яких перевіряли ретельніше за інших, де активно діяв національний рух опору. Коли вчителі переїздили з однієї області в іншу, увагу звертали на причину, наявність документів, зміну прізвища. Як правило, під час листування обласних відділів освіти між собою виявлялося, що особа на зазначеній посаді не працювала, не закінчувала вищі навчальні заклади або її родичі (брат, чоловік, батько) мали відношення до націоналістичного підпілля. Увага до педагогів зростала. За ними пильно стежили, могли звільнити з посад, засуджували та давали умовно або на декілька років позбавляли волі [99, арк. 4].

Педагоги зверталися до республіканських органів влади задля розв'язання власних питань. До голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова надійшов лист від учителя Олексія Федотовича Полегенька з с. Нова Одеса Новоодеського району Миколаївської області. Учитель викладав математику

та фізику. Він став інвалідом другої групи. Педагог би із задоволенням продовжив працювати, якби не хвороба. Можливо, він скаржився не на стан здоров'я як такий, а на те, що це призводило до певних перешкод. Він їздив на роботу, попри погану погоду та незручності. Задля економії коштів, скоріше, здоров'я та часу «переїхав до Нової Одеси, зняв приватну квартиру», але ні райВНО, ні райрада, ні РК КПУ не допомогли йому в забезпеченні квартири й опалення. Тому педагог вирішив звернутися до облвно, облради та Верховної Ради СРСР: «допомоги, окрім обіцянок – ніякої». Довелося жити з дружиною та чотирма дітьми на пенсію, із яких 100 крб платив господарці. «Я продав корову, одяг і так не жив, а існував. Можете уявити, що то було за життя!». У грудні 1950 р. обком профспілки надав учителю путівку в санаторій, після якого стан здоров'я поліпшився. Учитель подав заяву завідувачу Новоодеського райвно Яшкіну про працевлаштування на посаду завідувача райпедкабінетом, той відмовив і запропонував роботу в Новоодеській середній школі заступником директора з господарської частини. Але Олексій Федотович «не міг піти працювати в школу не вчителем». Тобто, він відмовився через відсутність досвіду. І «після восьмимісячних ходінь, за допомогою партійних і радянських організацій району, я все-таки отримав цю роботу (зав. райметодкабінетом)». Але радість від цього була завчасною. О. Полегенько пише про особисті якості та неприязнь до нього або власне суб'єктивне ставлення зав. райвно, яка була «злопам'ятною та на кожному кроці говорила про мою погану роботу». Педагог не виправдовував себе, визнаючи прогалини у своїй роботі, але писав, що допомоги не отримував ні від кого. У листі не були зазначені прізвища й посади людей, до кого він звертався. Натомість пише про Яшкіна, який мало проводив часу на робочому місці: приходив о 12–13-й годині й був до 14–15-й. А інший час, за його словами, був то в РК КПУ, то в райраді – «фактично пиячив» [123, арк. 72].

З серпня 1952 р. Олексію Федотовичу дозволили працювати у школі. За сумісництвом він отримав 8 годин математики й фізики в Новоодеській

середній школі. Допомоги з боку райвно так і не отримав щодо збільшення навантаження, був вимушений написати заяву про звільнення з посади. Проте, необхідно зазначити, що О. Полегенько працював і на цій посаді, і за сумісництвом. Можливо, нарікання на райвно його були даремні та викликані суб'єктивним ставленням до очільника. Паралельно з роботою Олексій Федотович навчався в Миколаївському педагогічному інституті. Закінчивши 4 курс, прийшов у райвно з призначенням на роботу. Його відрядили працювати в Касперівську школу, аргументуючи тим, що в Новоодеській немає місць. Проте, як зазначалося в листі, у цій школі було 150 годин фізики та математики, які викладали 4 вчителі, а з 2 жовтня 1953 р. сюди прислали вчителя з Касперівської школи. Тобто, питання щодо раціонального використання педагогічних кадрів та їх потенціалу залишалось осторонь бюрократичної системи, й молодому вчителю довелося ходити на роботу за 10 км. Далі Олексій Федотович писав, що в 1952 р. він отримав квартиру при Новоодеській семирічній школі № 2. «І так я досі ходжу в Касперівську школу, бо там немає сімейних квартир, а зав. райвно тов. Яшкін замість того, щоб потурбуватися про добробут учителя, виганяє з квартири». Олексій Федотович звернувся в Міністерство освіти УРСР з проханням перевести його на роботу в Нову Одесу у зв'язку з поганим здоров'ям, ще він студент випускного курсу. Тому педагог просив «розібратися в моїй справі як слід». Звичайно, після таких життєвих стресів та невирішеності питань житлового забезпечення, навчання в інституті, самопочуття могло погіршитися. У своєму проханні педагог наполягає вирішити його. Мова йшла про те, що вчитель, можливо теж у чомусь неправий, то буде вдячний за вказані йому помилки. Тобто, готовність взяти на себе певні зобов'язання, можливу провину була очевидною. У листі простежується головна думка – залишитися працювати саме в цій школі [123, арк. 74–78].

Після цього органи влади надсилали різні листи та довідки, які спростовували наведене. Завідувач Миколаївського облВНО Михальчук

надіслав листа секретарю виконкому облради депутатів трудящих Сазонову, де повідомляв про факти з життя шкіл. Була перевірена скарга вчителя Касперівської середньої школи Новоодеського району Олексія Федотовича Полегенька. Його прохання про переведення у школу з райметодкабінету було задоволене: «Перевіркою встановлено, що він незадовільно працював на посаді зав. райпедкабінетом». У серпні 1953 р. його призначили вчителем математики Касперівської середньої школи, яка знаходилася на відстані 2,5 км від Нової Одеси, де їй дали квартиру, але він не хотів туди переходити й вимагав одержати роботу лише в Новій Одесі. «Тов. Яшкін має відповідний документ про освіту. Факт про привласнення ним шкільних меблів не підтвердився» [123, арк. 70].

Паралельно з цим до райВНО надійшла скарга директора Новоодеської семирічної школи Чернова про те, що О. Полегенька неодноразово попереджали протягом 5 місяців, що мав звільнити шкільну квартиру, яка належала школі № 2, але вчитель відмовлявся це зробити, тому «РайВНО пропонувало її звільнити й зайняти квартиру в Касперівці. В іншому випадку Ви будете виселені з квартири в адміністративному порядку». У принципі, учителю запропонували квартиру. Педагог звертався до Міністерства освіти УРСР. 16 вересня звідти до Миколаївського облВНО надійшло повідомлення, яке зобов'язало учасників скарги розв'язати питання на місці. Галузеве міністерство стало на бік педагога, керуючись його станом здоров'я та сімейними обставинами, що їй було зазначено в різних нормативно-правових документах про призначення, перевід педагогів з одного закладу в інший [123, арк. 74–75].

Педагоги звертались до органів освіти з різних питань, пишучи туди заяви та скарги. В офіційних документах писали про їх зменшення, наводячи такі цифри: якщо в 1956 р. до Ровенського облВНО надійшло 189 заяв і скарг, то наступного – 164; до Сумського облВНО – 1 162 і 838 відповідно. Проте були недоліки в оформленні документації: в Сумському відділі народної освіти несвоєчасно фіксувалась вхідна та вихідна кореспонденція,

відмітки про розв'язання питань, які часто не відповідали дійсності, справи затягувались. Наприклад, заява Басанець про надання допомоги для утримання дітей шкільного віку вирішувалась аж 98 днів; заява вчителя Шаповалова про видачу дублікату документа про освіту – 79 відповідно. У Ровенській області заява вчительки Куцій про неправильне її звільнення з роботи вирішувалась відділом народної освіти 85 днів, заява Сокол про аморальну поведінку вчительки Демидівської середньої школи Демидівського району Редько – протягом 41 днів. Відділи освіти нехтували деякими скаргами [9, арк. 12].

У скаргах, листах та зверненнях зазначалося й про особисте життя. Органи освіти отримували інформацію про становище та взаємостосунки в сім'ях педагогів. Міністерство освіти УРСР 9 грудня 1964 р. надіслало листа за № 97 завідувачу Івано-Франківського облвню про те, що у вересні 1964 р. на посаду Голівської восьмирічної школи Косівського району Івано-Франківської області був призначений Степан Миколайович Котик, який розшукувався органами міліції Чернівецької області за систематичне хуліганство та знуцання зі своєї дружини. У відповіді від завідувача Івано-Франківським облвню зазначалося, що під час співбесіди педагог надав особисті документи, диплом про закінчення Чернівецького державного університету та трудову книжку із занесенням педагогічного стажу й відміткою про звільнення за власним бажанням. Як було зазначено у трудовій книжці та особовій справі, С. Котик протягом довгого часу працював на керівних посадах у Чернівецькій області – з 1949 по 1963 рр. – на посадах заступника директора, директора та інспектора шкіл райВНО. Родина складалася з трьох осіб: дружини та двох дітей. Місцевий відділ освіти не володів подібною інформацією. Можливо, хуліганства та знуцання не було на той момент, можливо, дружина цілеспрямовано себе так вела, можливо, відділ освіти хотів зняти з себе таку відповідальність і написав про своє «незнання» чи «небачення» [102, арк. 21–22].

Верховний суд УРСР вивчив стан судимості та причини, що сприяли здійсненню злочинів працівниками загальноосвітніх шкіл. Протягом 1966–першого кварталу 1967 р. суди УРСР за різні злочини винесли вироки 234 працівникам освіти, із яких половина вчителів шкіл. Найбільшу кількість таких осіб засудили в Луганській, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Миколаївській та Одеській областях. Це пояснювалося густонаселеністю цих регіонів. Найбільша кількість злочинів – злочини, пов’язані зі зловживанням своїм службовим становищем, халатністю, за нанесення тілесних ушкоджень учням, хабарництво, розбещення неповнолітніх. Певна частина педагогів засуджена за злочини, які не пов’язані з безпосередньою роботою, проте факт вчинення ними злочинів свідчив «про недоліки в доборі та вихованні педагогів». Учителів притягали й до адміністративної відповідальності за хуліганство, крадіжки тощо [104, арк. 19–20].

Найбільш розповсюдженим злочином серед окремих педагогів було застосування антипедагогічних методів впливу на дітей, знущання з них. Факти рукоприкладства були в деяких школах. За невиконані завдання або неправильні відповіді вчителі могли поставити школярів у куток протягом декількох або ж і всіх уроків. Діти не могли в такому стані нормально сприймати матеріал і, відповідаючи, відчували почуття страху та незібраність. Учні могли плакати, кричати або мовчати при цьому. Учителі призначали їм додаткові заняття, де могли принижувати школярів. Якщо учень запізнювався на декілька хвилин на урок, учитель міг не пустити його. Педагоги у школах ображали дітей, звертаючись до них: «чого вилупив очі», «морда», «ряха», «картопляний герой», що принижувало та озлоблювало дітей. Освітняни скаржилися батькам, за що останні також карали дітей. Таке ставлення до учнів спричиняло ненависть до школи, педагогів і зневіру у власних силах. Оскільки адміністрація закладів та педагогічні колективи могли не реагувати на це, то вчителі, користуючись безкарністю, принижували людську гідність дітей та били їх. В офіційній періодичній пресі писали про етику вчителів. Управління шкіл організовувало

обговорення цих питань, оскільки були ще педагоги, які «не користуються авторитетом серед учнів і населення» [104, арк. 20].

Деяких працівників освіти засуджено за недбале ставлення до виконання службових обов'язків, що призвело до загибелі дітей. «Працюючи вихователькою в піонерському таборі «Дружба» Кіровоградської області, учителька Белогорова грубо порушила встановлений у таборі розпорядок, самовільно відвела дітей до річки, де не забезпечила належного догляду за ними, внаслідок чого один хлопчик втопився. Учитель середньої школи № 5 м. Запоріжжя Полтавець халатно поставився до зберігання зброї, унаслідок чого під час занять учень 7 класу пострілом з пістолета наніс смертельне поранення іншому учневі». Педагоги та адміністрація закладів несли відповідальність і за техніку безпеки, й охорону життя та здоров'я дітей та, власне, учителів. Це стосувалося складів, де зберігалася зброя задля запобігання крадіжкам та нещасним випадкам у школах [101, арк. 1–2]. Питання контролювали інспектори закладів освіти, адміністрація, райвно чи міськвно. Часто через брак часу адміністрація закладів цього не робила та реагувала на прогалини лише тоді, коли райвно чи міськвно зверталися до неї [130, арк. 1–2].

Деякі вчителі виявляли занадто велику турботу та увагу до дітей, що кваліфікувалося «аморальним вчинком», як от: обійми, поцілунок, коли дитина плакала чи сумувала й дорослому хотілося пригорнути її. Проте педагоги-чоловіки могли виявляти до дівчат більше за батьківські почуття або дівчата до них – більше, ніж до вчителів. Такі вчинки засуджувалися. Звинувачували в цьому дорослих, а адміністрація зазначала, що таких осіб необхідно «негайно прибрати зі школи» [123, арк. 19]. «Мають місце факти, коли працівники шкіл вчиняють злочини сексуального порядку, про що свідчать випадки судимості за розбещення неповнолітніх, вступ у статеві зносини з ученицями та зґвалтування. За подібні злочини засуджено вчителя Радехівської школи Львівської області Бойчука, учителя восьмирічної школи с. Прибилів Тлумацького району Івано-Франківської області Ткачука,

учителя Павлиської школи Кремгесівського району Кіровоградської області Безкоровайного та інших». Усі ці особи засуджені до позбавлення волі та позбавлені прав займатися педагогічною діяльністю [122, арк. 21].

Вироком народного суду Хустського району Закарпатської області за вчинення у стані сп'яніння злісного хуліганства, поєданого з насильством над працівником міліції, засуджено до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії посиленого режиму вчителя восьмирічної школи м. Хуста Борща, який в 1961 р. був засуджений за подібні вчинки. Нарсуд Пологівського району Запорізької області засудив до 5 років позбавлення волі раніше засудженого вчителя Чапаївської середньої школи Корнієнка за вчинення злісного хуліганства із застосуванням зброї. Засудження до позбавлення волі з направленням на примусове лікування від алкоголізму вчителя фізичного виховання школи № 2 м. Умані Школьного. За вчинений напад на громадянку Полякову та її побиття нарсуд Нововоронцовського району Херсонської області засудив учителя фізкультури Малошестерянської восьмирічної школи. Існували й інші види злочинів серед педагогів. Наприклад, народний суд Коломийського району Івано-Франківської області засудив до 5 років позбавлення волі колишнього директора Фетьківської восьмирічної школи Гавришенка, який займався спекуляцією. Він купив близько 107 тис. штук черепиці, «перепродав її за спекулятивними цінами та мав 8 тис. крб нетрудового прибутку» [122, арк. 22].

Протягом 1966 р.–першого кварталу 1967 р. розглядалися 85 справ і про поновлення на роботі вчителів та інших працівників освіти. З цієї загальної кількості справ позови задоволені за 59 справами. У переважній більшості працівники шкіл звільнялися через негідну, аморальну поведінку, порушення трудової дисципліни та за непридатність. Зважаючи на наведені факти, Міністерство освіти УРСР зобов'язало ознайомити всіх завідувачів районних (міських) відділів народної освіти з доповідною запискою Голови Верховного суду УРСР В. Зайчука та розробити заходи, спрямовані на запобігання цих неподобств з боку працівників освіти. З метою запобігання

випадкам учинення злочинів необхідно й надалі «поліпшувати справу добору учительських кадрів, рішуче реагувати на кожен випадок аморальної поведінки працівників освіти, створювати громадську думку та засудження вчинків, не сумісних зі званням радянського вчителя». Також пропонували знайомити педагогів із чинним трудовим законодавством і запобігати випадкам його порушень, надаючи допомогу керівним працівникам в ознайомленні їх з основними положеннями штатно-фінансової дисципліни, порядком використання бюджетних асигнувань, надсилаючи галузевому міністерству звіти про здійснену в цьому напрямку роботу. Обласні відділи народної освіти не барилися з відповідями, зазначаючи, що з педагогами проводилася роз'яснювальна робота про виконання норми соціалістичної законності. Кожен факт фінансової дисципліни та зловживання службовим положенням керівних працівників народної освіти, аморальний вчинок обговорювали на нарадах директорів шкіл, облВНО, міськ(рай)ВНО, на педагогічних радах учителів та профспілкових зборах. Працівників планових відділів і бухгалтерів-ревізорів відряджали в райони областей для перевірки правильності використання коштів і надання практичної допомоги на місцях [122, арк. 22–23].

Зокрема, на нараді Харківського обласного активу народної освіти від 3 січня 1972 р. наголошували на необхідності встановити «правильні взаємовідносини з педагогічними колективами», адже до Міністра освіти УРСР та облВНО надходили скарги в письмовій формі на взаємовідносини в педагогічних колективах. Тому останні мали «спрямовувати власні зусилля на грамотні стосунки, підвищення власного культурного рівня, правильно оцінювати діяльність кожного вчителя та учительського колективу, важливою передумовою чого є доброзичливість та увага, і керівник школи повинен ставитися диференційовано до кожного працівника. Деякі педагоги несерйозно підходили до власної роботи, як до неприємної повинності. Учителі проходили курси підвищення кваліфікації, але не змінювали нічого й не оновлювали власної роботи: «...послухала й не стала застосовувати»,

«після цього нічого не змінилося, адже педагог нецікаво, однобоко розказував», «не використовував досягнення сучасної педагогічної науки» [144, арк. 66].

Учителів перевіряли на дотримання «морального обличчя» та «почесне звання радянського вчителя». Під час розв'язання питання про відновлення на роботі звільнених за непридатність осіб, діяльність яких пов'язана з виконанням педагогічних або культурно-виховних функцій, повинна враховуватися не лише кваліфікація та працездатність зазначених осіб, а також їх моральне обличчя, поведінка в колективі та в побуті. Якщо дії педагогів негативно відбилися на вихованні й навчанні учнів і «несумісні з поставленими партією та Радянським урядом завданнями», керівників шкіл та учителів могли звільнити з посад [140, арк. 66].

Інспектори перевіряли питання запровадження в життя шкіл їх «Статутів» і «Правил для учнів». Вони не стали «ще настільним документом педагогів і директорів шкіл», у закладах не проводилося систематичної роботи з вивчення положень документів: учні навіть не могли сказати, що це за документи, а «Правила для учнів» не вклеєні в їх щоденники, обговорення «Статутів» здійснювалося формально. У деяких класах не були введені факультативні заняття, гуртки працювали формально, їх облік здійснювався незадовільно [129, арк. 37]. Адміністрація шкіл не вивчала регламентування домашніх завдань, що призводило й до перевантаження дітей. Недостатньо проводилася роз'яснювальна робота з питань трудового законодавства та права. Багато надходило листів і скарг про антипедагогічну діяльність учителів, недоліки в роботі керівників шкіл та педагогів. Кількість скарг не зменшилася. Під час перевірок лише фіксувався стан справ, були відсутні аналізи причин, що їх спонукали. Так, перевіривши анонімну скаргу з села Шандровець, у якій повідомлялось про антисанітарний стан у шкільній їдальні, інспектор райВНО М. Кузьмак у своїй доповідній на ім'я завідувача райвно писав, що в їдальні на день перевірки були відсутні халати та рушники. У коморі знаходився цвілий хліб. Повар М. Борута слабо знав

вимоги до шкільного харчування, торгував цукерками, нехтував санітарно-гігієнічними вимогами. У їдальні брудно, не проводилося вогкого прибирання. Проте інспектор не пред'явив ніяких вимог до адміністрації школи. Не дивно, що скарги надходили повторно [115, арк. 67–68].

Траплялося, що завідувачі райВНО переводили вчителів з однієї школи до іншої через сварки в колективі, негідну поведінку у школі та населеному пункті, що призводило до втрати авторитету педагога. У більшості шкіл не вівся журнал обліку відвідувачів. Питання розгляду заяв і скарг рідко розглядалися на нарадах педагогічних працівників, не узагальнювалися в наказах, недостатньо аналізувалися причини надходження скарг, майже не здійснювалася профілактика з їх попередження. Поверховий розгляд справ працівниками райвно та керівниками шкіл призводив до їх написання у вищі інстанції, зокрема, протягом 1979 р. з Турківського району надійшло в облвно 4 скарги, із них 16 – через директивні органи, 3 – редакції газет [115, арк. 69].

Директори шкіл порушували накази щодо проходження курсів підвищення кваліфікації, відряджаючи інших педагогів, яких повертали з курсів, тому райвно за порушення плану курсової перепідготовки й невиконання постанов бюро міськ або райкому партії попереджали директорів шкіл. Здійснювалися перевірки фінансової складової шкіл, зокрема про відпрацювання робочого часу за заміною уроків. За невідпрацьований час педагогам виплачувалася зарплата в розрахунку (на 1 березня 1990 р.) 1 год – майже 2 крб. Під час перевірки робочого часу співробітникам, які знаходилися на лікарняному, але отримували гроші за класне керівництво (1 день – 1,44 крб), за харчування в їдальні в ГПД, недостачу літератури, що суперечило законодавству та їх необхідно було компенсувати. За порушення положення про комплектування шкільних гуртків, особи, які були винні в цьому, теж компенсували необхідні кошти [95, арк. 35].

Органи народної освіти здійснювали й зворотний зв'язок із закладами. Як зазначав заступник Міністра В. Тараненко, у 1989 р. до Міністерства народної освіти УРСР надійшло 6088 листів і звернень громадян, що на 820 менше за попередній рік. З них в апараті розглянули 36,1 %, у т.ч. з виїздом на місце 107 або 1,7 % до числа одержаних скарг. Інші листи надіслані на розгляд місцевих органів, із них понад 14 % були постійно на контролі. Більше ніж удвічі, у порівнянні з 1988 р., зменшилась кількість повторних скарг. За наслідками розгляду задоволено 13,3 % заяв, підтвердились 12,7 % скарг, до відповідальності притягнені 141 службова особа, із них 34 – звільнені з посад. Особисто прийняли 1 220 осіб (у 1988 р. – 2 964 особи), із них Міністром та його заступниками – 234. Простежувалась динаміка до зменшення надходження скарг про стиль роботи органів народної освіти, недоліки в навчально-виховній роботі, про зарахування до вищих навчальних закладів. Проте збільшилась кількість звернень про порушення трудового законодавства, вивчення української мови та педагогічного навантаження. У 5 % скарг зазначалось про переслідування громадян за критичні виступи, що менше в порівнянні з 1988 р. на 31 % скарг. Найбільш вагому частину звернень склали прохання з питань розподілу та перерозподілу молодих фахівців, вступу, перевodu, поновлення студентів та учнів, працевлаштування, педагогічне навантаження й тарифікації педагогічного стажу [32, арк. 47–48]. Галузеве Міністерство задля показу власної роботи здійснювало контроль і за своїми співробітниками, про що зафіксовано в протоколі № 1 засідання бюро партійного контролю Міністерства від 15 січня 1985 р. Урядовці обговорили питання перевірки в передсвятковий день стану дотримання трудової дисципліни перед Новим роком (1985 роком). У документі зафіксовано про присутність усіх на робочих місцях, хто був відсутній – з поважних причин, хто залишився після робочого часу на місцях – здійснював службові справи [27, арк. 1].

Отже, учительство, як і інші категорії населення в УРСР, але ще більшою мірою, перебувало під пильним наглядом партійно-радянського

апарату. Це було пов'язано безпосередньо із їхньою професійною діяльністю, адже вони формували молоде покоління радянського суспільства і мали бути еталоном поведінки. Продовжуючи бути гвинтиками в радянській системі, учительство на собі відчуло її пресинг. Це обумовлювало певну психологічну напруженість у середовищі педагогів через дилему між реальним і задекларованим, наслідком чого стали незадоволеність у колективах, сім'ях, особисті образи, які намагались вирішити шляхом написання скарг, листів, телеграм до державних органів влади. Важелями впливу на вчителя стали зменшення навчального навантаження, пониження в посадах, переміщення в інші заклади, звільнення з роботи, які призводили до негативних наслідків у професійному та особистому житті педагогів. У такий спосіб влада демонструвала необхідність «правильної» поведінки педагогів.

В цілому ключовою постаттю в організації навчального процесу виступав учитель. Формування педагогічного корпусу протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. відбувалося стрімкими темпами, що обумовлювалося необхідністю вирішити, перш за все, кадрове питання. Кількість учителів за цей період зросла в десятки рази. Їх підготовкою займалися технікуми, інститути, університети, перепідготовкою або підвищенням кваліфікації – республіканський та обласні інститути вдосконалення вчителів. Як наслідок, освітній рівень педагогів зріс, переважна більшість їх мали вищу освіту. Показовою стала доволі висока якість підготовки і вчителів, які працювали у сільській місцевості. При цьому умови праці та життя не завжди відповідали вимогам до виконання ними професійних функцій. Український учитель був не лише інтелектуальною особистістю, зайнятою у сфері розумової праці, а й громадським радянським діячем, інтереси якого нівелювалися. Педагог, який був людиною творчою, зосередженою на інтелектуальній праці та громадських справах, мав небагато часу на організацію власного побуту та дозвілля. Влада мала важелі впливу на учителів, які покликані були формувати відданих своїй справі фахівців.

РОЗДІЛ 5

ШКОЛЯРИ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – КІНЦІ 1980-Х РР.

5.1 Кількісні виміри учнівства

На початку періоду, що розглядається, основною метою освіти стало охоплення нею широкого кола населення, реалізація загального обов'язкового навчання дітей. Згідно з «Інструкцією про організацію обліку дітей і підлітків віком 7–15 років і про порядок контролю за виконанням закону "Про загальне обов'язкове навчання"», затвердженого РНК УРСР ще 1943 р., відділи народної освіти і виконкоми місцевих Рад мали здійснити облік, про що до 15 червня надіслати звіти. У документах містилась доповідна записка, копія рішення виконкому, карта району з нанесенням на ній дислокації шкіл, титульні списки семирічних і середніх шкіл. Діти старші 14 років, ті, котрі не відвідували школу, отримували освіту у школах робітничої або селянської молоді. У кожному сільському районі відкривали щонайменше одну таку школу. Під час планування необхідно було дотримуватись нормативу: до восьмого класу повинні були йти як мінімум 80 % випускників сьомих класів у місті і 40 % – у сільській місцевості [68, арк. 113]. Так, стають помітними неоднакові умови здобуття освіти учнями різних місцевостей, що пояснювалось дискримінаційною політикою держави щодо населення та пріоритетністю промисловості, що зосереджувалася в містах і яка вимагала відповідних кадрів.

Виконкоми обласних Рад депутатів трудящих мали повністю забезпечити здійснення закону про обов'язкове навчання дітей із семирічного віку; організувати матеріальну допомогу учням, які її потребували, особливо дітям-сиротам, не допускати відсіву учнів зі шкіл. Але у зв'язку з настанням зими багато учнів, особливо початкових класів, які далеко жили від школи,

припинили відвідувати навчання або відвідували з великим пропусками через бездоріжжя та невідповідність підвозу їх до школи [296]. Це призводило до зриву виконання закону про загальне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку та до низької успішності учнів [525, с. 106]. На 1 січня 1945 р. в УРСР навчалось 251 959 дітей. Періодично уряд здійснював перевірку відвідування. Так, згідно з Наказом заступника НКО УРСР П. Дудника «Про перевірку стану виконання закону про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку» від 19 лютого 1945 р. директорам (завідувачам) шкіл за участі місцевих рад депутатів трудящих до 15 березня 1945 р. необхідно було провести перевірку стану охоплення дітей відповідної категорії. Рай(міськ)ВНО освіти виявляли цих [297]. Для тих, хто мав пропуски і прогалини у навчанні, організовували додаткові заняття [68, арк. 113].

Але здійснити охоплення дітей освітою не вдавалось, про що зазначав наказ виконувача обов'язків НКО УРСР О. Філіппова. «Про виконання постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У» від 2 листопада 1945 р. та «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл до нового навчального року» 11 червня 1945 р. Облік дітей перебував у незадовільному стані. Попри на зростання шкільної мережі початкових, семирічних і середніх шкіл у 1946-1947 н.р. зросла до 28 703, де отримувало освіту близько 5,7 млн учнів [226, с. 7–11], все ж на 1 квітня 1947 р. у Чернівецькій області не були охоплені навчанням 12 263 дітей шкільного віку, що складало 13 % до загальної кількості дітей 7–13 років. Внаслідок відсіву учнів зі шкіл план шкільної мережі в області не був виконаний. У деяких закладах відкриті 50 % запланованих класів, причому укомплектованість окремих із них учнями досягла на кінець навчального року 25 – 30 % встановленої норми. Це пояснювалося насильницько-міграційними процесами, котрі відбувались у західному регіоні, відповідно – пресингом на органи освіти, які цілеспрямовано, звинувачувались у саботажі власної діяльності. У 1949 р. було введено обов'язкове загальне семирічне навчання. З вересня 1949–1950 н.р. року розпочали роботу 29 302 школи, які охопили навчанням

6,14 млн. учнів [226, с. 11]. У республіці 1950–1951 н.р. працювало 29 849 шкіл, де навчалось 6 694 тис. учнів. Кількість шкіл, порівняно з першими повоєнними роками, у 1951 р., виросла на 13,6 % із одночасним збільшенням питомої ваги учнів старших класів на 23,7 %, що пояснювалось їх прагненням та батьків здобувати освіту [123, арк. 36].

У 1953 р. був здійснений перехід до обов'язкової семирічної освіти [76, арк. 1–3]. Навчання дівчаток і хлопчиків стало окремим. Рішення про відкриття семирічних шкіл приймали спочатку на районному й обласному рівнях [68, арк. 74]. Семирічні школи отримували статус середніх, якщо в класах навчались 35 учнів (у місті) і 30 (у селі) відповідно. Укомплектування класів відбувалося відповідно до встановлених норм: для 1–4-х класів – 35–42 учні, 5–7-х класів – 30–42 учні, старшої школи – 30–35 відповідно; у нововідкритих п'ятих класах мало бути не менше 40 учнів, у 8-х класах – 35 відповідно. У початковій школі можна було створювати класи-комплекти, але не більше, ніж два. Пропонували зводити учнів у класи, якщо їх кількість не відповідала зазначеним нормам, а, якщо більше – можна було розділити клас на два комплекти (не більше) [70, арк. 56]. Акцентувалось на навчанні дітей рідною мовою і недопущенні змішування двомовних шкіл. До дітей семирічного віку відносились ті, котрі народились у 1941 р. Охоплення дітей у містах мало складати 100 % для 4-х класів і 90 % для дітей сільської місцевості [68, арк. 113], але до кінця 1949 р. цього не було досягнуто. На засіданні бюро ЦК Компартії УРСР від 23 квітня 1953 р. зазначалося, що в республіці ще не повністю здійснюється загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку». На початку вже 1952–1953 н.р. не отримували освіти у школах 115 тис. дітей 7–15 років. У Довідці Міністерства освіти УРСР (22 лютого 1952 р.) повідомлялося, що залишилися на другий рік 486 685 учнів і не навчалось зовсім 1 440 дітей шкільного віку [5, арк. 2].

Влада демонструвала демократичні засади функціонування суспільства через існування інституцій, якою була і школа. Радянський уряд намагався показати турботу про різні сфери діяльності, у тому числі й комунікативну,

яка відбувалася через мову, вивчення якої після сім'ї продовжувалося й у закладах освіти. В УРСР функціонували школи із різними мовами навчання.

Мовну ситуацію в освітньому процесі станом на початок 1955–1956 н.р. демонструє таблиця 5.1.1 (Додаток Б 18) [7, арк. 2–6]. Згідно з нею, загальна кількість шкіл з однією і більше мовою навчання складала 29 361 одиниць. Серед шкіл з однією мовою навчання – 24 977 або 85 % від загальної кількості були україномовними. Тут здобували освіту 72 % загальної кількості дітей. Щодо навчання учнів у російськомовних школах, то таких було 1 369 145 або 25,9 % від загальної кількості шкіл з однією мовою навчання. Вони здобували освіту в закладах, які склали 14 % від кількості шкіл з однією мовою навчання. Учні здобували освіту й у 154 молдавськомовних закладах, які склали 0,5 % від загальної кількості шкіл із однією мовою навчання. Тут навчалось 26 020 школярів або 0,5 % від загальної кількості відповідно.

В УРСР функціонували 93 школи з мадярською (угорською) мовою навчання, які склали 0,3 % від загальної кількості шкіл із однією мовою навчання. Тут здобувало освіту 16 622 учні або 0,3 % від загальної кількості. Із них – у підготовчих та початкових класах 0,4 %, у 5–7-х класах – 0,3 %, у 8–10-х класах – 0,1 % відповідно до тих, котрі навчалися у школах з однією мовою навчання. У польськомовних школах, яких було 4 (або 0,01 %) навчалися 1 875 осіб (або 0,2 %) від тих, хто здобував освіту в закладах з однією мовою навчання. Тобто в початкових та середніх класах навчалися більше українською, у старших класах спостерігалася динаміка до збільшення вивчення російської. Щодо здобуття освіти у молдавськомовних, угорських, польськомовних закладах, то переважна більшість здобувала її рідною мовою у початковій та основній школі, винятком стали польськомовні, де в 5–10-х класах учнів було більше, ніж у початкових.

Показники розподілу шкіл з двома та більше мовами навчання та учнів у них станом на початок 1955–1956 н.р. презентує таблиця 5.1.2 (Додаток Б 19) [8, арк. 3]. В УРСР працювали і 125 шкіл з двома і більше мовами

навчання, де навчалися 55 092 учні, з яких близько 44 % у початкових класах і 19 % – у 7–12-х. Працювали й школи з двома та більше мовами навчання, яких було 125 або 0,4 % від загальної кількості. Тут здобували освіту 10 % учнів. Кількість шкіл, які здійснювали навчання на даній мові з числа закладів у першій групі складало 95 %. У початкових класах здобували освіту 42 % від загальної кількості учнів шкіл з двома і більше мовами навчання. Питома вага шкіл, які вели навчання цією мовою з числа шкіл у першій групі, дорівнювала 84 % (від 125), де навчалось 29 % учнів. У 7–12-х класах здобували освіту 28,7 % дітей у таких школах, питома вага яких складала 64,8 %. Українсько-російською мовою здобували освіту 58 % від загальної кількості учнів у 57,6 % таких закладах. Російсько-українських шкіл функціонувало 38 % (125) закладів, де здобувала освіту така ж питома вага учнів – 38,4 %. Хоча у звітній документації зазначалося функціонування молдавсько-українських закладів, фактично працювала лише 1 школа з молдавською мовою викладання. В УРСР працювали 4 молдавсько-російські школи, в яких питома вага викладання молдавською мовою була у 1,5 рази більша за російську.

Тобто зменшувалася кількість шкіл із двома й більше мовами навчання: зі 124 до 81 (майже на 35 %), а питома вага учнів – на 14 %. Частка україно-російських шкіл скоротилася на 20 %, російсько-українських – на 56 %, не змінилися показники молдавсько-українських шкіл. Перше пояснювалося кількісним складом закладів освіти та існуванням одномовних шкіл ще й тим, що в російсько-українських школах спостерігалася динаміка до збільшення з 38,4 % до 43,8 (тобто, на 5 %), але зменшення учнів – на 21 %. А питома вага школярів, які навчалися в українсько-російських закладах, збільшилася від 35 до 37 % – на 2 %, російсько-українського – зменшилася майже на чверть: із 33,8 % до 8,8 % відповідно. Питома вага шкіл і учнів у молдавсько-українських закладах зросла на 0,1 % (з 0,3 до 0,4 %). Щодо молдавсько-російських шкіл, то їх питома вага зменшилася майже у 2 рази. Тобто провідні позиції займали заклади українсько-російські та російсько-

українські; угорсько-російські й молдавсько-російські посідали майже однакові позиції. Проте, у підготовчих і початкових класах викладання молдавською мовою переважало над такими ж самими показниками угорської.

Здійснювалось загальне обов'язкове навчання [11, арк. 4]. У 1958–1959 н.р. в УРСР «...повністю виконаний Закон про всеобуч...» у 400 районах із 700, тобто трохи більше за $\frac{1}{2}$. Лише в Дніпропетровській області не працювало понад 3,5 тис. юнаків і дівчат, які закінчили десятирічки, що лягало «тавром на совість партійних організацій і шкіл у цілому», які мали прищепити дітям любов і пошану до праці. Серед причин невиконання загальної освіти називали низький рівень навчально-виховної роботи, існування другорічництва, недостатню увагу з боку місцевих рад та органів освіти, незадовільне використання асигнувань на освітню галузь, особливо в Черкаській, Хмельницькій, Луганській та Сумській областях щодо матеріальних питань, підвозу дітей тощо [11, арк. 5].

Таблиця 5.1.3 (Додаток Б 20) демонструє розподіл початкових, семирічних, середніх шкіл Міністерства освіти УРСР за кількістю учнів на початок 1958–1959 н.р. [9, арк. 1]. Протягом 1958–1959 н.р. в УРСР нараховувалось початкових шкіл 12 852, із яких 92,4 % працювали в сільській місцевості і 7,6 % – у міській або 39 і 3,27 % від загальної кількості шкіл. Але в містах вони були менш численними. На початку 1958–1959 н.р. в УРСР функціонувало 10 728 семирічних шкіл (або 35,8 % від загальної кількості всіх закладів, із яких 1 131 – у сільській місцевості і 9 597 – у міській (або 3,7 і 32 % від загальної кількості). В УРСР працювало 6397 середніх шкіл або 50 % загальної кількості всіх шкіл, серед яких 12,2 у сільській і 9,2 % – у міській місцевості відповідно. В УРСР функціонувало 130 шкіл із більше, ніж 1 200 особами, всі вони були міськими.

Розподіл учнів за мовами навчання в початкових, семирічних, середніх школах УРСР станом на початок 1958–1959 н.р. презентує таблиця

5.1.4 (Додаток Б 21) [9, арк. 1]. Згідно з її даними кількість учнів у початкових, семирічних і середніх школах УРСР на початку 1958–1959 н.р. складала 5 324 351 особу, з них 3 752 298 навчалися українською, 1 524 484 – російською, 27 912 – молдавською, 18 631 – мадярською (угорською) і 1 026 – польською, що складало 70, 28,6, 0,5, 0,3 і 0,6 % відповідно від їх загальної кількості. Функціонувало 29674 шкіл з однією мовою навчання, з них 84 % були україномовні, 13,5 – російськомовні, 0,5 – молдавськомовні, 0,3 – мадярськомовні і 0,01 – польськомовні. У підготовчих класах російськомовних закладів навчався 1 % учнів від загальної кількості. Загальна кількість учнів 1 – 12 класів, які навчалися у школах з однією мовою навчання, склала 5 132 938 школярів, із яких 72 % – в українськомовних (переважна більшість), 27 % – у російськомовних, 1 % – у молдавськомовних, 0,4 % – у мадярськомовних і 0,02 % – у польськомовних. Відомості про розподіл шкіл і учнів разом із двома та більше мовами навчання на початок 1958–1959 н.р. демонструє таблиця 5.1.5 (Додаток Б 22) [9, арк. 2]. Щодо розподілу шкіл і учнів із двома та більше мовами навчання на початок 1958–1959 н.р., то згідно з таблицею, в УРСР функціонувало 303 таких заклади, де отримували освіту 191 413 учнів. Із 303 шкіл 128 були українсько-російськомовними, або 42,2 % від зазначеної кількості. Тут здобували освіту 34,5 % школярів від їх загальної кількості Українською тут навчалися 2/3 школярів від загальної кількості учнів таких шкіл і 60 % від загальної кількості усіх учнів, хто здобував освіту в школах з двома і більше мовами навчання. Російсько-українською мовою навчалися майже 65 % учнів від їх загальної кількості, які були у 173 школах із двома і більше мовами навчання, питома вага яких складала 57 % таких закладів (від 303). Російською навчалася переважна більшість учнів російсько-українських шкіл (90 %). Угорсько-російською мовою навчалися в 1 школі, що складало 0,3 % від загальної кількості шкіл із двома й більше мовами навчання. Тут здобували освіту 0,33 % дітей (від 191 413). Майже 90 % учнів навчалися угорською. В УРСР функціонувала 1 молдавсько-російська школа.

Молдавською здобували освіту 0,26 % дітей. У 1959–1960 н.р. збільшилася кількість шкіл, де викладання в старших класах велося іноземною мовою (64 проти 14 у 1958–1959 н.р.) [9, арк. 3].

Понад народногосподарського плану відкрили додаткові класи, зокрема, у Дніпропетровській області – 590 класів, Сталінській – 537, Харківській – 472, Сумській – 434, Вінницькій області – 424 класи відповідно. Поясненням цього була переповненість класів та навчання учнів у декілька змін. У листі заступника Міністра освіти УРСР П. Миргородського «Про порядок комплектування класів учнями» від 6 лютого 1958 р., направленому завідувачам обласних, Київського й Севастопольського міських відділів народної освіти, зазначалось про недопустимість такого явища. Водночас, документ наголошував на об'єднанні учнів в один клас (хай там було б і по 40 осіб), хоча так само наголошувалося й про формальну кількість (а фактично учні були відсутні). Зокрема, у Канівській середній школі № 1 на початку 1957/58 н.р. працювало 8 початкових класів, у тому числі 2 других на 57 осіб і 2 четвертих – 55 відповідно. У жовтні тут безпідставно об'єднали частину учнів других і четвертих класів у клас-комплект і скоротили один клас, унаслідок чого на одного учня в 2 і 4 класах припадало 0,78 м², а в класі-комплекті 0,99 відповідно. У школі № 93 м. Києва в одному першому класі навчалось 56 учнів [10, арк. 8].

Усе ж, на 1960–1961 н.р. 59 207 дітей і підлітків не були охоплені навчанням, у тому числі – 35644 – без причин, у 1961–1962 н.р. – 43 332, із яких 20 263 без причин, у 1962–1963 н.р. 31 тис., 2852 учнів – без поважних причин, у тому числі по областях, зокрема: у Донецькій – 522, Київській – 410, Станіславській – 395, Дніпропетровській – 298. Повільно розвивалась мережа шкіл із групою подовженого дня. У 1961–1962 н.р. їх функціонувало 154, наступного року – 250. Проте, були області, де вони взагалі не працювали: у Волинській, Запорізькій, Ровенській, Харківській – по 1 відповідно; у Полтавській, Хмельницькій – по 2 відповідно. Можливо, у

західних областях і Полтавській це пояснювалося сімейними формами виховання, дотриманням традицій; а в індустріальних містах – їх великою кількістю й зайнятістю батьків. Причиною такого становища називались такі: недооцінка їх з боку місцевих органів влади [191], відсутність належної матеріальної бази. Так само відсіювались другорічники з масових шкіл. Наприклад, у Кримській області в 1961–1962 н.р. – 1086 осіб, Одеській – 1294, Дніпропетровській – 2021 відповідно. На початок 1962–1963 н.р. у масових школах Донецької області не з'явилися 3 900 юнаків та дівчат (найбільша кількість, оскільки молодь йшла працювати на підприємства, її розцінювали як дешеву робочу силу, або навчалась у вечірніх школах), Дніпропетровській – 1 700, Одеській – 1 300, Вінницькій області – 1 100, Сумській – 800 другорічників (лише по 1 – 8 класах) [45, арк. 278].

У 1967–1968 н.р. здобуття освіти у школах відбувалося за таких умов, що демонструє таблиця 5.1.6 (Додаток Б 23) [16, арк. 2–3]. В УРСР у цей час працювало 29 036 шкіл, де навчалось 7 374 257 учнів, із яких 44,4 % – у підготовчих та початкових класах, 42,2 – середніх і 13,4 – старших. У 28 483 закладах, або 98 % усіх шкіл, здобували освіту 94,9 % від загальної кількості дітей, які перебували в усіх закладах. Із 7 000 980 цих учнів 42,1 % навчалися в підготовчих та початкових класах, 4 % – у середніх і 12,6 – старших. Російською мовою здобували освіту 33,4 % дітей у 4 703, або 16 % школах від загальної кількості закладів за списком. Із них 14,8 % – у підготовчих та початкових та по 4,8 % – у середніх та старших класах відповідно. Українською мовою навчалися 61 % дітей від загальної кількості тих, хто здобував освіту у школах з однією і більше мовами навчання, а питома вага таких закладів склала 81 %; із яких 27 % перебували в підготовчих та початкових, 26 % – середніх і 7,6 % – старших класах.

Угорською мовою здобували освіту 0,22 % від усієї кількості дітей, які навчалися в 76 школах, що склало 0,3 % від загальної кількості усіх шкіл. 0,1 % дітей навчалися в підготовчих, початкових і середніх і лише 0,02 % – у старших класах відповідно. Польською мовою навчалось 0,006 % дітей у 2

зкладах (або 0,007 %), причому 0,002 % – у початкових і підготовчих, 0,003 % – середніх і 0,001 % – старших класах відповідно. В УРСР працювало 316 шкіл з українською і російською (спільно) мовами викладання, що склало 1,1 % від загальної кількості шкіл за списком. Тут навчалося 2,9 % дітей від усієї кількості: по 1,2 – у підготовчих, початкових і середніх класах і 0,6 – у старших. У російсько-українських, що склали 0,7 % загальної кількості закладів – 1,1 % усіх дітей. У молдавсько-російсько-українських 19 закладах (0,07 %) отримували освіту 0,1 % від загальної кількості дітей, які навчалися у школах з однією і більше мовами навчання. У таких закладах їх назви відповідали цифрам щодо питомої ваги: 0,07 % молдавською, 0,03 російською і 0,013 % – українською мовами відповідно.

У зазначений період скоротилась частка навчальних закладів, здобування освіти у яких відбувалося мовами корінних етносів. Ці тенденції були притаманні всім республікам. Особливо асиміляційні процеси торкнулись Української РСР. Зокрема, навчання в загальноосвітніх школах міст Донецької області відбувалось головним чином російською мовою. Кількість шкіл з українською мовою навчання та чисельність учнів у них поступались за відповідними показниками російськомовним. На початку 1970-х рр. школи з українською мовою навчання були відсутні в Добропіллі, Сніжному, Торезі та Шахтарську. У Держинську та Селидовому українською мовою навчалось лише 6,4 % та 3,5 % учнів відповідно. Кількість шкіл зі змішаною мовою навчання (україно-російською і російсько-українською) була незначною. У наступних роках становище не змінилось. Ця ситуація була характерна для всього регіону [501, с. 170–173].

Позитивні наслідки мали заходи, спрямовані на поширення середньої освіти: зросла питома вага осіб, котрі мали загальну середню освіту, при одночасному зменшенні чисельності осіб із незакінченою середньою, початковою освітою і тих, які не мали освіти, що було характерним для всього регіону [80, арк. 26]. Учні 1–10-х класів переважно навчалися у російськомовних закладах освіти, причому в українськомовних – учні

сільської місцевості (що було характерно і для попередніх періодів). Так, українськомовних шкіл нараховувалось у 2 рази більше у сільській місцевості, ніж у місті і кількість учнів – у 1,5 рази. Такі самі тенденції притаманні і в процесі комплектування класів [80, арк. 15]. Російськомовних шкіл в області функціонувало 1 015, із яких близько 80 % – у містах і 20 % – у селах. У регіоні, згідно з документами, учні не мали можливості навчатись у молдавськомовних та угорськомовних закладах [77, арк. 5].

За роки дев'ятої п'ятирічки в усіх типах навчальних закладів УРСР здобували освіту 3 688,2 тис. осіб. У 1975 р. охоплено навчанням в усіх типах закладів 97,7 % випускників 8-х класів проти 84,2 % у 1970 р. У Черкаській, Одеській, Львівській, Хмельницькій областях середню освіту здобувало 99 – 98 % випускників 8-х класів. Але в Чернівецькій, Кримській, Донецькій, Чернігівській областях лише 92 – 95 % учнів продовжували навчання. У кінці 1960-х років в УРСР не був виконаний план прийому учнів до 9-х класів. Наприклад, у Міловському районі Ворошиловградської області план був виконаний на 81,2 %, у містах Дружківці та Селидовому Донецької області, Братському районі Миколаївської області – на 90 % [19, арк. 159]. Щодо відсіву учнів із 9 – 10 класів, то минулого року вибули 37,9 тис. осіб (або 3,8 %) – найбільше у Вінницькій, Хмельницькій, Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Кіровоградській, Ворошиловградській та Сумській областях. Вони частково поповнили вечірні та заочні школи – 83,6 тис. осіб (8,6 %), найбільше – в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Одеській, Чернівецькій областях: від 10 до 13 %.

За роки дев'ятої п'ятирічки збільшилась мережа ГПД, вони охопили 1 370,5 тис. учнів (до 8-го класу, або 31,4 % від їхньої загальної кількості, проти 20,1 % у 1970 р.). Відставали Ворошиловградська, Житомирська, Закарпатська та Ровенська, де було охоплено 25 % дітей [19, арк. 160]. Поліпшився підвіз у сільській місцевості – 555 тис. учнів підвозили до школи на 1880 автобусах. Проте, часто їх використовували не за призначенням [21, арк. 28]. У кінці 1970-х рр. рух учнів демонструє наступна

таблиця 5.1.7 (Додаток Б 24) [23, арк. 28–1]. Згідно з нею, питома вага учнів протягом навчального року скоротилася на 1 %. 0,16 % учнів залишилися на повторний курс і 0,2 % – переведення відклали. Якщо аналізувати рух учнів у школах сільської місцевості, то тут успішність була гіршою, оскільки залишили на наступний рік 0,19 % і 0,25 % – відклали переведення учнів. У середньому протягом 1979–1980 н.р. відбулося зменшення питомої ваги дітей на 0,6 %.

Аналіз здобування освіти в різних закладах показав, що найменша кількість дітей, які навчались у початкових школах, далі – восьмирічних і середніх – найбільша. Так, питома вага учнів, які здобували освіту в початкових школах в СРСР, складала 1,5, найбільше навчалось у БРСР – 2,3, РРФСР – 2 і УРСР – 1,1 % відповідно. У середньому восьмирічних шкіл у країні працювало 14,9 %. Найбільша питома вага учнів таких закладів була в УРСР – 20,8 %, найменше – у БРСР – 12,9 %, середні позиції займала РРФСР – 14,2 % відповідно. Щодо середніх шкіл, то питома вага учнів, які тут здобували освіту, складала 83,6 %, найбільше – у БРСР – 84,9 %, у РРФСР – 83,8 %, а найменше – в УРСР – 78,1 % відповідно [48, арк. 4]. Протягом навчальних років учні вибували зі шкіл через різні причини. Так, протягом 1983-84 н.р. і літнього періоду 1983 р. (не рахуючи тих, які закінчили 8, 10 (11) класи) школи втратили майже 30 тис. учнів, що складало 1,5 % загальної їх кількості. Причини були такі: навчання в інших закладах, служба в армії, стан здоров'я, сімейні обставини, виїзд за межі республіки тощо [26, арк. 11].

Розподіл шкіл і учнів за мовами навчання станом на початок 1984–1985 н.р. демонструє таблиця 5.1.8 (Додаток Б 25) [26, арк. 22], яка показує, що в УРСР працювали 20 354 школи з однією і більше мовами навчання, у яких здобували освіту 6 516 726 учнів, із яких 2 280 978 – у підготовчих та початкових, 3 443 611 – у 4–8-х класах і 692 137 – у 9–10-х класах. Молдавською мовою здобували освіту 0,6 % від загальної кількості з однією і більше мовами навчання. Переважна більшість представників цього етносу навчалась у початкових та 4 – 8 класах. Російською мовою навчалось 48,7 %

від загальної кількості таких закладів. Українською мовою здобували освіту 50,4 % від загальної кількості дітей у цих закладах. Угорською мовою – 0,3 %, польською мовою – 0,004 % від загальної кількості.

У 19 815 школах із однією мовою навчання здобували освіту 6 125 803 особи, із яких 35 % від загальної кількості цих осіб – у 1–3-х і підготовчих класах, 54 % – у 4–8-х і 11 % – у старших класах відповідно. В УРСР функціонувало 536 шкіл з 2 мовами навчання, що склало 2,6 % від загальної кількості усіх шкіл, 3 заклади з трьома мовами, де здобували освіту 0,03 % відповідно. Функціонувало 15 420 шкіл з неросійською мовою навчання, що склали 75,6 % від усіх шкіл, де навчалось 45 % дітей; 520 шкіл із російською та неросійською мовою навчання, що склало 2,6 % від загальної кількості закладів з однією і більше мовами навчання, де навчалися 0,05 % учнів шкіл. На кінець 1984–1985 н.р. за списками (до іспитів) у школах здобували освіту учні, із яких 65,1 % – у містах, інші – в селах [26, арк. 9]. Близько 1 % залишили на другий рік. Окрім цього, діти навчалися і в союзних республіках – 3,6 % та за кордоном [46, арк. 34].

У 1986 р. в УРСР здобували освіту 728 тис. осіб, із яких 517 тис. (71 %) закінчили загальноосвітні школи, 17 % – середні неповні. 98,4 % учнів восьмих класів продовжили навчатись у старших класах для здобуття загальної повної середньої освіти. У 1986 р. порівняно з 1980 р. в УРСР зменшилась питома вага випускників 8-х класів, які продовжували навчання в 9-х класах (вони перебували в середніх спеціальних закладах). Але в Закарпатській, Кримській, Одеській, Миколаївській областях, м. Севастополі показники були нижчими [38, арк. 12].

Проаналізуємо регіональні особливості здобуття освіти в 1986–1987 н.р. [38, арк. 16]. Як показує таблиця 5.1.9 (Додаток Б 26), кількість осіб, які здобули освіту у цьому навчальному році, склала 72 514, половина з яких – у денних школах. Провідні позиції займали Донецька, Дніпропетровська, Львівська, Одеська та Кримська області: у відсотковому відношенні ці показники склали: 7,6, 7,3, 5,9 і по 5,2 % відповідно, що пояснювалося

густотою населення, функціонуванням їх як індустріальних та культурних центрів. Останні – Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Херсонська і Волинська області: 0,03, 1, по 2,4 і 2,5 % відповідно, що обумовлювалося протилежними тенденціями.

На початок 1989–1990 н.р. в УРСР працювали 21,1 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчались 6,9 млн. учнів [39, арк. 84]. У порівнянні з 1985–1986 н.р. їх мережа збільшилась на 1,3 %. За рахунок нового будівництва за 9 місяців поточного року введені в дію загальноосвітніх шкіл на 147,2 тис. учнівських місць або 74 % річного плану. Нижчі показники були у Кіровоградській (28 %), Закарпатській (39 %), Харківській (44 %), Чернівецькій (47 %) та Київській (50 %) областях. Кількість учнів у міських школах збільшилась у порівнянні з 1985–1986 н.р. на 7,5 %, у сільських – зменшилась на 3,5 %), що пояснювалося демографічними чинниками. У 1989/90 н.р. першокласниками стали 764,3 тис. дітей, із них навчаються за програмами 10-річної школи – 290,6 тис., за 11-річною – 473,3 тис. (1/3 з них навчалась у спеціальних класах при дитячих садках). Середні школи закінчили 359,8 тис. учнів, неповну середню школу – 702,8 тис. (у 1985 р. – відповідно 347,7 і 688,7 тис. осіб). У 1,5 рази зменшилась кількість учнів, які відвідували ГПД, у порівнянні з початком поточної п'ятирічки, на початок навчального року їх було 1,8 млн. із числа учнів 1 – 8 класів. Кількість тих, котрі вибули із денних загальноосвітніх шкіл, збільшилась у 1,2 рази і в 2 рази – кількість другорічників, кількість яких за результатами 1988–1989 н.р. склала 46,2 та 50,5 тис. осіб [39, арк. 84]. Динаміку шкіл та учнів у 1989–1990 н.р. у порівнянні з 1985–1986 н.р. показує таблиця 5.1.10 (Додаток Б 27) [39, арк. 84]. Вона демонструє динаміку до збільшення питомої ваги шкіл на 1,3 %, а учнів – на 3,8 відповідно. Тобто наявність шкіл не задовольняла їх наповнюваність. У Житомирській, Івано-Франківській, Київській (без м. Києва) спостерігалось зменшення шкіл від 1 до 4 %. Те ж саме стосувалося й кількості учнів, але ще до цього додалися Вінницька, Чернівецька, Кіровоградська області (від 1 до 4 % відповідно).

Розв'язання проблеми перебування учнів після уроків, їхньої зайнятості та превентивного виховання здійснювалося у школах продовженого дня, де дитина перебувала 10–12 годин на добу, що давало можливість вивчити індивідуальні особливості, інтереси учнів, цікаво організувати позакласну й позашкільну роботу. Ці школи вважалися економічно вигідніші за школи-інтернати, адже в них діти перебували цілодобово, окрім, можливо, вихідних. Найбільша кількість їх існувала в Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській областях і м. Києві. У школах учні здобували навички самостійної роботи, спостереження, користуватися підручником, регламентуючи заняття із самопідготовки, дотримуючись наступності між класною та позакласною роботою, урізноманітнюючи види і форми занять, максимально використовуючи наявні посібники та обладнання навчального кабінету [719, с. 67].

Протягом 1970–1985 рр. кількість охоплених дітей ГПД зросла вдвічі, що підтверджує діаграма 5.1.1 (Додаток Г 6) [48, арк. 6]. У різних республіках СРСР протягом зазначених років охоплення учнів 1–8-х класів ГПД демонструє наступна діаграма (Додаток Г 7) [48, арк. 6]: Згідно з нею, кількість дітей 1–8-х класів, які відвідували ГПД у 1970 р., в СРСР складала 13 % від загальної кількості. Найбільша кількість учнів відвідувала їх в УРСР – 20,1 %, наступні позиції займали РРФСР – 12 % і БРСР – 11 % відповідно. У наступні періоди – у 1975 р. – ці показники збільшились і складала – 20,7 %, 31,4 %, 21 % і 17,1 % відповідно. У 1985 р. питома вага учнів, котрі відвідували ГПД, у середньому в країні складала 37,8 %, в УРСР – 44,8 %, в РРФСР – 37,4% і БРСР – 37,7 % відповідно. Тобто кількість дітей збільшувалася, і в 1985 р. показники в БРСР стали більшими, ніж в РРФСР. Отже, протягом зазначеного періоду частка дітей, які перебували в ГПД, зросла, найбільші показники демонструвала Українська РСР, що пояснювалося зайнятістю населення і використанням фізичної праці та інтелектуального його потенціалу. У 1985–1986 н.р. зменшилась наповнюваність класів у Дніпропетровській, Черкаській, Київській,

Львівській областях. Збільшилась кількість другорічників, особливо в Запорізькій, Миколаївській, Одеській областях, що пояснювалося високим рівнем урбанізації та зайнятості батьків. Були наявні недоліки в роботі ГПД: не створені умови для денного сну вихованців, значна частина дітей не була забезпечена гарячим харчуванням. Плани будівництва загальноосвітніх закладів виконувались, але й на 1980 р. понад третина шкіл була розміщена в пристосованих, а деякі – у непристосованих приміщеннях [28, арк. 47].

Наприкінці 1980-х рр. з'явилася можливість відкриття шкіл представниками і для представників національних меншин, які проживали в УРСР. Вони діяли досить активно, засновуючи власні культурні осередки, які сприяли цьому. Так, на Донеччині були відкриті перші класи з вивчення спочатку факультативно, а потім програмово новогрецької мови; єврейської (на Правобережжі та інших регіонах), польські, угорські, румунські (на Заході), кримськотатарські, болгарські, молдавські (на Півдні). Переважна більшість їх навчалася в цей період саме в початкових класах.

Отже, у шкільній освіті спостерігалися процеси асиміляції, які супроводжувалися використанням двомовного навчання. У населення складалося уявлення про функціонування таких шкіл, які спонукали до начебто інтеграції культур учнів, проте поступово двомовні школи витіснили мови навчання національну та етнічні, посівши привілейоване становище. Питома вага дітей, які здобували освіту в україномовних закладах, протягом 1950-х–1980-х рр., коливалася від 80–70 % до 20 %. Натомість дзеркально зростала кількість російськомовних: від 15–20 % до майже 80 %.

Протягом другої половини 1940-х–1980-х рр. держава намагалася охопити всіх дітей шкільного віку відповідною освітою. У повоєнний період це досяглося складно, навіть до середини 1950-х рр. всеобуч у повному обсязі здійснити не вдавалося. Динаміка учнівства помітно залежала від міграційних процесів, пов'язаних зі зміною місця роботи та проживання батьків. Задля розв'язання проблеми створювалися групи і школи продовженого дня, які стали альтернативою сімейного виховання. Значну

кількість часу учні проводили в школі, через що вона мала вплив не лише навчальний, а й виховний, морально-етичний та ідеологічний. У цілому в другій половині ХХ ст. за показниками освітнього розвитку Україна посідала провідні позиції з-поміж республік Радянського Союзу, що пояснюється увагою центрального уряду до колишньої республіки та вихолощування із неї українськості.

5.2 Умови навчання в радянській школі

Важливою передумовою якісної діяльності учнів залишалося матеріальне забезпечення. Повоєнний період став важким у житті школярів. Вони, перш ніж отримувати освіту, мали думати про найнеобхідніше та найелементарніше, здавалося б, проте влада не могла їм цього надати в повному обсязі. Катастрофічно не вистачало найелементарніших речей – їжі, одягу, житла, ліків, – що для пересічної людини ставило передусім проблему виживання. Для дітей це було важливо. Речі коштували немало. А в умовах дорожнечі це стало досить проблемним. Не дивно, що вони доношували та носили одяг старших (який був не за розміром їм), ремонтували його тощо [1, арк. 91]. Для малозабезпечених – при школах – створювали фонд загального навчання з надходжень від реалізації врожаїв на шкільних ділянках, садках, із коштів, які освітні заклади одержували від відповідних організацій. Звертали увагу на виконання основних режимних моментів для учнів [136, арк. 39].

Адміністрація окремих навчальних закладів намагалась розв'язати проблеми за рахунок батьківських коштів. З одного боку, зрозумілим є її позиція, оскільки дорослі зацікавлені в навчальному процесі, з іншого – траплялися зловживання. Тому, не дивно, що на них реагували відповідні органи. Так, Наказ Міністерства освіти УРСР «Про заборону незаконних зборів коштів з учнів на різні потреби школи» від 17 січня 1949 р. за

підписом М. Савчука наголошував на забороні для директорів та завідувачів навчальних закладів цим займатись, підтвердженням чого стали звернення батьків до відповідних органів. В останніх ішлося про збори коштів на обладнання класів, піонерських кімнат, заготовку палива, подарунки для вчителів. Наприклад, у Ворошиловградських школах № 2 та 9, учням запропонували зібрати кошти на подарунки. Окрім цього, відправляли учителів по домівках дітей і збирати по 5 кг борошна з кожного. Частково продуктами забезпечували учителів, частково передавали у шкільні їдальні [2, арк. 10].

Недостатньо були освоєні бюджетні асигнування на сільське шкільне будівництво у Запорізькій, Дрогобицькій, Харківській, Кіровоградській та інших областях. Не дивно, що діти навчалися у декілька змін. На початку 1950-х рр. у 33,3 % загальноосвітніх шкіл діти навчалися у 2, а окремі – у 3 зміни. Збільшилась кількість учнів, які здобували освіту у 2 і 3 зміни, що пояснювалося навчанням дітей 6-річного віку та невиконанням плану введення нових шкіл). На початок 1989–1990 н.р. 934 тис. (або 20,5 % усіх учнів) дітей денних міських і 56 тис. (2,6 %) сільських шкіл навчалися у другу та третю зміни, у 1985–1986 н.р. – 758 тис. (17,5 %) і 59 тис. (2,7 %) відповідно. Зокрема, у школах міст Ровенської області – 29,9 % учнів, Запорізької – 29,3 %, Волинської – 26 %, м. Севастополь – 26,7 % [39, арк. 84].

У школах не було навіть нормального світла. Прикладом безвідповідального ставлення до проблем школи була бездіяльність місцевих органів влади. Батьки, діти та педагоги нарікали, що в школі № 6 м. Ніжина, яка знаходилася в декількох кілометрах від електростанції, світла майже не було: напруга 70 – 90 вольт, її ледь-ледь вистачало, щоб волоски ламп жевріли: «...лампочки вчителі сяк-так іще бачать, а учнів у класі розгледіти важкувато. Про їх присутність можна хіба що догадуватися по шуму». Задля розв'язання проблеми зверталися до директора електростанції, він лише обіцяв ужити заходів. Між тим, електротрансформаторна будка стояла на

подвір'ї електростанції та іржавіла. «Чи не дуже заіржавіли й ті товариші, з вини яких створюється загроза для зору дітей, хто байдуже ставиться до численних скарг школи на несприятливі умови для навчальної й позанавчальної роботи». Навіть уміщена карикатура, де учитель географії, дивлячись на карту, каже: «Урок продовжимо. Чи немає, діти, у кого-небудь із вас ліхтарика, щоб краще розгледіти ще один континент – Африку» [17, арк. 19].

При школах у сільській місцевості для учнів, які проживали за 3 км і більше від закладу, діяли інтернати. Їх створення регламентувалося «Положенням про інтернати при початкових, семирічних і середніх школах УРСР» Міністерства освіти УРСР від 12 травня 1951 р. Документ затвердив, що близько 10 % учнів, які жили в інтернатах (переважно діти-сироти або діти малозабезпечених батьків), харчувалися за кошти відповідних бюджетів, решта привозила продукти з дому, але страви готувала куховарка. Заклади функціонували не через самообслуговування чи суспільно корисну працю, а за державний кошт. Кількість учнів, яка мала проживати в них, сягнула 200 тис., проте у пізніший період, зокрема в 1956 р. їх було лише 10 740, що пояснювалося стабілізацією ситуації та дещо вирішенням цього питання [525, с. 107]. Частину дітей підвозили. У свою чергу, батьки не відпускали дітей до школи, вважаючи за ліпше працювати вдома, не витрачаючи коштів на шкільний одяг, взуття, різне приладдя [7, арк. 2; 109, арк. 3].

Часто правління колгоспів, завідувачі міськ(рай)ВНО, директори і завідувачі шкіл розв'язували проблеми виділення транспорту для підвозу дітей до шкіл, віддалених від місця проживання учнів [525, с. 109]. У 1959–1960 н.р. в Харківській області в 9 тис. шкіл підвозили дітей, у Львівській – 7,8 тис., Луганській – 9,5 тис., Дніпропетровській – 6,9 тис., Запорізькій – 5,8 тис., Житомирській – 5,7 тис. відповідно. Проте, як правило, діти до школи ходили пішли, долаючи щодня відстань від 2 до 7 кілометрів в один бік. Ця ситуація стала нормою, особливо для сільських шкіл [11, арк. 3]. У

середині 1980-х рр. кількість шкіл, де навчалися діти, яких підвозили, складала близько 9 тис. осіб, переважна більшість – до середніх та восьмирічних закладів [26, арк. 11].

Оскільки учні значну кількість часу проводили у школі, актуальним було питання забезпечення харчування [187]. Так, виконкоми обласних рад зобов'язали обласні трести їдалень і ресторанів організувати при школах відповідні підрозділи. Згідно з наказом Міністерства торгівлі УРСР і Міністерства народної освіти УРСР № 1580 від 9 серпня 1948 р., адміністрація шкіл зобов'язана надавати тресту їдалень безкоштовно відремонтовані і облаштовані приміщення під шкільні їдальні або буфети, паливо для приготування й розігріву їжі, водопостачання, електроенергію, приміщення для збереження овочів і картоплі, а також охорону [123, арк. 11–13]. Про їхній стан свідчив лист Міністра освіти УРСР від 16 квітня 1949 р., в якому зазначено, що в багатьох областях виявили незадовільний стан харчування учнів. Зокрема, у Тернопільській області не були відкриті їдальні при 50 середніх школах, у Житомирській – 82, Чернігівській – 100, Сталінській – 180 відповідно. Гірша справа спостерігалась із гарячими сніданками. Заклади харчування так само, як і школи, часто працювали в непристосованих приміщеннях, в антисанітарних умовах, де було відсутнє обладнання, вода тощо. Нерідко діти були позбавлені гарячого харчування і в містах: Вінниці, Львові та Станіславі. У буфетах та їдальнях замість доступних і винятково дитячих товарів продавали дорогі: шоколад у плитках та цигарки. Такі випадки зафіксовані у школах Луцька й Тернополя, де продавали навіть спиртні напої, консерви, сири. Безкоштовне харчування дітей-інвалідів, дітей-сиріт у Дніпропетровській, Запорізькій, Ізмаїльській областях не було організовано [4, арк. 8–9].

Відділи народної освіти підбирали та виділяли торговельним організаціям приміщення у школах, придатні для створення їдалень і пунктів роздачі гарячої їжі [481, с. 2]. Але було й таке: «У тій кімнаті, де планувався буфет, жила учителька. Через деякий час її відселили, але сільський голова

тільки ходив і «обміряв стіни, вікна, двері, намалював картину майбутнього буфету і пішов...» [109, арк. 77–79; 110, арк. 5].

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР «Про заходи з дальшого поліпшення громадського харчування в Українській РСР» від 7 травня 1967 р. у закладах Київської області у 1966 р. функціонувало 320 їдалень і 78 роздаткових пунктів, у 1970 р. – 467 і 428 відповідно, далі – ці цифри збільшилися майже на 200 за кожним показником [107, арк. 11]. У Луганській, Волинській та Івано-Франківській областях на початок 1966–1967 н.р. у школах були відкриті додатково їдальні та пункти харчування. В Івано-Франківській області гарячим харчуванням було охоплено 85 % школярів, у Луганській – 71,2 % [430, с. 171]. А відділ робітничого тресту «Орджонікідзевугілля» Сталінської області створив у школах шахтарських селищ Єнакіївського району буфети. Діти тут отримували за невисоку ціну гарячі сніданки, каву, чай, молоко, бутерброди та печиво [695, с. 2]. А «Харчовий продукт – ковбаса, яку випускає ковбасний цех чайної, на перший погляд має хороший вигляд, але, коли розріжеш її, то бачиш, що шпиг накладений нерівномірно. Запах та смак цього продукту неприємний, затхлий, а коли ви придавите шматок, то з нього тече вода. Партія ковбаси «Мінська», яка була випущена 9–11 січня, мала більше 16,3 % вологи проти норми, або майже четверту частину» [436, с. 3].

Учні могли харчуватися і в їдальнях колгоспів, але вартість була дорогою, до того ж, були відсутні перші страви. «Так було і 4 жовтня 1973 р. 30 учнів, у яких був шостий урок, їли лише лапшу і стакан чаю або салат і чай. Вартість других страв у їдальні колгоспу «Україна» – висока: гуляш коштував 0,47 крб, шніцель – 0,46 крб, зажарка – 0,36 крб, котлета без гарніру 0,2 крб, молочних страв не було» [131, арк. 108]. Вартість денного харчування на дитину складала 1,2 крб: 0,83 – за рахунок підсобного господарства, із виробничої майстерні – 0,37 крб. Основні продукти харчування виділялися шкільним їдальням за цінами згідно з прейскурантом: масло – 3,92 крб, м'ясо яловиче з кістками – 1,89 крб, сметана – 1,4, цукор –

0,87, сир – 0,75, макаронні вироби – 0,43, борошно – 0,29, картопля – 0,11 крб відповідно [115, арк. 50].

Питання харчування школярів стояло на порядку денному в роботі виконавчих комітетів. Так, на засіданні постійної комісії депутатів Запорізької міської ради з народної освіти від 12 березня 1976 р. слухалося питання харчування дітей Заводського району міста. Учні 1–7-х класів безкоштовно пили молоко, у тому числі і діти з ослабленим здоров'ям. Деякі їдальні в районі навіть працювали до 16.00. В окремих школах діти вживали холодну їжу, в асортименті було мало кисломолочних страв, якість обідів – погана. Проте, харчування дітей, які відвідували ГПД, було кращим [89, арк. 3]. Воно організовувалося за талонами, вартість одного складала 0,25 крб. На великій перерві відбувалося попереднє сервірування столу за допомогою чергових старших класів. На малих перервах харчування відбувалося через самообслуговування. Для учнів групи продовженого дня складалося перспективне меню на тиждень працівником їдальні разом з медичною сестрою й директором школи, до нього обов'язково включалися страви з м'яса, яєць, сиру, риби, борошняні та овочеві. Бракераж харчування щоденно здійснювала медична сестра школи. Проте, за інформацією за 1979 р. задоволення потреб у м'ясній продукції складало 58 % [89, арк. 13]. Недостатньо здійснювалося постачання молочними продуктами та овочами, майже не було рибних продуктів та фруктів [115, арк. 52]. Відсутні були належні санітарні умови для організації якісного харчування. На цьому тлі суттєвою проблемою була плинність кадрів у цій сфері [89, арк. 3].

До розв'язання проблем долучалися представники місцевих органів, які рекомендували частіше варити картопляне пюре, гречку, ввести рибний день, що було в інших школах, більше готувати молочних страв, давати сирочки, сир, фрукти, ковбасні вироби, але не дешеві. У їдальнях, які відносилися до ресторанів, справи були набагато кращі, із забезпеченням та дотриманням відповідних норм [89, арк. 23].

Реалізовуючи постанову Ради Міністрів УРСР «Про розвиток мережі підприємств громадського харчування в загальноосвітніх школах і вищих учбових закладах» від 22 вересня 1977 р., провели республіканську нараду-семінар з питання вдосконалення громадського харчування учнівської молоді, на якій зверталась увага на ремонт і заміну технологічного обладнання, харчоблоків і приміщень для збереження продуктів, У Львові 70 % учнів харчувалося за лімітними книжками й абонентами. У Бродівському районі 65 % учнів (або 6170 осіб) харчувалося за абонементами. У міських школах учні 1–4-х класів регулярно пили молоко. У сільських школах учні початкових класів одержували гаряче харчування за кошти колгоспів. У школах поліпшився санітарно-гігієнічний стан їдальнь. Додатково були закуплені електрорушники, встановлені умивальники, замінені алюмінієві ложки та виделки на нержавіючі. Працівники закладів харчування були забезпечені спеціальним одягом. До діяльності їдалень були залучені батьки та профспілки [115, арк. 1–2]. В окремих школах було організоване дієтичне харчування: у залах стояли спеціальні столи; щоденно за заявками медичного працівника школи готувався дієтичний комплекс на певну кількість учнів. У цілому у Львівській області гарячим харчуванням були охоплені всі учні сільської місцевості. Забезпеченість місцями в їдальнях складало 76 %. Харчування учнів 24 шкіл було організовано за рахунок коштів колгоспів і радгоспів [115, арк. 4–5]. Наприкінці 1970-х–на початку 1980-х рр. збільшилася мережа їдалень, буфетів і роздаткових за рахунок добудови до наявних буфетів і роздаткових, реконструкції діючих підприємств та приєднання приміщень, звільнених від класів. Підприємства, де працювали батьки школярів, також допомагали закладам освіти забезпеченням харчування або виділяючи на це кошти. Наприклад, у Львівській області за роки дев'ятої п'ятирічки при об'єднаннях громадського харчування створені 32 цехи м'ясних напівфабрикатів, 5 овочевих, 39 кондитерських цехів і 14 їдальнь-заготівель, які забезпечували власною продукцією, у першу чергу, шкільні підприємства громадського харчування.

У всіх шкільних їдальнях були м'ясні напівфабрикати. Створення кулінарних комбінатів розв'язало б проблему забезпечення закладів громадського харчування всіма видами напівфабрикатів, і в першу чергу – шкільних [115, арк. 4–5].

Кооперативні організації щорічно укладали з керівництвом шкіл договори на організацію харчування, проєкт якого був розроблений управлінням громадського харчування. Працівники управління громадського харчування облспоживспілки щорічно перед початком навчального року проводили дводенні семінари з працівниками буфетів і кухарами щільних їдальнь за 8-годинною програмою. На семінарах вивчалися теми теоретичного характеру, про технології приготування страв, санітарний мінімум, обговорювалися основні завдання і вимоги, які стояли перед працівниками громадського харчування на різних етапах. Учасники семінару займалися один день і практичним приготуванням страв, бутербродів, холодних закусок, гарячих і холодних напоїв із подальшим обговоренням, що давало можливість підвищувати ділову кваліфікацію працівників шкільних їдальнь, запобігати недоліків, що траплялися в організації харчування у минулих роках. Тому правління облспоживспілок порушували клопотання перед місцевими партійними й господарськими організаціями в наданні допомоги в цьому питанні, результатом чого стало прийняття у 1977 р. відповідного рішення обласної ради: забезпечити м'ясною продукцією відповідною вартістю [115, арк. 8–9].

Мережа закладів громадського харчування при школах спонукала шукати нові форми організації їх роботи та управління, однією з яких, наприклад, стало створення у 1976 р. шкільного сектору у Стрийському райвно. Сектор об'єднував 37 середніх і восьмирічних шкіл, у яких нараховувалися 8 051 учень, у тому числі 104 ГПД із 3 640 учнями. Харчування їх організовано через 36 їдальнь на 1 690 місць і 1 буфет-роздаткову на 20 місць. Обслуговувало підприємство 46 працівників кухні. До адміністрації сектору входили бухгалтер, калькулятор та експедитор. Для

підвезення продуктів у їдальні за сектором закріплені 2 автомашини «УАЗ – 452» і «Москвич – 2 715» [115, арк. 10].

М'ясні напівфабрикати та здобно-булочні вироби власного виробництва доставляли в шкільні їдальні кільцевим завозом, транспортом, закріпленим за цехами районного об'єднання громадського харчування, згідно із затвердженим графіком. Меню було єдиним для всіх підприємств, складалося завідувачем виробництвом шкільного сектору за цінами, затвердженими єдиними прейскурантом Укоопспілки на продукцію шкільних підприємств громадського харчування. З директорами шкіл щорічно укладали договори про обслуговування харчуванням, де зазначалися обов'язки кожної сторони. Створення сектору дало змогу поліпшити частоту завозу товарів у шкільні їдальні, розширити асортимент страв, що у свою чергу призводило до зростання товарообігу. Підприємства мали працювати рентабельніше, запроваджуючи такі механізми. У документах зазначалося, що зменшилися скарги з боку батьків, поліпшилася якість харчування. В окремих їдальнях проходили виставки-продажі (один – два рази щомісяця). У секторі функціонувала власна школа кулінарного мистецтва, яка працювала під час шкільних канікул, темами якої були: «Овочеві і рибні страви», «Приготування соусів» тощо. У Чернігові працював базовий комбінат громадського харчування, що обслуговував лише освітянські заклади. Кожному класу відводився окремий ряд. На обід діти їли український борщ, печиво по-домашньому й кисіль: «Швидко, смачно, дешево». Гасло перейшло з епохи «відлиги», коли почали будувати «хрущовки». Ціна сніданку склала 15 копійок, обіду – 25 відповідно. Послугами їдальні користувалися близько 1 тис. школярів, 700 із яких – обслуговувалися через абонементну систему. У продажу були свіжі груші, яблука, фруктові соки, сир, сметана, молоко, кефір, пиріжки з капустою, сиром, повидлом; супи з фрикадельками, рисовий; каша манна, битки, котлети, м'ясо тушковане, млинці та сирники [529, с. 1].

Проте, у школах недостатньо були розповсюджені абонементи, окремі їдальні не забезпечені проточною водою, 53 % шкільних їдалень не мали каналізації, багато було розміщено в непристосованих приміщеннях, де відсутні елементарні санітарні умови. Часто вони чекали не один рік ремонту, обідні зали не опалювалися [115, арк. 12]. Потребувало розширення приміщень буфетів через прибудову для видачі молока, встановлення електрорушників в обідній залі, ремонту холодильника-вітрини, прилавка, придбання водонагрівачів, електрокотлів, заміни меблів, встановлення в цеху їдальні універсального приводу для овочевого цеху, секційно-модульованих шаф для смаження, оформлення приміщення відповідно до санітарно-гігієнічних та естетичних вимог [89, арк. 11–12]. У більшості перевірених їдалень шкіл Городоцького району Львівської області було лише по одному комплекту посуду (глибокі та мілкі тарілки і склянки), відсутні ножі, мало таць. Бракувало миючих і знежирювальних засобів, недостатньо отримували гірчиці. Школи мали присадибні ділянки, на яких вирощували овочі, що використовували для харчування учнів, але продукцію не здешевлювали [115, арк. 28]. Відділи народної освіти повідомляли Міністерству освіти УРСР про технічне обслуговування й ремонт техніки в їдальнях загальноосвітніх шкіл та заявки з кожної школи про потребу ремонту й заміни технологічного обладнання. На їх основі склалися графіки ремонту несправного або заміни непридатного, монтажу. За лінією облспоживспілки у шкільних їдальнях встановлені ванни-посудомийки, електрокип'ятильники, холодильники, електроплити, кондитерські шафи, електром'ясорубки [115, арк. 13]. У довідці про організацію харчування дітей у загальноосвітніх школах Кам'янки-Бузького району зазначено про проведення рейдів-перевірок громадського харчування дітей, яка з'ясувала, що на 1 місце доводилося 4 дітей. У школах, як правило, діти отримували гарячі сніданки під час великих перерв, яких було 2 по 20 хвилин. На першій великій перерві харчувалися діти початкових класів, на другій – інші [115,

арк. 32–34]. У Вінницькій області у 1983-84 н.р. на 1 місце доводилося 2,6 (а в області – 3) учні [62, арк. 12].

Спільний наказ Міністерства торгівлі УРСР, Укоопспілки, Міністерства освіти, Міністерства охорони здоров'я «Про додаткові заходи з удосконалення організації громадського харчування в загальноосвітніх школах республіки» від 26 жовтня 1984 р. зобов'язав обласні, районні й міські відділи освіти здійснювати роботи з розширення мережі шкільних їдальнь і поліпшення харчування дітей. Зокрема, у Київській області проведена паспортизація всіх шкільних підприємств громадського харчування, розроблені заходи з поліпшення у 1984–1988 рр. матеріально-технічного стану їдалень. Завдання з доведення матеріально-технічної бази таких самодіяльних закладів до нормативних вимог виконувалося [108, арк. 34]. Шкільні їдальні працювали за єдиним 2-тижневим циклічним меню, розробленим виробничими відділами управлінь громадського харчування відповідно зі шкільним преїскурантом і узгодженим із санепідемстанціями. В осінньо-зимовий період проводилася додаткова вітамінізація страв. Салати, фрукти, соки включалися в укомплектований раціон харчування. Поліпшувалася культура обслуговування, естетичне оформлення залів [42, арк. 36]. При цьому лише в одному Андрушівському районі, що на Київщині, у першому півріччі 1985 р. гарячим харчуванням не було охоплено 12,5 % учнів [108, арк. 66].

До середини 1980-х рр. в УРСР збільшилась кількість дітей, які отримували гарячі сніданки, частина школярів одержувала безкоштовне харчування й пільгове за рахунок державного бюджету [134, арк. 169–172]. З метою виявлення учнів, які потребували дієтичного харчування, проводилося профілактичне обстеження. Для дітей, які потребували лікувального (дієтичного) харчування, готувалися відповідні комплекси. «Смачно і калорійно годують дітей в Пристанській, Тарасівській школах. І все ж в окремих школах спостерігалось незадовільне ставлення до гарячого

харчування дітей (Кінецьпольська, Катеринівська, Чаусівська, Софіївська школи). Асортимент страв одноманітний» [135, арк. 1].

У «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981–1985 роки і на період до 1990 року» зазначалася необхідність поліпшення забезпечення гарячим харчуванням за місцем навчання учнів усіх типів навчальних закладів. За реалізацію цих завдань 41 працівник загальноосвітніх шкіл, 15 представників сфери громадського харчування, керівників підприємств було нагороджено значком «Відмінник народної освіти», вони стали учасниками республіканського огляду на кращу організацію роботи їдалень загальноосвітніх шкіл [717, с. 1].

Переможцями конкурсу у 1981 р. стали учні Дніпропетровської десятирічної школи № 16 та середньої школи № 20 м. Красний Луч Ворошиловградської області. В цілому в УРСР відсоток виконання відкриття та функціонування шкільних і студентських їдалень, як повідомлялося у пресі, складала майже 140 %, зокрема в школах було створено 233,3 тис. додаткових місць. У 161 закладі було встановлено лінії механізованого роздавання їжі. Понад 70 % їдалень відпускали комплексні обіди. В окремих закладах страви продавалися за собівартістю, оскільки продукти вирощували на присадибних ділянках. У школах Київщини приріст мережі їдалень складав майже 84 %, у Києві – 83, у Запорізькій області – майже 80 %. При цьому нерідко показники охоплення харчуванням дітей значно перебільшувалися, називаючи 96–98 %. Реально ж, наприклад, у Миколаївській області становм на 1981 р. цей показник склав лише 33 %, у 17 восьмирічних і 8 середніх школах не було організовано гаряче харчування. У Хмельницькій області – 11 та 12 % відповідно.

Не скрізь були створені заплановані базові шкільні їдальні та комбінати харчування (м. Київ, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Сумська області), не запроваджені механізовані лінії роздавання їжі (Волинська, Житомирська, Кіровоградська та інші). Були проблеми з водою: взагалі з її наявністю, проточною й гарячою. Нагальним

питанням залишалося своєчасне постачання якісних продуктів, необхідних для приготування різноманітних, калорійних і смачних страв; організація дієтичних відділень при закладах; запровадження єдиного паспорта санітарно-технічного стану, розширення мережі їдалень.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого розвитку торгівлі і покращення торговельного обслуговування населення у одинадцятій п'ятирічці» від 14 січня 1982 р. наголошувала на розширенні мережі підприємств громадського харчування при загальноосвітніх школах, що демонструє таблиця 5.2.1 (Додаток Б 28) [30, арк. 167]. У 1981–1985 рр. при загальноосвітніх школах функціонувало підприємств громадського харчування на 886,3 тис. місць. Найбільшу кількість планували відкрити в Російській ФРСР, Казахській РСР, Українській РСР, Узбецькій РСР, Азербайджанській РСР: 316,2, 114, 103, 80 та 71,4 тис. місць відповідно. Найменшу кількість місць планували відкрити в таких республіках: Киргизькій, Литовській, Латвійській та Естонській – 15,6, 8,2, 6,2 і 4 тис. місць відповідно, що пояснювалось меншою густотою населення, ніж у попередніх. У середньому за зазначений період кількість місць у підприємствах громадського харчування при загальноосвітніх школах УРСР збільшилась на 100 тис. Із середини 1980-х рр. було уніфіковано систему шкільного харчування. А навчальні заклади, збудовані в цей час, уже мали приміщення для харчування, роздачі та приготування їжі. На стінах шкільних їдалень з'явилися вислови: «Спасибі нашим поварам, за те що смачно варять нам», «Хліб – усьому голова» та інші. Міністерство народної освіти УРСР, розглядаючи постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи з корінного поліпшення громадського харчування», пропонувало внести деякі корективи. 24 квітня 1989 р. воно зауважувало, що у зв'язку з переходом шкільних їдалень на самоокупність Міністерство торгівлі УРСР та Укоопспілка нерационально скоротили штатних працівників шкільних харчових блоків, тому до роботи з чистки овочів, прибирання обідніх залів, миття посуду, долучалися школярі, що забороняли робити санепідемслужби, це відволікало

учнів від освітнього процесу. Міністерству фінансів СРСР разом із Міністерством торгівлі, Центроспілкою, Держосвітою СРСР необхідно було вирішити питання збору та обліку грошових коштів, які виплачувалися за харчування учнів у школах. Міністерство народної освіти УРСР цю пропозицію пояснювало існуванням системи розповсюдження абонементів і збором грошей учителями шкіл, що призводило до значного перенавантаження їх, виконанням зайвих функцій, що відволікало від організації освітнього процесу [30, арк. 166].

У кінці 1980-х рр. харчування дітей дещо змінилося. Значне фізичне, психічне навантаження, слабка матеріально-технічна база шкіл призводили до двозмінного навчання, відсутності раціонального харчування. До 60 % школярів віднесені до другої та третьої груп здоров'я. Таким чином, харчування школярів залишалося важливим в освітньому процесі, чому приділяли достатню увагу різні органи та громадськість [363, с. 2].

Серед ключових була проблема оздоровлення школярів. У газеті «Радянське життя» про це писали так: «Тепер у нас є більше можливостей, щоб по-справжньому турбуватися про дітей» [394, с. 1]. Учні оздоровлювалися влітку через піонерські табори, шкільні майданчики, сільські дитячі майданчики. Для цього необхідно було своєчасно відремонтувати приміщення, забезпечити їх устаткуванням та меблями, білизною, необхідними для культурного відпочинку. Але це вимагало коштів, тому організації, установи та підприємства мали здійснити відрахування одностороннього заробітку своїх працівників [100, арк. 5]. Навіть на серпневих нарадах учителів шкіл наголошували на важливості медико-санітарного обслуговування учнів і закладів, проведенні своєчасного медичного огляду дітей, необхідності організації просвітницької діяльності. Учителі мали займатися агітаційно-пропагандистською роботою серед громадськості: кожен мав прочитати щомісяця одну лекцію або доповідь чи бесіду, а для населення в сільській місцевості – організувати вечори читання та художньої самодіяльності [106, арк. 163]. Проте, учні не знали

елементарних культурно-гігієнічних навичок поведінки в громадських місцях [115, арк. 41].

Пришкільні піонерські табори охоплювали в більшості випадків учнів 1–4-х класів, табори праці і відпочинку – 7–9-х класів, а учні 5–6-х класів часто залишалися поза організаційних форм оздоровлення [121, арк. 153–155]. Підвищення цін на промислові та продовольчі товари й дефіцит стали причинами труднощів в організації літнього оздоровлення дітей. У цілому, літнє оздоровлення стало важливою складовою життя школярів УРСР, де вони мали змогу не лише відпочити, а й поспілкуватися, познайомитися із природою та культурними надбаннями [363, с. 2].

Обов'язковою була єдина шкільна форма в СРСР, запроваджена в 1949 р. Хлопчики мали носити військові гімнастерки з комірцем-стійкою, із п'ятьма гудзиками, двома прорізними кишнями з клапанами на грудях. Доповнювалося це широким ременем із масивною пряжкою й кашкетом із кокардою. Були суворо регламентовані зачіски – під машинку, як в армії. Дівчатка, як і колишні гімназистки, носили коричневі сукні й чорні фартухи. На сукню пришивали білі комірці й манжети. Святковою вважалася форма з білим фартухом. І вона залишалася незмінною багато років. Зачіскою для дівчаток були коси з бантами. До чорних фартухів слід було вплітати чорні або коричневі банти, до білих – білі. Обов'язковим атрибутом стала символіка: у піонерів – червона краватка, у комсомольців і жовтенят – значок на грудях. Але до цього, як згадували очевидці, ходили хто в чому: у старих речах, речах дорослих, мінялися одягом та взуттям, відвідуючи школу по черзі, адже було не до моди, тим паче, що українці пережили й повоєнний голод. Писали на уривках газет, один підручник був на увесь клас. ЦК КП(б)У зобов'язав Держплан УРСР внести до народногосподарського плану на кінець 1946 р. і плану 1947 р. виготовлення шкільно-письмових виробів, шкільних меблів, дитячого взуття й одягу за встановленими Міністерством освіти УРСР стандартними типами й зразками, як обов'язкову номенклатуру виробничої програми Міністерства і відомств УРСР. Міністерство легкої

промисловості УРСР зобов'язане було організувати дитячі відділи при наявних ательє індивідуального пошиття одягу і взуття.

У 1960-і рр. школярі ходили на навчання у вишиванках, оскільки Генсек був своєрідним законодавцем моди, іноді одягаючи вишиванки [437]. Із 1962 р. хлопчики почали носити сірі бавовняні костюми. У 1970-ті рр. костюм для школярів молодших класів складався з куртки і штанів темно-синього кольору, зрідка – коричневого [731]. Штани стали вузкими, а куртка нагадувала своїм фасоном сучасну джинсову. Гудзики були з алюмінію, білого кольору. На рукаві куртки була нашита емблема з м'якого пластику, на ній зображено розгорнутий підручник і сонце, що сходить. Педагоги мали поспілкуватися з батьками учнів, громадськістю, з'ясувавши, наскільки діти забезпечені формою. Вони склали списки: скільки і яких саме розмірів потрібно для кожної школи, району та області. Планували у 1971 р. пошити 300 тис. штук. Пропонували різні моделі форм для учнів – для різних вікових категорій, різних розмірів. Зокрема, для учениць 1–3-х класів можна було придбати 4 моделі одягу, для 4–8-х класів – 5, для старших класів – 4. Шкільна форма в Україні трохи відрізнялася від всесоюзної. Костюм хлопчиків був коричневого й синього кольорів із напіввовняної тканини з емблемою та алюмінієвими гудзиками [583, с. 4].

На початку 1980-х рр. було введено нову форму для старшокласників (її починали носити з восьмого класу). У хлопчиків штани й куртка замінювалися на брючний костюм. Колір тканини був, як і раніше, синій. Так само синьою була емблема на рукаві. Дівчата з першого по сьомий клас носили коричневу сукню, як і в попередній період, тільки вона покоротшала – її довжина була трохи вища колін. А для старших учениць у 1984 р. було введено костюм-трійку синього кольору, що складався зі спідниці-трапеції зі складками спереду, піджака з накладними кишенями та жилетки. Спідницю можна було носити або з піджаком, або з жилетом, або весь костюм відразу. Поряд із формою синього кольору була й коричнева [294]. Школярки прикрашали сукні світлими комірцями і манжетами [704, с. 61]. У

середині 1980-х років ще додавалося таке: «Зовнішній вигляд не завжди охайний. Не завжди ходять у формі (що можна було пояснити матеріальними нестатками українців того часу – авт.), ходять не стрижуться. Ось за цим батьки повинні слідкувати. І малі ходять на відеофільми». А вже в 1988 р. в деяких школах у межах експерименту дозволили відмовитися від обов'язкового носіння шкільної форми [96, арк. 21–22]. З одного боку, носіння форми демонструвало належність до учнівства, згладжувало відмінності в середині колективу, з іншого – синій, коричневий, чорний та білий кольори підкреслювали однаковість та належність до певної групи й у цілому – суспільства. Але в епоху відлиги та перебудови дозволялося звернення до національного одягу, що візуалізовувало належність до певного етносу. Формально показували підтримку дрес-коду офіційній ідеології. Але в 1971 р. навіть у Києві в жодному з магазинів не було форм усіх розмірів і різних на зріст. Наприклад, у магазині «Дитячий світ» не було форм для дівчаток 36, 40, 42 та 46 розмірів, а шкільної форми для учнів 9 – 10 класів – зовсім не було, відсутня форма і для хлопчиків 32–40 розмірів, хоча на складі вони були» [47, арк. 47]. Залишалися й регіональні особливості. Усе ж, не всі учні носили шкільні форми та піонерські галстуки та дотримувалися правил поведінки, мали погані зачіски [63, арк. 19]. Уніфікована в межах країни форма нав'язувала та привчала дітей до строгого стилю, дисциплінувала, не допускаючи вольностей, сприяла формуванню колективізму. Водночас, одяг був рудиментом, який не дозволяла проявляти індивідуальність учнів, знеособлював їх та їхні ціннісні домінанти [723, с. 151].

Так, економічний потенціал УРСР обумовлював забезпечення учнів. Звичайно, у повоєнний період важко було вирішити питання. Школярі, окрім навчальної діяльності, займалися й оснащенням кабінетів, наочності, що носило й позитивний характер, оскільки виробляли трудові навички та почуття відповідальності. Зважаючи на те, що діти проводили багато часу в школі, це потребувало розв'язання питання харчування, яке відбувалося в шкільних або місцевих їдальнях, буфетах та роздаткових. Їх фінансування

залежало від різних чинників: відповідальності підприємств та організацій, які опікувалися цим питанням, та місцевих органів влади. Страви були різними, але їм траплялося одноманіття та невідповідність якості. Не завжди дотримувалися санітарно-гігієнічні вимоги. У канікулярний період учні мали оздоровлюватися в приміських таборах, таборах праці та відпочинку тощо. Тут поряд із відпочинком, школярів долучали до культурно-масової та трудової діяльності, що сприяло розвитку їх здібностей. Вони організовували різні заходи, знайомилися з рідною місцевістю, причому й економічним потенціалом, що було спрямоване на їхню професійну орієнтацію та демонстрацію величі країни. Отже, умови навчання не можна повністю характеризувати сприятливими через невирішеність питання задоволення площі закладів, що обумовлювало переповненість класів, незбалансованість харчування та, навіть уніфікацію зовнішнього вигляду школярів. Держава намагалася вирішити матеріальні проблеми, затьмаривши ними змістове наповнення освітнього процесу в школі.

5. 3 Організація «комуністичного виховання» школярів

В СРСР освіта виступала не лише засобом передачі здобутого досвіду молодому поколінню, але й слугувала поширенню радянської ідеології під гаслами турботи про підростаюче покоління, педагогів та в цілому суспільства, формуючи особистість нового типу – людину соціалістичного суспільства [126, арк. 238; 132, арк. 22–25].

У численних документах партії з ідеологічних питань визначалися параметри, які мали б застосовуватися до молоді та шляхи їх досягнення. Пазлами при цьому мали бути такі: виховання дітей і молоді у дусі так званого радянського патріотизму, радянської національної гордості, боротьба проти «будь-яких впливів буржуазної ідеології і схиляння перед іноземщиною, космополітизмом, буржуазним націоналізмом, релігійними забобонами та іншими пережитками капіталізму у свідомості окремих

людей». Саме на освітні заклади покладалося виконання цих завдань. Це полягало і у маніпуляції демократичними цінностями, вживанні їх термінів лише для прикриття. Як зазначає Л. Масенко, назву «Україна» перестали вживати самостійно – її обов'язково уточнювали прикметниками «радянська», «соціалістична» або «трудова». Слово «патріотизм» уживалося лише з означенням «радянський», тоді як прояви місцевого патріотизму – як «буржуазний націоналізм» із відповідними висновками. Рекомендувалося плекати належність не до конкретної нації, а до «радянського народу» [549, с. 34]. Визначною особистістю залишався «батько всіх народів», який після «Великої Перемоги» затьмарив В. Леніна [133, арк. 62]. Це питання обговорювали й на учительських з'їздах, де наполягали педагогам готуватися до 70-річчя «свого вождя, учителя і друга Йосифа Віссаріоновича Сталіна». А учні мали показати власні досягнення у навчанні та громадській роботі, що стало істинною належністю та участю у житті суспільства. А усі кроки його вважалися успішними та все більш переможними. Учителі проводили з учнями читання художньої літератури про Другу світову (тоді – Велику Вітчизняну – авт.), її героїв, героїв Соціалістичної праці, знайомили школярів із діяльністю полководців: Д. Донського, О. Невського, О. Суворова. Проводилися бесіди про багатство УРСР, про соціалістичне будівництво та найвідоміші будови. Навіть учні молодших класів вивчали біографії «вождів комунізму і літературну діяльність О. Пушкіна та М. Гоголя» [137, арк. 17]. На обласному зльоті учнівських трудових об'єднань 24 листопада 1979 р. зазначалося про «вдячність перемоги над експлуатацією і гнітом та революційне оновлення західноукраїнських земель, яке почалося у вересневі дні 1939 року на Львівщині», у чому допомагав перш за все «великий російський народ», про що говорив Й. Сталін у своїй промові після Другої світової війни. Про українських діячів не писали, скоріше боялися звинувачень у «буржуазному націоналізмі та космополітизмі», демонструючи відданість і прихильність культурі «старшого брата» [114, арк. 29].

Протягом 1950–1960-х рр. робота піонерських і комсомольських організацій шкіл УРСР була спрямована на виконання постанов XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі», постанови VII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про роботу піонерської організації імені В. І. Леніна», де акцентували на участі молоді у розбудові господарстві, порушеннях громадської поведінки; постанови VIII Пленуму ЦК ВЛКСМ «Про роботу комсомольських організацій у зв'язку з постановою липневого Пленуму ЦК КПРС „Про хід виконання рішень XXI з'їзду КПРС про розвиток промисловості, транспорту і впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки”» 1960 р. відповідно до вимог Всесоюзного маршруту «Завжди наготові» тощо [123, арк. 39; 128, арк. 4; 140, арк. 11]. Кращі учні та випускники, які мали досягнення у навчанні та роботі, заносилися у літописи шкіл [124, арк. 25]. Проводилися зустрічі трьох поколінь, з учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. Учні листувалися із своїми ровесниками із інших шкіл, регіонів та країн: Китайської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, брали участь у конкурсах політичних плакатів, стінних газет, естафетах мистецтв народів СРСР, ярмарках солідарності, клубах інтернаціональної дружби, що «сприяло вихованню інтернаціоналізму» [62, арк. 6], які працювали у всіх школах [126, арк. 241]. Так, обов'язковим елементом радянського освітнього простору була наочність, яка візуалізувала необхідні складові радянської міфології [190]. У школах вивішували тематичні стенди: «Ленінські принципи виховання комуністичної моралі», «Методи морального виховання» та інші [60, арк. 34].

У 1958 р. було прийнято «Положення про Всесоюзну піонерську організацію імені В. І. Леніна». Учні, майбутні піонери, у своїй діяльності керувалися «Примірним переліком умінь і навичок для піонерів», прийнятим на виконання рішень XIII з'їзду комсомолу II Пленумом ЦК ВЛКСМ, які були протягом довгих років основою політичного і морального виховання дітей. Ними повинен оволодіти кожен піонер за час перебування в

організації. Дітям за це видавали «Особисту книгу піонера». Учні повинні були знати і «Закони юного піонера», витоки яких датуються ще 1922 р. Вони мали знати біографію В. Леніна, «бойові і трудові подвиги комсомольців», про піонерську організацію, слідкувати за подіями, які відбувалися в країні та за кордоном, брати активнішу участь у діяльності населення, у житті піонерської організації, берегти і зміцнювати її традиції, заслужити право стати членом Ленінського комсомолу. Обов'язок кожного – виконувати «Урочисту обіцянку юного піонера», «Закони юних піонерів» [581, с. 1]. Було встановлено три ступені: перший – для піонерів 3–4-х, другий – 5–6-х, третій – 7–8-х класів (Додаток Д 13) [260]. Акцентували увагу на тому, що все, що діти учили та вміли, їм знадобиться у подальшому житті. На першому ступені піонер повинен знати державні свята та символіку. Діти створювали необхідні речі для навчальної роботи, піонерської кімнати, куточка загону. Діти допомагали старшим у домашній роботі. Їх долучали і до природоохоронної діяльності через посадку дерев, розведення квітів та їх догляд; охорону пташок, для яких робили годівнички або шпаківні. Діти мали вміти розрізняти їстівні гриби і ягоди від отруйних [604, с. 3].

Навички і вміння самообслуговування теж розвивали у дітей. Діти мали вести здоровий спосіб життя, бути фізично загартованими. Поряд із цим, піонери виконували притаманні для них речі: шикуватися на піонерську лінійку, ходити в такт, під барабан і пісню, в строю, розрізняти піонерські сигнали: «увага», «збір», «тривога»; грати не менш, ніж у три – п'ять ігор (рухливих, настільних та ігор на спостережливість і кмітливість); брати участь не менше ніж у двох одноденних походах, знати, що треба брати із собою туди, уміти правильно укласти рюкзак, навчитись орієнтуватися за компасом, розпалювати вогнище, приготувати на ньому їжу. І сидячи біля вогнища, розповісти у такій теплій і романтичній аурі товаришам про найцікавіше, що дізнався з книжок, виконувати з друзями декілька піонерських пісень та танців (Додаток Е 1) [258].

Піонерські дружини допомагали учителям в організації лялькового театру, струнного оркестру і читанні художніх творів з їх коментуванням. На отримані кошти купували нові костюми та організовували для дітей ігри. Перейшовши у наступну ланку, піонери повинні були знати пам'ятні місця, пов'язані із іменами В. Леніна та Комуністичної партії, або інші історико-революційні місця в районі, де проживали та символіку (Додаток Д 14) [171]. Їх знання і вміння мали розширюватися через знайомство із історико-трудовою спадщиною населеного пункту (Додаток Д 15) [173]. Їх долучали і до пропагандистської діяльності серед жовтенят [138, арк. 11]. Останні у класах ділилися на групи – зірочки, які відповідали за певні ділянки роботи: квітникарів, санітарів, зірочки, котрі долучалися до господарства класу [126, арк. 12]. Проводили із жовтенятами уявні подорожі: «В гостях у казкової Оленки», «Свято букваря», «Золотий ключик», «Музичні скриньки». «Сузір'я п'ятнадцяти», де займалися вивченням культури та побуту 15 союзних республік [126, арк. 242].

У школах функціонували загони «червоних слідопитів», які здійснювали пошукові роботи і підготовку до роковин звільнення СРСР від нацистів. Працювали у школах клуби: «Жовтенятський світлячок», «Малюк», «Лялькове ательє» [91, арк. 22]. Поступово збільшувалася допомога для школи [91, арк. 20]. У шкільних бібліотеках піонери підклеювали книги, школярі середньої ланки шефствували над цілими вулицями певного населеного пункту, надаючи допомогу людям. Діти організовували власні кооперативи. Учні брали участь в обладнанні ігротек, ігрових або спортивних майданчиків у школі та дворах будинків. У 1950-ті рр. популярним було гасло: «На фабриці, в школі, в колгоспі, в забої! Будемо продовжувати справу героїв!». Його розмістили на плакаті, на тлі пам'ятника членам підпільної організації «Молода Гвардія» [188]. Тобто, з одно боку, долучення дітей до праці, турбота про місце, де живеш, про молодших, демонстрація їм власного прикладу було позитивним. Але з іншого – радянська держава продовжувала використовувати дитячу працю під комуністичними лозунгами, долучаючи їх

до своєї спільноти, позаяк, перебування поза нею вважалося ганьбою для дитини, школи, батьків та громади. Це був ще один шлях «радянської ідентифікації» [116, арк. 24].

Також влада використовувала дитячу працю, нівелюючи інтересами учнів та морально заохочуючи [182; 184]. Дітей долучали й до сільськогосподарської роботи [261]. Школярі повинні були уміти розрізнити основні види дерев, ягід, грибів та лікарських трав і знати назви польових квітів [91, арк. 18]. Під гаслами трудового виховання та суспільно корисної праці учнів долучали до роботи не лише на пришкільних ділянках, а й на підприємства та колгоспи. Їх праця могла бути й безоплатною. Урожай із пришкільних ділянок залишали собі. Він спрямовувався у їдальні або був наочним матеріалом на уроках. У зверненні Другого з'їзду вчителів Української РСР до всіх працівників народної освіти республіки зазначалося, що велике виховне значення мала суспільно корисна колективна праця учнів, яка згуртовувала їх, виховувала кращі якості людини, сприяла розвитку ініціативи та відповідальності за доручену справу [386, с. 5–8]. Поряд із цим писали про відсутність навичок з вирощування рослин і догляду за тваринами, поясненням чого стало невиконання програми лабораторних робіт, навчального експерименту, організація практичних занять та дослідів на шкільних ділянках, одноманітність завдань і занять (Додаток Д 16) [170]. Мало учнів були охоплені гуртками, особливо у Херсонській, Кримській, Луганській областях. Часто робота цих гуртків, переважно у міських закладах, зводилась до читання доповідей [242, с. 8–12].

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про школу (1966 р.) заборонила відрив учнів і учителів в навчальний час на сільськогосподарські роботи, які не пов'язані з навчальним процесом. Але за вказівками місцевих органів влади щорічно дітей та вчителів долучали до цієї діяльності. Вони збирали буряки, хміль, цибулю тощо. Багато схожих «сигналів» доходило із Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Тернопільської,

Харківської, Хмельницької, Черкаської та Чернівецької областей. Таке долучення до роботи вважалось неприпустимим і негативно впливало на навчальний процес. Часто учнів відправляли після 2–3 уроків без відповідного одягу та взуття. Це призводило до нарікань з боку батьків, до порушення техніки безпеки. Тому наголошували на забороні подібних дій, притягненні до покарання; долученні до праці лише учнів 8–10-х класів. Все ж, у подальші роки подібна практика залишалась [26, арк. 104–105].

Учні шкіл проводили величезну роботу із будівництва шкільних приміщень, майстерень, спортивних залів тощо. Вони підвозили, готували матеріал. Учні розрівнювали майданчики, вивозячи землю [126, арк. 210]. У всіх школах проводилися місячники, декадники, суботники та змагання зі збору металевого брухту та макулатури (Додаток Е 3) [191]. Так, з 4 жовтня 1960 р. по 10 травня 1961 р. в Миколаївській області зібрано 2 006 т брухту. Учні середньої школи № 7 м. Миколаєва зобов'язалися під час піонерської дворічки зібрати по 100 кг металевого брухту кожен. Школярі насаджували дерева, кущі, городні культури. Юннати висаджували туї, декоративні дерева, абрикоси, сливи, вишні, черешні, яблуні, малину, лохину, цукровий буряк. Школярі вирощували й різні сорти гібридної культури. Полеводи проводили досліди над ярами пшеницями. Врожайність першої складала 30–31 ц з 1 га, другої – 32–36 відповідно. При чому, доглядали їх краще, ніж на колгоспних полях, оскільки урожай був вищий на 20–30 %. Деякі культури школярі просапували, боролися зі шкідниками. Діти виготовляли земляно-перегнійні горщечки для колгоспної розсади, збирали місцеві добрива і вивозили на поля. Школярі вирощували помідори, капусту, моркву, картоплю. Діти зібрали 15 тис. кг лікарських трав у сухому вигляді шипшину, кукурудзяні рильця, горицвіт та валеріановий корінь [126, арк. 211–213; 114, арк. 32]. Юні тваринники розводили кролів. Діти доглядали телят на фермах: годували, прибирали біля них, вигадували їм прізвиська і зробили таблички. Проте доходило до абсурду. У документах зустрічаємо таке: «У період навчання у школі учні шефствували над

коровами». Наприклад, 9 січня 1960 р. в газеті «Радянська освіта» надруковані портрети кращих юннатів-тваринників Смут Ольги і Фастовської Софії. А в 1960 р. Смут Ольга та інші вже працювали на фермі, вона вже краща доярка, вже ділилася досвідом своєї роботи [126, арк. 215].

У Львівській області працювали і лісництва, серед яких виділялися Головецьке, Доброгостівське Дрогобицького, Стрілківське Старосамбірського району, Немирівського та Яворівського районів. Так, Немирівське шкільне лісництво існувало з 1967 р., за яким була закріплена площа 386 га. Тут працювало 128 учнів. У 1979 р. юні лісники посадили дерев площею 11 га, зібрали 50 кг насіння лісових культур, виготовили та розвісили 68 шпаківень та синичників, брали участь у конкурсі «Операція мурашка», у зборі лікарських рослин. Діти переселяли мурашники, вирощували посадковий матеріал у теплиці і лісовому розсаднику, проводили фенологічні спостереження, вели облік цінних дерев, вивчали місцеву флору та фауну. У 1979 р. в СРСР відбувся Всесоюзний зліт трудових об'єднань секції шкільних лісництв, який проходив у м. Запоріжжі, де учень 10 класу середньої школи № 29 м. Львова Андрій Ціж зайняв перше місце. Беручи участь в естафеті за «Ленінське ставлення до природи» на честь 60-річчя комсомолу, посадили понад 4 тис. декоративних дерев та кущів, 12 тис. плодових дерев, 3 тис. волоського горіха, упорядкували 346 пам'ятних місць війни, 435 братських могил і обелісків, зібрали в колгоспах області більше 5 т овочів. Діти здійснювали й екологічну діяльність. Школярі досліджували відсотковий вміст свинцю у листях дерев, які росли поблизу автотраси і на відстані 1 км від неї. Перші, містили більше свинцю, тому діти прийшли до висновку, що зелені рослини, поглинаючи отруйні речовини, потрібно насаджувати вздовж доріг. Недивно, що про це зазначали: «Учнівська молодь особистим прикладом в конкретних трудових справах внесла свій посильний вклад у виконання планів вирішального року десятої п'ятирічки» [115, арк. 42–48].

Міністерство освіти УРСР і ЦК ЛКСМ України у погодженні з Міністерством сільського господарства УРСР та Міністерством виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР проводили огляди досягнень. Учнівські бригади, які стали переможцями, отримували трактори, магнітофони та інші призи. Бригадири і члени учнівських бригад та їх наставники нагороджувалися грамотами ЦК ВЛКСМ, Міністерства сільського господарства УРСР та Міністерства виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР [584, с. 1]. Міністерство освіти проаналізувавши залучення учнів загальноосвітніх шкіл до сільськогосподарської роботи, з'ясувало, що в учнівських виробничих бригадах у 1980 р. працювали 649 тис. старшокласників, які обробляли 180,5 тис. га землі. Шкільні лісництва об'єднували 45,4 тис. учнів, які обробляли 52,7 тис. га лісу. У літній період близько 700 тис. учнів працювали у літніх таборах праці та відпочинку, займаючись прополюванням, збиранням овочів, фруктів тощо. Щорічно старшокласники у складі таборів відпочинку та праці виконували роботу на суму 20 млн крб. «Это хорошая форма трудовой закалки, она не вносит дезорганизации в учебный процесс». Все ж, необхідно було дорослим звернути увагу на планування дослідницької роботи, підготовку відповідної документації, щоденників, інструктивних карток, передбачити потребу у добривах, посівному матеріалі, своєчасно подумати про ремонт техніки, домовитися із правліннями колгоспів, дирекціями радгоспів, лісгоспзагів про якісний і своєчасний ремонт техніки [22, арк. 96–97].

Учні працювали на заводах. Зокрема, на Житомирщині після 5 уроків юнаки і дівчата 7–8-х класів йшли працювати у гальванічне відділення механічного цеху ЖВРЗ, у колісний цех, а дівчата – на винний завод. У документах зазначали про дуже позитивний вплив середовища робітників на дітей: «Якщо до дружби з робітниками гальванічного відділення учні 8 класу Олександр Вознюк і Василь Цеплюк навчалися переважно на трійки, то після спілкування із робітниками, вони навчаються на четвірки і п'ятірки.

Колектив відділення згодний хоч сьогодні прийняти їх в свою сім'ю» [60, арк. 7]. Учні шкіл Ленінського району м. Запоріжжя у період літніх канікул 1971 р. працювали на будівництві підшефної організації «Дніпрогес II», у радгоспі на острові Хортиця, збираючи овочі і фрукти. Вони також перебували у військово-польовому таборі (допризивники). Разом і з дитячим сектором клубу «Металург» провели ранок, присвячений Дню захисту дітей «Діти різних народів, ми мріємо про мир живемо», ранок казок «Казка – мудрість народна», випускні вечори учнів 8 класів, провели екскурсію по Дніпру аж до м. Дніпропетровськ, відвідали Київ. Кожної п'ятниці діти відвідували кіно. Протягом літа у школах працювали радіотехнічні, лялькові, танцювальні, стрілецький і спортивний гуртки, де проходили різні змагання та зустрічі зі спортсменами [88, арк. 73–75].

У школах за декілька днів до проведення заходів («операцій») вивіщувалися оголошення та попереджали класних керівників, які знайомили із цим дітей. Призначалися відповідальні піонери із ради дружин і комсомольці із комітетів комсомолу. Класні керівники керували та контролювали цей процес. Учні на суботниках збирали макулатуру. Після збору піонервожаті та інші відповідальні особи підводили підсумки, вивіщуючи стенди із досягненнями суспільно корисної праці [89, арк. 66]. Перебіг подій учні висвітлювали у газетах. Тут зазначали про важливість справи: із макулатури виготовляли коробковий кровельний картон, папір для обгорток, а із кращих сортів – папір для письма. Із 25 т макулатури можна зробити 625 тис. нових зошитів, «для випуску одного номеру газети «Піонерська правда» потрібно 140 т паперу», на видавництво лише 1 тому «Дитячої енциклопедії» знадобилося 623 т паперу. 40 т макулатури допомагали зберігати 1 га лісу і дали б 30 т паперу. На виробництво 1 т картону йшло 1200 т макулатури, інакше необхідно було зрубати 20 – 25 дерев [88, арк. 46]. Проте план школи виконали лише на 34 %. Середньорічний збір макулатури на 1 учня склав 6,9 кг, а не 21. У деяких школах учні нічого не зібрали. Школи, які виконали плани, преміювалися, і у

дітей з'являлася можливість здійснювати екскурсії. Діти брали участь у операції «Джерело» і «Ерозії – бій». Вони очищали джерела ключової води, садили на схилах і в ярах кущі та дерева [493, с. 4].

У переддень ювілейних дат акцентували більше на тому, що здійснювали зазвичай. Прикладом цього стало літо 1974 р., коли минало 50 років з дня присвоєння комсомолу імені В. Леніна. До цієї дати складали плани літніх канікул з метою не лише змістовного відпочинку, а й участі у трудових і громадських справах. У постанові ЦК ВЛКСМ «Про літню трудову чверть учнів «Мій труд вливається в труд моєї республіки»», підкреслювалося, що літня трудова чверть є важливим періодом виховання у піонерів та школярів ініціативи, самостійності, допитливості, трудових і організаторських навичок, бережливого ставлення до соціалістичної власності, формування високих моральних якостей, вона стала формою організації відпочинку, фізичного виховання і зміцнення здоров'я підлітків. Лише в замських та профільних таборах, що перебували у віданні органів народної освіти цього літа відпочили 348 тис. дітей, на екскурсійних базах – понад 300 тис. [527, с. 3].

Установи народної освіти демонстрували зобов'язання та досягнення в переддень партійних з'їздів. Освітняни Донеччини теж висунули гасло: «Зразково підготуємось до нового навчального року!», що «підхопили» й інші регіони, висуваючи свої плани. Так, черкаські ставили собі за мету виконання закону про всеобуч, створення умов для переходу до загальної середньої освіти, підвищення якості знань, умінь та навичок. Встановлювали вимоги щодо охоплення дітьми освітою, їх забезпечення та долучення до суспільного життя країни [443, с. 1]. Уявлення про те, що саме фізична праця є запорукою успіху розвитку суспільства прищеплювали дітям, адже це ставило їх на рівень «робітничо-селянського класу», який займав формально майже привілейоване становище, не дивлячись на номенклатуру. Погляди еволюціонували від діяльності дітей на пришкільних ділянках та шкільних кабінетів і класів до підприємств, що формувало у них уявлення про участь

та, власне, участь, у розвитку суспільства та його досягненнях. Діти виїздили й за межі населених пунктів і проживали там. Але не завжди їм створювали комфортні умови праці, забезпечення та відпочинку. Не дивлячись на те, де перебували учні, із ними проводилася певна виховна робота, спрямована на формування класового світогляду. Водночас, вони долучалися й до дослідної та культурно-освітньої діяльності. Перше виявлялося у спостереженнях та безпосередній діяльності, друге – демонстрації власних творчих здібностей, організації дозвілля власного та населення [89, арк. 11]. Учні брали активну участь у республіканських та союзних акціях, спрямовані на збір металобрухту, макулатури, насіння, трав тощо [561, с. 2]. Тобто, діяльність учнів носила регламентований характер (Додаток Е 4) [124, арк. 25; 192].

Поряд із численними заходами, зберігалася погана дисципліна, низький рівень знань програмового матеріалу, відсутність необхідного мінімуму практичних навичок, прояви хуліганства, «впливу на свідомість дітей релігійних забобонів» тощо. Під час проведення політінформації рідко використовувалися активні форми роботи з дітьми: усний журнал, вечори запитань і відповідей, мітинги солідарності, мітинги протесту, не використовували ТЗН, карти, схеми, політичні словники тощо. Заходи готувалися поспіхом, перенасичені інформаційно та емоційно. У деяких школах під час визначення доручень не враховувалися інтереси дітей та їх побажання, часто вони залишалися на папері [62, арк. 9].

Під час збирання макулатури та металобрухту спостерігалися відсутність необхідних вантажних засобів, техніки безпеки і порушення законодавства про охорону праці. Дівчата власноруч переносили вантаж масою 500 – 700 кг. Школи не отримали квитанції за здану продукцію. У школах зібрана макулатура та металобрухт лежали у підвалах, напівпідвалах та у коридорах і часто не вивозилася, що могло спричинити травми та пожежі (деякі школи її спалювали), продукція своєчасно не вивозилася через брак або несвоєчасний приїзд транспорту. Це пояснювали недостатньою увагою

адміністрації шкіл до цієї справи та роботою переробних підприємств і до власних співробітників [64, арк. 11].

Недоліки були і через недосвідченість або аполітичність працівників шкіл. У багатьох школах не було чіткої роботи з оволодіння піонерами уміннями і навичками піонерських сходинок. Не у всіх закладах існували «ради старшин». Учителі не надавали належної допомоги піонерським та комсомольським організаціям. Деякі школи не брали участь у конкурсах, які оголошені ВЛКСМУ, Міністерством освіти УРСР через підготовку до різних «важливих» дат [126, арк. 10–12].

У школах рідко проводилися громадські огляди знань, естафети улюблених занять, свята перших відкриттів, захист фантастичних проєктів [134, арк. 58; 62, арк. 5–8]. Мало хто цікавився захопленнями дітей: про них знали у Будинках піонерів, районних чи міських бібліотеках, але не в піонерських і комсомольських організаціях. Вимогливість підмінялася дріб'язковим контролем за виконанням домашніх завдань, дотриманням режиму дня тощо [134, арк. 52]. Спостерігалось дублювання діяльності різних організацій [134, арк. 65; 92, арк. 108]. Все це призводило до пасивності, байдужості, у комсомольців виникали утриманські настрої – «за мене зроблять інші» [401, с. 71]. У роботі деяких організацій спостерігалися «випадки формалізму і канцелярщини» [127, арк. 4; 128, арк. 21]. Комітетам комсомолу бракувало оперативності, робота лише декларувалася, частина молоді «не охоплювалася політичним впливом» [92, арк. 108]. Секретарі, члени бюро деяких партійних комітетів рідко зустрічалися із комсомольськими активістами, не виступали перед молоддю з актуальних питань. У школі та поза нею вони залишалися під пильною увагою радянських органів влади, які створювали із них коліщатка своєї потужної машини. Робота з учнівством носила ідеологічне забарвлення. Під гаслами про розбудову та безпосередню участь у житті суспільства школярів долучали до формування основних ідей радянського соціуму, демонструючи його особливість або інакшість перед іншими.

Увагу приділяли і розвитку фізичних здібностей. Туристична діяльність залишалася обов'язковою: діти повинні були взяти участь у трьох – чотирьох походах з ночівлею, уміти визначати азимут, орієнтуватися за сонцем, місяцем, зірками, знати яка передбачається погода і розуміти сигналізацію. Якщо потрібно, то й надати першу домедичну допомогу при ударах, порізах і обморожуваннях. Школярі виконували з ланкою чи загonom пісні народів СРСР і сусідніх країн; танцювали не менше п'яти танців, знали про творчість видатних художників, їх деякі картини та розповідали про них. Вони мали брати участь у обговоренні художніх і науково-популярних книжок, уміти дати відзив про прочитану книгу, розучувати із групою жовтенят ігри, пісні, танці, читати їм твори, вчити їх простим рухам [267].

На третьому ступені увагу школярів звертали на великі радянські будови, «самовіддану працю радянських людей, досягнення промисловості і сільського господарства, науки і техніки Батьківщини». Комсомольські організації були шефами піонерським, працювали вожаті загонів, проводилися спільні засідання комітетів комсомолу і ради дружин, суботники, екскурсії, походи і свята. Діти подорожували літаками, поїздами, автобусами, на велосипедах, пішки [134, арк. 67–68]. Інші вимоги ускладнилися: трудові, фізичної підготовки тощо. Старшокласники проводили вечори та диспути: «Що значить дорожити честю своєї школи?», «Про радянський патріотизм», «Хімія на службі людства», цикли лекцій «Ленінський план створення матеріально-технічної бази соціалізму і комунізму і боротьба партії за його виконання». Школярі переписувалися із електроходом «Лена», який здійснював рейси в Антарктиду і з відомими своїми земляками [126, арк. 243].

Переїмалися тим, що на свідомість дітей і підлітків впливали поширені у побуті забобони, вірування у сни, гадання, ворожіння, прикмети тощо. З учнями і, власне, учні проводили бесіди на «науково-природничі і науково-історичні теми, виготовляли стенди: «Перемога науки», «Все в руках людини». На уроках учителі мали висвітлювати антинародну сутність релігії,

діяльність Ватикану, у деяких школах функціонували музеї імені Ярослава Галана, де кожний експонат – «обвинувальний акт проти католицької релігії». Вони показували антирелігійну діяльність поетів та письменників, митців та громадських діячів. У школах діяли «Клуби вихідного дня», де влаштовувалися дитячі ранки та вечори, присвячені роз'ясненню явищ природи та спростування релігійних уявлень про них [560, с. 3].

Розвінчувати релігійні догми необхідно було засобами природничих предметів. Наприклад, під час вивчення теми «Насіння та його проростання» педагог мав спростувати релігійні забобони про силу церковних молебнів, святіння зерна та інше. За допомогою наочних посібників учитель пояснював походження рослинного світу, відкидаючи світогляд про створення його богом. Уроки астрономії супроводжувалися спостереженнями за небесними світилами у телескопи-рефрактори, що ще більше унаочнювалося фільмами: «Всесвіт», «Штучні супутники Землі», «Затемнення Сонця». Символи українства Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесю Українку також використовували у пропагуванні атеїстичного світогляду. Зокрема, писали, що Великий Кобзар викривав церкву, яка освячувала братовбивчі війни, розбої та грабежі. Він начебто був певен, що настане час, коли релігія відіме і в народі пануватиме войовничий атеїзм. Хоча, насправді, Т. Шевченко був віруючою людиною, закликав до ліквідації кріпацтва, боротьби за національне і соціальне звільнення [572, с. 3].

Не зважаючи на заходи, державні органи скаржилися, що значна частина учнів перебувала під впливом «сектантів і церковників, відвідувала церковно-молитовні установи», брала участь у відправленні молитовних обрядів і схильна до різних проявів «марновірства», у чому звинувачували батьків і вчителів. З цього приводу у газеті «Радянське життя» за 25 січня 1959 р. у рубриці «Є ще такі батьки» містився такий вислів: «Не соромте мене, мамо! Не водіть дітей до церкви, хай дома моляться», яке підтверджує належність населення до релігії, особливо старшого покоління, яке відвідувало церкву [622, с. 2]. Дорослі вже розуміли, що демонстрація

власного світогляду є небезпечним та небажаним у радянському суспільстві, тому або з прохолодою, або категорично проти ставилися до цього. Зважаючи, що на дітей можна було подіяти, старші бралися за них. В особі бабці могла бути зображена і влада, яка також у дітях бачила потенційних «будівників комунізму». Навіть у часи перебудови писали про недопустимість послаблення атеїстичної пропаганди у школах [134, арк. 63].

Політична інформація була спрямована на знання законів науки, формування у молодого покоління активної життєвої (радянської – авт.) позиції, «бути творцем, організатором та політичним бійцем». Прикладом цього стала діяльність у школах м. Стрия бюро політичної інформації, яке інформувало учнів з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Воно брало свій початок із 1979 р., де працювало 20 – 40 осіб, серед яких – секретарі партійних і комсомольських організацій, їх заступники з ідеологічної роботи, учителі та комсомольці-старшокласники. Тут діяло декілька секцій, які працювали із різними віковими категоріями: секції консультантів і наочності та прес-центр. Координацію всієї роботи здійснювала методична рада з п'яти осіб. Склад методради і бюро затверджувався комітетом комсомолу школи з погодженням з партійною організацією. Бюро політичної інформації було підзвітне парторганізації і комітету комсомолу. Політінформацію проводили кожного вівторка: перший тиждень розповідали про життя Львівщини, рідного міста, школи, базового підприємства; другий – внутрішньополітичне життя країни; третій – міжнародну ситуацію, четвертий – питання культури і комуністичної моралі, піонерського і комсомольського життя. Партійні організації шкіл вели облік проведених політінформацій [393, с. 3]. Їх робота полягала і у проведенні лекцій, усних подорожей та мітингів. З дітьми спілкувалися на теми присвячені створенню СРСР, економіки у країні паплюження західноєвропейських країн та США тощо. З учнями здійснювали перегляд і обговорення хроніко-документальних, науково-популярних фільмів, де «розглядали героїзм радянського народу» [60, арк. 2; 148, арк. 5].

Координували діяльність партійні органи, які періодично, як і для учителів, так і для дітей, проводили зустрічі. Так, у Москві 1963 р. пройшла Всесоюзна науково-методична конференція з проблем піонерського руху, де взяли участь і делегації із Польщі, Чехословаччини, Німецької Демократичної республіки, Болгарії, Румунії і В'єтнаму, Куби, Анголи, Бірми, Гани та інших країн. На зустрічі розглянуті проєкти документів про піонерську організацію: «Положення про піонерську організацію імені В.І. Леніна», «Положення про старшого (загонового) вожатого», «Закони юних піонерів», «Піонерські сходи́нки». 26 грудня 1978 р. у Києві відбулася республіканська науково-практична конференція на тему: «Творчий розвиток ленінських принципів кадрової політики в творах товариша Л.І. Брежнєва “Мала Земля”, “Відродження” і “Цілина”» [647, с. 1; 115, арк. 58–60].

Комсомольські організації допомагали партійним комітетам у пропаганді ідей нової програми партії та рішень з'їздів КПРС [110, арк. 71]. Організації брали на себе зобов'язання у соціалістичних змаганнях, участь в «українській годині», шефство над спорудженням будов [126, арк. 233]. Молодь стала ініціатором механізаторського всеобучу, комплексної механізації вирощування кукурудзи та цукрових буряків, зерна і продуктів тваринництва, керуючись при цьому «Моральним кодексом будівника комунізму» [377, с. 2; 109, арк. 57; 115, арк. 42–43]. Проте деякі учні не завжди себе вели відповідним чином. У школі мали одне обличчя, а поза нею – інше. «Навесні 1963 р. група молодих людей Львова, захопившись «рок-н-ролами і твістами», обравши собі за взірець горезвісного «короля джазу» Е. Преслі, поступово «почала сповзати на шлях паплюження нашої культури, народних традицій, а дехто скотився на край безодні». Проте партійні організації зробили свою справу і «вони визнали й усвідомили помилковість і шкідливість своєї поведінки». Ці події викликали занепокоєння, нерозуміння: як могло трапитися, що юнаки й дівчата, виховані в радянських школах схибили? До їх діяльності були залучені батьки і родичі. Вважали, що випускники шкіл і ВНЗ шукали легких шляхів до життя, шукали його

принади, забуваючи про працю, наводили й деяку статистику: 5 – 7 % випускників відмовлялися працювати за призначенням. Із таким «нездоровим проявом поведінки молоді необхідно було боротися». Серед прикладів майоріли погляди ідеологів комунізму про потребу людини у праці, про створення райських умов у державі, де можна вибрати будь-яку професію, зайнятися будь-якою справою – всіх їх підтримають. Майже по гарячих слідах, влада не забарилася, відправивши учнів Львівщини відвідати філіал Центрального музею В. Леніна, приурочивши це до шістдесятиріччя II з'їзду РСДРП [364, с. 2].

Комсомольські організації долучилися до республіканського огляду роботи класних комсомольських організацій, який проходив під девізом «Партії на вірність присягаємо». Комсомольці – учасники і ленінського заліку «Рішення XXVI з'їзду КПРС – у життя». Проходили ленінські уроки у комсомольських групах, працювали гуртки із вивчення історії комсомолу та біографії В. Леніна. Піонерські дружини шкіл працювали за маршрутами маршу «Завжди готовий». Щотижнево на лінійках підбивали підсумки змагань піонерських загонів [92, арк. 153–154].

Засобами впливу на поліпшення успішності стали й громадські огляди знань, звіти про навчання на комсомольських і піонерських зборах, засіданнях комітетів, рад дружин; створення постів всеобучу, груп взаємодопомоги, рад «консультантів»; пропаганда організації навчальної праці кращих школярів, робота старшокласників за індивідуальними планами навчання і самоосвіти, проведення бесід про культуру розумової праці. Розвитку пізнавальної активності, технічної та дослідницької роботи учнів сприяла їх участь у республіканській експедиції «В країні знань», яку проводили ЦК ЛКСМУ і Міністерство народної освіти УРСР. В експедиційних загонах під керівництвом учених вели пошук юні техніки, біологи, географи, археологи, історики, геологи, любителі літератури і мистецтва [592, с. 3]. Комсомольські організації спільно із педагогічними колективами та громадськістю розгорнули роботу із учнями і в канікулярний

період [278]. Учні проводили дозвілля на спортивних майданчиках, плавальних басейнах, тирах, складали норми ГПО, долучались до ігор «Зірниця», «Орля», туристично-краєзнавчої роботи. Комсомольські організації брали під шефство піонерські. Зазначали про 1,5 млн школярів, котрі були членами ВЛКСМ і понад 4 млн юних ленінців [401, с. 71].

Школи також були ініціаторами проведення ярмарків солідарності, юних трудових вахт, платних концертів художньої самодіяльності, кошти від яких перераховувалися у «фонд миру, для спорудження пам'ятників та меморіальних комплексів на честь героїв революції, громадянської війни та Великої Вітчизняної воєн і у фонд XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів. Готуючись до фестивалю, піонери виготовили подарунки його учасникам, провели трудові десанти. Вони оформили альбом «Планета голосує за мир», у якому вміщені листи та сувеніри юних іноземців, які навчалися в українських ВНЗ. Проводили і конкурси на кращий фестивальний букет «Лісовий сувенір», спортивне свято «Веселі старти», усний журнал «Салют, фестиваль!» [713, с. 1; 109, арк. 109].

Відділи народної освіти, педагогічні колективи шкіл та інших установ освіти у власній діяльності спрямовували роботу на здійснення комуністичного виховання учнів у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, завдань червневого (1983 р.), лютневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС та постанови ЦК КПРС «Основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи». Питання комуністичного виховання постійно розглядали на радах міськ(рай)ВНО, облВНО, нарадах керівників закладів на різних рівнях, узагальнюючи свою роботу наказами у відділах. Знайомство із необхідними радянськими документами відбувалося й відповідно до листів галузевого міністерства [62, арк. 5].

Школам були присвоєні імена радянських діячів, піонерів та комсомольців, що мало сприяти формуванню гордості за досягнення радянського суспільства та їх подвиги, орієнтуючи дітей на віддану діяльність [134, арк. 62]. Діти збирали матеріали про тих осіб, іменами яких

названі їх загони, оформляли куточки, альбоми, переписувалися із дітьми-земляками героїв, проводили вечори зустрічі з їх рідними. Так, Міністерство народної освіти УРСР направило лист Раді Міністрів УРСР «Про присвоєння імен загальноосвітнім школам» від 7 квітня 1989 р. Враховуючи клопотання Вінницького, Ворошиловградського, Львівського, Хмельницького, Черкаського облвиконкомів про присвоєння імен загальноосвітнім школам, Міністерство народної освіти УРСР прохало присвоїти Глибочанській неповній середній школі Тростянецького району ім'я Героя Радянського Союзу Л. Смавзюка, середній школі № 35 м. Вінниці ім'я К. Квятека, Олексіївській неповній середній школі № 21 Перевальського району ім'я Б. Грінченка, Давидівській середній школі Пустомитівського району ім'я Т. Шевченка, середній школі № 3 м. Стрия ім'я І. Франка, середній школі № 81 м. Львова ім'я Б. Грінченка, Ізяславській середній школі № 5 імені Героя СРСР О. Онищука, Зеленодібрівській неповній середній школі Городищенського району імені Т. Шевченка [10, арк. 92].

На маршруті «Зростаємо патріотами-інтернаціоналістами» Всесоюзного маршу піонерські дружини і загони проводили піонерські форуми миру, мітинги солідарності із впровадження різних програм у життя. Учні долучали й до створення іміджу СРСР на міжнародній арені як миролюбивої країни. Були популярні шкільні огляди-конкурси політичної (піонерської, комсомольської) пісні, політичного плаката, конкурси на кращого політінформатора, агітатора, лектора, пропагандиста, виставки малюнків на теми миру, дружби між народами, проводили політбої «Моя відповідь політичному супротивникові» [134, арк. 63–64], «Американська агресія острова Гренади», «Операція Аміго». Учні писали листи-протести у зв'язку «...із засудженням іорданської патріотки Надії-Ес Салти, патріота Греції Маноліса Глезоса», вітального листа прем'єр-міністру Куби Фіделю Кастро. Деякі школи та дружини були членами спілки болгаро-радянської дружби [126, арк. 240].

Згодом Міністерство освіти УРСР розробило програму морального виховання учнів, вимоги якої спрямовані на формування суспільної думки, виховання розумних потреб, беззастережне виконання радянських законів, уміння жити в колективі та заради нього, підготовка старшокласників до дорослого життя. Учні та педагоги мали давати «відсіч антирадянським вимислам зарубіжної пропаганди, критикувати буржуазних та ревізіоністських фальсифікацій радянського способу життя, виховувати у молоді стійкий імунітет до чужої нам ідеології, політики та моралі». Вже на 1985 р. у 17 тис. 294 учнівських комсомольських організаціях УРСР нараховувалося 1,2 млн. осіб [134, арк. 64–66].

Головними факторами, які визначали спрямованість роботи школи у другій половині 1980-х рр., стала підготовка до XXVII з'їзду КПРС, виконання планів одинадцятої п'ятирічки, забезпечення фундаменту на дванадцяті п'ятирічку, втілення у життя внутрішньої і зовнішньої політики КПРС та держави і здійснення реформи загальноосвітньої та професійної школи [134, арк. 169]. Квітневий пленум ЦК КПРС вказав на необхідність поліпшити якість навчання, виховання підростаючого покоління, забезпечити участь у суспільно корисній праці, творчо включитися у роботу з виконання задач, які впливали з «Основних напрямків загальноосвітньої та професійної школи. У постанові ЦК КПРС «Про дальше покращення партійного керівництва комсомолом і підвищенні його ролі в комуністичному вихованні молоді» зазначалося про те, що вони повинні були створити із учнів борців і підвищити їх самостійність» [134, арк. 186].

Новий 1985–1986 н.р. почався із уроку миру, передумовою якого стало підписання протоколу про продовження терміну Варшавського договору країн соціалістичного табору [273; 698, с. 1]. У школах УРСР проводилися заходи, присвячені 40-річчю створення ООН, внесок СРСР і УРСР у її діяльність [47, арк. 47]. Наприкінці 1980-х рр. КПРС намагалася «перезавантажитися», висуваючи популярні для населення гасла. Декларувалася деполітизація піонерської організації, не допускання

втягування дітей в будь-яку політичну організацію, міжнаціональні і релігійні конфлікти (Додаток Д 17) [175]. У західному регіоні діяльність піонерів переорієнтована на проведення заходів милосердя, відродження національних традицій, екологічного виховання, зміцнення здоров'я дітей, творчу гурткову роботу. Формування колективів здійснювалося на добровільних засадах, кожен із яких визначав напрямок роботи. Результатом їх діяльності стали створені музеї етнографії та фольклору. При піонерських загонах створювалися групи соколят, колективи молодших друзів піонерів. Але у багатьох школах була «...відсутня чітка робота з оволодіння піонерами уміннями і навичками піонерських сходинок», не скрізь існували «ради старшин» [126, арк. 278]. Отже, протягом майже півстоліття учнівські організації функціонували як осередки Комуністичної партії [427, с. 2].

Для стимулювання учнівської діяльності у січні 1947 р. Міністерство народної освіти запровадило різні конкурси та олімпіади. Прикладом останньої стала республіканська олімпіада юних фізиків та хіміків, у якій взяли участь понад 4 800 осіб. Уперше в 1947 р. проведені районні, міські, обласні і республіканські зльоти юних туристів, олімпіади дитячої творчості. Щоб стати їх учасником, треба було мати високі показники в навчальній діяльності, поведінці, знати і виконувати «пісні й вірші про нашу Соціалістичну Батьківщину та її вождів, про героїчну Радянську Армію і Військово-морський та повітряний флот, про героїв Великої Вітчизняної, кращі класичні літературні, драматичні, музичні вокальні та інструментальні твори». Основою репертуару стала творчість радянських письменників, композиторів, художників, зразки класичної спадщини та творчість народів СРСР [145, арк. 15].

З метою розвитку у школярів зацікавленості до поглибленого вивчення дисциплін, підведення підсумків роботи гуртків, факультативів і шкільних товариств серед дітей проводили олімпіади (у листопаді кожного року). До шкільного етапу долучали педагогів, членів журі, які готували тексти завдань та затверджувалися директорами шкіл. У завданнях олімпіад та конкурсів з

математики, фізики, астрономії, хімії, біології, креслення, мистецтва та правознавства включали питання експериментального та практичного спрямування; з української мови та літератури – назви творів, завдання з теорії мови і літератури, аналіз тестів; з іноземних мов – аудіювання, робота з текстом, бесіди за програмними текстами тощо. На виконання письмових завдань і конкурсних творчих робіт виділяли 3 години, на іноземну мову – 1 відповідно. На міські та районні олімпіади запрошували переможців шкільних: образотворчого мистецтва – 5–7-х, з математики – 7–11-х, з української мови та літератури, хімії, біології, географії – учнів 8–1-х1 класів, правознавства – 9–11-х, з іноземної мови, креслення – 8–10-х, з основ інформатики і обчислювальної техніки – 10–11-х та астрономії – 11-х відповідно. Міські та регіональні олімпіади і конкурси проходили у грудні – січні вже наступного календарного року [92, арк. 116].

У школах діти за сприянням дорослих створювали власні комітети, які займалися питаннями навчальної діяльності, контролюючи успішність учнів, дотримання санітарно-гігієнічних навичок і культури поведінки, участь дітей у конкурсах. Школярі допомагали іншим учням підготуватися до олімпіад, оголошували «бій» прогульникам, запізненням, пропускам уроків і порушенню дисципліни. Учні здійснювали «рейди» з перевірки домашніх завдань, стану щоденників та зошитів, зовнішнього вигляду школярів, чистоти класів, зберігання меблів та посібників, виконання режиму дня і боротьби з негативною поведінкою та шкідливими звичками. Діти брали участь у Всесоюзному дні дублера, який допомагав їм знайти свою улюблену справу, виховував почуття людяності та відповідальності; у Всесоюзному поході за економію і бережливість [124, арк. 187].

Окрім навчальної діяльності, учні продовжили займатись позакласною роботою [287]. Акцент здійснювався на вивчення основ наук, поглиблення знань, умінь та навичок із предметів (Додаток Д 18) [168], розширення світогляду школярів. Як правило, заняття вели учителі-предметники, представники із підприємств та організацій і з позашкільних

закладів (Додаток Д 19) [254]. Спочатку відновлення діяльності гуртків відбувалося у великих містах та регіональних центрах, що пояснювалося зайнятістю батьків на виробництві та запобіганням асоціальної поведінки дітей, організацією їх дозвілля. Так, у Одесі працювала дитяча технічна станція, спортивна школа, ляльковий театр, обласна ігротека, рукодільні, корабельні та фізкультурні гуртки [137, арк. 18]. Осередки працювали, керуючись постановою Ради Міністрів УРСР «Про покращення позакласної роботи серед дітей шкільного віку» від 29 червня 1951 р. Для розгортання позашкільної роботи використовували потенціал палаців культури, клубів, бібліотек, піонерських кімнат при домоуправліннях, організовуючи у них з допомогою батьків та громадськості цікаву роботу і дозвілля дітей [123, арк. 39]. Їх заохочувати до майстрування, винахідництва та дослідних робіт, розгортання краєзнавчої роботи [386, с. 5–8]. Учнів долучали до вокальних, фізкультурних, літературно-драматичних, фізичних, хімічних, танцювальних, технічних, математичних гуртків тощо [116, арк. 27; 156, арк. 3].

Діяльність цих осередків частково була спрямована на задоволення економічних потреб країни [180]. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У у постанові «Про участь шкільної молоді в заходах з радіофікації Української РСР» від 28 грудня 1949 р. констатували про знищення радіофікації в роки війни. Темпи радіофікації не забезпечували культурних потреб населення у сільській місцевості. Школярі виготовили та встановили за підтримки педагогів сотні саморобних приймачів у хатах колгоспників. Це свідчило про широке розгортання пропагандистської машини зазначеного періоду. Пропонували поглибити знання учнів з питань радіотехніки, організувати допомогу органам Міністерства зв'язку. Їх допомога полягала й в участі монтажів радіовузлів, в установці абонентських точок, спостереженні за їхньою роботою, ліквідації пошкоджень, що мали робити відповідні фахівці. Протягом 1950–1953 рр. в усіх школах УРСР планували встановити саморобні радіоточки як лабораторне та наочне приладдя для кращого засвоєння учнями курсу фізики [190].

Розширилася мережа технічних гуртків, які «окрім вирішення навчально-виховних завдань здійснюють і суспільно корисну». У школах Миколаївщини працювало майже 3 200 гуртків, де займалося близько 67 тис. дітей. Наприклад, гурток техніків Сафонівської середньої школи Володимирівського району електрифікував сільську лікарню, установив у будинках колгоспників 3 лампові і 19 детекторних радіоприймачі, радіофікував школу, встановив власний радіовузол і виготовив наочні посібники [123, арк. 39]. Старшокласники виготовляли різні прилади: автомати вуличного освітлення, електронні осцилографи, портативні радіоли та приймачі. Створені прилади відправляли на виставки, але траплялося, що вони поверталися у розібраному вигляді. Так, Сумський обласний ІУВ запропонував учнівський телевізор відправити на Республіканську педагогічну виставку у Київ. Півроку діти чекали його повернення, а коли повернули, то побачили, що нова електро-променева трубка була відкручена і замінена непридатною, лампи теж виявилися неякісними, апарат не працював: «Дивні порядки заведені на Республіканській педагогічній виставці, дуже дивні» [559, с. 4].

Працювали й історичні гуртки, які поповнювали краєзнавчі музеї різними експонатами, вивчали земельне питання до подій 1917 р. та після, історію створення колгоспів, створювали свої літописи піонерських організацій [126, арк. 236–237]. Члени гуртків юннатів створювали зелені куточки природи у школах, розводили квіти, виготовляли роздатковий матеріал на уроки біології [109, арк. 52]. Важлива роль при цьому відводилася гурткам атеїстичного спрямування, членам яких педагоги доводили науковість явищ та подій в довкіллі [130, арк. 239; 126, арк. 239].

У 1971–1972 н.р. більше 610 тис. учнів були охоплені майже 250 тис. шкільними гуртками [45, арк. 275; 18, арк. 18]. Найбільша їх кількість працювала у Донецькій, Дніпропетровській, Львівській, Ворошиловградській, Харківській, Вінницькій та Житомирській областях, що пояснювалось густонаселеністю регіонів та зайнятістю батьків на роботі.

Щодо кількості учнів у них, то першість тримали, фактично, ті ж самі області. Найменша кількість гуртків функціонувала у Закарпатській, Херсонській, Волинській областях (протилежні тенденції – авт.). Найменша кількість учнів, котрі відвідували гуртки була у Чернівецькій, Херсонській, Миколаївській і Закарпатській областях, що пояснювалось демографічною ситуацією та сімейними традиціями [23, арк. 28; 22, арк. 9].

Відповідно до постанови ЦК КП УРСР, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради, ЦК ЛКСМ України від 10 березня 1987 р. та постанови Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради ЦК ЛКСМ УРСР від 12 лютого у м. Донецьку проводилася робота з розвитку науково-технічної та самодіяльної творчості учнівської молоді. На початку 1989 р. у місті працювало 2 094 гуртки, що об'єднували більш як 30 тис. учнів. У місті діяли обласна і 2 міські СЮТ, обласний Палац і 7 районних будинків піонерів і школярів, 20 Палаців (Будинків) культури, 8 навчально-виробничих комбінатів, 6 профільних технічних клубів та 37 гуртків і клубів технічної творчості, які працювали за місцем проживання. Питанням розвитку технічної творчості займалися 136 штатних працівників [30, арк. 46]. Але слабо розвивалася мережа гуртків технічного напрямку. У тих, що діяли, займалися близько 25 % учнівської молоді. Осередки, в основному, орієнтовані на учнів молодших класів, старшокласників у них не більше 3–5 %. У документі зазначалося, що у місті не вирішувалося питання забезпечення гуртків спортивно-технічного моделювання і прикладних видів спорту технікою, матеріалами і запасними частинами. Через брак матеріалів та необхідного обладнання гуртки робототехніки, кібернетики, літальних апаратів, автоконструювання практично не розвивалися. Донецький міськвиконком, управління народною освіти зволікали з допомогою з розширення матеріально-технічної бази [30, арк. 47]. У кінці 1980–початку 90-х рр. утворились численні гуртки, факультативи, об'єднання з вивчення історії, культури, традицій, етнографічних особливостей різних регіонів [34, арк. 96–97].

Діти відвідували різні позашкільні заклади [34, арк. 97]. Не дивлячись на значний їх перелік, повільно вирішувалися питання розширення мережі гуртків науково-технічного та натуралістичного профілів (Додаток В). Недоліком їх роботи була недостатня організація і проведення дослідницької роботи [126, арк. 239]. Але системно не забезпечувався зв'язок шкіл та позашкільних закладів щодо долучення дітей до гурткової діяльності. Повільно «викорінювався формалізм і заорганізованість роботи», практикувалося дублювання роботи. Якщо ніхто не приходив, то «дістали баян, пограли і розійшлися», і ніхто нікого не шукав [275]. Діяльність учнівського самоврядування носила також формальний характер [105, арк. 144]. Учні старших класів недостатньо були охоплені гуртковою роботою, факультативними заняттями та слабо читали художню літературу [129, арк. 63]. Іноді педагоги не були зацікавлені у роботі з дітьми. Ось як говорив про це один із директорів шкіл: «У мене в школі є два біологи, але доводиться примушувати їх робити. Іноді діти самі підганяють вчителів». Учні цікавилися не простими, а більш складними і цікавими речами [105, арк. 68]. Пропонували посилити тимурівський рух, провести трудові десанти з озеленення населених пунктів. У кожному позашкільному закладі мали відкрити суспільно-політичні клуби. Райкоми ЛКСМУ повинні були організувати рух комсомольців і молоді виробничих колективів щодо шефства над позашкільними закладами [91, арк. 23]. Позакласна робота велась також російською мовою, за винятком фольклорних ансамблів, україномовних літературно-творчих гуртків [91, арк. 28]. Ще у 1972 р. О. Тихий пропонував замість діючих гуртків ідеологічного спрямування, створити осередки любителів рідної української природи, українського слова, народної української музики, проводити просвітницьку роботу народознавчого спрямування, пропонуючи такі теми: «Українська мова — найдорожчий скарб народу», «Українська архітектура», «Живопис України», «Славні сторінки історії України та Донеччини», що спонукали б дітей до формування національних цінностей [665, с. 141–158].

Найбільш поширенішими формами культурно-масової роботи були організація учнівських вечорів, дитячих ранків, спортивних змагань, ігор, концертів, бесід, конкурсів, виставок, екскурсій і походів. Серед них такі: «Жити, вчитись і працювати, як заповів великий Ленін», «Релігійні обряди і наука», «У нас в гостях бригада комуністичної праці», «Два світи, два дитинства», «У світі казок», «Поговоримо про митців Львова», «Цікаво знати», вечір проводів піонерів у комсомол. Випускали усні журнали, проводили шахово-шашкові змагання в піонерських дружинах, змагання в програмі перших піонерських спортивних іграх [109, арк. 61].

Клуби старшокласників, комітети комсомолу, учками здійснювали й певну роботу з етичного та естетичного виховання [126, арк. 244]. Зокрема, естетичне виховання здійснювалося у школах у 1960–1961 н.р. у світлі вимог ХХІ з'їзду партії та «Закону про народну освіту» у всій різноманітності – як під час уроків, так і позакласній і позашкільній роботі. Значну увагу звертали на зовнішній вигляд шкільних приміщень і упорядкованість шкільних садиб [126, арк. 223]. Приміщення також мали відповідати вимогам естетики. Кожен рік проходив огляд художньої самодіяльності, де представляли хоріві, солові співи, хореографічні виступи і художнє читання. При школах працювали й гуртки образотворчого і прикладного мистецтва. Проводили конкурси на кращий учнівський малюнок, фотомонтаж, українську художню вишивку. Серед малюнків виділяли ілюстрації на теми легенд і казок: «Пісня про Віщого Олега», «Вітязь на розпутті»; портрети літераторів; теми природи: «Осінь», «Лісовий концерт». Водночас недоліком роботи не лише шкіл, а й відділів народної освіти стала відсутність у закладах фахівців із мистецькою освітою [109, арк. 53].

Більшість шкіл мали привабливий вигляд, вони побілені, навколо них розбито клумби, насаджені дерева, кущі, замощені доріжки, поставлені огорожі, насаджені квітники. «Добре оформлені школи зсередини – вони оздоблені стендами, картинами, портретами керівників партії та уряду». Виставки у школах були оформлені під лозунгами: «Історія мого життя – це

частина історії мого народу», «У радянській сім'ї, сильній, вольній, новій, ми тебе не забули, Тарасе!», «Вічно живий в пам'яті народній». Учні випускали номери власних літературних газет, альбомів та журналів. На Шевченківські дні проводили читацько-літературні, мистецькі конкурси: читців, театралізації, бандуристів, ігри-вікторини тощо [126, арк. 223–225].

Звертали увагу на естетичне виховання учнів через бачення прекрасного у самовідданій творчості розуміння краси у природі, у творах літератури і мистецтва [285]. Тому, при школах працювали оркестри, хори, ансамблі, студії художнього слова, юних художників, діяли виставки образотворчого мистецтва, картинні галереї. У обласних центрах і великих містах при палацах та будинках піонерів функціонували симфонічні оркестри, дитячі студії, хори, ансамблі пісні і танцю. До участі у цьому запрошували письменників, композиторів, художників, акторів та інших [148, арк. 11].

Організовували виставки, картинні галереї, музичні лекторії, вечори на різноманітну тематику: «Як розуміти музику», «Українська народна творчість», «Могутня кучка», «Художники-передвижники», «Про культуру поведінки радянського школяра». У середній школі № 37 м. Миколаєва працювало «Товариство любителів мистецтва», де діти знайомилися із творчістю митців, створили картотеку з описом зібраних матеріалів, бібліотеку про життя і творчість художників, зібрали 600 картин, оформили 6 залів (у класах) картин російських і західних художників за історичними періодами [126, арк. 245]. Художньо-естетичне виховання потребувало також зусиль та результати були позитивними. У м. Харкові у 1958 р. відбулася кущова олімпіада із танців школярів Харківської, Сумської, Полтавської і Кіровоградської областей. Учні виконали «Полтавський гопак», молдавський танець «Жок», угорський танець «Чардаш», грали на бандурах. У деяких закладах створений ансамбль і сопілкарів, які збирали і виконували українські народні пісні [687, с. 2]. У тому ж році у Києві пройшла XII республіканська виставка художньої творчості учнів шкіл УРСР,

організована Міністерством освіти УРСР. На ній експонувалися роботи з образотворчого та прикладного мистецтва. Із робіт переважав малюнок, тісно пов'язаний із тогочасною дійсністю. Національна форма в образотворчому мистецтві яскраво позначилася на декоративній вишивці, у різних формах і прийомах якої виявлено багато творчої винахідливості. Виставка показала, що в республіці художнє виховання дітей займало провідні позиції в освітньому процесі. Роботи стали різноманітнішими формою і досконалішими у виконанні. Але на виставці було дуже мало робіт учнів сільських шкіл [687, с. 4].

Протягом березня 1974 р. в УРСР пройшов конкурс «Золоті руки», де взяли участь 60 % усіх школярів [119, арк. 12]. На Івано-Франківщині у місті Долина учні художньої школи – неодноразові учасники міжнародних, всесоюзних і республіканських виставок, підготували серію робіт на всесоюзний конкурс дитячого образотворчого мистецтва «Моя Батьківщина – СРСР», присвячений 60-річчю утворення СРСР і 60-річчю заснування Всесоюзної піонерської організації імені В. Леніна. «Работы должны быть искренними, самостоятельными и талантливыми». Учні надсилали власні малюнки, роботи декоративно-ужиткового мистецтва: ткацькі, вирізьблені по дереву, сплетені із лози, соломи, бісеру, зліплені із глини чи пластиліну [95, арк. 31].

З метою забезпечення організованого і змістовного проведення III Всесоюзного фестивалю народної творчості у школах, підвищення активності учнів, участі у перебудові і становленні усіх сфер суспільства, подальшого підйому їх духовного рівня, вивчення культурної спадщини народу і проведення дозвілля, провели огляд, який був приурочений до XXVIII з'їзду КПРС, 120-й річниці з дня народження В. Леніна та 45-річчю Перемоги. Виступали хорові, танцювальні, драматичні колективи, агітбригади, інструментальні ансамблі, духові оркестри, фольклорні колективи, ансамблі бального та сучасного танцю, майстри художнього слова тощо. По закінченню конкурсу за активну участь нагороджували

туристичними путівками, кошти на які могли виділяти батьківські комітети або за рахунок економії асигнувань за рік [95, арк. 7].

Після вибуху на ЧАЕС діти були активними учасниками різних акцій, спрямованих на допомогу своїм одноліткам, які від нього постраждали. Зараз би це назвали волонтерством. Масова добродійна акція під девізом «Юннати – дітям Чорнобиля» відбулася на Республіканській станції юних натуралістів. За участю Міністерства народної освіти УРСР, дитячого фонду імені В. Леніна, Фонду милосердя та Товариства Червоного хреста було проведено виставку-ярмарок екологічно чистих дарів природи, вирощених юннатами на шкільних науково-дослідних ділянках та у господарствах. Торгівля городиною, фруктами, плодово-ягідною консервацією, лікарськими рослинами відбувалася на центральній алеї СЮН. Машини з дарунками приїхали до київських шкіл №№ 259, 262, 264 та 270, де отримували освіту діти, евакуйовані із районів, потерпілих під час аварії на ЧАЕС. 4 тис. дітей, евакуйованих із Прип'яті знайшли притулок у Києві. Пакети з наборами фруктів одержали також усі діти, які лікувалися у Республіканському спеціалізованому диспансері радіаційного захисту населення. Зокрема, Вінницька обласна станція юних натуралістів відправила 7 т фруктів у Брусилівську середню школу, а на ярмарок привезли півтори тисячі пакетів лікарських рослин. І хоча ціни на продукцію були зависокі, споживачі купували, бо розуміли мету акції. Всього роздали дітям і продали киянам 500 т продукції. Вторгували 30 тис. крб, які планували витратити на придбання кольорових телевізорів [520, с. 1].

Але робота проводилася у деяких закладах недостатньо, свідченням чого стало здійснення незначної кількості або й зовсім відсутність читацьких конференцій, не організоване позакласне читання учнів з різних предметів. Плани роботи у школах теж були відсутні. Діяльність бібліотек іноді зводилася до безсистемного обміну книжок. Вони не були устатковані необхідними меблями, книги лежали на підлозі, могли розміщуватися у класах, канцеляріях, вестибюлях та коридорах. Взимку бібліотеки могли не

опалюватися. Поряд із цим фахівці бібліотек не були обізнані, власне, із методикою бібліотечної справи, погано знали дитячу літературу, не мали досвіду проведення масової роботи. На місцях не проводили іноді січневі та серпневі конференції для цієї категорії працівників, або вони не з'являлися через необізнаність [123, арк. 22–23].

Наказ Міністра освіти УРСР І. Білодіда «Про популяризацію і організацію передплати Дитячої енциклопедії АПН РРФСР, що її перевидає українською мовою видавництво «Радянська школа» від 11 червня 1959 р. зазначав, що видавництво видало Дитячу енциклопедію українською мовою, розраховану на школярів середнього і старшого віку. Основним завданням енциклопедії стало, не повторюючи матеріалу підручника, розширення світогляду учнів і поглиблення їх знань шляхом ознайомлення з найважливішими явищами та законами природи і суспільного життя, сприяння «...школі і сім'ї у формуванні марксистсько-ленінського світогляду у дітей, виховувати в них почуття радянського патріотизму, любов до праці і знань, допитливість, готувати всебічно розвинених, активних будівників комунізму». Дитяча енциклопедія видавалась в десяти ілюстрованих томах і охоплювала всі основні галузі людських знань. Через шкільні бібліотеки відбувалося не лише забезпечення навчально-методичною, художньою літературою, але й ідеологічна «проробка» учнів та педагогів [14, арк. 13].

Проводилися вікторини «Що? Де? Коли?», конкурси ерудитів, захисти читацьких формулярів [270]. Діти брали участь у республіканському конкурсі «Живи, книго!». Учні створювали власні «пости бережливих», які перевіряли підручники, художню літературу долучали дітей та й самі ремонтували їх [269]. Після – вивішували «блискавки» під назвою «Добрі господарі» або «Погані підручники», оформлювали стінгазети: «Книжчині скарги», «Колючки», даючи матеріал у «Комсомольський прожектор». У вестибюлях шкіл могли стояти фотовітрини «Книжчині кривдники» та «Книги вдячні їм». Результати оголошували на піонерських та комсомольських лінійках. Декілька разів щороку організовували виставки

найкращих та найгірших підручників. Педагоги організовували і бібліотечні уроки. Два рази на рік відбувалася перевірка читацьких формулярів, яка виявляла активність читачів, їх уподобання тощо. Учні молодших класів нагороджували художньої літературою [292], старших – туристичними походами та екскурсіями [134, арк. 12].

Школярі читали й журнали/ «Піонерія» був першим дитячим журналом в Україні, перший номер якого був датований жовтнем 1923 р. і він тоді називався «Червоні квіти», що пояснювалося порівнянням дітей із квітами. З 1931 р. журнал отримав назву «Піонерія». Виходило, що дитячий часопис, згідно з новою назвою, ставав спеціалізованим виданням виключно для членів піонерської організації, тому змінилася і спрямованість його матеріалів, він став пропагандистський. Зміни пояснювалися не лише даниною моді, але й прагненням до змін з боку і редакції, і читачів. Молодіжні видання не звертали увагу на проблеми школярів, учні хотіли почитати матеріал з «новим подихом», послухати поради або поскаржитися. Тому, було прийнято рішення про переорієнтацію журналу на середній та старший вік. Редакція намагалася змінити назву журналу, але не змогла. З липня 1990 р. у журналі «Піонерія» поряд із традиційною піонерською сурмою з'явилися букви «ОК». Чому «Однокласник»? Мабуть, саме однокласник зрозумів би свого однолітка краще за всіх, саме він може допомогти у скрутну хвилину, саме вже дорослі збираються зі своїми однокласниками і жартують, згадуючи минуле. На шпальтах журналу дітей знайомили не лише із діяльністю піонерської організації, а й «Пластунів», «Січових стрільців», «Скаутів», «Зелених». Аудиторія «Однокласника» – учні 6 – 11 класів. Задля реальної гласності та плюралізму в середовищі учнів у рубриці «Хочу сказати!» вони мали можливість висловити власні думки. Цікавими рубриками стали й «Тет-а-тет», «Уроки виживання» та «Співрозмовник». Тут обговорювались проблеми взаємовідносин між дорослими та дітьми, підлітками, їх внутрішнього світу. Щомісяця журнал випускав і «Бібліотечку» – міні-книжки, серед них була й книжка,

присвячена знайомству із древніми текстами і використання біблійних сюжетів у світовому мистецтві. Журнал виходив українською та російською мовами [262].

Учні долучалися до спортивних змагань. 16 липня 1958 р. у Києві на XIII республіканській спартакіаді школярів УРСР взяли участь близько тисячі юних спортсменів. Деякі із них встановили нові юнацькі рекорди республіки. Шістнадцятирічна киянка Л. Дем'яновська показала найвищий результат у плаванні на 100 метрів вільним стилем. Закінчивши дистанцію за 1 хвилину 10,7 секунд, вона встановила новий рекорд серед дівчат УРСР. Новий юнацький рекорд у запливі на 200 метрів стилем «батерфляй» встановив львів'янин В. Фоменко. Його час – 2 хвилини 45 секунд. О. Авдієнко (Львів) двічі поліпшувала рекорд республіки в плаванні на 100 метрів на спині. Її найвищий результат – 1 хвилина 18,2 секунди. Найкращих результатів зі стрільби домоглися кияни М. Попов і В. Рубичов. Перший встановив юнацький рекорд зі стрільби з малокаліберної гвинтівки, а другий – із малокаліберного пістолету. У командному заліку серед колективів першої групи звання переможців спартакіади завоювали школярі м. Києва, серед команд другої групи – спортсмени Луганщини [614, с. 1]. На XIII Республіканській спартакіаді школярів встановлено 6 республіканських рекордів юними плавцями, 2 – стрільцями і 3 – легкоатлетами. Вони мали підготуватися і виступити на V Всесоюзній спартакіаді школярів, яка планувалася у Тбілісі [602, с. 2]. Навіть на Другому з'їзді учителів Української РСР наголошували на поліпшенні фізичного виховання школярів, розвитку туристської роботи, масовості та майстерності учнів з усіх видів спорту. Київська область у республіканських спортивних змаганнях за 1966–1970 рр. займала загальнокомандне місце від 19 до 22 [107, арк. 19]. Закарпатська область у 1981 р. посідала 21 місце з розвитку спорту і фізичної культури серед дітей та молоді [446, с. 1].

У подальшому українські школярі показували високі показники у спорті та фізичній культурі. Українських школярів до III Спартакіади народів

СРСР готували заслужені майстри спорту Л. Латиніна і В. Синявський, майстер спорту Л. Макошина. Першим чемпіоном Спартакіади стали стрільці-кульовики. Галина Прозуменщикова встановила новий рекорд СРСР у плаванні і стала чемпіонкою Спартакіади. За нею йшла харківська школярка Тетяна Дев'ятова. У комплексному плаванні на дистанції 400 метрів вона була другою з новим рекордом СРСР для дівчат. Командні місця розподілилися так: на першому місці – москвичі, на другому – ленінградці, третьому – збірна Української РСР [635, с. 2].

У Одесі на IV Республіканському фіналі Всесоюзних дитячих спортивних ігор «Старти надій» на всіх етапах республіканських турнірів виступило близько 3 млн школярів. Перед учасниками на площі Молодогвардійців виступив секретар ЦК ЛКСМУ, дворазовий олімпійський чемпіон Валерій Борзов. «Право підняти прапор змагань надається переможцям «Старти надій» – школярам Дніпропетровської, Донецької і Ровенської областей. А потім на головну площу табору в'їхала машина, на якій стояв учасник оборони м. Одеси, Герой Радянського Союзу Г. Главацький, який передав факел, запалений від Вічного вогню біля пам'ятника Невідомому матросу, переможцю всесоюзного фіналу «Старти надій» школяреві із м. Жданова А. Цолода і учениці Одеської середньої школи № 62 Н. Тодоровій. Остання й запалила вогонь змагань». Були й рекорди. Так, учень Кіровоградської середньої школи № 19 О. Лопатій встановив рекорд з бігу на 60 м – 7,2 секунди [616, с. 1].

З 1972 р. діти брали участь і у змаганнях «Орленя» – Всесоюзній комсомольській військово-спортивній грі. Її метою стало посилення роботи з питання «радянського патріотизму», перевірка якості знань і навичок під час вивчення початкової військової підготовки у період здачі нормативів Всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці та оборони» [119, арк. 25]. Учні долучали й до проведення змагань з пульової стрільби, присвячені річницям «Радянської Армії та Військово-Морського флоту». У всіх школах продовжували проходити змагання за програмою

Всесоюзних дитячих спортивних ігор «Старти надій», складання норм ГПО, легкоатлетичні кроси, присвячені з'їздам партії та комсомолу. Тобто, фізична підготовка та розвиток школярів залишалися вагомими у системі радянської освіти та взагалі суспільства [95, арк. 6; 493, с. 4].

Однією із форм роботи з дітьми ще після XXII з'їзду партії, який прийняв Статут партії, що містив «Моральний кодекс будівника комунізму» та програму КПРС, яка проголошувала, що суспільство до 1980 р. буде жити при комунізмі, влітку стала організація піонерських загонів при будинкоуправліннях та рад громадськості роботи з дітьми, чому сприяла й діяльність голів жіночої ради будинкоуправлінь та громадські активісти. Вони підготували піонерські кімнати, бібліотеки, настільні ігри, спортивний інвентар, туристське спорядження. Старшокласники допомагали цій справі. Вони працювали на дитячих майданчиках, піонерських загонах, міських піонерських таборах та в парку піонерів. Для спортсменів проводили змагання та олімпіади [288]. Зокрема, у Житомирі протягом червня – серпня 1964 р. провели олімпіаду здоров'я «Олімпійський трамплін». Проходили й змагання вулиць із різних видів спорту: футболу, волейболу, баскетболу, тенісу [82, арк. 7 – 8].

Влітку діти мали можливість відпочивати у пришкільних таборах. Як правило, їх відвідували діти, батьки яких працювали або за бажанням. Педагоги склали плани роботи, які включали питання виховного характеру через бесіди, екскурсії та походи. Табори починали працювати з 9 години з лінійки та фізичної зарядки. О 9 годині ранку на лінійці розподіляли обов'язки учнів, які повинні чергувати у спальні, читальному залі, дітям повідомляли план роботи на день та проводили ранкову зарядку. Ось таким був план роботи на один день: підняття прапора; ігри на свіжому повітрі; проведення бесіди: «Яким повинен бути справжній товариш»; прогулянка до моря; обід та сон; полуденник; читання оповідань; опускання прапора та лінійка. Учні відпочивали у палатках та у приміщенні школи. Вони подорожували, зокрема на Миколаївщині – до м. Очакова, Миколаєва, до

Кінбурзької коси. Але не у всіх таборах дотримувався режим дня. Якщо взяти функціонування таборів у містах, то режимні моменти і графік роботи залишався незмінним, вони, звичайно, були багаточисельнішими та краще забезпеченими [279]. Організація дозвілля була різноманітнішою, окрім вище зазначеного, школярі переглядали кінофільми, діафільми, влаштовували шашкові турніри, готували номери художньої самодіяльності [131, арк. 1–3]. У містах проводили зльоти юних геологів, згідно із планами масових туристсько-краєзнавчих заходів, чим займалися, в основному, учителі географії. Зокрема, учні м. Токмак вивчали Красногорівський кар'єр, що на Донеччині [95, арк. 34].

Екскурсійно-туристична діяльність здійснювалася у різних масштабах та мала різне спрямування. Вона спрямовувалася на ознайомлення із власною місцевістю, поглибленим або детальним вивченням навчального матеріалу, могла носити і дозвіллевий характер. Діти відвідували тваринницькі ферми, птахоферми, здійснювали екскурсії до річки, у ліс, організовуючи ігри та варили обід та вечерю, на ремонтно-технічні станції, у колгоспні цегельні та будівництва. Наказ Міністра освіти УРСР І. Білодіда «Про заходи до поліпшення екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школах і дитячих закладах Міністерства освіти УРСР» від 14 листопада 1957 р. відзначив, що робота з дітьми «стала більш ідейно спрямованою і змістовнішою». В УРСР працювали республіканський і 26 обласних дитячих екскурсійно-туристичних станцій. Влітку 1957 р. створені 5 республіканських і 46 обласних баз юного туриста, 3 республіканських і 29 обласних таборів юних туристів-краєзнавців. Ці бази й табори прийняли 140 тисяч школярів. У масових екскурсіях та походах з вивчення рідного краю влітку 1957 р. взяли участь понад 3 мільйони піонерів і школярів. Провели туристську «Експедицію сміливих» і гру «Північний полюс юних». Влітку того ж року в усіх областях пройшла краєзнавча естафета «За етапами великого шляху», присвячена 40-річчю «Великого Жовтня» [227, с. 9; 524, с. 4]. Екскурсії, як правило, здійснювали на канікулах або святах. Так, під час

зимових канікул у січні 1958 р. понад 40 тис. учнів Харківщини відвідали театри, кіно та музеї регіонального центру. Гості зустрічалися «із місцевим активом міста», відвідали й майстерні шкіл. Учні Костівської школи Валківського району організували новорічну ялинку прямо в лісі. У гості до дітей завітали колгоспники, молодь села і батьки [540, с. 2].

Робота мала і краєзнавчий характер. На Харківщині існував досвід з написання історії міст, заводів і сіл області колективами шкіл, учнями та окремими педагогами. Під час підготовки книги у пошуку та доборі документів і матеріалів брали учні шкіл Харківської області. У Богодухівській середній школі учні зібрали матеріал епохи неоліту. Діти долучалися й до написання історії підприємств, населених пунктів та вулиць. Учні 94 Харківської середньої школи вивчали історію заводу імені В. Малишева, учні 83 школи – велозаводу. Звичайно, у радянський період і учні і педагоги мали вивчати діяльність радянських та партійних діячів і пояснювати чому їх іменами названі об'єкти [143, арк. 3–4]. Тобто, їх організовували не лише з метою вивчення рідного краю, а й економічного потенціалу місцевості. Після їх проведення проводили підсумкові бесіди [130, арк. 15].

Діти здійснювали й багатоденні походи [95, арк. 114]. Учні мандрували у Крим: гори, на узбережжя, відвідували пам'ятники давнини, оглядали новобудови, палили вогнища і їли смачні страви, приготовлені власноруч, рибалили та купалися. У 1978 р. близько 4 тис. учнів здійснили подорожі до Москви, Тбілісі, Єревану, Вільнюсу, на бази Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції у Ленінграді, Бресті, Таллінні та інших містах [493, с. 4].

Постанова ЦК КП УРСР, Ради Міністрів УРСР, Уккрудпрофу і ЦК ЛКСМ України «Про заходи з розвитку туризму і удосконалення туристсько-екскурсійного обслуговування населення в Українській РСР у 1986–1990 рр. і на період до 2000 року» наводила такі цифри: у IV етапі Всесоюзної туристсько-краєзнавчої експедиції піонерів та школярів «Моя Батьківщина –

СРСР» взяли участь 93 тис. експедиційних загонів з 2,7 млн школярами. Збільшилася кількість туристсько-краєзнавчих гуртків, якими охоплено 670 тис. дітей. Нормативи на значок «Юний турист» склали 250 тис. осіб, «Турист СРСР» – 110 тис., отримали розряди 130 тис. відповідно. У столицях колишніх республік працювали дитячі бази УРСР [25, арк. 14].

Постанова продовжувала радянські традиції, оскільки туристсько-краєзнавчу роботу зі школярами необхідно було направити «на достойну зустріч XXVII з'їзду ЦК КПРС, з'їзду ЦК КП УРСР, 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, інших видатних дат радянського народу, використовуючи радянські символи у цій роботі». Планували систематично влаштовувати екскурсії місцями, пов'язані із життям В. Леніна, діячів радянської держави, «революційної, бойової і трудової слави СРСР, місцями комсомольської слави» та до історико-архітектурних пам'ятників. Встановлювали обов'язкову кількість екскурсій: у 4 класах необхідно було провести не менше 2 одноденних екскурсій, у 5–6-х – не менше двох одноденних і одного дводенного походу з ночівлею у польових умовах, у 7–10-х – не менше чотирьох походів, в тому числі один похід не менше, ніж на 2 дні з ночівлею у польових умовах [25, арк. 17–18].

Планували на СЮТах, у будинках і палацах піонерів з 1986 р. збільшити мережу туристсько-краєзнавчих гуртків з метою підготовки з учнів юних інструкторів і суддів з туризму, значкістів «Юний турист», «Турист СРСР» і спортсменів з розрядами. Туристичні табори та бази намагалися збільшити під час канікул, розмістивши їх у школах та школах-інтернатах, гуртожитках педагогічних училищ та інститутів. У свою чергу Республіканська СЮТ готувала до друку «приблизний план екскурсійної роботи школи», програму спецкурсу «Туристсько-краєзнавча і екскурсійна робота у школі» (для студентів педагогічних ВНЗ), методичні посібники для програми гуртків «Юні туристи», «Пішохідний туризм», «Юні туристичники», «Туристи-водники», «Юні велотуристи», «Юні туристи гір», «Молодші інструктори туризму», «Активісти шкільного музею».

Піонерський табір «Салют» розташований на узбережжі Світоча, що на Волині, яким опікувався обком профспілки працівників легкої і текстильної промисловості. Шефи закупили дітям ігрові автомати, відеомагнітофони, кольорові телевізори, катамарани та комп'ютери. Із дітьми проводили вечори музики і конкурси: «Ало, ми шукаємо таланти», «Свято Нептуна», «Міс піонерського табору», що організовувалися диск-жокеєм, музичним керівником та старшою піонервожатою. Але можна було почути й усталені речівки, пісні тощо [688, с. 1].

Після Чорнобильської трагедії дітей із цієї зони відправляли до таборів, санаторіїв у різні куточки колишньої УРСР. Не виключенням стали й заклади Закарпаття. Тут відпочивали діти із Києва, села Васьковичі Житомирської області, причому декілька змін А у піонерських таборах Миколаївщини відпочивали 150 школярів із Житомирщини. Перший після вибуху прийняв дітей табір імені Ю. Гайдара, розташований на березі лиману. На фото, які містилися на шпальтах періодичних видань, можна було побачити щасливі обличчя дітей: розмальовані, одягнені у карнавальні, спортивні чи купальні костюми, які йшли рибалити, засмагати або на екскурсію. Але іншої сторони не демонстрували [496, с. 4].

Під заголовком «У черзі... за екскурсією» у газеті «Радянська освіта» 29 липня 1981 р. було опубліковано матеріал, у якому порушувалося питання екскурсійного обслуговування учнів у Києві в період літніх канікул, коли транспорт своєчасно або й зовсім не приїздив за дітьми. Для оперативного вирішення питань, що виникали, встановлено щоденне чергування працівників автотранспортних підприємств у бюро подорожей і екскурсій. Була відсутня взаємодія у роботі автопідприємств і бюро подорожей та екскурсій, що негативно впливало на обслуговування школярів. «Редакція сподівалася, що школярі вже не стоятимуть подовгу в черзі... за екскурсією» [675, с. 1]. До недоліків можна віднести і невлаштованість туристичних баз [25, арк. 16].

Школярі відвідували й музеї: В. Леніна та Жовтневої революції, де зберігалися картини, експонати, вирізки із періодичної преси, фото, які наочно мали демонструвати дітям, кому необхідно завдячувати за їхнє життя: «Учні перші весняні квіти несуть Іллічу і присягають на вірність». Квіти уособлювали нове життя, нові сподівання, у що мали вірити діти [183]. У 1985 р. відбувся Всесоюзний огляд музеїв історії комсомолу і піонерської організації, музеїв бойової і трудової слави, переможцями яких стали 130 музеїв УРСР. За останні декілька років розроблені більше 300 маршрутів одноденних і багатоденних походів «місцями бойової слави радянського народу, слідопити встановили імена загиблих, привели в порядок пам'ятники та обеліски». Київська міська станція юних туристів нагороджена Грамотою Президіуму Верховної Ради УРСР [25, арк. 15].

Учнівство залишалося дітьми, провідною діяльністю яких була іграва. Навчатися через гру задля подальшого життя – важлива передумова соціалізації. Проте ігри та іграшки були специфічними у радянському суспільстві, які також виконували політичне і соціальне замовлення. У процесі їх виробництва та використання керувалися, власне, явищами і подіями, які були притаманні соціуму. Тут можна було простежити гендерні, галузеві, етнічні та інші особливості. Гра спонукала до розвитку емоційної сфери дитини, мови та мовлення, творчості, що сприяло всебічному розвитку школярів і сприймалася дитиною як потреба розширення власних інтересів, у міжособистісному спілкуванні. Учителі шкіл керувалися працями відомих педагогів – Д. Ушинського та А. Макаренка. Зокрема, останній наголошував, що гра привчала людину до тих фізичних і психічних умов, які необхідні для праці. Н. Крупська писала, що школа відводила надто мало місця грі, відразу нав'язуючи дитині ставлення до будь-якої діяльності методами дорослої людини... Перехід від гри до серйозних занять надто різкий, між вільною грою і регламентованими шкільними заняттями стає нічим не заповнений розрив. Тут потрібні перехідні форми, і перехід від однієї форми до іншої сходинки має бути непомітним». Особливо це питання набуло актуальності у

роки одинадцятої п'ятирічки. Увагу зупиняли на інтегрованому підході різних ігор, а не окремішньому у різних галузях знань та діяльності дітей. Мета цього – створити умови для безболісного переходу (адаптації) дитини із дошкільного закладу до школи через долучення дітей до класних або шкільних ігортек. У періодичних виданнях зазначали про те, що проблема ігрової діяльності не систематизована, але праці обмежувалися описанням багатьох ігор у процесі їх реалізації [383, с. 3].

Найулюбленішими іграшками радянських дітей були неваляйка, калейдоскоп, дзига, змія, п'ятнашки [281]. Діти грали із металічними, м'якими, резиновими, пластмасовими, дерев'яними, настільно-друкованими та поліграфічними іграшками. В УРСР функціонували фабрики з виготовлення дитячих іграшок. Найбільшою у Європі була Донецька фабрика іграшок, яка випускала популярну іграшку «8 індіанець». Зараз підприємство уже давно не функціонує. Іграшку зняли із виробництва не «за жорстокість», бо збоку в індіанця стирчали стріла і була рана, а через те, що імпортна форма для виготовлення швидко розвалилася [454]. Періодично проходили огляди зразків дитячих іграшок, прикладом чого був міжобласний огляд іграшок, що вироблялися на підприємствах Львівської та Волинської областей, який відбувся 18–19 лютого 1970 р. На порядку денному стояли питання про продаж іграшок, перегляду їх асортименту та якості, демонстрація рекламних роликів. Жодна із оптових баз не проводила подібного заходу. На виставці презентовані іграшки 26 промислових підприємств, у т.ч. 24 Львівської області і 2 Волинської. Завдання експонування полягали у розробці пропозицій зі збільшення об'єму виробництва, розширенню асортименту і поліпшення якості іграшок, спортролерів і дитячих колясок. Її учасники мали розробити рекомендації із запровадження у виробництво кращих зразків іграшок вітчизняного і зарубіжного виробництва, знявши старі моделі. На цьому заході говорили з цього приводу: «...серед присутніх немає жодної людини, яка б не пам'ятала жодного вірша Корнія Чуковського або Агнії Барто, або Сергія Михалкова. А

це і є згадки дитинства». Не згадали жодного українського автора! Проте згадали С. Екзюпері, який говорив про важливість для дорослого вміти повертатися у країну, яка називалася «Дитинство» [112, арк. 1]. «У наших руках не лише майбутнє наших дітей, онуків, але і всього суспільства. Прошу усіх Вас згадати, усвідомити і допомогти дітям отримати хороші іграшки». Потреба бази в заводських іграшках задовольнялася лише на 30 % підприємствами інших областей УРСР і республіками колишнього СРСР [112, арк. 5–7].

Дітей долучали до перегляду фільмів, які мали навчальне, науково-популярне (Додаток Е 5) [197] та ідеологічне спрямування (Додаток Е 6) [187]. Так протягом першої половини 1960-х рр. учні мали можливість переглянути такі кінокартини: «Летючий корабель», «Фортеця на колесах», «Сильніше урагану», «Таємниця Дімки Кармія», «Морська чайка», «Серед добрих людей», «Колпаньєрос», «Капітани голубої шхуни», «Юнга зі шхуни «Колумб», «Мрії назустріч», «Сувора гра», «Шурка обирає море», «Повість про Пташкіна», «Казка про хлопчика Кибальчиша», «Туманність Андромеди», «Акваланги на дні», «До уваги громадян і організацій», «Дібровка», «Гольфстрім», «Втікач з Янтарного», «Скарби палаючих скель» та інші. Окрім формування почуття прекрасного (Додаток Е 7) [193], відваги, відповідальності (Додаток Е 8) [195], вони носили і ідеологічне забарвлення, викривлення історії України [46, арк. 122–123].

Таким чином, діяльність дітей була спрямована не лише на поглиблення їхнього світогляду та розвитку здібностей, але й стала відображенням суспільної дійсності. Тематика заходів мала мілітаризований характер, оскільки «холодна війна» супроводжувала СРСР протягом майже другої половини ХХ ст. Основними векторами роботи із дітьми стали формування радянського патріотизму, радянської національної гордості, боротьба проти будь-якої іншої ідеології, релігійних забобонів та «іншими пережитками капіталізму у свідомості окремих людей». Учні мали

беззастережно дотримуватися радянських законів, уміти жити в колективі та заради нього та готуватися до дорослого життя.

Учні брали участь у шкільній та позашкільній діяльності, де демонстрували свої знання, уміння та досягнення. Заходи мали різноплановий характер і були спрямовані на презентацію власних досягнень у художньо-естетичному, інтелектуальному та інших напрямках виховання. Школярі радо долучалися до участі у виставках малюнків, декоративно-ужиткового мистецтва і кожен регіон показував власний самобутній розвиток, використовуючи різні техніки та матеріал, на який був багатий край. Саме на таких заходах діти демонстрували все різнобарв'я українців, ще раз наголошуючи на право свого існування та несхожості із іншими республіками. Школярі УРСР мали високі показники у фізичній культурі та спорті, займаючи призові місця у Союзі на змаганнях: після московських та російських спортсментів. Можливо, союзний уряд не міг дозволити українцям бути лідером і в цьому, демонструючи зверхність та першість «старшого брата», формуючи у дітей відповідний світогляд. Чи не найпоширенішим форматом позакласного пізнавального процесу була екскурсійна діяльність, в рамках якої учні відвідували установи, підприємства та організації, знайомлячись із особливостями їх функціонування, із життям службовців, робітників, селянства та інтелігенції, вивчали природу, історію та культуру. Вона носила локальний та союзний характер. Крок за кроком радянська влада формувала світогляд учнівства.

5. 4 Залучення батьківської громадськості до освітнього процесу

Держава намагалася скласти уявлення у громадян про своє піклування про сім'ю, створюючи нормативно-правове підґрунтя її існування та підтримки зі свого боку [536, с. 2]. Дітей необхідно було виховувати «відданими своєму народові і справі комунізму, чесними, правдивими, наполегливими, непримиренними до ворогів» [122, арк. 55–57]. Але сама

школа, тільки своїми силами не спроможна цілком розв'язати таке завдання, тому робота з батьківською громадськістю стояла на порядку денному. Робота з батьками протягом навчального року здійснювалася шляхом індивідуальних бесід, проведення батьківських зборів, читання лекцій на педагогічні теми. У більшості шкіл працювали батьківські комітети, які надавали значну допомогу педагогічним колективам у їх роботі, зокрема з навчальних, дозвілєвих, матеріальних питань [109, арк. 60].

На учительських нарадах обговорювали питання відвідування учнями шкіл. Проте, якщо брати повоєнний період, то через брак одягу, взуття батьки не пускали дітей босими і погано вдягненими до закладу [60, арк. 13–14]. З цього приводу відбувалися дискусії: «...поліцейські методи нам непотрібні. Деякі стають на шлях, щоб батьків судити, накладати штраф тощо, а потрібна масово-роз'яснююча робота з батьками» [136, арк. 3–4]. У матеріалах про стан ідейно-виховної роботи у школах Миколаївської області за грудень 1947 р. зазначалося, що робота батьківського комітету була поганою, хоча учителі відвідували учнів вдома, проводили батьківські збори, але відвідували їх батьків мало. Здійснювалося повернення дітей до школи і через адміністративні заходи [106, арк. 163].

Кожен рік у школах обирались батьківські комітети, розподіляючи доручення між собою та затверджуючи план роботи [97, арк. 10]. Тут же батьківський комітет звітував про свою роботу протягом року. Серед обов'язків були такі: організація допомоги учням у навчанні, консультація із організації роботи комісії з харчування дітей; дотримання учнями режиму дня; зі зміцнення матеріально-технічної бази школи; з педагогічного всеобучу; підвищення педагогічної культури батьків; організації дозвілля школярів, побутові умови і моральний клімат сімей [97, арк. 29]. Кожен із членів комітету відповідав і за організацію учнів за успішну підготовку до складання перевідних і випускних іспитів, участь дорослих у ремонті класних кімнат (для чого розроблявся графік участі батьків у цьому), організацію учнів на роботу у табори праці та відпочинку та у виробничі

бригади [97, арк. 11]. Обговорювався і приймався проєкт плану роботи комітету на один навчальний рік, обиралась рада з народної освіти та аналізувалася навчально-виховна робота за попередній навчальний рік на першій зустрічі [96, арк. 19–20]. Батьківські комітети вирішували різноманітні питання через власні засідання кожного місяця [96, арк. 16; 95, арк. 8–9].

Якщо питання стосувалося навчальної діяльності, то батьків знайомили із новими нормативно-правовими документами реформування школи, успішності, атестації, участі дітей в громадській діяльності, у роботі піонерських та комсомольських організацій [192]. Окрім наслідків навчальної діяльності, дорослі висловлювалися про створення комфортних умов для творчої роботи педагогічних колективів [96, арк. 16–20]. На обговорення виносили питання й атеїстичного виховання дітей у сім'ях, бо «радянський народ під керівництвом Комуністичної партії бореться за прекрасне життя на землі і йому не потрібна втішна омана релігії, казки про “той світ”» [369, с. 3]. Оскільки школа в різні періоди свого існування переживала реформи, то ці питання, безумовно, теж стояли на порядку денному, про що вже йшлося вище.

Батьки акцентували, що долучали дітей до домашньої роботи, вони мали доручення та обов'язки [117, арк. 36]. Батьки переймалися й питанням контролю за підготовкою учнями домашніх завдань та дотриманням ними режиму дня. Залишалася частина дітей, яка систематично цього не робила, порушувала денний режим у школі, як правило ті з учнів, які не встигали з предметів і були порушниками дисципліни. А їх батьки на це не реагували. Таким дорослим батьківські комітети виносили догану, повідомляли подібну інформацію за місцем їх роботи. Ці питання контролювалися органами влади [97, арк. 27; 98, арк. 5], про що йшлося у «Зверненні до вчителів, працівників народної освіти, батьків і громадськості» 1978 р., де вказувалося на значення сімейного виховання, що знайшло відображення і у новій Конституції СРСР. З'їзд закликав батьків активно допомагати школі в справі

виховання дітей «на славних традиціях радянського народу, щоб виростити гідну зміну освічених, працьовитих, ідейно загартованих будівників комунізму» [96, арк. 8]. Ті сім'ї, які це здійснювали, ставилися у приклад іншим [98, арк. 6].

Залучали батьків до трудового виховання дітей шляхом вивчення ставлення кожної сім'ї до цього [254], після – педагоги пропонували методи і прийоми педагогічного впливу на дітей [63, арк. 103–104]. Тому, на зборах заслуховували доповіді на теми: «Обов'язки дітей удома», «Як визначити покликання» та інші. Організовували зустрічі із передовиками виробництва, спільно проводили свята: «Свято врожаю», «Хвала рукам, що пахнуть хлібом», «Труд переростає у красу». Окрім цього батьки створювали альбоми трудових справ місцевих жителів, агітували виписувати журнал «Семья и школа». Пропагувати педагогічні знання допомагала періодична преса [125, арк. 11].

Батьки допомагали школі у організації вільного часу дітей, оскільки режим дня для дітей передбачав (і зараз теж) це. Дорослі розуміли, що вільний час дітей – це час, під час якого діти мали займатися за інтересами, «він мав бути заповнений до самого краю» [98, арк. 2]. Частина батьків не знала як організувати вільний час дітей або навантажувала їх роботою, або відправляла їх на вулицю «ганяти м'яча чи шайбу». Рекомендували їй класним керівникам пізнавати своїх учнів, заохочувати у них інтерес до музики, технічного конструювання, техніки, образотворчого мистецтва та колекціонування. Часто адміністрація школи, організатори позакласної роботи та класні керівники просили батьків організувати на громадських засадах гуртки: в'язання, моделювання, радіотехніки тощо [98, арк. 3–7]. Батьки допомагали створювати матеріальну базу для позакласної та гурткової роботи, музейні кімнати [60, арк. 32]. Дорослі турбувалися й про розвиток здібностей і талантів дітей, закупаючи їм літературу, ляльок із фондів спецкоштів, перераховуючи гроші на рахунок фабрики театральних реквізитів у Москву у Фрунзенське відділення держбанку [98, арк. 1]. На

новорічні свята батьківські комітети просили виділити кошти правління різних установ та організацій на придбання ялинки, подарунків, прикрас та призів, у тому числі і для учнів, які відзначилися у навчанні, поведінці та громадській діяльності [98, арк. 27].

Іншим напрямом діяльності батьків стало вирішення матеріальних питань школи [98, арк. 2]. Рішення батьківського комітету за присутності класних керівників вирішували питання звільнення за харчування учнів, які проживали в «матеріально слабо забезпечених сім'ях» та відвідували групи продовженого дня. Підґрунтям цього ставали висновки актів обстежень сімей з відповідними протоколами. Звільняли дітей як повністю, так і частково [96, арк. 8]. Виділяли кошти на придбання шкільної форми, взуття багатодітним родинам, особливо тим, хто мав дітей шкільного віку [98, арк. 5]. На основі акту обстеження побутових умов життя сімей, зі спецкоштів школи виділяли гроші на придбання різних речей: канцелярії, взуття або одягу [97, арк. 10].

Дорослих турбував і санітарно-гігієнічний режим у школі [97, арк. 11]. Вони вказували на недоліки у прибиранні, яке було не у всіх кімнатах, і навіть поверхах, бракувало ганчірок, швабр та миючих засобів [97, арк. 12]. Робота їдалень теж стояла на порядку денному, адже діти проводили більшість часу саме у школі: на уроках, гуртках, групах продовженого дня. Оскільки школи мали пришкільні ділянки, вони мали змогу розпоряджатися й зібраним урожаєм: кошти здавали в бухгалтерію міськвно чи райвно на спецрахунки, частину могли продавати членам профспілки, у прийнятті рішення чого брали участь і батьки [97, арк. 2].

Періодично на зібрання запрошували адміністрацію школи та співробітників їдалень. Батьки відмічали про неподобства, оскільки страви готувалися несвоєчасно: «На першу велику перерву їжа ніколи старшокласникам не подається, бувають випадки реалізації вчорашньої продукції, що категорично заборонено». «Працівники їдальні часто грубили дітям, не реагували на зауваження, у кухонному залі було брудно, а продукти зберігалися у антисанітарійному стані. Недивно, що батьки просили міські

ради перевірити стан роботи їдалень, районні або міські товариства доставляти вчасно і якісні продукти, а у разі невиконання – направляти скарги до районних або міських комітетів партії. Особи, які причетні до зазначених недоліків, мали їх виправити, а у разі невиконання – прохали райВНО та міськВНО увільнити їх від роботи [97, арк. 24]. Батьки допомагали і в пошуку коштів та безпосередньо у благоустрої шкільної території, ремонту приміщень та класів, підготовці до опалювального сезону: готовності кабінетів, вікон (заклеювання їх, ремонт) котельні до зими (забезпечення котельні дровами, вугіллям, навіть кочегарами) [96, арк. 8].

На зборах розглядали питання участі батьків у житті своїх дітей та попереджали тих, хто ухилявся від виконання батьківських обов'язків, а також наголошували на необхідності дорослих відвідувати частіше школу (хоча б один раз щомісяця), спілкуючись із учителями, однокласниками та відвідуючи уроки [97, арк. 33]. На засіданнях батьківських комітетів обговорювалися не лише поведінка дітей і засуджувалася, а і їх батьків, які порушували трудову дисципліну, пиячили, лаялися, «привласнювали народне добро» на очах у дітей і «...ті знання, які діти отримують в школі змазуються сімейним вихованням». Деякі учні продовжували порушувати режим, відвідувати у вечірній час сеанси, вештатися та влаштовувати бійки. Деякі дорослі просили батьківський комітет надати допомогу у вихованні сина». Одна із мам засуджувала таких батьків: «Як ви можете, тов. Чумак К. П. так себе вести, як можете «топити» своїх дітей в кухлі браги? Невже вам не жалко, що вони весь час голодні, невже не соромно, що вони брудніші за інших дітей? Ви ж зовсім не пропада людина, ви можете прекрасно трудитися, невже ви не можете взяти себе в руки?». Директор школи при цьому звинувачувала саме батьків, які вели себе аморально: «... поясніть мені... ми ж вас у свій час хіба такій поведінці вчили?» [96, арк. 33; 98, арк. 6]. Тому, батьківські комітети ставили питання перед адміністрацією місцевих рад та відповідними організаціями про відправлення батьків на примусове лікування, прохали адміністративну комісію при виконавчому

комітеті місцевої ради розглянути її поведінку і прийняти більш суворі заходи покарання за ухилення від нормального виховання дітей та адміністративні стягнення. Тому, до зборів долучали й дільничних інспекторів, які говорили: «...а ми (органи міліції) завжди прийдемо на допомогу». Зусилля, які докладали учителі зводилися нанівець, бо діти бачили вдома зовсім протилежні картини [97, арк. 46]. Батькам могли давати час на «виправлення», а потім батьківський комітет проводив рейд-перевірки виконання рекомендацій. Вдома були відсутні учнівські куточки, де б вони готували уроки, культура навчальної праці, не дотримувався режим дня, батьки не знали який розклад у дітей тощо. Тому, пропонували ці результати довести до відома усіх батьків та обговорити виконання режиму учнями на класних батьківських зборах. Дорослим, чиї діти не дотримувалися режиму, вказували на це [97, арк. 24].

Не дивлячись на долучення батьків до різних форм роботи, діти ставали правопорушниками через бездоглядність, безвідповідальне ставлення батьків до власних обов'язків [62, арк. 1; 82, арк. 39]. Пропонували встановити шефство над учнями-порушниками на підприємствах і створити умови для роботи батьків, щоб вони могли проводити час зі своїми дітьми [60, арк. 3–4]. У м. Жмеринці на Вінниччині директори шкіл виступали перед мешканцями будинків, де проживали учні, які погано відвідували школи. Квартальні комітети взяли під нагляд цих дітей. Питання про грубі порушення дисципліни і пропуски занять обговорювалися на міських комісіях у справах неповнолітніх [63, арк. 32]. Тобто, сім'я на дітей впливала і позитивно, і негативно. Водночас у періодиці писали: «...Можна назвати десятки прізвищ батьків, котрі під впливом громадськості покінчили із легковажним або безвідповідальним ставленням до виховання дітей, глибше усвідомили свої обов'язки» [599, с. 3].

Оскільки значна кількість дітей перебували в ГПД, то батьки зосереджували увагу й на цьому аспекті, зокрема – на режимі дня, харчуванні та організації дозвілля. Через відсутність достатньої кількості ігор та

спортивного інвентаря, вони порушували клопотання перед правлінням місцевих організацій. Іноді режим дня тут порушувався через відсутність додаткових площ для кімнат відпочинку або ігротек [95, арк. 4]. У школах була достатня кількість настільних ігор, шахів та шашок, їх необхідно було раціонально використовувати. Батьки часто лише контролювали роботу педагогів, контролювали факти, «часом зовсім несправедливі, суб'єктивні», а учителі їм пропонували і надавати допомогу в організації діяльності груп, позакласної виховної роботи, походів та екскурсій [95, арк. 45].

Літнє оздоровлення та організація подорожей залишалося одним із важливих напрямків роботи школи та батьків. Членам батьківського комітету пропонували плани літнього оздоровлення учнів та проведення виховної та спортивної роботи на канікулах. На адреси шкіл приходили путівки на літні екскурсії [95, арк. 18–19]. Надсилали путівки і з обласних станцій юних туристів, до яких запрошували кращих юннатів, одна з яких у 1982–1983 н.р. коштувала 10,4 крб. Цим питанням займалася спеціальна комісія батьківського комітету – туристична і її керівник – туристичний організатор. Періодично комісія звітувала про свою роботу, знайомлячи загальним місцем перебування, часом, графіком, маршрутом подорожей, витраченими сумами [95, арк. 19]. Дорослі брали участь і у профілактичній роботі закладу освіти, оздоровчих кампаніях. Батьки не лише турбувалися про здоров'я власних дітей, до лікарень, а й проводили профілактичну роботу серед інших батьків [708, с. 4].

У закладах освіти функціонували університети батьківських знань, які працювали у трьох групах: для дорослих, діти яких відвідували початкову школу, основну та старшу. Університети працювали згідно зі складеними графіками роботи. До кожного заняття оформляли виставки, заняття могли закінчуватися концертами, де брали участь діти, учителі і батьки. Тут читалися лекції на теми, присвячені будівництву комунізму в СРСР і виховання підрастаючого покоління. Проте певна формальність теж

зберігалася. Розглядалися лише питання успішності і поведінки учнів [92, арк. 79].

Як правило університети батьківських знань спочатку створювалися для дорослих певного класу класними керівниками, а потім розширювали свою діяльність. Наприклад, у Івано-Франківській десятирічній школі № 12 аудиторії такого університету перенесені із класів у цехи підприємств, де працювали батьки вихованців. І у школі, і на виробництві дорослих ознайомлювали із досягненнями їх дітей, використовуючи різні форми: творчі звіти, виставки, змагання батьків і учнів під девізом: «Цех без браку – клас без двійок». На арматурному заводі спільними зусиллями оформлений педагогічний куточок, у якому батьки могли ознайомитися із переліком літератури з проблем сімейного виховання, бюлетенем «Голос школи», стендом «Гордість школи і заводу», виставкою дитячих робіт. Проводили конференції та читали лекції. Такі куточки функціонували й на швейній фабриці, при житлово-експлуатаційних конторах [599, с. 3].

У Оратівському районі на Вінниччині у 1984 р. діяло 10 університетів педагогічних знань для батьків, 19 батьківських лекторіїв. У 1982–1983 н.р. університетами було охоплено 1 077 батьків, батьківськими лекторіями – 617 осіб [62, арк. 17]. Зокрема, у Дніпропетровській області у 1985 р. понад 70 % батьків систематично відвідували заняття із сімейної педагогіки шляхом відвідування народних університетів, де працювали 2 факультети: для батьків дітей дошкільного віку і батьків учнів з відповідними філіалами. Згідно із рішенням бюро обкому партії в області введений єдиний день педагогічного всеобучу. Заняття батьківських університетів проводилися за єдиним планом у такі дні: перша п'ятниця кожного місяця – у школах, четвер – у дитячих садках, остання середа – на підприємствах, організаціях чи установах. Для керівництва педагогічною освітою батьків створені обласна та міські і районні координаційні ради. Загальне методичне керівництво всеобучем здійснювала обласна методична рада. У школах та садочках створені робочі комісії. Складено орієнтовну програму і методичні

рекомендації «Педагогічний всеобуч батьків». Програма розрахована на десятирічне навчання батьків із урахуванням їх освітнього рівня та вікових особливостей дітей. Щороку проводилися конкурси на кращу таку лекцію серед членів товариств. Створено майже 450 консультпунктів для батьків на підприємствах і в господарствах. Особливо популярними були рольові, ділові ігри, усні журнали, диспути тощо. Головне завдання полягало в активізації роботи цих громадських інститутів, зміст яких мав тісно пов'язуватися із завданнями шкільної реформи, рішеннями квітневого Пленуму ЦК КПРС, постановами про боротьбу з пияцтвом і викорінення алкоголізму, урізноманітнювати її [453, с. 1]. Тут обговорювалися й проблеми шестирічок. Батьки відзначили позитив від відвідування університету, вважаючи, що він дав багато цінних знань, значно розширив світогляд з питань педагогіки, психології, допоміг розібратися у багатьох питаннях, які вони раніше не розуміли [91, арк. 22].

Окрім університетів робота з батьками здійснювалася й через інші форми – зльоти, учасниками якого стали голови батьківських комітетів, директори шкіл, секретарі партійних організацій, голови виконавчих комітетів сільських Рад. Головною темою до обговорення стала «Роль і завдання сім'ї, школи та громадськості в ідейно-політичному вихованні молоді». На загальних зборах колгоспників часто обговорювалися питання про роль батьків у вихованні дітей, на засіданнях виконкомів заслуховувалися звіти тих, чиї діти мали низькі знання з основ наук, погано відвідували школу, порушували дисципліну. А справи окремих передавалися навіть до товариських судів. Активісти ради мали створювати радіоуніверситети для батьків, і за місцевим радіомовленням декілька разів на місяць з лекціями та доповідями на теми виховання виступали учителі, батьки та представники радянської номенклатури [646, с. 3]. «Наслідком недостатньої роботи громадськості району є і те, що чимало учнів знаходиться під впливом релігійного дурману, відвідує церкву, справляє релігійні обряди. Особливо багато таких у Дорожеві, Літині, Вороблевичах,

Бистриці, Довгому». Тому, на зльоті зазначали про боротьбу із цим, «...щоб діти росли переконаними атеїстами» [62, арк. 1]. Батьки вирішували питання не лише із адміністрацією закладів, але й зверталися у міські та районні відділи народної освіти, якщо питання не були вирішені або їх не влаштували [65, арк. 2–4].

Батьків знайомили із інформацією про режим дня роботи закладів, особливості розвитку дітей. Так, 1 вересня 1989 р. директори шкіл на зборах або на урочистих лінійках оголошували про перехід на п'ятиденне навчання учнів в УРСР. Дорослі при цьому зазначали, що, коли діти будуть навчатися 5 днів, більше часу буде приділено з боку батьків для них [96, арк. 20]. У кінці навчального року розглядали питання нагородження учнів школи, що відзначилися у навчанні та громадській діяльності. Діти могли подорожувати до цирків [280], заповідників (наприклад, Асканії Нової) [97, арк. 7–9].

Учні з батьками долучалися й до «п'ятої трудової чверті». Так, 500 старшокласників Васильківського району Дніпропетровської області, які об'єднані у 23 виробничі бригади, літні канікули провели у таборі праці та відпочинку разом з батьками. Вони «підтримали цю ідею», дивлячись на своїх однолітків із Павлоградського, Новомосковського, Магдалинівського районів, оголосивши літо 1985 р. часом ударної праці і, взявши участь у допомозі своїм батькам з метою виконання «Продовольчої програми». Школярам виділили 50 гектарів під кукурудзу і 19 – під сад. Практикували і домашні завдання батькам, прохаючи їх продемонструвати і розповісти про сімейні реліквії, традиції тощо. Як підтверджували документи, довгий час батьків не долучали до активної діяльності, що було пов'язане із «нормами» адміністративної системи. Проте вже у 1980-ті рр. набули поширення й інші – більш практичні форми. У школах працювали кабінети педагогічної освіти батьків, де сконцентрована методична, педагогічна та довідкова література з питань сімейного виховання, обладнаний куточок учня в домашніх умовах, представлені зразки шкільної форми. Проводили спільні конкурси на кшалт: «Тато, мама, я – спортивна сім'я», «Мама і я – кулінари», «Тато і я –

майстри». У деяких школах функціонували музеї материнської слави [712, с. 3].

На сторінках періодичних видань висвітлювали теми взаємовідносин між батьками та школою. На Станіславщині у газеті «Шкільна правда» був розділ «Сім'я і школа», де порушували питання не лише зразкового характеру, але й негативного. Наприклад, учні мали два щоденника – для себе і класного керівника та для батьків, де відповідно виставляли оцінки усі, які заробили і – лише хороші, щоб не лаяли або, щоб не розчаровували батьків. Найбільш дійовою у шкільних газетах ставали карикатури, де висміювали учнів або й учителів: їх можна було впізнати через певну типову поведінку та атрибути. Недивно, що такі випуски пропонували вивішувати у дитячих кінотеатрах, палацах піонерів, в інших місцях скупчення дітей та дорослих задля виправлення цих дійових осіб [608, с. 2]. У рубриці «Сімейна педагогіка» газети «Радянська освіта» піднімали теми душевної щедрості, турботи, любові до найближчих, найрідніших людей [539, с. 5]. На шпальтах періодичних видань піднімали питання спілкування різних поколінь, небажання або відсутність часу, незацікавленість у житті дітей дорослих. До таких бесід запрошували різних фахівців: психологів, педагогів, батьків, які могли поділитися власним досвідом [585, с. 5]. Деякі батьки зверталися до місцевих органів влади, відділів освіти з проханням надіслати їм педагогічну літературу, зокрема твори В. Сухомлинського «Батьківська педагогіка», «Листи до сина», які ставали темами до обговорення на батьківських конференціях, університетах батьківських знань [601, с. 5]. Наприклад, понад 350 батьків та педагогів смт Баришівки Київської області та м. Березані брали участь у вечорах-диспутах «Батьківські п'ятниці». Ініціаторами цього стали районні відділи народної освіти та культури, товариство «Знання». Сюди запрошували і науковців з Інституту педагогіки і психології АН УРСР, ВНЗ. м. Києва. Позитивним ставали зустрічі із династіями сімей [478, с. 3].

У другій половині 1980-х рр. змінили акценти у взаємодії з батьками. Гуманітаризація та повернення до народної спадщини знайшли відображення

і у цій сфері суспільної діяльності. Слухали та обговорювали питання ідейно-політичного виховання учнів, постанови партії та уряду з міжнаціональних відносин. До батьків доносилися відома вже інформація про створення СРСР, роботу XIX партійної конференції тощо. Адміністрація закладів наводила статистичні дані про етнічний склад учнівства, серед яких були і грузини, і молдавани, і росіяни, і гагаузи, і болгари, і білоруси та інші, для яких «...саме головне для усіх національностей бути здоровими, забезпеченими всім для нормального навчання, на якій би мові не говорили, якби вони були дружні». На основі цього пропонували проводити «профілактичну роботу» з питань національного виховання; у класах – уроки народознавства та уроки милосердя, загальношкільні заходи на кшталт: «Зустріч за круглим столом людей різних національностей»; чверті присвятити вивченню історії рідного краю; проводити зустрічі з воїнами-інтернаціоналістами; день здоров'я тощо [96, арк. 18].

Оскільки батьки були вихідцями із різних підприємств, установ та організацій, тому й діяльність спрямовували на спільну співпрацю. Наголошували, що свідомо дисципліна учнів мала формуватися через співпрацю комсомолу школи, населеного пункту, району, педагогів та адміністрації [106, арк. 18]. У заклади запрошували голів колгоспів, передових доярок, механізаторів, агрономів, ветеранів, акцентувавши увагу на тому, що сьогодні працювати треба краще, ніж учора, а завтра – краще, ніж сьогодні. Учні влаштовували виставки власних зошитів, підручників, альбомів, стінгазет [63, арк. 115–117]. Готували для гостей запрошення, виконували пісні, розповідали вірші про працю, про хліб, вітали з трудовими перемогами передовиків виробництва [15, арк. 66].

Так, колектив середньої школи № 1 м. Бердичева Житомирської області та заводу «Прогрес» мали власні традиції виховання підростаючого покоління. На заводі проводилися збори за підсумками навчального року, де кращих батьків і дітей нагороджували, писали про них нариси у заводських стіннінках, вивішували портрети на стендах, виступала адміністрація

закладу. Піонери школи № 22 Житомира взаємодіяли із працівниками музичної фабрики. Діти виступали перед працівниками, розповідаючи про власні досягнення, а дорослі – давали концерти у закладі, а на свята надсилали учням вітальні телеграми. Створювалися спільні світлини, які вміщувалися в альбоми піонерських загонів. Під час літніх канікул учителі закладу, старша піонервожата та деякі піонери працювали у загонах при домоуправлінні № 12, допомагали його активістам організовувати дозвілля пенсіонерам, дітям на спортивних та ігрових майданчиках. За якісну роботу домоуправління нагородило Почесною грамотою старшу піонервожату школи № 22 Соляр, оголошена подяка 20 учням школи. У м. Коростені громадськість надавала більше допомогу матеріально-технічного характеру [82, арк. 5–7].

Про значення родинного виховання свідчив і той факт, що Український фонд культури та Міністерство охорони здоров'я УРСР заснували Агентство сімейного виховання. Це творчо-видавниче виробниче підприємство очолював Г. Маркевич, який відзначив, що які б політичні пристрасті не збурювали свідомість громадян, «питання сім'ї, культури взаємин та інтимного життя залишалися вічними» [346, с. 3].

Отже, системі роботи школи і громадськості приділяли значну увагу. Представників підприємств, ветеранів та пенсіонерів долучали до проведення масових заходів, вирішення матеріально-технічних проблем та роботи піонерських організацій [82, арк. 6]. Але були й недоліки в організаційній роботі батьківських колективів: вони не знали «Положення про батьківський комітет», не здійснювали вибори до комітетів, подекуди не створили комісії із санітарно-гігієнічних питань. У лекціях іноді були відсутні теми з питання охоплення дітей шкільною освітою, з правової та профорієнтаційної тематики [97, арк. 28]. Траплялося, що батьківські комітети були пасивні: вони могли працювати у школі під керівництвом директора і завуча, тому й малоініціативні, що, скоріш за все, пояснювалося виробленою роками апатією [130, арк. 6]. У середині 1980-х рр. ще додавалося таке: «...Повітря

не дуже екологічно чисте. Дуже часто у кабінетах меблі обдерті. Діти б'ються, крадуть із карманів. А все це іде від нас, батьків, бо вони повторюють все те, що ми маємо під магазинами. Нам потрібно зараз бути з ними, час же важкий повинен скінчитися... Школа дітей повинна вчити доброти. Важливі не оцінки, а людяність, працьовитість і доброта» [96, арк. 21–22]. Тобто, мова йшла не лише про негаразди у навчанні, але й роль батьків, наслідуванні дітьми своїх рідних. Окремо, майже повз, говорили й про нелегкі часи дефіциту в країні, екологічні проблеми після Чорнобильської катастрофи. Старші споглядали на події та явища, які відбувалися, ніж брали у них участь. Якщо відкинути ідеологічну оболонку, то перед нами постає доволі широкий спектр практичних питань, якими опікувалися дорослі.

5.5 «Відхилення» у поведінці учнів та способи їх подолання

Радянська дійсність сприяла виникненню у свідомості учнівства деформацій між задекларованими канонами та реальними умовами буття. Недивно, що серед учнів виявлялись «відхилення» у поведінці [137, арк. 25]: правопорушення (хуліганство) і діяння, які розглядалися владою як політичні та «класово-небезпечні витівки». До числа перших відносились прогули, паління, самовільне залишення занять, суперечки із учителями, порушення порядку на уроках, образа педагогічного персоналу, псування шкільного майна, бійки, крадіжки, організовані побиття і пияцтво. В цілому, як зазначає В. Швидкий, населення можна поділити на групи реальних девіантів та групи потенційних девіантів. До перших відносились безпритульні, жебраки, засуджені до позбавлення волі тощо. Всі інші групи радянського соціуму можна трактувати як потенційних девіантів, адже протиправний вчинок міг зробити кожен. Причинами, які обумовлювали девіації учнівства, стали повоєнна руїна, продовження діянь тоталітарного режиму у всіх його

проявах, що обумовлювало невпевненість у майбутньому, агресивність, асоціальну поведінку тощо [600, с. 150].

«Правила для учнів» стали основою всієї виховної роботи за сприянням піонерських і комсомольських організацій у школах, які мали сприяти високій успішності та свідомій дисципліні. Керувалися й постановою ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову і середню школу», в якій підкреслювалася «боротьба з віджилим і зміцнення прогресивного» [133, арк. 50]. Поведінка учнів була різною у школі, вдома, громадських місцях та між собою. Часто адміністрація школи видавала атестат або свідоцтво про закінчення школи, навіть, якщо поведінка учня була незадовільна. Вважалося, якщо за поведінку, поставлено «добре», це погана характеристика, а, якщо учень мав таку ж оцінку з якогось предмета, то це високий показник успішності. Чому було таке ставлення до цієї характеристики учнівства? Можливо, через формальний підхід до цього, завищене оцінювання, прагнення показати, що у нас «все гаразд». Наприклад, коли б відкрили класні журнали, звіти директорів шкіл чи відділів освіти «і радісно стає, та, коли пильніше придивишся до дійсності, радість одразу зникне». Це дезорієнтувало й батьків учнів. Тому пропонували переглянути критерії оцінювання поведінки учнів. Наприклад, оцінку «5» – ставити тому, хто сам виконував «Правила поведінки учнів», бездоганно поведився у школі та поза нею, активно вів «боротьбу за зміцнення дисципліни учнів класу і школи». «4» бали ставити тим, хто на час, коли виставлялася оцінка не порушив жодного з «Правил для учнів», добре поведився у школі та поза нею, допомагав учителям, класу і школі. «3» («посередньо») отримували ті, хто мав незначні випадки порушень «Правил для учнів», а «2» (незадовільно) – хто систематично порушував дисципліну у закладі освіти та поза ним. «1» («дуже погано») оцінювалася поведінка дітей, які виключалися зі школи [118, арк. 14]. Учніські комітети проводили бесіди з цього приводу: «Поведінка учнів в громадських місцях», «Про скромність», «Про виховання сили волі та характеру», «Привітання» [126, арк. 11].

Часто учні пропускали заняття, особливо старшокласники, демонструючи власну самостійність [92, арк. 73]. Деякі учні щоденно якийсь урок та й пропускали, а медичні довідки були не у всіх відсутніх. Учні 1–10 класів лише Ситковецької школи Немирівського району Вінницької області за 1979-1980 н.р. пропустили 6 467 уроків, а у наступному – лише учні 10-Б класу – 600 – без поважних причин [61, арк. 30]. Хто був відсутнім на уроках, наступного дня мали прийти до директора чи його заступника за дозволом бути присутніми на заняттях [61, арк. 3–4; 125, арк. 11].

За воєнний період дещо змінились світоглядні орієнтири населення. Воно дедалі частіше поверталось до релігії. Роки повоєнного голоду, відчуття безвоходу посилили таку потребу. Проте радянська влада вживала відповідних заходів, спрямованих на боротьбу з ідеологічними переконаннями народу. Емоційність та світогляд дорослих переходили дітям. Не дивно, що відділи освіти отримували від центральних, обласних органів листи щодо «поліпшення ідеолого-політичного становища у закладах». Так, завідувач районного відділу народної освіти Тростянецького району Вінницької області Редько писав: «Як навчили учнів хреститись, так хай і відучать, як прививали ворожі ідеї до Радянської влади, так хай і відів'ють». Тому пропонували здійснити переміщення учителів по області, направивши сюди демобілізованих учителів. Школярі, беручи участь в атеїстичних гуртках, мали переконувати віруючих у шкідливості впливу служителів церкви, які «штовхали слабодухих на шлях дрібнобуржуазної ідеології, відвертали від корисної для нашого суспільства діяльності» [52, арк. 147]. Молодь відвідувала лекції антирелігійної тематики, дивилася кінофільми, проте старше покоління стояло осторонь цього, слухала розповіді про розвиток науки і техніки. Одним із засобів «переконання» віруючих були радіотрансляції з різних міст, перегляд фільмів. «Школа для макарівців – джерело освіти, вогнище культури і нової комуністичної моралі» [551, с. 2].

Процеси «ждановщини», «боротьби із космополітизмом» та вишукування «ворогів» знайшли відображення і у шкільній практиці.

Відзначення роковин, присвячені різним подіям, продовжували зберігати традиції радянського ладу. Кожен комуніст мав партійне доручення, що полягало у його «прикріпленні в допомозі піонерській та комсомольській організації». Один раз на тиждень проходили семінари, на яких усі комуністи вчили із безпартійними педагогами «Короткий курс ВКП(б)» і твори Й. Сталіна, відвідували музеї, дивилися кінокартини, після чого проходили тематичні бесіди. У школах працювали політичні гуртки. Учні старших класів вивчали «Устав комсомолу», проходили клубні дні, де проводили бесіди на теми: «Як працювати з книжкою», «Як слухати урок», доповіді з ілюстраціями альбомів (виготовлені учнями на літературному гуртку про А. Чехова та М. Коцюбинського), показ художньої самодіяльності учнів школи. Проводили конференції з тематики: «Ми любимо свою Батьківщину і ненавидимо її ворогів», «Природа у творчості О. Пушкіна» [55, арк. 1–3].

У кожній школі здійснювався комплекс заходів з виховання дітей та святкування річниць Перемоги, політичного інформування, використовуючи рекомендації Міністерства освіти СРСР та ВЛКСМ «Політична інформація в загальноосвітній школі» із активізації роботи політичних гуртків, розширення мережу політичних клубів при школах. Зверталася увага на морально-етичне та правове виховання, вивчення основ Радянської держави. На прикладах діяльності радянських і державних діячів пропагували радянський спосіб життя, до чого долучали й старшокласників як помічників. Під час урочної діяльності це також прослідковувалося. Випускники Одеської середньої школи № 17 писали твори на атестат зрілості: «Тема дружби народів у романі Гончара “Прапорноносці”», «Образи комуністів у п’єсі Корнійчука “Загибель ескадри”», «Образ Давида Мотузки в романі Головка “Бур’ян”». Більшість учнів обрали третю, менше – другу тему. Жанна Татарчук зупинилася у своїй роботі на емоційному стані Давида Мотузки, коли той вдихаючи рідні ще з дитинства запахи степу каже: «Ну, як тебе не любити, як от дивлюся вдалину твою і бачу в ній цілий світ новий, що його ніде не бувало... Ех, і люблю ж я тебе!..» [108, арк. 32–33]. Учениця

писала про «любов до радянської землі». Можливо, вона не виокремлювала «радянське» і «українське», можливо, знаючи ризики, цілеспрямовано це зробила – захисна реакція молодого дівчини. Інша учениця, пишучи твір на цю ж тему, показала «величезну працю колгоспників з виробництва молока, м'яса та масла на душу населення...нащадки Давида Мотузки продовжують його справу, прискорюючи побудову комунізму в нашій країні». Характеризуючи образи комуністів за п'єсою О. Корнійчука «Загибель ескадри», учні наголошували на «відданості героїв п'єси інтересам партії і народу, волі до боротьби, непримиренності до класового ворога, віри в перемогу справи революції». У переддень 40-річчя піонерії учні мали показати власні досягнення у різних сферах, зокрема у навчанні та зразковій поведінці. Задля цього вони читали відповідну літературу про «радянських героїв»: П. Морозова, В. Коробка, В. Котика та інших [381, с. 2]. Часто учні плутали «радянські поняття»: «25-тисячник» і «фронтвик», «колективізація» і «десяті роковини Жовтня». Скоріше, діти розуміли «важливість цих подій та явищ, тому «вставляли» їх у свої роботи, навіть, якщо це було невірно з позиції хронології чи етимології [522, с. 2].

Не зважаючи на значні зусилля ідеологічного та морально-етичного спрямування, дитяча поведінка не відповідала офіційним настановам. Умови радянського соціуму провокували нівелювання, розмивання соціальних норм, послаблений контроль за їх виконанням, що полегшувало у психологічному плані здійснення різноманітних порушень, вираження роздратування, провокування дорослих, копіювання їхньої мови. Побутові проблеми, складна внутрішня ситуація у країні не співпадали із радянською пропагандою. Тому у середовищі молодого покоління знаходились представники, які критично оцінювали існуючу дійсність. Важкі матеріальні умови життя, збільшення неповних сімей призводили до зростання дисциплінарних проступків. У деяких школах вони переростали у правопорушення. В окремих випадках учні утворювали злочинні групи з метою крадіжки або грабежу. Органи влади прагнули зміцнити дисципліну в школі різними заходами, в тому числі і за

допомогою введення роздільного навчання в міських школах та введення журналів поведінки [600, с. 216]. Так, прояви поведінки учнів спостерігались не лише в процесі навчальної діяльності, а й позакласної роботи. Заходи мали як ідеологічне спрямування так і дозвілєве. Проте не завжди закінчувались стандартно. Іноді таке спілкування мало негативні наслідки. Це пояснювалось неоднорідним соціальним оточенням та девіантною поведінкою різних соціальних груп [53, арк. 59–61; 127, арк. 29].

У 1955–1956 н.р. у школах УРСР функціонувало 14 490 комсомольських організацій, у яких було 780 тис. членів ВЛКСМ і 29 954 піонерських дружин, які охоплювали 3 039 620 піонерів. Комсомольські збори здебільшого проходили сумно та нецікаво. Все це призводить до того, що шкільна молодь «вдавалася до спотворених і часто соціально-шкідливих форм прояву романтики і активності». У Держинській середній школі, Житомирської області, викрита підпільна молодіжна група, яка іменувала себе Ленінською партією «Голос народу» (ГОН). У цю групу входило 10 учнів 9 і 10 класів – усі комсомольці. Був і хлопець, батько якого працював головою Держинського райвиконкому, іншого – мати працювала учителькою, сюди ж входило і 3 колгоспники, з них 2 комсомольці. Метою функціонування осередку стала боротьба з бюрократизмом місцевих органів влади, передача фабрик і заводів у власність робітників, які тут працювали. Вона планувала вийти із підпілля і «розпочати парламентські форми боротьби». Матеріальну базу учасники створювали шляхом крадіжок в магазинах і банках. Задля придбання радіопередатчиків і друкарні створена група «зв'язку з закордоном», а для боротьби зі зрадниками свої «партії» – група «терористів» [525, с. 142].

Особливо це стосувалось учнів старших класів, які, створивши таємні організації і гуртки, демонстрували власну незгоду та несприйняття реальності. Такі організації і товариства діяли на території Вінницької, Волинської, Кам'янець-Подільської областей [600, с. 27–33]: Морально-психологічний стан учнівства обумовлював його поведінку у закладах освіти.

Тут можна зазначити і про гендерні особливості. До хлопців підходили більш жорстко, застосовуючи контроль, нагляд, різні види покарання, у тому числі – і виключення зі школи. А для дівчат – зниження оцінки, вплив на емоційні переживання. Для усіх учителі наполягали на заучуванні «Правил для учнів», регламентували суворе дотримання дисципліни, нехтуючи внутрішніми мотивами поведінки дітей. Як зазначав І. Лікарчук, у червні 1955 р. була ліквідована антирадянська націоналістична група із 20 осіб у Буданівській середній школі Тернопільської області, яка була створена учителем цієї школи, українським націоналістом К. Учасники давали клятву, зобов'язуючись боротися проти радянської влади. У Кодиській залізничній середній школі Одеської області існувала організація під назвою «Банда чорних буйволів», якою керував учень 10 класу М. З метою збереження таємниці кожен член організації розписувався своєю кров'ю на аркуші паперу та наколював відповідні татуювання на руках. До складу цієї організації входило 20 учнів, переважна більшість із них – комсомольці. Всі вони були озброєні самопалами і кинджалами. Учні, що входили до цієї групи, часто з'являлись у школу в нетверезому стані та хуліганили. Директор школи ще у 1954 р. знав про аморальні вчинки окремих учнів, але ніяких заходів не вживав. Лише, коли учень ударив каменем по голові учня, який від цього помер, прокуратура району викрила існування цієї організації [525, с. 143–144].

У 1955 р. органи міліції затримали 3 884 та в першому кварталі 1956 р. 650 безпритульних дітей. Збільшилася кількість бездоглядних дітей. Якщо в 1954 р. затримано 42,6 тис. таких дітей, то в 1955 р. – 53,2 тис., а в I кварталі 1956 р. – 12 118, з них учні шкіл склали 75 % від загального числа затриманих. Високі показники мали Сталінська, Кримська, Миколаївська і Житомирська області та міста: Київ, Одеса, Харків, Сталіно, що пояснювалось зайнятістю батьків на підприємствах, установах, організаціях та демографічною ситуацією у цих регіонах і населених пунктах. У 1955 р., за даними Прокуратури УРСР, за різні злочини притягнуто до кримінальної

відповідальності 4 560 неповнолітніх, з них 1 066 віком до 16 років, що пояснювалося недостатнім рівнем охоплення усіх дітей школою, існуванням другорічництва і відсіву учнів. У попередньому навчальному році, не охоплено школою в республіці понад 30 тис. дітей, а відсів складав майже 250 тис. осіб [525, с. 141].

Виховання учнів часто зводилося до словесних методів формування у дітей моральних уявлень і понять, не враховуючи вікові особливості і психології дітей [119, арк. 11]. Злочинність, за словами В. Сухомлинського, щезне тоді, коли кожна людина стане володарем власних вчинків, коли суворим суддею кожного стане його совість, коли людині буде соромно перед собою більше, ніж перед іншими [120, арк. 10]. Коли учнів впіймали на крадіжці, їм оголошували сувору догану, виключали зі школи терміном на 1 місяць, а поведінку розглядали на зборах ВЛКСМ і ставили питання про виключення із членів комсомолу [525, с. 59–61]. Про крадіжки писали й на шпальтах періодичних видань [407, с. 4].

Діти, схильні до правопорушень, перебували на обліку у дитячих кімнатах, вівся облік таких дітей: на дітей, які лишилися без батьків, тих, котрі повернулися зі спецзакладів і умовно засуджених; які схильні до жебракування і азартних ігор; які вживали наркотики і спиртні напої; які вели аморальний спосіб життя; які кинули школу і не працювали. Інспектор дитячої кімнати з працівниками розшуку, з інспектором кримінального розшуку у справах неповнолітніх, членами ради громадськості, членами комсомольсько-оперативного загону, позаштатними працівниками міліції та громадськості, вели профілактичні роботи, відвідували їх вдома, спілкувалися у кімнатах та вдома з батьками, за ними закріплювали шефів із різних установ. Зі школами та місцями роботи батьків велося листування. Ті учні, які не виправилися, відправлялися у спецшколу чи училище. Могли відправити і у витверезник та колонії. Ті, які повернулися, продовжували перебувати на обліку. На обліку перебували і важкі діти, діти, батьки яких вели асоціальний спосіб життя: пили, лаялися, крали, не займалися

вихованням власних дітей. Органи внутрішніх справ та інших надсилали відповідні матеріали з клопотанням позбавити таких дорослих батьківських прав [88, арк. 20–22].

Шефи відвідували дітей два рази на місяць, спілкуючись із батьками, учителями, потім писали довідки у справи важких підлітків. Шефи чергували ввечері, проводили рейди за місцем проживання таких підлітків, кафе та магазинами з метою виявлення нетверезих або заборони продажу спиртних напоїв. За фактами порушення складали акти, брали пояснення від дітей. Шефи допомагали й інспекторам збирати інформацію на порушників порядку, на тих, хто не працював; відвідували заходи, які організовували виконками щомісяця [88, арк. 23].

Заходи з попередження дитячої бездоглядності та правопорушень полягали у забезпеченні виконання постанов ЦК КП УРСР від 12 грудня 1968 р. «Про серйозні недоліки і попередження бездоглядності і правопорушень серед неповнолітніх в Українській РСР», постанов, наказів Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства внутрішніх справ СРСР та союзної республіки з цих питань. Директорам шкіл та завідувачам міськ/рай/вно наголошували на відповідальності здійснення восьмирічного всеобучу і виконання рішень XXIV з'їзду КПРС про обов'язкову середню освіту. З метою попередження відсіву учнів необхідно було вивчити їх побутові умови проживання у сім'ї та надати допомогу. Планували поліпшити індивідуальну роботу з дітьми, приділивши увагу другорічникам і тим, хто слабо вчився, закріпивши за ними комсомольців та педагогів. Кожен випадок правопорушення або злочину необхідно було розцінювати як надзвичайну подію і, аналізуючи «хто винен?» притягати їх до відповідальності [93, арк. 1–2].

Громадськість теж не стояла осторонь: існував зв'язок школи з бригадами комуністичної праці підприємств, будівництв і колгоспів: комсомольці мали взяти шефство над піонерськими загонами і класами. Батьки залишалися важливою ланкою у вирішенні цього питання [108,

арк. 50–51; 144, арк. 80–82]. Свідченням високого рівня дитячих правопорушень стали листи і постанови, що стосувалися цього питання, звіти відділів народної освіти і «кімнат підлітків». Одним із таких був лист Міністерства освіти УРСР і внутрішніх справ УРСР від 24 травня 1985 р. «Про посилення профілактичної роботи з попередження бездоглядності, правопорушень серед учнів загальноосвітніх шкіл» [87, арк. 112].

Школярі іноді потрапляли в халепу через власну необережність, самовільне відокремлення від групи чи класу та неуважність, що призводило до їх травмувань. Так, 6 лютого 1984 р. у селі Заліссі Чорнобильського району травмована учениця 5 класу Навальна Лариса, 1972 року народження. Близько 16 години учні 5 класу з дозволу вихователя ГПД Н. Гапоненко пішли в підшефний дитячий садочок. Лариса з подругою відділилися від групи. Під час переходу дороги дівчинку збив автомобіль. 26 жовтня у м. Біла Церква травмований учень 6 класу середньої школи № 11 Шубенко Андрій, 1972 року народження. Хлопець разом з товаришем на уроці фізичної культури, який вела Е. Коваленко, підірвали патрон на території шкільного стадіону [108, арк. 16]. На директорів закладів і осіб, які відповідали за життя та безпеку дітей, накладали дисциплінарні стягнення і відповідальність [103, арк. 4]. У деяких школах не велася робота з цього: у них не обладнані куточки безпеки, стенди про правила поведінки у випадку виявлення вибухонебезпечних предметів (хоча діти могли цього й не знати зовсім), тому були випадки загибелі дітей [103, арк. 1].

У школах проводилася позакласна робота, працювала лекторська група з цих питань, демонстрація кінофільмів, проводили ігри «Будь обережним на вулиці!», працювали гуртки з безпеки руху, юних автоінспекторів, проводилися лінійки, дивилися кінофільми: «Ми так гратися не будемо», «Ознака біди» [89, арк. 75]. У закладах освіти були набори платівок про правила дорожнього руху, які прослуховували учні на уроках. Школи брали участь у конкурсі «Зелене світло». Зрозуміло, що більше акцентували увагу на цій проблемі в переддень свят, вихідних та канікул. На літні місяці

приходилося 37 % постраждалих за рік, 10 % дітей страждали саме через ігри біля проїжджої частини, 20 % – переходили дорогу там, де це робити не можна було. Робота здійснювалася із врахуванням вікових особливостей учнів: діти молодших класів учили вірші, грали в ігри, виготовляли наочність. Діти 5–8-х класів – брали участь у змаганнях та конкурсах, усі – в екскурсіях і випусках газет [89, арк. 96–100].

Заходи щодо профілактики бездоглядності і правопорушень дітей шкільного віку відділам освіти надавали і управління внутрішніх справ обласних виконкомів. Обговорювали проблеми педагогіки і радянського права з батьками вихованців, педагогами, яким доручали й організацію лекцій з питань статевого виховання, профілактики пияцтва та наркоманії. Звертали увагу і на збереженні контингенту учнівства, тому вивчали їхнє життя у сім'ях та надавали допомогу хто цього потребував матеріально, оформлюючи дітей до шкіл-інтернатів, ГПД; долучали тих, хто не був охоплений освітою [113, арк. 1–5]. До державних органів надходили документи із відміткою «Для службового користування», де зазначалося, що згідно із перевітками шкіл, документів, які були у галузевому міністерстві, Міністерстві внутрішніх справ УРСР за перший квартал 1974 р. у Сумській, Тернопільській, Полтавській, Донецькій, Кіровоградській, Харківській, Київській, Кримській, Миколаївській, Чернігівській, Запорізькій, Житомирській, Черкаській областях і м. Києві число підлітків-злочинців та правопорушників зростало [113, арк. 1–5]. Збільшувалася кількість крадіжок державного і особистого майна громадян, значну кількість порушень вчиняли в стані сп'яніння. До обласних відділів народної освіти надходили відомості від місцевих органів про дівчат, які були схильні до правопорушень. Наприклад у листі Стрийського районного відділу народної освіти Львівському облвно від 7 січня 1974 р. зазначалося: «...на лист № 04-8/2244 Стрийський райвно повідомляє, що на території району не виявлено неповнолітніх дівчат, схильних до правопорушень та таких, що ведуть аморальний образ життя. Підпис зав. Стрийським райВНО (Ваксман)». Деякі

відділи ще до такої інформації додавали, чи хворіли вони венеричними хворобами, чи перебували на обстеженні у психлікарнях. І знову до цього мали відношення учителі, яких звинувачували у захопленні масовими заходами, недостатній увазі індивідуальній роботі з учнями, а АПН УРСР недостатньо надавало «методики вивчення індивідуальних особливостей учнів та здійснення виховної роботи з дітьми» [113, арк. 86]. Звертали і на посилення уваги під час вивчення курсів «Гігієнічне і статеве виховання учнів», «Етика і психологія сімейного життя», перевірку стану виховної роботи з учнями за місцем проживання та їх умов проживання [107, арк. 51].

Зважаючи на антиалкогольну кампанію, яка почалася із перебудовою в СРСР, питання наркоманії теж піднімалися на загал, проте коло таких осіб було обмежене. Міністерство народної освіти УРСР реагувало на негативні прояви поведінки підлітків та молоді і 30 жовтня 1985 р. прийняло рішення Колегії галузевого міністерства для службового користування «Про заходи щодо подальшого посилення боротьби з наркоманією». У документі зазначалося, що Міністерство, органи освіти та заклади проводили правовиховну роботу та антинаркотичну пропаганду, але це залишалося малоефективним, прикладом чого стало збільшення кількості таких учнів у Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській і Кримській областях. Часто підлітки та молодь скоювали злочини та порушення у наркотичному стані або зберігали наркотики. У цій негативній поведінці звинувачували й освітян, які начебто несвоєчасно встановлювали контакти із органами охорони здоров'я, внутрішніх справ і не відправляли таких учнів на лікування, «які вимагали посиленого педагогічного впливу». А у документах писали, що до цього недостатньо долучалися комсомольські організації. Говорили й про спортивні майданчики, гуртки, які перебували у запустінні, а їх забезпечення було слабким або й зовсім відсутнім. Проте звернення учнівства до наркотиків впливало із тодішньої радянської дійсності: прагненням до отримання швидкого задоволення, забуття власних та

сімейних проблем, направлення енергії в інше русло [25, арк. 69; 134, арк. 94].

Тобто адміністрація у собі поєднувала функції інструктора-методиста та контролю роботи у школі. Міністерство пропонувало відвідувати уроки учителів і здійснювати ґрунтовну перевірку (один раз на півріччя), знайомлячись із успішністю учнів, передивляючись журнали, зошити, спостерігаючи за класами [63, арк. 63]. Після кожного відвіданого уроку необхідно було проаналізувати, зробити запис у щоденнику внутрішньошкільного контролю. Відвідані уроки рекомендували розглядати на методичних комісіях і педагогічних радах, узагальнювати у наказах школи. З новими рекомендаціями щодо цього питання можна було познайомитися у науково-педагогічній радянській літературі, зокрема у праці А. Бондар «Організація внутрішкільного контролю», виданою у 1958 р. видавництвом «Радянська школа». XX з'їзд ЦК КПРС підкреслив, що контроль – це, насамперед, порядок, він дисциплінує працівників, підвищує їх відповідальність за доручену справу, засіб боротьби за нові успіхи в роботі радянської школи. Але учні не могли навіть назвати очільників радянської держави та уряду, зміст матеріалів з'їздів партії та промов очільників, що поглиблено вже вивчалось у наступній ланці – вищій школі [388, с. 1].

Причинами називали й кадрові: недостатню належність до партії директорів шкіл, що складала всього 30 % від їхньої загальної кількості, організаторів позакласної і позашкільної роботи – 40 %, учителів суспільних дисциплін – 69,3 %, спостерігалася плинність педагогів [83, арк. 113]. Майже не видавалися узагальнюючі накази з глибоким аналізом причин недоліків і упущень у роботі шкіл та установ освіти, неефективно працювала рада з народної освіти. Школярі захоплювалися матеріальними цінностями: дорогоцінностями, килимами, меблями, автомобілями, дефіцитними речами, одягом тощо. Часто діти мали такі уявлення про життя: «стану жити добре, приспівуючи», «Знайду роботу, де багато часу», що не входило у контекст радянського виховання, яке полягало у тому, щоб навчити молодь

наслідувати норми радянського способу життя і моралі, відрізнити істинні цінності від інших, «не піддаватися на приманку буржуазної моди та манерам поведінки». Не «маленькі радощі», а значні суспільні цілі, глибокі ідейні переконання, мужність мали характеризувати радянську молодь» [134, арк. 148–149]. «У поведінці учнів спостерігалися аполітичність, антисоветизм, запізніле громадянське становлення та політична наївність». Причинами цього називали неповні сім'ї, незнання радянського законодавство, деформоване розуміння понять «дружба» і «товариськість» [134, арк. 63]. Учителі пропонували і далі проводити бесіди, диспути, створювали творчі групи з вивчення питань виховання, використовуючи анкетування, «недописані тези», «недописані розповіді»; створити наочний фонд з подальшим його обговоренням, розробити методичні рекомендації до уроків культури поведінки; продовжити випуск радіобесід учителів по радіо на моральну тематику і щомісячно разом із класними керівниками і адміністрацією школи здійснювати оцінювання зробленого. Педагоги звернули увагу на зростання правопорушень, однією із причин чого вважали і вештання по вулицям учнів і вирішили встановити час перебування дітей увечері: для учнів 1–4-х класів – до 20.00, для 5–8-х класів – до 21.00, для 9–10-х класів – до 21 год. 30 хв. Водночас зазначали: «Сквернословие еще не изжито» [87, арк. 72–73]. Насторожували вирази, які були досить вживаними: «слідкувати», «давати завдання», «вимагати підкорення», «здавати звіти», «контролювати роботу», «карати порушників». Необхідно було викоринити функції наглядача та контролера з діяльності учнів, у тому числі і давати оцінку їх діяльності, зважаючи на особистість кожного школяра.

Не зважаючи на потужний контроль, протягом усього періоду серед учнів спостерігались вияви девіантної поведінки, причини якої були як об'єктивні (тотальний адміністративний контроль, обмеження індивідуальної свободи), так і суб'єктивні (індивідуальні особливості учнів, їхнє ставлення до навколишнього життя). Це виявлялося у створенні і діяльності таємних

організацій і гуртків, бездоглядності і правопорушеннях. Причинами цього називали недостаню увагу з боку педагогічної, батьківської та місцевої громадськості. Поряд із піонерсько-комсомольськими ідеалами існувало і особисте життя: друзі, внутрішні переконання, які намагалися реалізувати, але їм заважали суспільні погляди і контроль дорослих.

Отже, учнівство Української РСР стало активним учасником шкільного життя протягом періоду, що вивчається. На порядку денному у другій половині 1940–1950-х рр. чи не найгостріше стояло питання повернення дітей до повноцінного навчання. Протягом наступних десятиліть спостерігалася позитивна динаміка охоплення осіб шкільного віку освітою, проте у 1980-х рр. їх чисельність зменшилася через загальне зниження народжуваності. Матеріально-технічне забезпечення поряд із кадровим і виховним набували актуальності у радянській школі, але не повністю встигали за потребами науково-технічного прогресу. Навчальний процес займав лівову частку життя дитини в УРСР. Позитивним при цьому є їхня організована участь у шкільному та позашкільному житті, водночас вона була всеохоплюючою та регламентованою, ігнорувала індивідуальні запити, акцентуючись на колективістському наративі. Це спричинило формування специфічного світогляду у кількох поколінь радянських школярів, які наразі є дорослими громадянами України, але виявляють ностальгію за радянськими часами.

ВИСНОВКИ

Школа в Українській РСР виступала одним з інститутів соціалізації дитини у радянському суспільстві. Аналіз стану вивчення цього феномену показав, що до його опрацювання у другій половині XX – на початку XXI ст. долучилися представники різних галузей знання – історики, соціологи, педагоги та психологи, культурологи, політологи та інші, що зумовлено міждисциплінарним характером проблеми. Дослідники опрацювали її кількісні характеристики, привернули увагу до умов професійної діяльності вчителів, ідеологічного впливу на учасників освітнього процесу, забезпечення навчального процесу тощо. Незважаючи на доволі відчутний доробок, передусім сучасних науковців, поза увагою залишалися аспекти щодо інституційної характеристики школи, організації освітнього процесу, який спрямовувався на досягнення політичної мети, змін умов життя й праці вчителів та учнів, методів стимулювання професійної чи навчальної діяльності та інші аспекти. На заповнення цих прогалин спрямовано дисертаційну роботу.

У результаті дослідницької евристики було виокремлено широкий спектр джерел, опублікованих, тих, що зберігаються у фондах архівних і музейних установ України, а також у приватних колекціях, та в усній формі. Основу дослідження склали писемні джерела, об'єднані в сім груп: нормативно-правові акти, діловодна документація, статистичні матеріали, документи громадських організацій, навчально-методична література, періодика, джерела особового походження. У вивченні школи в УРСР другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. прислужилися також зображальні, усні, речові джерела.

Дисертаційне дослідження спирається на систему теорій, принципів (історизму, наукової об'єктивності, всебічності, цілісності), загальнонаукових і спеціально-історичних (історичної ретроспективи, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, історико-

типологічного, історико-генетичного, історико-біографічного, мікро-історичного, усно-історичного) методів.

Опрацювання здобутків попередніх науковців, інформації, вилученої з різних джерел, ґрунтуючись на відповідних теоретико-методологічних засадах, дозволило дійти наступних висновків.

У другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр. школа перебувала у полі пильного зору радянського уряду. Освітня політика здійснювалася через організаційні, регулятивні, контролюючі, процесуальні заходи. Серед ключових завдань повоєнних десятиліть було охоплення дітей шкільного віку освітою, кількість яких Української РСР зростала, і воно в основному було реалізовано. Із середини 1960-х рр. здобуття середньої освіти стало десятирічним, розпочалося системне вивчення дисциплін, активно запроваджувалося політехнічне навчання. На цьому тлі у повоєнні роки школа потрапила у черговий етап боротьби з «буржуазним націоналізмом» та посилювалася політика русифікації школи, яка в Україні набула апогею у 1970-ті–1980-ті рр. У середині 1980-х рр. було розгорнуто реформування школи, зокрема запроваджувалась 11-річна освіта, розширювався варіативний компонент навчального процесу тощо. В цілому ж політика щодо школи в УРСР протягом другої половини 1940-х–1980-х рр. характеризувалася як централізаторська, русифікаторська, мала на меті уніфікацію освітньої діяльності в масштабах СРСР. У таких умовах ініціатива, як особиста, так і інституційна, мала надзвичайно обмежений характер.

Радянська школа в УРСР у період, що розглядається, виступала інститутом соціалізації дітей, підготовки їх до «соціалістичної» дійсності. В цілому соціально-економічні умови функціонування закладів освіти покращувалися, хоча і не набули достатнього виміру. У повоєнні роки зусилля спрямовувались на відновлення зруйнованих і будівництво нових шкіл, забезпечення меблями, підручниками, посібниками та технічним оснащенням. Особливо складною була ситуація у сільській місцевості, де

школи розміщувалися у непристосованих приміщеннях, а частина школярів мусили діставатися до місця навчання за кілька кілометрів, іноді й пішки. Починаючи з 1950-х – 1960-х рр., розгорнулося широке будівництво шкіл, але зростала й чисельність учнів, через що постала проблема змінності навчання, передусім у великих містах. Для молодших школярів було запроваджено групи подовженого дня, але для їх функціонування не завжди створювалися належні умови.

Забезпечення навчально-методичними матеріалами вирішувалося поволі та здійснювалося за підтримки різних організацій і підприємств. Протягом зазначеного періоду зазнавали змін навчальні плани та програми, які повністю відповідали потребам розбудови радянського суспільства. Починаючи з 1980-х рр., запроваджувалися психологія, логіка, деякі інтегрувалися, наприклад, мова і література. При цьому зростало навчальне навантаження учнів: з другої половини 1940-х до кінця 1980-х рр. воно збільшилося на 2–5 тижневих годин. Отож, як і в інших сферах, у шкільній освіті домінували екстенсивні методи вдосконалення діяльності.

З 1950-х рр. вивчення деяких дисциплін відбувалось із поділом на групи: іноземної та російської мов, трудового навчання. З 1960-х рр. функціонували заклади з поглибленим вивченням окремих дисциплін – іноземної, математики, фізики тощо. У другій половині 1980-х рр. відбувся черговий перегляд планів і програм на користь гуманітарних дисциплін, що зумовлювалося певними процесами демократизації у радянському суспільстві. До навчальних планів було запроваджено варіативну частину, що дозволяло наповнювати навчання національним колоритом, зокрема через дисципліни етнографічного, краєзнавчого спрямування.

Розкриваючи антропологічний вимір учительства, слід наголосити на гострому дефіциті педагогічних кадрів у повоєнний період. Джерелом поповнення учительського складу стали курси, училища, інститути, а згодом університети на різних формах навчання. Протягом періоду, що розглядається, чисельність вчительства в УРСР виросла майже у 12 разів.

Поступово підвищувався рівень освіченості педагогів, особливо з університетською підготовкою. В цілому вчителі в УРСР порівняно з іншими республіками вирізнялися вищим рівнем освіти. Зростанню педагогічної майстерності сприяла практика професійної атестації та система курсів, що забезпечували інститути підвищення кваліфікації.

Задля забезпечення кадрами сфери освіти, як і всіх інших в умовах максимальної державної централізації, у радянській Україні практикувався адміністративний розподіл випускників закладів вищої освіти на робочі місця, передусім це стосувалося сільської місцевості, яка виглядала менш привабливою для молодих фахівців. Загалом педагоги були відданими власній справі, займалися різними видами діяльності і в школі, і поза її межами. У другій половині ХХ ст. працювала ціла низка вчителів-новаторів: В. Сухомлинський, В. Шаталов, О. Захаренко та інші, яким дозволялося запровадження нових технологій навчання, більш того, їхній досвід широко пропагувався. Перебуваючи у полі зору партійно-державної системи, вчителі мали виконувати покладену на них місію – підготовку освічених, відданих «комуністичним ідеалам» громадян, патріотів СРСР (не УРСР). Тому цілком закономірним було зростання серед учителів кількості членів Компартії протягом 1940-х – 1980-х рр. Адже партійний квиток виступав своєрідною перепусткою до кар'єрного зростання. З іншого боку, така майже всеохопність нерідко спричиняла формальний характер партійного членства.

Матеріальний стан учителів протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. поволі покращувався, він залежав від освітнього рівня, педагогічного стажу, місцевості, де знаходилася школа, викладацького фаху. У сільських школах зарплатня була меншою за міські з огляду на меншу кількість учнів. Водночас навантаження на сільських учителів було значним, оскільки, окрім виконання своїх безпосередніх функцій, уваги, часу й сил вимагало ведення господарства. Педагоги ж у містах через переповненість шкіл нерідко працювали у дві, а іноді й більше, змін. Дуже актуальним протягом усього періоду залишалося житлове питання. Значна частина вчителів винаймали

кімнати, квартири, будинки, жили із родичами, що не додавало життєвого комфорту. Траплялося, що через невирішення побутових питань, неспівпадіння життєвих умов із задекларованим вони висловлювали невдоволення не лише пасивно, а й активно, стаючи учасниками спародичних протестів.

Для визначення рівня виконання вчителями професійних обов'язків діяла система перевірок і контролю, до чого залучалися адміністрація закладу, представники органів освіти, батьки і громадськість. Вони могли відвідувати уроки і заходи, які проводив педагог. Їм надавали пропозиції та зауваження. Одночасно діяла доволі розгалужена система морального стимулювання – кращих педагогів нагороджували грамотами, подяками, листами, медалями, присвоювали почесні звання. Значущими при цьому були освітній рівень, написання «правильної» біографії та досягнення на педагогічній ниві. Однією з форм роботи з педагогами стали січніві, серпневі наради та педагогічні з'їзди, на яких вони отримували чіткі настанови щодо організації навчально-виховного процесу. Ці заходи мали на меті «виховання» вчительських кадрів шляхом формування позитивної думки про роль держави та партії, яку ті мали транслювати в суспільство. Формально освітяни мали змогу брати участь у таких заходах, але їхні ініціативи обмежувалися настановами «згори».

Ключовим фігурантом радянської школи виступали учні, кількісна динаміка яких загалом була позитивною. Якщо у 1945–1946 н. р. шкільною освітою було охоплено 251,9 тис. осіб, у 1989–1990 н.р. – майже 6,9 млн. Чисельність дітей у школах залежала від демографічної ситуації, суспільно-політичних і культурних чинників. Проте вже у 1970-ті рр. очевидним був перекис у наповнюваності шкіл і класів: у сільській місцевості поширеною була малокомплектність, у містах спостерігалось надмірне наповнення, що перевантажувало всіх учасників освітнього процесу.

Протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. в УРСР загалом покращувалися умови навчання, як побутові, так і організаційно-методичні.

По завершенні повоєнної відбудови поступово було розв'язано проблему забезпечення підручникомовою літературою, обладнувалися предметні кабінети, облаштовувалися спортивні зали та майданчики. Проте рівень навчально-методичного забезпечення був далеким від повного розв'язання проблем, спостерігався дисбаланс між міськими та сільськими школами. До того ж, навчальні програми та підручники готувалися централізовано на радянський шкільний простір, внаслідок чого дітям в Україні нав'язувалися неукраїнські ідеологеми. За цей же час помітно скоротилася можливість навчання рідною мовою, з 74 до 50 % школярів. Якщо наприкінці 1940-х рр. діти отримували освіту угорською, польською та іншими мовами, то через сорок років така можливість була практично відсутня. Формально існували двомовні школи, проте, у переважній більшості, вони були з російською мовою викладання. Лише наприкінці 1980-х рр. розпочалося відновлення національних шкіл.

Формування «радянського школяра» відбувалося через урочну, позаурочну та громадську активність. Навчально-виховна діяльність у школі в УРСР перебувала під впливом радянської ідеології. Уже з початкових класів до учнів висувалися певні вимоги щодо навчання та участі у шкільному та позашкільному житті. У школі учні навчалися, брали участь у різних заходах. Поглибленню знань із навчальних дисциплін, розширенню загального кругозору, врахуванню індивідуальних запитів школярів сприяло розгортання гурткової роботи. У школах працювали туристичні, краєзнавчі, історичні, літературні, технічні, авіамоделювання, спортивні та інші осередки позакласної активності дітей. Під час канікул практикувалися подорожі по регіону, Україні, СРСР. З одного боку, це сприяло розширенню світогляду підростаючого покоління, міжособистісному спілкуванню, але з іншого, мандрівки мали й інші функції: формуючу, контролюючу, коригуючу. Місцями відвідування стали міста-герої, місця битв, проживання героїв (Праці або Великої Вітчизняної війни), музеї, пам'ятники, які формували у дітей тілесну пам'ять, демонстрували роль кожного у житті радянської

держави, її вождів, партійних діячів та історії у житті кожного. Протягом періоду дозвілля дітей ставало все більше керованим, його організація переслідувала мету сформувати відчуття частини Радянського Союзу, «братерської сім'ї народів». Радянська школа виступала не лише засобом передачі здобутого досвіду молодому поколінню, але й слугувала поширенню комуністичної ідеології під гаслами турботи про підростаюче покоління, формуючи «радянську людину». Засобами впливу на навчання та поведінку школярів були громадські огляди знань, звіти на піонерських лінійках і комсомольських зборах, засідання комітетів, рад дружин, створення постів всеобучу, груп взаємодопомоги та інші заорганізовані заходи.

Важливою ланкою у діяльності школи була батьківська громадськість. З одного боку, сім'ю сприймали як союзника та помічника у вихованні школярів, з іншого, її ставили у протилежний кут від держави, розглядаючи родинне оточення як суперника у формуванні особистості, адже саме у родині відбувалися перші кроки соціалізації дитини. Батьки надавали значну допомогу школі, одноосібно та через осередки у навчальній діяльності, матеріальному забезпеченні, в організації пізнавального дозвілля.

Проте серед учнівства були прояви асоціальної поведінки, які спостерігалися у порушенні дисципліни, псуванні шкільного майна, бійках, крадіжках, пияцтві, побитті, що стало наслідком сімейного виховання, шкільного оточення, реакцією на вияви несправедливості. Школа залишалася важливим осередком життя суспільства. Вона виступала засобом досягнення урядових планів щодо суспільства «розвиненого соціалізму». Радянська школа здійснювала як властиві (навчання, соціалізація), так і невластиві їй функції: контролера, ідеологічного наставника. Незважаючи на декларативні заяви, для школи була характерна відсутність індивідуалізації та диференціації. Вона орієнтувалася на «середнього учня». Всеохоплююче та регламентоване залучення учнів до класних і позакласних заходів базувалося на колективістському наративі, але ігнорувало індивідуальні запити. Така

практика спричинила формування специфічного світогляду у кількох поколіннях радянських школярів, які наразі є дорослими громадянами України, але виявляють ностальгію за радянськими часами.

В цілому школа в УРСР протягом другої половини 1940-х – кінця 1980-х рр. розвивалась у рідні радянської політики у сфері освіти. Проте незважаючи на послідовну централізаторську освітню політику, школа в УРСР вирізнялася на загальносоюзному тлі. В Україні вищим був загальний рівень освіченості, зокрема вчителів, які демонстрували найвищий в СРСР показник педагогів з університетською підготовкою. Попри катастрофічне скорочення частки дітей, які навчалися рідною мовою (наслідок реалізації «ленінської національної політики»), все ж половина їх мали таку можливість. Вивчалися деякі українознавчі дисципліни. У 1970-х рр. у школі поряд з підручниками з української мови та літератури з'явилися навчальні книги з історії та географії Української РСР. У виховному процесі дозвано, але приверталася увага до української культури, хоча народні традиції демонстративно ігнорувалися. Ці відмінні характеристики посприяли формуванню поряд з особами з радянським переконанням генерації з українським світоглядом, носії якого взяли до розбудови незалежної України від кінця 1980-х рр.

Дослідження радянської школи в УРСР у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр., її здобутків і не менших прорахунків дозволяє сформулювати деякі рекомендації для сучасної розбудови шкільної освіти в Україні. Передусім, досвід показує, що у процесі реформування ключове значення має чітко окреслена мета, яка повинна давати розуміння очікуваного результату, відповідно до чого варто вилаштувати стратегію й тактику її досягнення. У сучасній Україні такою метою має бути виховання нової генерації громадян Української держави. Наступною рекомендацією є дотримання послідовності реформування, визначення етапів, формування певного бізнес-плану на державному рівні. Доречним може бути досвід профорієнтаційної роботи, особливо щодо робітничих та інженерних

професій, необхідних наразі для зміцнення індустріального потенціалу держави. Зворотньо позитивним можна вважати досвід організації виховної діяльності, що стане в нагоді у процесі формування державницької позиції в сучасній українській школі. Звісно, йдеться про алгоритм, але не про змістове наповнення, яке наразі є неприйнятним у жодному вимірі. Загалом досвід радянської школи надзвичайно протирічливий: позитив демонструють кількісні показники (більше шкіл, учнів, учителів, підручників, заходів тощо), якісний же вимір не такий оптимістичний, оскільки переважала загальносоюзна практика, яка нівелювала потреби України.

Враховуючи багатовимірність проблематики радянської школи, вважаємо за необхідне у майбутньому приділити увагу вивченню ряду аспектів її історії, серед яких, зокрема такі: особливості функціонування школи у західноукраїнському регіоні; взаємодія школи із закладами вищої освіти, що особливої актуальності набуває у контексті виокремлення у сучасній освітній системі; характеристика навичок дорослого життя у школярів, які виявлялися у поведінці, ставленні до суспільства; порівняльний аналіз школи в УРСР з країнами «соціалістичного табору» та західноєвропейськими державами; формування суспільної місії школи на початку незалежної України.

У 1980-ті рр. українство в УРСР опинилося на небезпечній межі – розчинення у загальносоюзному / загальноросійському проєкті, велику роль у чому відіграла школа, радянська за своєю сутністю, зорієнтована на неукраїнські цінності, які наповнювали «радянську людину». За висловом Олекси Тихого, вчителя з Донеччини, «таку масову асиміляцію не можна назвати інакше, як тільки інтелектуальним геноцидом». Подолання його наслідків залишається на порядку денному ще й на тридцятому році державної незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України, м. Київ

Ф. Р 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ (1918–2012 рр.)

Оп. 15.

1. Спр. 558. Постанови Ради Міністрів СРСР з питань народної освіти в УРСР. 20 січня – 29 грудня 1949. 350 арк.
2. Спр. 564. Накази Міністерства освіти УРСР з питань з основної діяльності з № 53–537. 15 січня – 28 квітня 1949 р. 346 арк.
3. Спр. 566. Накази Міністерства освіти УРСР з питань з основної діяльності з № 723–911. 1 липня – 31 серпня 1949 р. 337 арк.
4. Спр. 571. Розпорядження Міністерства освіти УРСР. 1 квітня – 14 грудня 1949 р. 49 арк.
5. Спр. 1461. Відомості про віковий склад учнів початкових, семирічних, середніх шкіл на початок 1953–1954 навчального року. 247 арк.
6. Спр. 1809. Стенограма наради голів комісій з удосконалення старих і виготовленню нових навчальних планів і програм для середніх шкіл. 7 вересня 1956 р. 8 арк.
7. Спр. 1817. Стенографічний протокол наради заступників облвно про виконання наказу Міністра освіти УРСР «Про підсумки роботи шкіл УРСР за 1955–1956 н.р.». 1 грудня 1956 р. 21 арк.
8. Спр. 1837. Додаткова розробка звітів по початкових, семирічних, середніх школах УРСР за мовами навчання на початку 1955/56 н.р. 100 арк.

9. Спр. 2499. Додаткова розробка звітів в облвно по початкових, семирічних, середніх шкіл УРСР про групування шкіл за кількістю вчителів, класів та учнів за 1958/59 н.р. 59 арк.
10. Спр. 2739. Зведена додаткова розробка звітів по початкових, семирічних, середніх школах УРСР про змінність занять та матеріальне забезпечення шкіл на початок 1959–1960 н.р. 39 арк.
11. Спр. 2928. Річний звіт Міністерства освіти УРСР про роботу шкіл та органів народної освіти УРСР за 1959–1960 н.р. 128 арк.
12. Спр. 3163. Рецензія на Хрестоматію з літературного читання для 9 класу середніх шкіл УРСР з угорською мовою навчання за 1961 р. 46 арк.
13. Спр. 4083. Стенограми наради завідувачів облвно з питань руху за комуністичну роботу в педагогічних колективах республіки. 27 квітня 1964 р. 24 арк.
14. Спр. 6292. Зведені відомості про розвиток освітніх установ з навчання і виховання дітей та підлітків в УРСР (1914/1919–1967/68 рр.). 17 арк.
15. Спр. 6672. Зведений статистичний звіт Міністерства освіти УРСР по початкових, восьмирічних, середніх школах, про загальну кількість шкіл, учнів, число вчителів та розподіл учнів на початку 1967–1968 н.р. 39 арк.
16. Спр. 6687. Зведені відомості Міністерства освіти УРСР про розподіл шкіл і учнів за мовами навчання на початок 1967/68 н.р. 77 арк.
17. Спр. 7237. Відомості про виконання народногосподарського плану за 1969 рік. 29 арк.
18. Спр. 8165. Фактична зведена сітка шкіл Кримської області. 1972 р. 439 арк.
19. Спр. 8874. Документи, направлені до ЦК Компартії, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (доповідні, інформації, листи). 12 січня–31 травня 1976 р. 171 арк.
20. Спр. 8889. Бюджет Міністерства освіти УРСР на 1976 рік. 67 арк.

21. Спр. 8895. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1976 рік. 79 арк.
22. Спр. 9060. Документи, направлені до ЦК КП України та Ради Міністрів України. Т. 1 . 1980 рік. 168 арк.
23. Спр. 9069. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1980 рік. 53 арк.
24. Спр. 9144. Документи, направлені до ЦК КП України. 1 жовтня–31 грудня 1982 р. 105 арк.
25. Спр. 9252. Документи засідання комісії Міністерства освіти УРСР (рішення, постанови, доповідні) 30 жовтня 1985 р. 1985 р. 84 арк.
26. Спр. 9260. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1985 рік. 1985 р. 54 арк.
27. Спр. 9269. Протоколи № 11–17 засідань бюро групи народного контролю Міністерства освіти УРСР. 15 січня – 26 вересня 1985 р. 49 арк.
28. Спр. 9300. Зведені статистичні звіти Міністерства освіти за 1986 р. 1986 р. 86 арк.

Оп. 17.

29. Спр. 1. Положення про експериментальну середню загальноосвітню школу-лабораторію КДПШ ім. О.М. Горького. Київ, 1988 р. 56 арк.
30. Спр. 42. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, ЦК Компартії України та інші державні плани з питань народної освіти (інформації, листування). 2 січня – 27 червня 1989 р. 53 арк.
31. Спр. 42. Т. 1. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, ЦК Компартії України та інші державні плани з питань народної освіти (інформації, листування). 2 січня 1989 р. – 27 червня 1989 р. 201 арк.
32. Спр. 81. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР з питань народної освіти. 1990 р. 113 арк.

33. Спр. 105. Накази № 1–32 Міністра народної освіти з основної діяльності. 4–31 січня 1991 р. 237 арк.
34. Спр. 117. Документи засідань комісії Міністерства (протоколи № 8–10, рішення, постанови, доповідні записки). 30 серпня – 23 серпня 1991 р. 102 арк.
35. Спр. 121. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів. Т.1. 3 січня – 31 грудня 1991 р. 161 арк.
36. Спр. 123. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів. Т. 3. 2 жовтня – 31 грудня 1991 р. 105 арк.
37. Спр. 131. Документи, направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів. 1991 р. 112 арк.

Ф. Р 582. Державний комітет статистики України (Держкомстат України, м. Київ) (1920–2003 рр.)

Оп. 10.

38. Спр. 2292. Докладные записки ЦК КП Украины Совету Министров о проверке работы учреждений Министерства просвещения в УССР. 6 января – 8 мая 1987 г. 153 л.
39. Спр. 2320. Докладные записки Госкомстата УССР по вопросам образования, культуры, здравоохранения, соцобеспечения. 1 марта – 29 декабря 1989 г. 108 л.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991 рр.).

Оп. 25.

40. Спр. 1340. Письма в ЦК КП Украины. Т. 1. 1976 г. 200 л.
41. Спр. 2497. Арк. 43. Статті Першого секретаря ЦК КП України товарища Щербицького в редакції центральних журналів. 1982 г. 131 л.
42. Спр. 2502. Постановления ЦК КП Украины. за 1982 г. т. 1. 1982 г. 186 л.

43. Спр. 2723. Информации Винницкого, Крымского обкомов и Киевского горкома КП Украины о ходе обсуждения проекта ЦК КПСС «Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы». 1984 г. 152 л.

44. Спр. 3150. Доповідні записки про обладнання у школах. 1987 р. 118 арк.

Оп. 31.

45. Спр. 1939. Докладные записки, письма, справки отделов ЦК, обкомов, горкомов КП Украины, Министерства просвещения УССР, институтов, техникумов, школ о о структуре Министерства просвещения УССР, о приеме студентов на дневное обучения в вузы УССР в 1962 г., о переводе всех школ республики на односменное обучение, о мерах по улучшению борьбы преступности и правонарушений среди несовершеннолетних в УССР, о работе институтов, техникумов и школ. 1962 г. 411 л.

Оп. 32.

46. Спр. 71. Справки отделов и работников аппарата ЦК Компартии Украины по письмам партийных, советских и общественных организаций по вопросам работы школ, профтехучилищ, техникумов, о трудовом воспитании детей с приложением этих писем. 1970 г. 146 л.

47. Спр. 275. Про хід підготовки шкіл до нового 1971/1972 навчального року. 160 арк.

48. Спр. 2093. Записка и справки о реформе 1984 г. 120 арк.

49. Спр. 2152. Справка экономического отдела ЦК КПУ о социально-демографическом исследовании. 18 л.

Оп. 70.

50. Спр. 533. Стенограмма совещания по вопросам об учебниках для средних школ. 35 арк.

Оп. 73.

51. Спр. 156. Телеграммы и переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У о работе средних школ. 1945 г. 138 л.

52. Спр. 157. Переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У по вопросам обеспечения экзаменационными билетами, правильного использования кадров и реэвакуации учителей. 1945 г. 421 л.
53. Спр. 268. Переписка ЦК КП(б)У с обкомами КП(б)У, докладные записки, заявления и переписка по вопросам восстановления школьных зданий, материально-бытовых условий учителей и бездушного отношения к учителям. 1946 г. 143 л.
54. Спр. 272. Переписка ЦК КП(б)У с Министерством просвещения УССР и другим организациями, докладные записки, справки, сведения и переписки по вопросам обеспечения школ учебниками. 1946 г. 142 л.
55. Спр. 296. Докладные записки, информации и справки о состоянии и работе школьных парторганизаций. 1946 г. 169 л.
56. Спр. 402. Информация о состоянии преподавания истории, украинской литературы и языков в школах Каменец-Подольской, Ворошиловградской, Днепропетровской и Дрогобицкой областях. 1947 г. 65 л.
57. Спр. 421. Докладная записка об итогах проведения конкурсов по состоянию учебников по русскому и украинскому языкам и литературе. 1947 г. 37 л.
58. Спр. 545. Стенограмма совещания при отделе школ ЦК КП (б)У о состоянии всеобщего обязательного обучения в школах УССР. 1947 г. 52 л.
59. Спр. 641. Переписка с обкомами, горкома КП Украины и Министерством образования УССР по вопросам учительских кадров, справки отдела по заявлениям учителей. Планы работы областных отделов народного образования. 1952 г. 332 л.

**Ф. Р 4897. Обласний відділ народної освіти виконавчого комітету
Вінницької обласної Ради народних депутатів (1936–1990 рр.)**

Оп. 7.

60. Спр. 10. Матеріали про роботу шкіл у містах області (доповідні записки). 28 травня – 22 червня 1964 р. 97 арк.
61. Спр. 1849. Документи інспекторських (фронтальних і тематичних) перевірок шкільних закладів області за 1980 рік (довідки, таблиці). 1980 р. 91 арк.
62. Спр. 2397. Документи про перевірку роботи закладів народної освіти Оратівського району (наказ, довідка). 13 березня – 29 квітня 1984 рр. 29 арк.

**Ф. Р 6014. Відділ народної освіти виконавчого комітету Піщанської
районної Ради народних депутатів (1944–1991 рр.)**

Оп. 1.

63. Спр. 352. Документи перевірок шкіл району (акти, інформації, висновки) за 1977–1978 роки. 1977–1978 рр. 193 арк.
64. Спр. 501. Документи фронтальної перевірки шкіл Піщанського районного відділу народної освіти (довідки, доповідні записки) за 1991 рік. 1991 р. 42 арк.

Ф. Р 6042. Оратівський районний відділ народної освіти (1947–1989 рр.)

Оп. 1.

65. Спр. 76. Скарги і заяви на дію керівників установ народної освіти. 1981–82 рр. 23 арк.

Державний архів Донецької області

**Ф. Р 2794. Исполнительный комитет Донецкой области Совета
депутатов трудящихся, г. Донецк. 1933–1999 гг.**

Оп. 1.

66. Спр. 634. Докладные записки совету Министров о выполнении постановлений Совета Министров УССР о реализации народного образования, здравоохранения, торговли, сельского хозяйства и промышленности на территории Сталинской области. 1950 г. 763 л.

Ф. Р 2852. Донецкий областной отдел народного образования, г. Донецк (1938–1987 гг.)

Оп. 1.

67. Спр. 1. Приказы по облОНО, 1946–1947 гг. 121 л.

68. Спр. 3. Переписка с Министерством просвещения о работе школ (1943–1946 гг.). 172 л.

69. Спр. 8. Приказы по облОНО, 1946–1947 гг. 108 л.

70. Спр. 10. Приказы Министерства просвещения УССР за 1948 г. 165 л.

71. Спр. 36. Приказы Министерства просвещения УССР за 1951–1952 гг. 220 л.

72. Спр. 48. Приказы облОНО за 1955 г. 293 л.

73. Спр. 123. Директивы, распоряжения и инструкции Министерства просвещения. 142 л.

74. Спр. 125. Директивы, распоряжения и инструкции Министерства просвещения. Книга 2. 125 л.

75. Спр. 154. Директивы, распоряжения и приказы Министерства просвещения. 225 л.

76. Спр. 157. Годовые перспективные планы развертывания школ. 167 л.

77. Спр. 237. Годовой отчет о работе школ и отделов народного образования. 111 л.

78. Спр. 249. Материалы ревизий и обследований Министерства просвещения УССР за 1960 г. 156 л.

79. Спр. 264. Годовой отчет о работе школ и отделов народного образования за 1961 год. 122 л.

Оп. 1 доп.

80. Спр. 200. Сводные материалы о реализации народного образования в Донецкой области. Т. 1. 168 л.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р 2929. Житомирський обласний комітет професійної спілки працівників освіти, вищої школи і наукових закладів (1944–1975 рр.)

Оп. 1.

81. Спр. 47. Материалы четвертой областной профконференции. 25–26 февраля 1954 г. 195 арк.
82. Спр. 194. Стенограмма 5 пленума обкома профсоюза просвещения, 27 октября 1964 г. 49 арк.
83. Спр. 349. Підсумки виконання соціалістичних зобов'язань по підготовці шкіл та інших дитячих закладів до 1972–73 н.р. 1972–1973 рр. 243 арк.

Ф. Р 4655. Бобровська Любов Федорівна, вчитель початкових класів середньої школи № 8 м. Житомир, заслужена вчителька УРСР (1954, 1958, 1959, 1963, 1966, 1967, 1971).

Оп. 1.

84. Спр. 1. Біографічні матеріали про Бобровську Любов Федорівну (фотографії, мандати, посвідчення). 1962 р. 4 арк.
85. Спр. 2. Доклады и конспекты уроков. 1962–1967 рр. 92 арк.

Ф. Р 6514 Озерненська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів Житомирського району (1948–2002 рр.)

Оп. 1.

86. Спр. 104. Протоколи педагогічних рад за 1978 р. 22 серпня 1978 – 26 липня 1979 р. 95 арк.
87. Спр. 139. Книга протоколів педагогічної ради Озерненської середньої школи. 22 червня 1980 – 22 червня 1991 р. 150 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р 75. Исполнительный комитет Запорожского городского Совета депутатов трудящихся, г. Запорожье (1943–1987 гг.)

Оп. 9.

88. Спр. 118. Документи про роботу комісії у справах неповнолітніх (протоколи, рішення, звіти, довідки) за 1970–1971 роки. 1970–1971 рр. 150 арк.
89. Спр. 210. Документи про роботу з народної освіти (протоколи, рішення, довідки) за 1976 рік, том 1. 1976 р. 102 арк.
90. Спр. 999. Справа 10–19. Документи про роботу постійної комісії з народної освіти (протоколи, довідки) шкіл у містах області за 1987–1989 роки. Т. I. 1987–1989 роки. 80 арк.

Ф. Р 4492. Токмацький міський відділ народної освіти Токмацької міської Ради депутатів трудящих м. Токмак, Запорізької області (1963–1991 рр.)

Оп. 1.

91. Спр. 27. Заходи про покращення навчально-виховної роботи в школах Токмацького району за 1964/1965 навчальний рік. 1964–1965 рр. 30 арк.
92. Спр. 124. Документи про результати перевірки стану навчально-виховної роботи і дитячих дошкільних закладів за 1971/1972 навчальний рік (довідки, доповідні записки). 179 арк.
93. Спр. 129. План заходів міста Токмак із попередження бездоглядності і правопорушень дітей і підлітків на 1971/1972 навчальний рік. 4 арк.
94. Спр. 141. Протоколи виробничих нарад. 26 серпня 1972 р. – 1 липня 1974 р. 39 арк.
95. Спр. 421. Накази №1–106 завідуючої міськвкно по основній діяльності. 4 січня – 26 грудня 1990 р. 136 арк.

Ф. Р 5679. Новопркопівська середня школа, с. Новопркопівка Токмацького району (1944–1987 рр.)

Оп. 1.

96. Спр. 5. Протоколи педагогических советов школы: 1961–1962 гг. № 4–10, 1–15. 28 февраля 1961 г. – 25 июня 1962 г. 1962–1963 гг. № 1–13. 28 августа 1962 г. – 28 августа 1963 г. 80 с.
97. Спр. 50. Протоколы общешкольного родительского комитета: 1981–1982. № 1–12. 2 сентября 1981 г. – 10 сентября 1982 г., 1982 г.–1983 г. № 1 – 14. 18 сентября 1982 г. – 8 августа 1983 г., 1983 г.–1984 г. № 1–12 а. 23 сентября 1983 г. – 28 августа 1984 г., 1984 г.–1985 г. № 1–12 а. 22 сентября 1984 г. – 5 сентября 1985 г., 1985 г.–1986 г. № 1–9. 13 сентября 1985 г. – 5 мая 1986 г. 50 л.
98. Спр. 59. Протоколы общешкольного родительского комитета: 6 июня 1986 г. – 14 сентября 1990 г. 23 л.

Державний архів Івано-Франківської області**Ф. Р 3 сч. Відділ народної освіти виконавчого комітету Станіславського (з листопада 1962 р.) Івано-Франківської обласної Ради депутатів трудящих (1945–1973 рр.)****Оп. 4.**

99. Спр. 2. Переписка з Міністерством освіти УРСР, зав.облВНО і міськВНО, прокуратурою з питань компрометуючих даних на робітників відділу народної освіти. 28 лютого 1948 р. – 14 грудня 1948 р. 17 арк.

Оп. 4 с/6.

100. Спр. 10. Пояснювальна записка з плану розвитку мережі закладів народної освіти по Жаб'ївському районі Станіславської області за 1952 рік. 12 січня 1952 р. 5 арк.
101. Спр. 31. Накази завідувача облВНО за 1959 рік. 29 січня 1959 р. – 16 грудня 1959 р. 22 арк.
102. Спр. 49/22. Заходи облвно з посилення науково-атеїстичного виховання у школах, дитячих закладів і позашкільних закладах області, і

статистичний звіт про кількість вихованців шкіл-інтернатів, спец. Шкіл і дитбудинків області. 7 березня 1964 р. – 25 вересня 1964 р. 30 арк.

Оп. 6.

103. Спр. 12. Накази завідувача облвно про посилення боротьби з нещасними випадками серед дітей за 1965 рік. 26 травня 1965 р. 6 арк.

104. Спр. 14. Статистичні відомості про навантаження учителів 5–10 класів загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтернатів у 1967/1968 навчальному році і переписка з Міністерством про заходи до попередження випадків аморальної поведінки, зловживання службовим становищем працівників народної освіти. 30 січня 1967 р. – 16 грудня 1967 р. 82 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р 144. Відділ народної освіти Київської обласної Ради народних депутатів, м. Київ (1931–1988 рр.)

Оп. 8.

105. Спр. 3. Стенограма обласної наради активу працівників народної освіти від 15 серпня 1949 р. 144 арк.

106. Спр. 45. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста Умань. 25–27 серпня 1950 року. 1950 р. 168 арк.

Оп. 9.

107. Спр. 1310. Відомості про розвиток народної освіти в області за 1966–1971 роки. 1971 р. 35 арк.

Оп. 10.

108. Спр. 391. Доповідні записки, довідки та інформації з питань народної освіти. 2 січня 1985 р. – 10 червня 1985 р. 116 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. Р 163. Обласний відділ народної освіти виконкому Львівської обласної ради та депутатів трудящих, м. Львів.

Оп. 4.

109. Спр. 714. Звіт райвно про роботу шкіл Лопатинського району за 1960–1961 н.р. 1960–1961 рр. 76 арк.

110. Спр. 999. Довідки про результати інспекторської перевірки стану навчально-виховної роботи райвно і шкіл області за 1966–1967 н.р. 71 арк.

Оп. 8.

111. Спр. 873. Рішення і розпорядження виконкому Львівської обласної промислової Ради депутатів трудящих за 1963 р. 16 лютого 1963 р. – 26 грудня 1963 р. 145 арк.

Оп. 9.

112. Спр. 20. Протокол міжобласного огляду зразків дитячих іграшок. 18–19 лютого 1970 р. 24 арк.

113. Спр. 547. Плани заходів по запобіганню бездоглядності і правопорушень дітей шкільного віку і довідки про їх виконання за 1974 рік. 1974 р. 194 арк.

114. Спр. 1279. Доповіді про стан народної освіти і роботу установ народної освіти за 1979 рік. 62 арк.

115. Спр. 1282. Довідки про стан викладання і виховання школярів в школах області. 1979 р. 90 арк.

Ф. Р 1869. Відділ народної обласвіти виконавчого комітету Дрогобицької обласної ради депутатів трудящих, м. Дрогобич.

Оп. 1.

116. Спр. 765. Звіт про роботу шкіл Дрогобицького району за 1957–1958 н.р. 1957–1958 рр. 32 арк.

117. Спр. 807. Пропозиції районних відділів народної освіти по питанні перебудови системи народної освіти. 26 червня – 20 жовтня 1958 р. 60 арк.

Державний архів Миколаївської області

**Ф. Р 91. Управління освіти виконкому Миколаївської міської ради,
м. Миколаїв (1944–2003 рр.)**

Оп. 2.

118. Спр. 17. Матеріали учительських конференцій (доповіді, протоколи).
Серпень 1946 р. 48 арк.

119. Спр. 537. Накази Миколаївського обласного відділу народної освіти до
діяльності відділу. 11 січня – 2 жовтня 1974 р. 31 арк.

120. Спр. 591. Документи нарад директорів шкіл (доповіді, інформації). 6
січня 1976 – 2 жовтня 1974 р. 44 арк.

**Ф. Р 2812. Миколаївська обласна рада професійної спілки, м. Миколаїв
(1948–1990 рр.)**

Оп. 1.

121. Спр. 1513. Постанови президіуму Української республіканської ради
профспілок з січня 1953 р. 10 січня 1953 р. – 10 грудня 1953 р. 179 арк.

**Ф. Р 2817. Відділ народної освіти виконкому Миколаївської облради
народних депутатів (1944–1988 рр.)**

Оп. 1.

122. Спр. 196. Звіт про навчально-виховну роботу середньої школи при
радгоспі «25 Жовтня» за 1951–52 навчальний рік. 1952 р. 57 арк.

123. Спр. 200. Довідки, інформації про ста роботи шкіл Миколаївської
області в 1953–1954 навчальному році. 14 січня 1953 р. – 21 грудня
1953 р. 94 арк.

124. Спр. 201. Листування з обкомом КП України, обкомом ЛКСМУ та
іншими організаціями з питань навчально-виховної роботи в школах
області. 22 лютого 1954 р. – 1 листопада 1954 р. 32 арк.

125. Спр. 223. Звіт про навчально-виховну роботу Березнеговатської
середньої школи Миколаївської області за 1953/1954 р.–1954 р. 40 арк.

Оп. 2.

126. Спр. 73. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Миколаївської області, 1960–1961 навчальний рік. 313 арк.

Оп. 6.

127. Спр. 757. Інформації про роботу рай (міськ)ВНО Миколаївської області за 1972 рік. 124 арк.

Оп. 6. Т. 2.

128. Спр. 7. Доповіді завідувача облвно за 1975 рік. 63 арк.

129. Спр. 957. Доповіді завідуючого облвно за 1975 рік. 1975 р. 63 арк.

Ф. Р 3098. Відділ народної освіти виконкому Очаківської районної Ради народних депутатів (1944–1982 рр.).**Оп. 1.**

130. Спр. 196. Протоколи нарад керівників шкіл і засідань конференцій учителів. 25 квітня 1959 р. – 31 грудня 1960 р. 84 арк.

131. Спр. 401. Документи перевірок шкіл Очаківського району інспекторами райВНО (довідки, інформації, доповідні записки, висновки). 1 вересня 1973 р. – 18 грудня 1973 р. 156 арк.

Ф. Р 3107. Відділ народної освіти виконкому Первомайської районної Ради народних депутатів (1945–1990 рр.). 1968–1970 рр.**Оп. 1.**

132. Спр. 36. Матеріали про проведення січневої–серпневої конференції учителів Первомайського району (наказ, плани, протоколи) за 1949 рік. 1949 р. 132 арк.

133. Спр. 48. Звіт про навчально-виховну роботу середньої школи при радгоспі «25 Жовтня» за 1951/1952 навчальний рік. 1951–1952 рр. 51 арк.

134. Спр. 424. Документи січневої і серпневої конференції учителів шкіл Первомайського району за 1985 рік. 194 арк.

Ф. Р 3550. Відділ освіти Новобузької райдержадміністрації, м. Новий Буг Новобузького району (1944–1996 рр.)

Оп. 1.

135. Спр. 303. Документи про реалізацію основних напрямків реформи середньої школи (плани, інформації) за 1986 рік. 1986 р. 41 арк.

Ф. Р 4963. Володимирівський районний відділ народної освіти, с. Володимирівка Володимирівського району Миколаївської області.

Оп. 1.

136. Спр. 13. Матеріали про стан ідейно-виховної роботи в школах (акти перевірки, текстові звіти та ін.). 10 грудня 1947 р. – 20 грудня 1947 р. 41 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р 5885. Одеський міський відділ народної освіти (міськнаросвіта) Виконкому Одеської міської ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Одеса (1944–1969 рр.)

Оп. 1.

137. Спр. 17. Звіт міського відділу народної освіти про роботу шкіл у першому півріччю 1945/1946 навчального року. 25 арк.

Ф. Р 6994. Балтська російська середня школа Балтського районного відділу народної освіти м. Балта Балтського району Одеської області (1945–1960 рр.).

Оп. 1.

138. Спр. 31. Книга протоколів педагогічних рад учителів Балтської середньої школи за 1957/1958 н.р. 40 арк.

Ф. Р 7365. Особистий фонд Воронової Ольги Володимирівні – педагог початкової школи ст. Роздільна Роздільнянського району Одеської області. 07.11.1917–1969 рр.

Оп.1.

139. Спр. 1. Воронова Ольга Володимирівна (1917–19...), учителька. Біографічні матеріали, автобіографія, характеристика і фото. 1951 р.–1952 р. 4 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. Р 4695. Виконавчий комітет Харківської обласної ради трудящих. Відділ народної освіти виконавчого комітету Харківської обласної Ради депутатів трудящих, м. Харків. 1970–1975 рр.

Оп. 7.

140. Спр. 10. Доповідні записки і довідки інспекторів облвно про результати перевірки роботи районних відділів народної освіти і шкіл за 1970 р. 1970 р. 402 арк.
141. Спр. 50. Документи про присвоєння працівникам освіти Харківської області звання «Заслужений учитель шкіл УРСР» за 1970 р. (список на 1 січня 1970 р., клопотання, характеристики, нагороджувальні листи). 1970 р. 21 арк.
142. Спр. 51. Документи про нагородження працівників освіти Харківської області значком «Відмінник народної освіти СРСР» і медаллю А.С. Макаренка за 1970 р. (характеристики, клопотання). 54 арк.
143. Спр. 166. Переписка з вищими організаціями з основної діяльності за 1972 р. 28 арк.
144. Спр. 190. Документи про проведення обласного активу народної освіти від 3 січня 1972 р. (плани, стенограми, списки). 3 січня 1972 р. 110 арк.
145. Спр. 374. Переписка з в Міністерством народної освіти УРСР та іншими установами з основної діяльності за 1974 р. 32 арк.

Ф Р. 5581. Вовчанський відділ народної освіти виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих Харківської області (1943–1969 рр.)

Оп. 1.

146. Спр. 18. Списки, характеристики работников народного образования, предоставленные к наградам. 1965 г. 32 л.

Оп. 2.

147. Спр. 48. Річний звіт про роботу Гришівської семирічної школи за 1951–1952 н.р. 24 арк.

148. Спр. 399. Книга протоколів засідань педагогічної ради Рубіжанської восьмирічної школи. Т. 1. 15 січня 1962 р. – 25 травня 1962 р. 19 арк.

Ф. Р 6056. Харківський обласний Будинок вчителів Харківського обласного комітету профспілки робітників початкової та середньої школи, м. Харків (1944–1968 рр.).

Оп. 1.

149. Спр. 6. Річний звіт про роботу Будинку учителя за 1946–1947 рр. 8 арк.

150. Спр. 7. Матеріали про концертну діяльність будинку учителя і його художньої самодіяльності (наказ, протокол, відгуки). 23 травня 1946 – 25 листопада 1946 р. 9 арк.

151. Спр. 10. Картка спеціального обліку Будинку учителя від 2 серпня 1946 р. – 2 серпня 1946 р. 2 арк.

152. Спр. 102. Річний звіт про роботу Будинку учителя за 1968 рік. 1968 р. 4 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф Р. 2296. Херсонський обласний комітет працівників освіти, вищої школи та наукових установ, м. Херсон. 1944–1983 рр.

Оп. 3.

153. Спр. 164. Матеріали житлово-побутової комісії (вказівки Республіканського комітету, інформації, переписка). 4 лютого – 22 грудня 1958 р. 54 арк.

154. Спр. 253. Довідки та інформації про житлово-побутові умови, зростання ідейно-політичного рівня учителів Херсонської області і стан громадського харчування у школах. 1963 р. 73 арк.

Ф. Р 4003. Документи професорсько-викладацького складу учбових закладів і вчителів, 1913–1995 рр. Колекція створена у 1980–2000 рр. із документів наукової і методичної діяльності викладачів в.н.з., науковців, інших установ та учителів м. Херсону. Плани і конспекти уроків, методичні розробки народних і заслужених учителів.

Оп. 1.

155. Спр. 9. Похвальні грамоти А. М. Виборного. 1948–1957 рр. 6 арк.

Оп. 2.

156. Спр. 1. Фото М. С. Калашникової. 1952–1955 рр. 11 арк.

157. Спр. 2. Пам'ятна адреса в честь присвоєння звання «Заслуженого Учителя школи УРСР», 1955. 2 арк.

158. Спр. 3. Похвальна грамота товаришу Калашниковій М.С. – заслуженому учителю УРСР. 1958 р. 2 арк.

159. Спр. 4. Листи учнів. 1944–1958 р. 7 арк.

160. Спр. 5. Вирізка із газет із статтями про педагогічну діяльність. 1956–1958 рр. 3 арк.

161. Спр. 6. Привітання, листівки про присвоєння звання «Заслуженого Учителя школи УРСР» Калашниковій М. С. 1956–1958 рр. 12 арк.

162. Спр. 9. Плани і конспекти уроків, методичні розробки народних і заслужених учителів: Виборного О. М., Черненко Ю. М., похвальні грамоти Виборного О.М. 1948–1957 рр. 6 арк.

Оп. 6.

163. Спр. 4. Тексти телеграм, похвальні грамоти та інші документи. 1979–1984 рр. 46 арк.

164. Спр. 5. Фото Черненко Ю. М. 1977 р. 1 арк.

165. Оп. 6. Черненко Юлія Миколаївна – народний учитель УРСР. 5 арк.

166. Спр. 7. Вирізки із газет зі статтями Черненко Ю. М. та про неї. 1978–1987 рр. 14 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України
імені Г.С. Пшеничного

Фото

167. 0-51061. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. Урок в 6 класі школи-семилетки в с. Касперовці Залищицького району Тернопольської області. С. Касперовці, 24 жовтня 1949 г.
168. 0-52063. Учениці Днепропетровської середньої школи № 10 за роботою на пришкольному участку. Г. Днепропетровськ, 8 травня 1952 г.
169. 0-61622. Екзамен по російському мові в 4 «А» класі Днепродзержинської середньої школи № 5. Слева направо: асистент Макаренко Т. С., учительниця Осипова Л. А., учениця Пинчук С.
170. 0-62214. Юннати Днепродзержинської школи № 9 розглядають цыплят, виведених в школьному інкубаторі. Днепропетровська область.
171. 0-63365. Член історичного кружка, учениця 6 класу школи № 16 г. Нікополя Днепропетровської області Мочалова Л. читає учасникам вистання в 1905 г. на броненосці «Потемкін» Перепаде Я. Д (в центрі) і Данилову М. Д. книгу І. Пономарева «Герої Потемкінці». Нікополь 22 жовтня 1955 г.
172. 0-65027. Зовнішній вигляд школи в с. Глеєватка Криворізького району Днепропетровської області.
173. 0-88589. Учениці Днепропетровської середньої школи № 10 на квартирі заслуженої учительниці члена КПСС, 1960 г. Бесединої Марфи Тихоновни. Г. Днепропетровськ, 6 березня 1960 г.
174. 0-205158. Швея Дніпропетровського об'єднання «Славутич» Лесь І.Ю. проводить заняття з дев'ятикласницями у навчально-виробничому

комбінаті. М. Дніпропетровськ, березень 1988 р. Автор фото – Красножон А.

175. 0-210781. Посвята в козачата в Кіровоградській неповній школі № 21. М. Кіровоград, грудень 1990 р. Демчук І. М.
176. 0-222935. Перший секретар ЦК КП України В. Щербицький (у центрі) під час відвідування однієї із середніх шкіл м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області. М. Дніпродзержинськ, 13 лютого 1980 р. Автор фото – Мосенжник Ю. П.
177. 2-125056. Преподаватель русского языка и литературы Знаменской средней школы № 2 Сухинская Л. П. (вторая справа) и учащиеся старших классов готовят наглядные пособия для кабинета русского языка и литературы. Г. Знамянка Кировоградской области, 18 августа 1973 г. Автор фото – Епейкин Р.

Кінохроніка

178. № 295. «Молодая Украина», Кінохроніка, 1952 р.
179. № 627. «Радянська Україна», Кінохроніка, 1949 р.
180. № 3586. «Піонерія», Кінохроніка, 1966 р.
181. № 6287. «Піонерія», Кінофільм «Учитель», 1976 р.
182. № 6709. «Піонерія», Кінохроніка, Спецвипуск «П'ята трудова», 1978 р.
183. № 7037. «Піонерія», Кінохроніка, «Спадкоємці», 1977 р.
184. № 8235. «Піонерія», Кінохроніка, 1981 р.

Фонд відділу образотворчих мистецтв

Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

185. Вимовляй І як російське И...: (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу з російською мовою навчання №2). [Плакат]. Худож. невідомий. Київ : Радянська школа, 1955. Кольор. Друк ;54 x 70.

186. Гігієна школяра. Школярі повинні бути здоровими, бадьорими та витирвалими. [Плакат]. Худож. Р. М. Багаутдінов. Київ : Держмедвидав УРСР, 1955. Офсет. кольор.; 59,8 x 89,8.
187. Карантин : худож. фільм : авт.сцен. Г. Щербакова, реж. І. Фрез: кіностудія ім. М. Горького / худож. М. Кіндяк. Київ : Укррекламфільм, 1983 (К. КНФ). Офсет друк; 80,8 x 56,3.
188. На фабриці, в школі, в колгоспі, в забої! Будем продовжувать справу героїв!». [Плакат]. Н. Божко. [К.]: Мистецтво, 1955. Офсет кольор. 92,9 x 60.
189. Пионеры и школьники! Соблюдайте правила уличного движения. [Плакат]. Худож. невідомий : [К. : б. в.], 1951. Офсет кольор.; 60,9 x 85,2.
190. Піонери та школярі, в похід за масову раіофікацію! Піонери та школярі! Виготовляйте детекторні приймачі для себе, допомагайте виготовляти їх своїм товаришам і сусідам! [Плакат]. Худож. В. О. Коломійчук ; авт. Тексту : Б. А. Ааронов, В.Л. Котон. Київ : Радянська школа, 1953. Хромолітогр. Кольор. ; 107,6 x 72.
191. Плани партії крилаті, здійснює юнь завзята! [Плакат]. Худож. невідомий : Голов. управління організ. набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР. [К. : б. в.], 1961. Офсет кольор.; 89,6 x 52,4.
192. Правила для учащихся. [Плакат]. Худож. невід.; худ. ред. П. Я. Куценко. Київ : Радянська школа, 1951 . Кольор. друк.; 71 x 53,9.
193. Сонце в кишені : худож.фільм : авт. Сцен.: О. Сидельникова, Е. Гаврилов, реж.: Е. Гаврилов, оператор І. Зараф'ян б худож. : А. Клопотовський, Є. Штапенко, комп. Г. Ікрамов, кіностудія ім. Горького / худож. Ю. Воєвода. Київ : Укррекламфільм, 1985 (К. КНФ). Офсет. друк; 83,3 x 57, 4.
194. Стреляй метко! [Плакат]. Худож. А. Долотин. Киев : Мистецтво, 1953. Офсет. кольор.; 74 x 77;

195. Увага, черепаха! Кінокомедія : сцен. С. Лунгіна, І. Нусінова, постановка Р. Бикова : вир. кіностудії «Мосфільм» / худ. С. Лялін. Київ : Укррекламфільм, 1970 ([К.] : КФОД № 1). Кольор. Друк; 82 x 63.
196. Учні! Після складання екзаменів здавайте не потрібні вам підручники в шкільні кіоски споживчої кооперації та книжкові магазини Укркниготоргу. [Плакат]. Худ. В. А. Колесник. Київ : Радянська школа, 1953. Шовкограф. Кольор. 91,4 x 61,8.
197. Я більше не буду: муз. фільм для дітей : сцен. З. Гердта, М. Львовського: реж. Постановник Є. Шерстобитов, оператор-постановник М. Чорний, худож. постановник В. Шавель: кіностудія ім. О. Довженка / худож. А. Іконников. [К.]: Укррекламфільм, 1975 (Київ : Комбінат друку видавництва «Радянська Україна»). Кольор. Друк; 78,5 x 56,9.

Навчально-методична література

198. Аналіз знань учнів і шляхи якості навчання з української мови (Методичний лист). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1966. № 20. С. 2–14.
199. Білети для випускних екзаменів за курс неповної середньої загальноосвітньої масової та вечірньої (змінної) шкіл з українською мовою навчання на 1989/90 н.р. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник*. 1990. № 3. С. 5–18.
200. Дєполович Л.П. Буквар для першого класу початкової школи. Київ – Харків : Радянська школа, 1946. 97 с.
201. Інструкція про екзамени, переведення і випуск учнів загальноосвітніх шкіл УРСР від 20 січня 1986 р. № 14. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 5. С. 6–22.

202. Навчальний план для VIII–X класів середньої школи з виробничим навчанням. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1956 р. № 17. С. 13.
203. Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з російською мовою навчання на 1954/55 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1954. № 15. С. 14–17.
204. Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954/55 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1954. № 15. С. 14–17.
205. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання і викладанням ряду предметів іноземною мовою Української РСР на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 8–9.
206. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання на 1986/87 н.р. (перехідний). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 6. С. 8–9.
207. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з російською мовою навчання на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 7.
208. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 7–8 .
209. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання, у яких навчалися діти молдавської

- національності на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 9.
210. Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з угорською, молдавською і польською мовою навчання на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 11.
211. Навчальний план середніх загальноосвітніх шкіл з українською мовою навчання і викладанням ряду предметів іноземною мовою Української РСР на 1985/86 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 6. С. 9–10.
212. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання і викладанням ряду предметів іноземною мовою Української РСР на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 10–11.
213. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл з російською мовою навчання, у яких навчались діти болгарської, молдавської національностей і гагаузької народності на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 12.
214. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл м. Севастополь на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 13.
215. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1980/81 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 10. С. 3–6.
216. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР для російськомовних закладів на 1986/87 навчальний рік. *Українська РСР*.

- Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 6. С. 3–22.*
217. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР для україномовних закладів на 1986/87 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1986. № 6. С. 3–7.*
218. Навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1986/87 навчальний рік від 30 січня 1986 р. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1986. № 6. С. 6–22.*
219. Наказ №83 від 7 липня 1958 р. «Про наслідки перевірки Управлінням шкіл екзаменаційних письмових робіт учнів середньої школи № 112 м. Києва». *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1958. № 15. С. 14–15.*
220. План проведення республіканських масових заходів з учнями загальноосвітніх шкіл та профтехучилищ на 1991 рік. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 4. С. 15–21.*
221. Про викладання географії у 1991/92 навчальному році. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 17–18. С. 51–60.*
222. Про викладання дисциплін. *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 7. С. 7–9.*
223. Про екзамени в школах УРСР у 1965/66 навчальному році року. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1966. № 1. С. 22–23.*
224. Про впорядкування наявного в школах навчального обладнання відповідно до Типових переліків і вимог безпеки. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. № 20. С. 27.*
225. Про забезпечення шкіл республіки технічними засобами навчання та їх використання в навчально-виховному процесі. *Збірник наказів та*

розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. №20. С. 5 – 9.

226. Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1947. № 2. С. 7–11.*
227. Про заходи до поліпшення екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школах і дитячих закладах Міністерства освіти УРСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1957. № 22. С. 9.*
228. Про заходи до поліпшення трудового навчання учнів старших класів середніх шкіл у сільській місцевості. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1970. № 19. С. 6–10.*
229. Про зміни в порядку проведення екзаменів у загальноосвітніх школах УРСР за 1990/91 навчальний рік. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 6. С. 32–33.*
230. Про кількість навчальних годин на курс історії в X класі середньої школи на 1958/59 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1957. № 20. С. 5.*
231. Про навчальні програми для загальноосвітніх шкіл на 1986/87 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1986. № 14. С. 3–4.*
232. Про організаційно-методичну діяльність Миколаївського обласного ІУВ, методичних кабінетів області по перебудові навчально-виховного процесу в школах і профтехучилищах, розвитку ініціативи, творчості та новаторських пошуків педагогів. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1990. № 8. С. 18–26.*
233. Про організацію навчально-виховного процесу в умовах кабінетної системи навчання в школах Харківської області. *Збірник наказів та*

розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1972. № 16. С. 17–20.

234. Про передплату дитячих, юнацьких та учбово-педагогічних видань. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1956. № 11. С. 11.*
235. Про практику демократизації управління народною освітою в Хмельницькій області. *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1990. № 11. С. 22–30.*
236. Про проведення екзаменів у загальноосвітніх школах Української РСР за 1989/90 навчальний рік. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1990. № 3. С. 3–5.*
237. Про проведення конкурсів на створення нових підручників, навчальних посібників і програм для загальноосвітніх шкіл та педагогічних навчальних закладів республіки. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 21. С. 3–19.*
238. Про роботу установ і органів народної освіти Полтавської області по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС, постанов Партії і Уряду про школу. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. № 12. С. 3 – 8.*
239. Про стан викладання і якість знань учнів з історії, суспільствознавства та бесід про наше радянське суспільство школах Львівської області. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1966. № 2. С. 21–24.*
240. Про стан викладання російської мови та літератури у школах з угорською мовою навчання Закарпатської області. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1972. № 18. С. 16–18.*
241. Про стан викладання російської мови та літератури у школах з угорською мовою навчання Закарпатської області. *Збірник наказів та*

- розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1972. № 18. С. 18–21.*
242. Про стан і заходи поліпшення викладання біології в школах Української РСР. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1958. № 17. С. 8–12.*
243. Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з угорською, польською та молдавською мовами навчання (1959 р.). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1959 р. № 14. С. 13–16.*
244. Про якість знань учнів з російської і української мов та літератур у школах Кримської області. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1972. № 3. С. 2–5.*
245. Програма для середньої загальноосвітньої школа. Рідний край, 5 клас. *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 4. С. 9–12.*
246. Програма початкового курсу історії України для 5 класу загальноосвітніх шкіл. *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 2. С. 3–8.*
247. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.). *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. №15–16. С. 3–37.*
248. Рішення колегії Міністерства народної освіти УРСР від 10 квітня 1991 р. № 4/1 «Про організаторську роботу органів народної освіти в навчальних закладах Дніпропетровської області на виконання Закону «Про мови в Українській РСР». *Українська РСР. Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 11. С. 13–28.*
249. Тараненко В. Ю. Міністерство освіти УРСР повідомляє *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. № 1. С. 2–3.*

250. Чавдаров С. Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою. Київ: Радянська школа, 1945. 83 с.

Фото у приватних колекціях

251. Приватний архів Валерія Герасименка.
252. Приватний архів Олександра Герасименка.
253. Приватний архів Таїсії Герасименко.
254. Приватний архів Ольги Грядун.
255. Приватний архів Наталії Гусейнової.
256. Приватний архів Людмили Декар.
257. Приватний архів Ольги Лаврут.
258. Приватний архів Леоніда Павлія.
259. Приватний архів Віталія Подобєда.
260. Приватний архів Ольги Удинської.

Інтерв'ю автора

261. Інтерв'ю автора з Наталією Величко. 21.12.2018.
262. Інтерв'ю автора з Артемом Герасименком. 12.08.2019.
263. Інтерв'ю автора з Валерієм Герасименком. 13.01.2018.
264. Інтерв'ю автора з Олександром Герасименком. 30.12.2019.
265. Інтерв'ю автора з Таїсією Герасименко. 13.10.2018.
266. Інтерв'ю автора з Ольгою Грядун. 22.08.2019.
267. Інтерв'ю автора з Ігором Гусейновим. 12.10.2019.
268. Інтерв'ю автора з Наталією Гусейновою. 24.07.2020.
269. Інтерв'ю автора з Людмилою Декар. 28.09.2019.
270. Інтерв'ю автора з Інною Івченко. 10.08.2018.
271. Інтерв'ю автора з Інною Камазовою. 05.10.2020.
272. Інтерв'ю автора з Тетяною Кобець. 25.07.2020.
273. Інтерв'ю автора з Людмилою Комар. 04.10.2020.
274. Інтерв'ю автора з Олександром Кондратенком. 27.03.2019.
275. Інтерв'ю автора з Іриною Лимар. 12.08.2019.
276. Інтерв'ю автора з Ніною Линник. 20.07.2018.

277. Інтерв'ю автора з Ніною Назаренко. 06.07.2019.
278. Інтерв'ю автора з Іриною Ніконовою. 04.06.2020.
279. Інтерв'ю автора з Леонідом Павлієм. 27.07.2020.
280. Інтерв'ю автора з Вірою Подобєд. 12.09.2019.
281. Інтерв'ю автора з Віталієм Подобєдом. 11.01.2018.
282. Інтерв'ю автора з Іриною Рибак. 28.08.2018.
283. Інтерв'ю автора з Людмилою Салагуб. 10.07.2019.
284. Інтерв'ю автора з Валентиною Сахно. 29.12.2018.
285. Інтерв'ю автора з Наталією Серовою. 02.09.2017.
286. Інтерв'ю автора з Василем Січкарем. 06.09.2019.
287. Інтерв'ю автора з Людмилою Скачок. 04.01.2029.
288. Інтерв'ю автора з Валерієм Сніговим. 04.06.2020.
289. Інтерв'ю автора з Ганною Соколовою. 04.06.2020.
290. Інтерв'ю автора з Аллою Соосар. 11.08.2019.
291. Інтерв'ю автора з Олександром Тимошенком. 27.06.2018.
292. Інтерв'ю автора з Дмитром Титаренком. 27.03.2019.
293. Інтерв'ю автора з Оксаною Титаренко. 27.03.2019.
294. Інтерв'ю автора з Ольгою Удинською. 03.07.2018.
295. Інтерв'ю автора з Валентиною Шамрай. 27.08.2018.
296. Інтерв'ю автора з Ніною Шевчук. 07.07.2019.
297. Інтерв'ю автора з Сергієм Шевчуком. 07.07.2019.

Збірники документів

298. Етнонаціональна історія України в документах та матеріалах / ред. П. С. Сохань. Київ : [б. и.], 1997. Вип. 1. 167 с.
299. За права народу: збірник документів Української Гельсінської Групи. Мельбурн, 1980. 111 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/7487-za-prava-narodu-zbirnik-dokumentiv-ukrayinskoyi-gelsinkskoyi-grupi/>
300. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Москва : Политиздат. Т. 7–10, 1986. 432 с.

301. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / В. Ф. Солдатенко, С. С. Діброва, В. П. Замковий та ін. ; за ред. Ф. М. Рудича та ін. Київ : Україна, 1991. 477 с.
302. Нагородження Почесною Грамотою Президії ВР УРСР та Грамотою Президії ВР УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1870-10#Text>.
303. Народне господарство Української РСР (1956–1990 роки) : статистичний щорічник / ЦСУ, Стат. упр. при Раді Міністрів УРСР. Київ : Держ. стат. вид-во, 1957–1991 рр.
304. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка. Ч. 2 / упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. Київ : [б.в.], 1997. 704 с.
305. Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк-Торонто : Українське Історичне Товариство, Українська Вільна Академія Наук у США, 1995. 419 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/6494-ogloblin-o-studiyi-z-istoriyi-ukrayini-statti-i-dzherelni-materiyali/>.
306. Про відзначення працівників народної освіти за сумлінну роботу в справі навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління (1972 р.). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1972. № 23. С. 8–11.
307. Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/6848-11#Text>.
308. Про грубе порушення окремими райВНО порядку призначення на роботу молодих спеціалістів. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1957. № 1. С. 2–3.
309. Про недоліки у забезпеченні підручниками учнів загальноосвітніх шкіл. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 22. С. 9–29.

310. Про неправильне звільнення з роботи вчительки середньої школи №77 м. Харкова Т.Радченко З.Г. за наслідками атестації. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1977. № 3. С. 3–4.
311. Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1978. № 9. С. 5–11.
312. Про підсумки атестації педкадрів шкіл, дитячих будинків та дошкільних закладів УРСР у 1986 році УРСР (1986 р.). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 18. С. 3–12.
313. Про підсумки січневих нарад учителів та завдання відділів народної освіти і шкіл. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1950. № 2. С. 12–17.
314. Про підсумки розподілу і явки до місць призначення молодих спеціалістів випуску 1979 року. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1980. № 1. С. 8–10.
315. Про поліпшення роботи з молодими вчителями. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1978. № 2. С. 13–20.
316. Про порядок відкриття загальноосвітніх шкіл та призначення вчителів та вихователів шкіл. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1972. № 13. С. 11–14.
317. Про серйозні порушення в роботі органів народної освіти Закарпатської області по добору, раціональній розстановці і вихованню керівних і педагогічних кадрів установ освіти» №253 від 23 липня 1984 р. *Збірник*

наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1984. № 22. С. 14–18.

318. Про стан здійснення загального обов'язкового восьмирічного навчання в Луганській, Волинській та Івано-Франківській областях. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1966. № 21. С. 2–5.*
319. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.). *Міністерство народної освіти. Інформаційний збірник. 1991. № 15 – 16. С. 3–37.*
320. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 рр. в 2 т. / відп. ред. Д. Ф. Вірник. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 2 : Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). 498 с.
321. Статистический бюллетень. Государственный комитет СССР по статистике. Москва: Издательство «Финансы и статистика», 1989. № 12. С. 106.
322. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Т. 2: Документи і матеріали: 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 рр. / упорядн. В. Овсієнко. Харків : Харківська правозахисна група. 123 с.
323. Українська РСР у цифрах у 1981 році : короткий статистичний довідник / Центр. стат. упр. УРСР. Київ : Техніка, 1982. 143 с.
324. Українська РСР у цифрах у 1984 році: короткий статистичний довідник / Центр. стат. упр. УРСР. Київ : Техніка, 1985. 174 с.
325. Український радянський енциклопедичний словник. У 3 т. Т. 3: «Плюс -Ъ» Гол. редкол.: М. П. Бажан. Київ : Головна редакція УРЕ, АН УРСР, 1968. 856 с.

Газети і журнали

326. Газета «Правда України» – орган Центрального комітету ЦК КП(б)У, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР.

327. Газета «Радянська освіта» – орган Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ.
328. Газета «Наддніпрянська правда» – орган Херсонського обласного і міського комітетів КП(б)У обласної і міської рад депутатів трудящих.
329. Газета «Радянська Волинь» – обласна громадсько-політична газета.
330. Журнал «Комуніст України» – теоретичний і політичний журнал ЦК КП(б)У.
331. Журнал «Радянська школа» – науково-педагогічний місячник, орган Міністерства освіти УРСР

Монографії, статті

332. Adrianin K. A Study of a History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1992. 65 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14195-a-study-of-a-history-of-cities-and-villages-of-the-ukrainian-ssr/>.
333. Dyczok M. Ukraine: Movement without Change. Change without Movement. Amsterdam : Harwood Academic Publishers. 2000, 164 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12239-dyczok-m-ukraine-movement-without-change-change-without-movement/>.
334. Manning C.A. Ukraine under the soviet: New York : Bookman Associates, 1953, 223 p.
335. Minakov M. Development and Dystopia. Studies in Post-Soviet Ukraine and Eastern Europe: Ibidem Press, 2018. 280 p.
336. Krawchenko Bohdan. Ukraine After Shelest. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. 119 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14467-ukraine-after-shelest/>.
337. Sullivant R. S. Soviets Politics and the Ukraine 1917–1957. New York : Columbia University Press, 1962. 438 p. URL:

- <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/11696-sullivant-r-s-soviets-politics-and-the-ukraine-1917-1957/>
338. Potichnyj Peter J., Marc Raeff, Jaroslaw Pelenski, Gleb N. Zekulin Ukraine and Russia in Their Historical Encounter. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 346 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14515-ukraine-and-russia-in-their-historical-encounter/>.
339. Revolutionary Voices. Ukrainian political Prisoners condemn russian colonialism. Munich : ABN CORRESPONDENCE, 1969. 156 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9766-revolutionary-voices-ukrainian-political-prisoners-condemn-russian-colonialism/>.
340. Rudnytsky I. Essays in modern Ukrainian history. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies 1987, 534 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/16736-rudnytsky-i-essays-in-modern-ukrainian-history/>.
341. Serczyk W. Historia Ukrainy. Warszawa, Ossolineum, 1990. 519 s. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/13387-serczyk-w-historia-ukrainy/>.
342. Subtelny O. Ukraine. A History. Toronto, 2009. 784 p.
343. Tiutko E. Atlas of Ukrainian History Chicago : Ukrainian Federal Credit Union Chicago, 1995. 152 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9834-tiutko-e-atlas-of-ukrainian-history/>.
344. Williams B. G. The Crimean Tatars; From Soviet Genocide to Putin's Conquest New York : Oxford University Press, 2016, 217 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/williams-b-g-the-crimean-tatars-from-soviet-genocide-to-putin-s-conquest-2/>.
345. Аврамова В. Г. Розвиток народної освіти та культури за 40 років радянської влади. Хмельницький : Просвіта, 1957. 320 с.
346. Агентство сімейного виховання. *Радянська освіта*. 1990. № 76. С. 3.

347. Алексюк А. М. С. Х. Чавдаров, заслужений діяч науки Української РСР. Педагогіка: республіканський науково-методичний збірник. Київ : Радянська школа, 1967. Вип. 5. С. 141 – 148.
348. Амонашвили Шалва. Гуманная педагогика. Актуальные вопросы воспитания и развития личности. Книга 1. Москва : Издание Российской Академии образования, 2010, 288 с.
349. Андрущенко В. П. Філософія освіти в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку. *Наукові записки АН ВШ України*. 2004. Вип. 6. С. 59–72.
350. Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації. *Радянська школа*. 1987. № 12. С. 3–10.
351. Антонєць М. Я. Зміст диференціації виробничого навчання для хлопців-старшокласників за професіями і спеціальностями в школах Української РСР (1958–80-ті рр. ХХ ст.). *Педагогічний альманах*. 2014. Вип. 23. С. 254–259.
352. Антонєць М. Я. Проблема реформування змісту шкільної освіти у поглядах В. О. Сухомлинського. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : науковий збірник Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини*. Київ, 2002. Вип. 5. С. 238–256.
353. Асанішвілі М., Беліков О. Комплекс історичних джерел до вивчення шкільної реформи в СРСР у 1958 р. *Нові сторінки історії Донбасу /* Гол. ред. О. В. Стяжкіна. Донецький національний університет ім. В. Стуса. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. Кн. 27. С. 161–171.
354. Бабанський Ю. К. Реформа школы (задачи, содержание, научно-теоретическое значение). Москва : Общество «Знание» РСФСР, 1984. 48 с.
355. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х–1960-х рр. *УІЖ*. 2008. № 5. С. 147–159.

356. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. 31. С. 189–199.
357. Бажан О. Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. № 14. С. 103–111.
358. Бажан О. Вхідження Кримської області до складу УРСР: освітянський аспект. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2014. Вип. 19. С. 165–176.
359. Базалук О. О. Філософія освіти. Київ : Кондор, 2010. 164 с.
360. Бакуменко П. І. Розвиток української радянської культури в 1959–1965 рр. Київ : Наукова думка, 1967. *Український історичний журнал*. 1967. № 8. С. 140.
361. Бакуменко П. І. Освіта в дії. *Український історичний журнал*. 1985. № 3. С. 50–55.
362. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). *Україна кризь віки*. Київ : Тов.-во «ВіР». Том 13. 324 с.
363. Бейсюк Н. У школярів – канікули. *Радянська Волинь*. 1991. № 120. С. 2.
364. Берегти честь змолоду. *Радянська освіта*. 1963 р. № 71. С. 2.
365. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ : СПД Богданова А.М., 2008. 405 с.
366. Березівська Л. Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УРСР в контексті прихованої русифікації (1964–1984 рр.). *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 60–63.
367. Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине. Киев : «Радянська школа», 1964. 129 с.
368. Бех. І. Д. Концепція виховання особистості. *Радянська школа*. 1991. № 5. С. 40–47.
369. Беляєв К. Релігія і сім'я. *Радянське життя*. 1959. С. 3.

370. Білецький А. О. Вибрані праці. Київ : Вид-во «Дім Дмитра Бураго», 2012. 791 с.
371. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Советами. *Енциклопедія українознавства: заг. частина: репринтне видання*. 1949 р. Київ : НАН України Ін-т історіографії, 1995. Т. 1. С. 934–942.
372. Білецький Л. Рідне слово. Читанка для четвертого р. та позашкільного навчання. Вінніпег : Видання Ради української школи, 1956. 189 с.
373. Білодід І. К. На шляху перебудови школи. Київ : Радянська школа, 1959. 81 с.
374. Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. Київ : Наукова думка, 1967. 287 с.
375. Богатирчук К. О. Трудове профільне навчання учнівської молоді в Україні в 60–80-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 278–281.
376. Бондар О. Висвітлення проблеми якості підручника на сторінках часопису «Радянська школа» (80-ті роки ХХ ст.). *Рідна школа*. 2010. № 1 – 2. С. 62 – 66.
377. Брік В. Учням про історичний з'їзд. *Радянське Прикарпаття*. 1962. № 94. С. 2.
378. Бромлей Н. Я. Уровень жизни в СССР (1950–1965 гг.). *Вопросы истории*. 1966. № 7. С. 17.
379. Бурова Елла. Проблема взаємодії педагогічної теорії та освітянської практики у роботі вчительських з'їздів (50–80-ті роки ХХ ст.). *Рідна школа*. 2013. № 3 (березень). С. 126–132.
380. Бухало С. Освіта на Радянській Україні. Київ : Укр. держ. вид-во, 1945. 15 с.
381. Величко І. Піонери готуються до свята. *Радянське Прикарпаття*. 10 травня 1962 р. № 55. С. 2.
382. Величні перспективи розвитку народної освіти в шостій п'ятирічці. *Радянська школа*. 1956. №2. С.3–10.

383. Вержиківська Л. Гра у школі. *Радянська освіта*. 11 січня 1985 р. № 2. С. 3.
384. Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Аналітична записка / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 110 с.
385. Вимір раціональності як чинник європейської інтеграції України / За ред. академіка НАН України М. В. Поповича. Київ : Наукова думка, 2014. 294 с.
386. Виховуємо свідомих будівників комуністичного суспільства. Звернення з'їзду вчителів Української РСР до всіх працівників народної освіти республіки. *Радянська школа*. 1960. № 1. С. 5–8.
387. Вітман К. Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 55–64.
388. Внутрішній контроль. *Радянська освіта*. 1958 р. № 38. С. 1.
389. Войцехівський Ю. В. Історія. Освіта. Інтелігенція. Київ : Знання України, 2008. 119 с.
390. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / Відп. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1966. 596 с.
391. Гавриленко И. Н. Отчуждение личности при капитализме средствами образования и воспитания. URL: <http://psylib.org.ua/books/gavri01/index.htm>.
392. Гавриленко О. Нарада з питань дидактики у Москві. *Радянська школа*. 1963. № 1. С. 103 – 105.
393. Гавриленко Т. І зміст, і форма. З досвіду організації політичного інформування учнів у школах Смілянського району на Черкащині. *Радянська освіта*. 1981. № 83. С. 3.
394. Гайворонюк О. Оздоровленню дітей – батьківське піклування. *Радянське життя*. 1945 р. № 44. С. 1.

395. Галаган А. А. Идеино-воспитательная работа комсомола. Исторический аспект. Москва : ВКШ, 1986. 111 с.
396. Галаган А. А. Историография истории ВЛКСМ: научное сообщение. Москва : Молодая гвардия, 1976. 111 с.
397. Галаган А. А. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Київ : Молодь, 1971. 112 с.
398. Ганичев В. И. Молодежная печать: история, теория, практика. Москва : Молодая гвардия, 1980. 213 с.
399. Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва : МИК, 1994. 336 с.
400. Геополитика украинской хлебницы. Центр исследований глобализации, 5 декабря 2004 г. URL.: <http://www.hartford-hwp.com/archives/63/353.html>.
401. Гіренко А. М., Перший секретар ЦК ЛКСМ України. Піввіку з іменем Леніна. *Радянська школа*. 1974. № 7. С. 71.
402. Глазунов Г. П., Замковий В. П. М. О. Скрипник: «Я своє слово кажу не з особистого приводу...». *Комуніст України*. 1991. № 2. С. 46–55.
403. Гобсбаум Э. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). Москва : Издательство Независимая Газета, 2004. 632 с.
404. Головешкіна К. Феномен масової політичної культури в тоталітарних суспільствах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2011. Вип. 22. С. 395–403.
405. Головне завдання школи. *Радянська освіта*. 1958. № 18. С. 3.
406. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ–Ужгород: Радянська школа, 1988. 168 с.
407. Гонтар І. Пори року. *Радянська освіта*. 1985. № 53. С. 4.
408. Гончаренко С. У. Науково-технічний прогрес і вдосконалення змісту середньої освіти в процесі здійснення реформи школи. *Радянська школа*. 1985. № 1. С. 63 – 69.

409. Горбач О. Статистика видавничої русифікації. *Сучасність*. Мюнхен, 1962, Ч. 7. С. 114–117. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/13197-gorbach-o-statistika-vidavnichoyi-rusifikatsiyi/>.
410. Грабовський С.І. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.). Нотатки «включеного спостерігача». Київ : НаУКМА, 2014. 80 с.
411. Гриневич Л. М. Поняття «освіта, «розвиток освіти», «освітня політика» в сучасному науковому дискурсі. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. № 1–2 (42–43). 2015. С. 14–19.
412. Грицайова О. С. Організаційно-педагогічні засади освітніх реформ України другої половини ХХ ст. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. Ялта. 2011. Вип. 30. Ч. 2. С. 90–94.
413. Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії» Лекція 1: Традицій не суспільство. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/1_Traditional%20society_lectio.pdf?sequence=6&isAllowed=y.
414. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). Київ : Наукова думка, 1966. 230 с.
415. Гриценко М. С. Розвиток школи на Україні за 40 років Радянської влади. *Наукові записки Одеського педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, 1958. Т. 20. С. 23–52.
416. Гришко В. Молода Україна пореволюційного десятиліття під софетами. Н.Ульм : Видавництво «Україна», 1954 р. 224 с.
417. Гриценко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ : Радянська школа, 1960. 143 с.
418. Гриценко М. М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. *Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР 1917–1957 : наукові записки*. Том VI. Серія педагогічна. Київ : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1957. 447 с.

419. Громов В. И. Развал СССР: причины и последствия / В. И. Громов, Г. А. Васильев. Москва : [б. в.], 1998. 25 с.
420. Губенко Д. Передчуття змін. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/1336>.
421. Гуменюк Л. Й. Авторитарна і тоталітарна особистість (психологічні концепти). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 24–32.
422. Гупан Н. М. Нові підходи до висвітлення історії освіти в Україні в дослідженнях першої половини 90-х років ХХ ст. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського*. Одеса, 2000. Вип. 12. С. 30–38.
423. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1960. 180 с.
424. Данилевский И. Н., Таирова-Яковлева Т. Г., Шубин А. В., Мироненко В. История Украины. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Алетейя, 2019. 570 с.
425. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2018. 278 с.
426. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2014. Вип. 19. С. 5–20.
427. Де подівся червоний галстук? Замість нього на грудях школярів часто яскравіють вишиванки. *Радянська освіта*. 1990. № 91. С. 2.
428. Девіантна поведінка як порушення соціальних норм. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12662/>
429. Дейкун Д. І. Як змінюється зміст освіти. *Радянська школа*. 1991. № 7. С. 3–10.
430. Демченко В. М. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917– 1990 рр.). Київ : Вид-во Київсько ун-ту, 1992. 211 с.

431. Джеймисон Ф. Постмодернизм или Культурная логика позднего капитализма / Пер. Д. Кралечкина; под науч. ред. А. Олейникова. Москва : Издательство Института Гайдара, 2019. 808 с.
432. Джемилев М. Шестьдесят шестая годовщина Крымской АССР. Демонстрации и митинги крымских татар. Лондон : Society for Central Asian Studies Reprint series № 15, 1987. 174 с.
433. Дзьомба Н. Проблеми національної ідентичності у українців у публіцистиці шістдесятників. *Ukraina: narracje, języki, historie. Wrocław: Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej "Trickster"*, 2015. С. 165–179. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukraina-narracje-jezyki-historie/>.
434. Дмитриенко В. А. Образование как социальный институт. Красноярск : Изд-во Красноярского гос.ун-та, 1989. 184 с.
435. До 30-річчя промови В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу. *Літературна Україна*. 1947. № 7–8. С. 7.
436. Дяконов М. Поліпшити якість продукції. *Радянське життя*. 1959 р. № 2. С. 3.
437. Еволюція шкільної форми. URL: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/shkilna-forma-vid-narodzhennya-i-do-sogodni.html>
438. Екельчик С. История Украины: Становление современной нации / Авториз. пер. с англ. Н. Климчука; Ред. Е. Леенсон. Київ : Издательство «К.И.С.», 2010. 402 с.
439. Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві / за ред. Б.М. Ажнюк; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Укр. бюро лінгв. експертиз. Київ : Вид-во «Дім Дмитра Бураго», 2012. 376 с.
440. Скульчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ : Критика, 2008. 304 с.
441. Життя «по-радянськи»: проблеми вивчення та інтерпретації (Із циклу «Повсякдення: візії та смисли»). *Збірник матеріалів IV Всеукраїнського*

- науково-теоретичного семінару, 27 – 28 квітня 2018 р., м. Вінниця / Ред. кол.: Коляструк О. А. (відп. ред.), Жмуд Н. В., (відп. секретар), Кароєва Т. Р.; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця: ТОВ "ТВОРИ", 2019. 272 с.
442. Жосан О. Е. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті–80-ті роки ХХ століття). Кіровоград : Ексклюзив-Систем, 2013. 656 с.
443. За Донбасом – Черкащина і Прикарпаття. *Радянська освіта*. 1971 р. № 2. С. 1.
444. Зарецький О. І. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР. Київ : Фітосоціоцентр, 2003. 259 с.
445. Здійснення Ленінських ідей партійного керівництва загальноосвітньою школою. *Радянська школа*. 1974. № 4. С. 71.
446. Зейкан Ю. Праці педагога – щоденну творчість *Радянська освіта*. 1981. № 52. С. 1.
447. Зільберштейн В. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР. *Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967): республіканський науково-методичний збірник. Серія. Педагогіка*. 1968. Вип. 5. С. 57–67.
448. Зязюн І. А. Народний учитель у соціалістичному суспільстві. *Радянська школа*. 1986. № 1. С. 12–19.
449. Ильинский И. ВЛКСМ в политической системе советского общества. Москва : Молодая гвардия, 1981. 239 с.
450. Ильинский И. М. Молодежь СССР: достижения, проблемы, решения. *Социализм и молодежь: [сб. ст.]*. Москва : Молодая гвардия, 1988. 76 с.
451. Интеллигенция Советской Украины /за ред. Ю. А. Курносова; авт. кол.: Г. С. Брега, Н. Н. Варварцев, Н. В. Комаренко, Ю. А. Курносов, Л. П. Ткачева; АН УССР. Институт истории. Київ : Наукова думка, 1968. 190 с.

452. Іванюк Г. Тенденції розвитку сільської школи України (1972–1984 рр.). *Освітній простір України*. 2015. Вип. 5. С. 7–13.
453. Ігнатенко П. Вимогливо і принципово. *Радянська освіта*. 1985. № 53. С. 1.
454. Іграшка «Ранений індіанець». URL: <https://vikna.stb.ua/ua/2013/04/24/samoj-zhestokoj-igrushkoj-v-sssr-by-l-8-j-ranenny-j-indianets/>.
455. Історія зарубіжної педагогіки. Хрестоматія: Навчальний посібник / Заг.ред. Є.І.Коваленко. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 512 .
456. Історія освіти в Україні. URL: <http://pulib.if.ua/part/12069>.
457. Історія педагогіки / за ред. М. С. Гриценка. Київ : Вища школа, 1973. 448 с.
458. Історія повсякденності: теорія та практика: *матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.* / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
459. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.
460. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2: ХХ ст. / Авт.: В. Ф. Верстюк, М. В. Коваль, Ю.Ю. Кондуфор та ін. Київ : Либідь, 1992. 464 с.
461. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Авт. кол.: В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко, В. Б. Євтух, Г. В. Касьянов, М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Р. Г. Симоненко, Ю. І. Шаповал; Під ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Т. 2. Київ : Вид-во «Україна», 1996. 494 с.
462. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко та ін. Київ : Наукова думка, 1979. 540 с.
463. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-ті роки). Кн. 1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і роки) / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов.

- ред.) та ін.; Редкол. тому: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1979. 390 с.
464. Кабатченко М. В. Народное образование в СССР. 1917–1967. Москва : Просвещение, 1986. 187 с.
465. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф.Г. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
466. Каиров И. А. Изучение учащихся в процессе их обучения и воспитания / в соавт. Москва; Ленінград : Просвещение, 1947. 211 с.
467. Калениченко І. Хитрий онук. *Радянська освіта*. 1990. № 25. С. 5.
468. Калиніна А. О. Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії. *Актуальні проблеми політики*. НУ «ОЮА». 2014. Вип. 52. С. 281–288.
469. Калініченко Н. А. Василь Сухомлинський, Іван Ткаченко, Олександр Захаренко: концепти продуктивної педагогіки. Кіровоград : Видавництво Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, 2013. 188 с.
470. Капітан Л. Етнонаціональний аспект організації шкільництва в повоєнному Закарпатті. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 165–173.
471. Капітан Л. І. Успіхи та труднощі на шляху реалізації освітніх потреб національних меншин повоєнного Закарпаття. *Чорноморський літопис*. 2011. № 3. С. 133–138.
472. Карпенко Г. В. За тісні зв'язки науки з виробництвом. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1960. 52 с.
473. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2019. 248 с.
474. Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014 : аналіт. огляд. Київ : ТАКСОН, 2015. 52 с.

475. Качор А. Господарство України в системі СРСР (на тлі четвертої п'ятирічки) Вінніпег: Видання Комітету Українців Канади, 1953, 127 с.
URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/11531-kachor-a-gospodarstvo-ukrayini-v-sistemi-sssr-na-tli-chetvertoyi-p-yatirichki/>
476. Ким М. П. 40 лет советской культуре. Москва : Издательство политической литературы, 1957. 112 с.
477. Киричук. О. В. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України. *Радянська школа*. 1991. № 5. С. 33–40.
478. Климчук М. Батьківські п'ятниці. *Радянська освіта*. 1990. № 8. С. 3.
479. Ковальчук І. В. Становлення української школи на Буковині у 1940–1960 рр. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. № 2. С. 92–95.
480. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.
481. Кожній школі – їдальню. *Радянська освіта*. 1958 . № 26. С. 2.
482. Кожухар Л. Український інтелігент другої половини ХІХ–початку ХХ століття: крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2013. Вип. 1(1). С. 86 – 100.
483. Козаков Е.А. Реформа школы в действии. Київ : Радянська школа, 1985. С. 98–101.
484. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
485. Колісніченко В. М., Громовий В. В., Сеньков В. Я., Денисенко В. П. Соціальний статус і престиж учителя. *Радянська школа*. 1989. № 12. С. 7 – 9.
486. Колодко А. І. Основні концепції інформаційного суспільства: зарубіжний та український досвід. *Вісник ХДАДМ. Мистецтво в міждисциплінарних дослідженнях*. 2015. № 5. С. 101–107.

487. Коломієць Т. Друзі. *Радянська освіта*. 1985. № 53. С. 4.
488. Колосова К. А. Школи України на новому етапі. Київ : Радянська школа, 1960. 89 с.
489. Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/6.pdf>.
490. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335 с.
491. Концур В. В. Профспілки України в добу «відлиги»: ідеологічний аспект (1956–1964 рр.): навч. посіб. Горлівка : Вид-во ГДППМ, 2011. 62 с.
492. Конюх В. Освітні експерименти доби «відлиги». Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. 2010. Вип. 182. С. 110–114.
493. Кор. РАТАУ. Канікули, весела пора. *Радянська освіта*. 1978. № 19. С. 4.
494. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. *Віче*. 2011. № 20. С. 21–24.
495. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. Київ : Педагогічна думка, 2009. 520 с.
496. Кремна О. Канікул чарівна пора. *Радянська освіта*. 1990. № 62. С. 1.
497. Крупа М. П. Ідея національної школи та шляхи її реалізації в сучасних умовах. *Початкова школа*. 1991. № 1. С. 2–9.
498. Крутько О. Часопис «Радянська школа» про програмоване навчання в Україні в 60-ті роки ХХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 1. С. 15–19.
499. Крюков В. И. Союз демократий и демократия Союза. *Философская и социологическая мысль*. 1991. № 4. С. 3–10.
500. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ : К.І.С., 2004. 176 с.
501. Кузіна К. В., Лихолобова З. Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950–1980-ті роки). Донецьк : [б. и.], 2010. 273 с.

502. Кузьменко В. В. Теоретико-методичні підходи до формування в учнів наукової картини світу в школах України (XX століття). Херсон : РПО, 2010. 463 с.
503. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред.: В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2015. 813 с.
504. Кумарин В. В. Организация школьного коллектива на основе теории А. С. Макаренко : К 80-летию со дня рождения А. С. Макаренко. Москва : АПН СССР. Науч.-исслед. ин-т теории и истории педагогики, 1968. 44 с.
505. Курило В. М. Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. Київ : Деміур, 2006. 432 с.
506. Курносів Ю. О. Здійснення інтелігенцією України ленінських ідей науково-технічно гопрогресу. *Український історичний журнал*. 1970. № 8. С. 12–20.
507. Курносів Ю. О. Інтелігенція УРСР та науково-технічний прогрес (1959–1970). Київ : Наукова думка, 1975. 207 с.
508. Кучернюк М. Ф. Трудові колективи і реформа школи. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.
509. Лаас Н. Історія радянської України в бібліографічних покажчиках англійських праць другої половини XX століття. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2013. Вип. 18. С. 298–323.
510. Лаас Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії у 1980–2000-х роках. *УІЖ*. 2010. № 4. С. 170–191.
511. Лаврут О. О. Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 118–127.

512. Лаврут О. О. Вивчення української мови в школах Сталінської області (друга половина 40–початок 50-х рр. ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 247–251.
513. Лаврут О. О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940–початок 1950-х років). *Гілея науковий вісник*. 2019. № 144 (5). Ч. 1. Історичні науки. С. 70–77.
514. Лаврут О. О. Реалізація мовного питання на Донеччині в кінці 1980–початку 1990-х рр.: мовою регіональної періодики. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanism: Conference Proceeding, September 29, 2017*. Tbilisi: Baltija Publishing. С. 111–114.
515. Лаврут О. О. Співпраця школи УРСР з батьківською громадою у другій половині 1940–на початку 1990-х років. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 149 (№ 10) Ч. 1. С. 115–121.
516. Лаврут О. О. Створення підручників в УРСР у 1940–1960-х рр.: методологічні та організаційні аспекти. *Історичні і політологічні дослідження*. 2016. № 1 (59). С. 52–68.
517. Лаврут О. О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 109–116.
518. Лаврут О. О. Учительство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Випуск 100. С. 66–70.
519. Лаврут О. О. Шляхи формування учительського світогляду «доби застою» в Українській РСР. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 134. С. 120–125.
520. Ларіонов П. Юннати – дітям Чорнобиля. *Радянська освіта*. 1990. № 86. С. 1.
521. Левко А. И. Методологические проблемы социологии образования. *Социология*. 1997. № 1. С. 40–46.

522. Ленюк Л. Твори випускників. *Радянська освіта*. 1958 р. № 25. С. 2.
523. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень XX з'їзду КПРС. *Радянська школа*. 1956. № 10. С. 8–16.
524. Литнєва Т. Періодизація історії розвитку змісту загальної середньої освіти (30-ті рр. XX ст.–початок XXI ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2010. Вип. 2. С. 68–72.
525. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т. 2. (1943–2007 рр.). Київ : Видавництво «Ешке О.М.», 2010. 586 с.
526. Ліскевич-Карпа М. Літопис Янівської школи: Час і долі. Львів : Каменяр, 2017. 605 с.
527. Літні канікули школярів – період відпочинку і праці. *Радянська школа*. 1974. № 5. С. 3.
528. Лобода С. М. Педагогічна творчість учителя на шпальтах вітчизняної преси XX століття: протистояння ідей. Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. 2010. 503 с.
529. Логвин В. На порядку денному – харчування учнів. *Радянська освіта*. 1978. № 9. С. 1.
530. Лосєв І. Завдання інтелігенції – підтримувати в народі дух свободи, а не капітуляції. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26941273.html>.
531. Лук'яненко О. В. Велика і мала політика у відображенні освітянської преси УРСР доби «Відлиги» (1953–1964 роки) (Ч. 1). *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 110. С. 91–94.
532. Лук'яненко О. В. Методологічні лабіринти дослідження освітянського повсякдення доби тоталітаризму. *Гілея науковий вісник*. 2014. Вип. 89. С. 75–79.
533. Лукашенко А. А. Піклування про вчителя – одне з головних завдань комуністичної партії в розвитку загальноосвітньої школи (на матеріалах Української РСР. 1959–1965 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Київ. 1968. Вип. 20. С. 194–201.

534. Лукашенко А. А. Роль партійної організації України у підготовці вчительських кадрів у період семирічки. *Наукові праці з історії КПРС*. Київ. 1969. Вип. 9. С. 95–109.
535. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти. Київ : Центр «Магістр-S» Творчої спілки вчителів України, 1996. 256 с.
536. Лучковская М. Про родину і шлюб. *Радянське життя*. 1945. № 54. С. 2.
537. Лысяк-Рудницкий И. Между историей и политикой. Москва: Библиотека украинской мысли, 2007. 636 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/19289-lyisyak-rudnitskiy-i-mezhdu-istoriey-i-politikoy/>.
538. Любінецький Ю. Українська література. Детройт: Школа Українознавства, 1994, 180 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14177-lyubinetskiy-yu-ukrayinska-literatura/>.
539. Майданник С. Квіти чи їх зображення? *Радянська освіта*. 1985. № 53. С. 5.
540. Майстренко С. З підсумків роботи в IV класі. *Радянська освіта*. 1958 р. № 24. С. 4.
541. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса. Сочинения в семи томах. Т. 5. Киев : Советская школа, 1954. С. 7–13.
542. Малєєв К. Антропокультурні чинники європейського вибору України. Київ : Наукова думка, 2014. 120 с.
543. Маркусь В. Огляд праць та проблеми дослідження історії української іміграції в Америці. *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 70–80.
544. Маркусь В. Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в У РСР в 1954–64 рр. *Український історик*. 1975. № 1–2 (45–46). С. 82–90.
545. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці : Вид-во «Рута» ЧНУ, 2002. 463 с.

546. Марчук О. А. Забезпечення загальноосвітніх шкіл вчителями в період хрущовської «відлиги» (перша половина 1960-х рр. ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 42. С. 184–189.
547. Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. Київ : Темпора, 2007. 125 с.
548. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ : Видавничий дім «КМ Академія». 2004. 88 с.
549. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛЮ"», 2017. 240 с.
550. Масенко Л. Т. Нариси із соціолінгвістики. Київ: «Видавничий дім Києво-Могилянської академії», 2010. 243 с.
551. Мацько М. Авторитет школи. *Радянська освіта*. 1958. № 38. С. 2.
552. Медынский Е. Н. Народное образование в СССР. Москва : Из-во Академии педагогических наук РСФСР, 1952. 286 с.
553. Медынский Е. Н., Фрумов С. А. Очерки по истории педагогики. Москва : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1952. 187 с.
554. Мельник М. Про кількість українських шкіл у великих містах України. *Український Історик*. Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто, 1987. Ч. 1. С. 137–140.
555. Метамодернизм. Историчность. Аффект и глубина после постмодернизма / Р. Ван ден Аккер : [пер. с английского В. М. Липки]. Москва : РИПОЛ классик, 2020. 342 с. (KAIROS). URL: <http://metamodernizm.ru/emergence-of-metamodernism/>.
556. Метамодерні ідеї: URL: <https://biggggidea.com/practices/hanzi-frajaht-scho-take-metamodernizm/>
557. Мехеда А. М. Природоохоронний рух учнівської молоді у школах радянської України як складова природоохоронного просвітництва. (50–60-ті роки ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*. 2009. Вип. 166. С. 110–114.

558. Мигович В. Фотоінформація. *Радянська освіта*. 1981. № 81. С. 4.
559. Миргородський Б. Дивні порядки. *Радянська освіта*. 1958. № 842. С. 4.
560. Миронов М. Формування в учнів комуністичної свідомості. *Радянська освіта*. 1958. № 823. С. 3.
561. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. Ужгород : РІК-У, 2018. 644 с.
562. Міщенко І. С., Діденко Л. І. Дослідницька робота в учнівських виробничих бригадах. *Радянська школа*. 1963. № 2. С. 73–74.
563. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / ред.: Ю. Бестерс-Дільгер. 2-ге вид. Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. 363 с.
564. Мовна політика у сучасній Україні: деструктивні і конструктивні виміри: монографія / за ред. С. В. Савойської. Київ : Просвіта, 2015. 687 с.
565. Мовчан О. М. Професійні спілки в Україні. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 45.
566. Моргун В. Парадокси педагогічного гуманізму, або як любити дітей за Антоном Макаренком та Янушом Корчаком. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Вип. 12. С. 223–227.
567. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто, 1982, 127 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2339-moroz-v-lektsiyi-z-istoriyi-ukrayini/>.
568. Москалик Г. Філософське осмислення реформування освіти Кременчука у 1956–1964 рр. в епоху десталінізації та початку НТР. *Імідж сучасного педагога*. 2011. № 5. С. 38–40.
569. Моторнюк М. М. Соціальна роль загальноосвітньої школи. Київ: Знання, 1976. 48 с.
570. Мудрий І. Спільними зусиллями. *Радянська освіта*. 5 липня. № 53. 1985. С. 5.

571. Музей О. А. Захаренка – українського педагога, Черкаська область, Корсунь-Шевченківський район, с. Сахнівка. URL: http://pmu.in.ua/pedago_memor_mus_ukraini/virtualnii_musei_zaharchenka
572. Мула Д. Атеїстичне виховання школярів. *Радянське Прикарпаття*. 1962. С. 3.
573. Мухіна І. Г. Ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору. Харків : Майдан, 213. 365 с.
574. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
575. Національне питання в Україні ХХ–початку ХХІ ст.: історичні нариси. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-617-9/978-966-521-617-9.pdf>.
576. Начало пути: поколение со средним образованием / под ред. М. Титма, Л. Коклягина. Москва : Наука, 1989. 238 с.
577. Наш кореспондент. Робота на присадибній ділянці. *Радянська освіта*. 1958. № 25. С. 2.
578. Нечипорук З. С. Піклування про вчителя – важливіший обов'язок профспілкових організацій. *Радянська школа*. 1960. № 1. С. 9–11.
579. Ничкало Н. Г. Скарби наукової спадщини академіка Івана Зязюна. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / ред. О. Г. Романовський. Харків : НТУ «ХПІ», 2016. Вип. 45 (49) : матер. 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. : «Ідеї академіка Івана Зязюна у працях його учнів і соратників», 25 – 26 травня 2016 р. Ч. 1. С. 63–79.
580. Нікілев О. Ф. Сільська школа України в 1950-х–середині 1960-х рр.: реалії стану та функціонування. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 5. С. 174–179.
581. Ніколаєнко В. Комсомол і школа. *Радянська освіта*. 1958. С. 1.

582. Ніколаєць Ю.О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х–першої половини 1960-х років. Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «ФЕНІКС» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. 360 с.
583. Нова шкільна форма. *Радянська освіта*. 30 січня 1971. № 8. С. 4.
584. Огляд досягнень учнівських бригад. *Радянська освіта*. 1963. № 71. С. 1.
585. Огульчанський Ю. Слово на сторожі. Верховна Рада і мовна ситуація. *Українське слово*. 1996. № 1. С. 8.
586. Омельчук В. З історії русифікації шкільної освіти на Волині. *Нова педагогічна думка*. 2013. № 2. С. .
587. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под. ред. Н. П. Кузина, М.Н. Колмаковой. Москва : Педагогика, 1986. 288 с.
588. Паклен Р. Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіялізму. Ульм : Видавництво «Український політик», 1947. 200 с.
589. Паламарчук В. Ф. Системний підхід до впровадження педагогічних ідей у практику роботи школи. *Радянська школа*. 1986. № 12. С. 16–21.
590. Панасюк Л. В. До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні 1944–1989 рр. (історико-політологічний аналіз). *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 21. С. 125–130.
591. Парахіна М. Б. Особливості русифікації в УРСР у другій половині 1950–першій половині 1960-х рр. (з історії мовної проблеми). *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 128–146.
592. Пащенко О. Вчаться партійні ватажки. *Радянська освіта*. 1971. № 3. С. 3.
593. Педагогічний колектив школи, батьківський комітет, комсомольський та учнівський комітети. «Світло т. Сергієнка». *Радянська освіта*. 1958. № 842. С. 4.
594. Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України. URL: http://pmu.in.ua/pedago_memor_mus_ukraini/makaranko_budinok_musei_kremenchyg/

595. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття): монографія. Рівне : ВДГУ, 2010. 530 с.
596. Пилипенко В. Є. Вітчизняна соціологія освіти: теоретико-методологічні та історичні засади. *Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. URL.: <http://fil.nlu.edu.ua/article/view/119630>.
597. Пироженко Л. В. Педагогічна преса як джерело дослідження проблем реформування змісту загальноосвітньої школи в кінці 50-х рр. XX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2006. Вип. 2. С. 22–27.
598. Пироженко Л. Пошуки теоретичних засад реформування змісту загальної середньої освіти у 1964–1966 рр. *Історико-педагогічний альманах*. 2008. № 1. С. 34–35.
599. Повар Є. Педагогічний всеобуч. Аудиторія: школа, завод. *Радянська освіта*. 1981. № 56. С. 3.
600. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч. 3. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
601. Поговори зі мною, тату. *Радянська освіта*. 1985. № 53. С. 5.
602. Подольський М., головний суддя спартакіади. Що показали спартакіада школярів України. *Радянська освіта*. 1958 р. № 29. С. 2.
603. Політанський В. Концептуальні ідеї розвитку інформаційного суспільства. *Теорія держави і права*. 2017. № 4. С. 140–144.
604. Полонський Р. У школі, що носить велике ім'я. *Радянська освіта*. 1958. № 16. С. 3.
605. Пономаревський С. Б. Українське шкільництво у Росії (1917–2010 рр.). Чернігів : Вид-во Черніг. держ. ін-т економіки і упр., 2012. 375 с.
606. Пономарьова Г. Ф. Життя вимагає нових підходів. *Радянська школа*. 1991. № 12. С. 3–11.

607. Потебня О. О. й актуальні питання мови та культури. Збірник наукових праць / Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні НАН України ; відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2004. 368 с.
608. Приймак І. Шкільні газети. *Радянська освіта*. 1958. № 18. С. 2.
609. Присяжнюк К. Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні. Київ : Радянська школа, 1966. 155 с.
610. Прокопів Л. Диференційований підхід до навчання в діяльності малокомплектних (малочисельних) шкіл України (друга половина ХХ–початок ХХІ століть). *Обрії*. 2015. № 1. С. 37–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obrii_2015_1_14.
611. Прокоф'єв М. О. Про завдання органів освіти і шкіл по виконанню рішень ХХV з'їзду КПРС і постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». *Радянська освіта*. 1978. № 51. С. 2.
612. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovnyk/%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0>.
613. Разом з батьками. *Радянська освіта*. 5 липня 1985. №53. С. 1.
614. РАТАУ. Спартакіада школярів України. *Радянська освіта*. 1958. № 29. С. 1.
615. Регіональний аспект перебудови 1989 р. *Радянська школа*. 1991. № 1. С. 1.
616. Рибак А. Старти олімпійської зміни. *Радянська освіта*. 1981. № 59. С. 1.
617. Розвиток народної освіти в Запорізькій області за роки радянської влади. Запоріжжя : Облвидав, 1957. 176 с.
618. Розвиток народної освіти на Львівщині / ред. колегія П. А. Котко та ін. Львів : Думка, 1957. 164 с.
619. Розпад Радянського Союзу. Усна Історія Незалежної України – 1988–1991: 69 інтерв'ю з політичними лідерами, дисидентами, дипломатами, журналістами, релігійними діячами, підприємцями, вченими, військовими, розвідниками, які брали участь або були свідками цього

процесу в 1988–1991. URL: <http://oralhistory.org.ua/category/interview-ua/page/2/>

620. Російщення України. *Науково-популярний збірник*. Київ : Видання Українського конгресового комітету Американської Ради оборони допомоги Україні, 1992. 217 с.
621. Рубльов О. С., Черченко Ю. А., Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1994. 150 с.
622. Рубрика «Є ще такі батьки». *Радянське життя*. 1959. № 11. С. 2.
623. Руденко М. А. Відповідаємо на питання. *Радянська школа*. 1974. № 4. С. 71.
624. Сайдакова Е. И. Вопросы организации всеобщего обучения. Москва : Наука, 1953. 201 с.
625. Санітарно-епідеміологічний контроль в навчальних закладах. URL: http://medu.pp.ua/gigiena-sanepidkontrol_733/gigiena-uchebnyih-zanyatiy-50559.html.
626. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. Київ : Наукова думка, 1967. 252 с.
627. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. *Український історик*. 1967. № 1–2. С. 157–159.
628. Сараєва О. Розробка питань дитячого колективу в УРСР (60–80-ті рр. ХХ ст.). *Молодь і ринок*. 2015. № 7. С. 112–116.
629. Саржан А. О. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). Донецк : Сталкер, 1998. 300 с.
630. Саржан А. О. Развитие освіти і науки в Донбасі в 60–80-і роки ХХ ст. URL: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat27.html. 40.
631. Сверстюк Є. О. На полі чести: У 2 кн. Кн. I: Невже то я? / Упорядник Олексій Сінченко. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. 386 с.
632. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.

633. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 33–40.
634. Селіхов М. Г. Діяльність профспілок республіки по поліпшенню умов праці та життя радянських людей. *Український історичний журнал*. 1986. № 11. С. 16–26.
635. Семенов К. Так тримати! До підсумків III Спартакіади народів СРСР. *Радянська освіта*. 1963. № 65. С. 2.
636. Семеновська Л. Реалізація ідеї політехнізму засобом організації продуктивної праці учнів (друга половина XX століття). *Збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Серія Педагогічні науки*. Полтава, 2011. Вип. 1. С. 134–142.
637. Сингер Бет Дж. Прагматизм, права и демократия. Университет Фордхэм Пресс. Серія: Американская філософія, 2019. URL: <https://about.muse.jhu.edu/muse/open-access-overview/>.
638. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. Москва : Аспект Пресс, 1998. 270 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Parsons/index.php.
639. Слов'янський краєзнавчий музей, Донецька область, м. Слов'янськ. URL: <https://ridna.ua/museums/slovyanskyj-krajeznavchyj-muzej/>.
640. Слюсаренко Н. В. Організація трудової підготовки учнів на Херсонщині (друга половина XX століття): Навч. посіб. Херсон : Айлант, 2006. 132 с.
641. Соколова Н. О. Питання структури уроку в педагогічних журналах 60-х років XX ст. *Педагогіка та психологія*. 2010. Вип. 36. С. 115–120.
642. Соловей Д. Русифікація. Українська наука в колоніальних путях: Нью-Йорк : Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог», 1963. 276 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/solovij-d-ukrayinska-nauka-v-koloniyalnyh-putah/>.

643. Соловей Д. Україна в системі советського колоніалізму. Мюнхен, 1959: Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріали. Серія 1. Ч. 54. 200 с.
URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/solovej-d-ukrayina-v-systemi-sovyetskogo-koloniyalizmu/>
644. Соловей А. М., Штерн В. Ю. Політична концепція тоталітаризму Ханни Арендт. Панорама політичних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. Вип. 10. С. 203–208.
645. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
646. Справа сім'ї, школи, громадськості. *Радянське слово*. 1965. № 60. С. 3.
647. Справжня енциклопедія партійної роботи. *Радянська освіта*. 1978. № 104. С. 1.
648. Стан освіти і виховання в Україні у 60–80-ті роки. URL: https://subject.com.ua/psychology/history_pedagog/36.html.
649. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ : Товариство «Знання», КОО, 1998. 250 с.
650. Стецюк П. До питання про конституційно-правові основи утвердження статусу української мови як державної. Львів : ВІЧЕ, 1999. 654 с.
651. Стражнікова І. В. Проблеми середньої освіти західного регіону України (друга половина ХХ століття). *Virtus*. 2017. Вип. 11. С. 130–133.
652. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ : Дух і літера, 2019. 384 с.
653. Сухомлинська О. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ ст. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 7–12.
654. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. Т 1. [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Радянська школа, 1977. 668 с.

655. Сухомлинський В. А. Воспитание коллективизма у школьников : из опыта работы сельской средней школы. Москва : Изд-во Акад. пед наук РСФСР, 1956. 272 с.
656. Сухомлинський В. О. Розумова праця і зв'язок школи з життям / В. О. Сухомлинський Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Радянська школа, 1977. С. 53–69.
657. Сухомлинський В. О. Суспільство і вчитель / В. О. Сухомлинський. Вибрані твори в 5 т. Т. 5. Київ : Радянська школа. С. 108–122.
658. Табачковський В. Г. Світ відкритий тільки для відкритої голови. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 6. С. 154–155.
659. Таборове Різдво. URL: <http://litme.com.ua/taborove-rizdvo-0>.
660. Тараненко О. О. Мовна ситуація і мовна політика часів «перебудови» і державної незалежності України (кінець 80-х–90-ті роки). *Українська мова*. 1999. С. 35–66.
661. Терский В. Вожатый, ты – педагог! / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Молодая гвардия, 1984. 78 с.
662. Терский В. Н. Клубные занятия и игры в практике А. С. Макаренко. Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1959. 159 с.
663. Терский В. Н., Кель О. С. Игра «Конкурс смекалки» в школе. Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. 88 с.
664. Терский В. Н., Кель О. С. Игра. Творчество. Жизнь. Москва : Просвещение, 1966. 303 с.
665. Тихий О. І. Думки про рідний Донецький край. *Донбас*. 1991. № 1. С. 141–158.
666. Тичина П. Г. В армії Великого Стратега. *Статті й виступи*. Київ : Радянський письменник, 1952. С. 203–209.
667. Тищенко Ю. А. Сім'я в радянській Україні у 1970-х–на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 188–193.

668. Тіхонова Н. Г. Становлення та розвиток взаємозв'язку школи, сім'ї і громадськості у вихованні учнів (1945–1991 рр.). *Електронне наукове фахове видання «Народна освіта»*. Вип. 2(29), 2016. С. 12–14.
669. Ткаченко О. Б. Про повноту й неповноту мов і деякі інші суміжні явища. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 12–18.
670. Толочко О. П. Перебудова як християнська ідея. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 12. С. 3–13.
671. Требін М. П. Освіта в умовах глобалізації. *Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Студентська молодь в умовах глобалізації»*. м. Дніпро, 21 квітня 2017 р. / відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпропетровськ : Грані, 2017. С. 29–33.
672. Трохименко К. У юних митців. *Радянська освіта*. 1958. № 36. С. 4.
673. Трудящаяся молодежь: ориентации и жизненные пути (опыт сравнительного международного социологического исследования) / под общ. ред. Ференца Гажо и Владимира Шубкина. Будапешт : ИОН при ЦК ВСРП, 1980. 595 с.
674. Турій Г. А. Основні типи і структура уроків іноземної мови в 5–8 класах. *Радянська школа*. 1963. № 1. С. 84–87.
675. У черзі... за екскурсією. *Радянська освіта*. 1981. № 81. С. 4.
676. Удовиченко Г. Канікул чарівна пора. *Радянська освіта*. 1990. № 53. С. 4.
677. Удовиченко П. П. До нового піднесення роботи школи. *Рідна школа*. 1968. № 7. С. 11–21.
678. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 5–9.
679. Удод Олександр. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму». *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції*, Київ, 22–23 травня 2013 р. / Ред. рада: Г. Боряк, Л. Зашкільняк, С. Плохій, В. Смолій (відп. ред.), О. Удод, О. Юркова, О. Ясь (відп. секр.) та інші. Київ: НАН України. Інститут історії

- України; Гарвардський Інститут Українських Студій; Канадський Інститут Українських Студій; Альбертський університет; Міжнародний фонд «Відродження»; Громадська організація «Центр освітнього моніторингу». Київ : Інститут історії України, 2015. С. 161–168.
680. Удод О., Блащук С., Верменич Я., Ковалевська О., Ясь О. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / Упоряд. Н. Пазюра; За заг. ред. В. Смоля. НАН України. Інститут історії України. Київ : Генеза, 2019. 288 с.
681. Україна крізь віки. У 13-ти тт. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 304 с.
682. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ : Наукова думка, 1977. 201 с.
683. Українська мова як державна: освіта, політика / за ред. С. В. Савойської. Київ : Вища школа, 2009. 319 с.
684. Українська радянська енциклопедія / Упоряд. М. П. Бажан, І. К. Білодід, В. Г. Бондарчук та ін.. Київ : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. 808 с.
685. Українські дисиденти, яких народив Донбас: до річниці створення УГГ. URL.: <https://www.radiosvoboda.org/a/dysydeny-z-donbasu/29903433.html>.
686. Ушкало М. К. Виробниче навчання в системі політехнізації. *Радянська школа*. 1957. № 1. С. 20–23.
687. Ушманов Л. Огляд юних талантів. *Радянська освіта*. 1958. № 29. С. 2.
688. Федорчук Н. Гостинний «Салют». *Радянська освіта*. 1990. № 57. С. 1.
689. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. В. Попова. Київ : Товариство «Знання», КОО, 1998. 264 с.
690. Филиппов Ф. Р. Социология образования. *Социологические исследования* 1994. № 8–9. С. 62–70.
691. Филиппов Ф. Р. Школа и социальное развитие общества. Москва : Педагогика, 1990. 133 с.

692. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва : РОССПЭН, 2008. 336 с.
693. Фукуяма Ф. Идентичность: Стремление к признанию и политика неприятия. Москва : Альпина Паблишер, 2019. 256 с.
694. Харківський ЛітМузей. URL: <https://www.facebook.com/litme.ua/photos/a.275460626125692/770134096658340/?type=1&theater>.
695. Харчування. РАТАУ. *Радянська освіта*. 1958. № 2. С. 2.
696. Хвиль М. М. Проти примітивізму в організації виробничої праці учнів *Радянська школа*. 1957. № 2. С. 23–27.
697. Хміль Н. Діяльність журналу «Радянська школа» у 50–60-ті роки ХХ ст. *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 69–71.
698. Хоменко І. Урок миру. *Радянська освіта*. 1985. № 66. С. 1.
699. Хоменко Н. Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2014. Вип. 19. С. 131–137.
700. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991 гг. Москва : Вагриус, 1994. 510 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2067766/>.
701. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* / ред.: В. М. Даниленко; НАН України. Ін-т історії України, Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ : Ніка-Центр, 2006. Вип. 10. 234 с.
702. ХХ з'їзд КПСС без маски. Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. Бібліотека Українського Підпільника, 1956. 168 с. Серія друга. Ч. 1. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/1640-hh-zyizd-kpss-bez-maski/>.
703. Цілуйко К. К. Іван Костянтинович Білодід. *Українська мова в школі*. 1956. № 5. С. 3–5.
704. Чавдаров С. Х. Завдання педагогічної науки в світлі рішення ХІХ з'їзду КПРС. *Радянська школа*. 1953. № 1. С. 9–28.

705. Чавдаров С. Х. Невідкладні завдання педагогічної науки. *Радянська школа*. 1956. № 9. С. 11–21.
706. Чапленко В. Мовна політика більшовиків в 1950–60-х рр. Чікаго : Укр. публіцистично-науковий ін-т, 1974. 216 с.
707. Чапленко В. Дещо про мову. Збірка статей. Нью-Йорк : All-SJavic Publisllillg House, 1959. 64 с. URL.: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/15107-chaplenko-v-deshho-pro-movu-zbirka-statey/>.
708. Черевко А. Разом з батьками. *Радянське Прикарпаття*. 1962. № 64. С. 4.
709. Черноволенко В. Ф. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи: опыт социологического исследования. Киев : Наук. думка, 1979. 214 с.
710. Четверть века нормализации и вализации социальных ролей: эволюция и влияние / Под редакцией Роберта Дж. Флинна, Раймонда А. Лемая, 1999. URL: <https://muse.jhu.edu/book/6541>.
711. Чорнобай Л. Наш друг – книга. *Радянська освіта*. 1981. № 52. С. 2.
712. Шануймо матір . *Радянська освіта*. 1990. № 53. С. 3.
713. Шарун Т., Павленко Ю. Досвід схвалено. *Радянська освіта*. 1985. № 60. С. 1.
714. Шаталов В. Ф. За чертой привычного: ответы учителя-новатора на заданные журналистом Н. Столяровым вопр. по проблемам перестройки общеобразовательной школы. Донецк : Донбасс, 1988. 69 с.
715. Шашло Т. М. Керівна роль Коміністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. Київ : Радянська школа, 1963. 157 с.
716. Шевякин А. П. Как убили СССР. «Величайшая геополитическая катастрофа». Москва : Яуза : Эксмо, 2011. 480 с.
717. Шкільна їдальня. *Радянська освіта*. 1981. № 66. С. 1.
718. Шкільна Рада 1953–2003: П'ятдесятиріччя Шкільної Ради при Українському Конгресовому Комітеті Америки. Ред. Євгена Федоренка. Нью-Йорк : Українська Шкільна Рада, 2003. 412 с. URL:

<http://diasporiana.org.ua/ukrainica/15321-shkilna-rada-1953-2003-p-yatdesyatirichchya-shkilnoyi-radi-pri-ukrayinskomu-kongresovomu-komiteti-ameriki/>

719. Школа на путях реформы / сост. Н. Е. Чухрий. Одесса : Маяк, 1986. 120 с.
720. Школи Харківщини на шляху перебудови / М. Ф. Бойко, М. Ф. Бабич, Д. Ф. Куюков, Т. М. Ніколов. Київ : Радянська школа, 1961. 149 с.
721. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Харків : Акта, 2015. 252 с.
722. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2012. Т. 130. С. 37–42.
723. Шубин А. Преданная демократия. СССР и неформалы (1986–1989). Москва : Европа, 2006. 344 с.
724. Шубкин В. Н. Социологические опыты: методологические вопросы социальных исследований. Москва : Мысль, 1970. 288 с.
725. Щербаков В. Судьбы национальных культур, языка и народного образования. *Советская педагогика*. 1989. № 9. С. 11–20.
726. Що таке девіантна поведінка і які її причини? URL: <https://msu.edu.ua/news/shho-take-deviantna-povedinka-i-yaki-%D1%97%D1%97-prichini/>.
727. Юргенс І. Ю. Профспілки: вчора, сьогодні, завтра. Москва : Наука, 1986. 112 с.
728. Юрковський О. Я. Українська національна школа в регіоні. *Радянська школа*. 1991. №3. С. 3–5.
729. Ягодин А. Г. Совершенствование межнациональных отношений и школа. *Советская педагогика*. 1989. № 8. С. 3–11.
730. Як вона увійшла в життя уродженців Запорізької області. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/ridna-rosijska-mova.html>

731. Як змінювалася шкільна форма – від народження і до сьогодні. URL: <https://www.slk.kh.ua/news/khronograf/shkilna-forma-vid-narodzhennya-i-do-sogodni.html>.
732. Якуба Е. А. Социальная активность молодого специалиста. Харьков : Вища школа, 1983. 70 с.
733. Яніцький О. Ю. Освітня реформа 1958–1964 років в УРСР: причини, хід, значення. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?i21dbn=link&p21dbn=ujrn&z21id=&s21ref=10&s21cnr=20&s21stn=1&s21fmt=asp_meta&c21com=s&2_s21p03=fila=&2_s21str=nzvdpu_ist_2015_23_27.
734. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ. 2014. Вип. 19. С. 20–30.
735. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.
736. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста». *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 149–162.
737. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 3. С. 365–377.

Дисертації та автореферати дисертацій

738. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01. Луганський НПУ ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 44 с.
739. Аллабердина Г.И. Становление и развитие школьного исторического образования в СССР и Российской Федерации : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Уфа, 2003. 254 с.

740. Андриевский Б. М. Проблемы формирования состава педагогических кадров общеобразовательных школ (на материалах Украинской ССР): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1974. 23 с.
741. Бакланов В. И. Национальные движения в СССР, 1953–1985 гг. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 1999. 273 с.
742. Бортник Л. А. Изучение социально-политических дисциплин в общеобразовательных школах Украины в 70–80-е годы. Критический анализ партийного руководства : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.01. Харьков, 1991. 22 с.
743. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х років ХХ століття: історіографія : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.С. Брехунець. Київ : 2006. 25 с.
744. Ветохина В. А. Развитие общеобразовательной школы Украинской ССР в 80-е годы: опыт, проблемы : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.01. Днепропетровск, 1991. 19 с.
745. Виговский Н. Ю. Общественно-политическая деятельность работников просвещения Украинской ССР в годы восстановления народного хозяйства. 1943–1950 гг. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Киев, 1991. 19 с.
746. Григоренко А. Л. Комсомол – активный помощник партии в коммунистическом воспитании учащихся общеобразовательных школ, 1971–1975 гг. : на материалах Украинской ССР : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.01. Киев, 1983. 233 с.
747. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2001. 39 с.
748. Елліс І. О. Образ учителя в суспільно-культурному житті пізньорадянського суспільства 70–80-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд.

- пед. наук: 13.00.01. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2011. 20 с.
749. Завадская О. А. Общеобразовательная школа Украины в период перестройки народного образования в СССР (1956–1961 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1963. 26 с.
750. Изюмский Ю. В. Организация школьного быта как средство эстетического развития учащихся : автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / АПН СССР. Науч.-исслед. ин-т теории и истории педагогики. Москва, 1966. 24 с.
751. Князевич Д. О. Розвиток молодіжного руху в Україні (друга половина 1980-х–1990-ті роки) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 15 с.
752. Ковалев В. И. Формирование коммунистической убежденности старшеклассников в совместной воспитательной деятельности школьных и производственных коллективов : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : (13.00.01). Москва, 1978. 18 с.
753. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) : автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 38 с.
754. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2004. 20 с.
755. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 17 с.
756. Кузнєцова Л. І. Загальноосвітня школа України в умовах національного відродження. Кінець 80-х–початок 90-х років (історикополітичний аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1993. 25 с.

757. Куропаткин А. П. Трансформация государственной идеологической пропаганды в СССР. 1953–1956 гг. : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Моск. гос. пед. ун-т. Москва, 2012. 19 с.
758. Лукин Ю. Ф. Соппротивление тоталитаризму, активность и протест в истории советского общества : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.01. Архангельск, 1992. 321 с.
759. Маслинский К. А. Дисциплина в школьной повседневности 1950-х–1980-х гг.: опыт социально-антропологического исследования: диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.07. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН. Санкт-Петербург, 2017. 236 с.
760. Молчанов А. И. Россия, Украина и Белоруссия от Н. Хрущева до Беловежской пущи : Проблемы и противоречия нац. политики и межнациональных отношений в славянских республках Союза ССР, 1953–1991 гг. : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02. Белгород, 1997. 435 с.
761. Москаленко А. Ю. Идеино-политическое воспитание учащихся общеобразовательных школ в первой половине 80-х годов : (На материалах партийных организаций Украины: опыт, проблемы) : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.01 / Киев. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1990. 27 с.
762. Никоноров В. С. Развитие общеобразовательной школы Украинской ССР в восьмой пятилетке : (1966–1970 годы) : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 1983. 231 с.
763. Олеярник О. В. Розвиток ідеї професійної спрямованості навчання старшокласників у вітчизняній педагогічній думці (50–80 рр. ХХ ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук.: 13.00.01. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. Кіровоград, 2009. 20 с.
764. Подцатова И. В. Исторический опыт партийно-государственной политики в сфере культурного строительства в 1985–1991 гг. :

- диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2004. 199 с.
765. Пхиденко І. С. Світоглядна політика в освітянсько-виховному процесі України 70-х–першої половини 80-х рр. XX століття : автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2001. 20 с.
766. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945–друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкас. нац. ун-т ім. Б Хмельницького. Черкаси, 2010. 20 с.
767. Руднева Л. Е. Эволюция школьного учебника истории в 40–80-е годы XX века : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Курск : Курский государственный университет. 215 с.
768. Савойська С. В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-ті роки XX–поч. XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2007. 20 с.
769. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х–першої половини 60-х років XX століття : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. НАН України. Ін-т історії України. Київ, 1999. 34 с.
770. Скубашевська Т. С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у Європейському просторі (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.08. Ін-т вищої освіти. Київ, 2005. 19 с.
771. Стяжкіна О. В. Культурні процеси в Донбасі у 1960-ті–на початку 90-х років : автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецький держуніверситет. Донецьк, 1996. 18 с.

772. Усенко В. В. Партийное руководство развитием общеобразовательной школы на современном этапе (на материалах партийных организаций Украины) : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.14. Москва, 1984. 212 с.
773. Фізеші О. Й. Початкова школа Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ–початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : МДУ, 2015. 526 с.
774. Фоміна О. О. Розвиток українських шкіл у Криму (середина ХХ–початок ХХІ століття) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. РВНЗ «Крим. гуманіт. ун-т». Ялта, 2009. 20 с.
775. Холтобина Л. С. Региональная практика организации патриотического воспитания молодежи в СССР-России: 1960–2005 гг. : На примере деятельности музеев юных защитников Родины : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Кур. гос. ун-т. Курск, 2006. 23 с.
776. Цай В. И. Исторический опыт межнациональных отношений в СССР, Российской Федерации : 1953–2003 гг. : диссертация ... доктора исторических наук : 07.00.02. Москва, 2004. 352 с.
777. Чередник Ю. М. Модернізація державної мовної політики в Україні: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.0. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. упр. Дніпропетровськ, 2011. 20 с.
778. Чертова К. М. Розвиток ідей соціального виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (друга половина ХХ століття) : автореф. дис... канд. пед. наук. Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2007. 20 с.
779. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х–початок 90-х рр. ХХ ст.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків: [б. в.], 2001. 20 с.

ДОДАТКИ

Список опублікованих праць за темою дисертації

Індивідуальна монографія

1. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020. 532 с. (27,93 др. арк.).

Рецензії:

1. Довжук І. Місія радянської школи в Україні. [Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020]. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія.* 2020. № 2. С. 150 – 152 (*Index Copernicus*).

2. Дровозюк С. І. Між суспільством і владою: радянська школа в УРСР [Рец. на кн.: Лаврут О. «Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020]. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 34. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 114–117 (*Google Scholar, Index Copernicus*).

3. Романцов В. Школа в Україні чи українська школа? Із досвіду другої половини ХХ ст. [Рецензія на монографію: Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України]. Слов'янськ: Друкарський двір, 2020. 532 с. *Старожитності Лукомор'я.* 2020. № 3 (3). С. 118–120 (*ERIH PLUS, EuroPub, ROAD, LENS.ORG, MIAR, ResearchBib, Index Copernicus International*).

Статті у наукових фахових виданнях України

4. Лаврут О. О. Українська школа Донбасу радянського періоду: сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис.* 2011. № 3. С. 109–116.

5. Лаврут О. О. Вивчення української мови в школах Сталінської області (друга половина 40–початок 50-х рр. ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2013. Вип. 6. С. 247–251.

6. Лаврут О. О. Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Київ: Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, Благодійний фонд імені Антона Макаренка. 2013. № 4. С. 118–127.

7. Лаврут О. О. Мовно-освітня політика в Донбасі першого повоєнного десятиріччя: проблеми сучасної історіографії. *Чорноморський літопис: науковий журнал*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 2013. Вип. 7. С. 157–164.

8. Лаврут О. О. Матеріальне становище закладів освіти УРСР у перші повоєнні роки (на матеріалах Сталінської області). *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. 2014. № 7. С. 318–321.

9. Лаврут О. О. Мовний аспект функціонування закладів освіти в УРСР у 1960-х–першій половині 1980-их років. *Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць*. Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2015. Вип. 10. С. 87–90.

10. Лаврут О. О. Учителство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 66–70.

11. Лаврут О. О. Якість знань учнів Української РСР у другій половині 1940-х–початку 1950-х років *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 101. С. 93–96.

12. Лаврут О. О. Навчальне забезпечення загальноосвітніх закладів УРСР в другій половині 1940-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 102. С. 102–107.

13. Лаврут О. О. Організація харчування учнів шкіл Донбасу у 60–70-ті роки ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії*. 2015. №14. С. 86–91.

14. Лаврут О. О. Створення підручників в УРСР періоду 1940–60-х років: методологічні та організаційні проблеми. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця. Донецький національний університет імені В. Стуса. 2016. № 1 (59). С. 52–68.

15. Лаврут О. О. Вивчення гуманітарних і природничих дисциплін у школах УРСР у другій половині 40-х–на початку 60-х рр. ХХ ст. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця. Донецький національний університет імені В. Стуса. 2017. Вип. № 1 (60). С. 52–68.

16. Лаврут О. О. Вивчення географії у загальноосвітніх школах УРСР у другій половині 1980–початку 1990-х років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68), № 4. С. 19–22.

17. Лаврут О. О. Навчання учнів УРСР у 1950-х рр.: мовою періодики *Гуржіївські історичні читання*. 2018. № 11. С. 109–117.

18. Лаврут О. О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960-х роках: деякі аспекти проблеми. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С. 54–59.

19. Лаврут О. О. Реалізація освітньої політики в УРСР у другій половині 1940-х–першій половині 1980-х років: історіографія питання. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 106. С. 79–86.

20. Лаврут О. О. Вивчення російської мови в школах УРСР в перші повоєнні роки. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 107. С. **71–76**.

21. Лаврут О. О. Відлуння Закону «Про зв'язок школи із життям» в Українській РСР: досвід перших років. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 44–48.

22. Лаврут О. О. Санітарно–гігієнічні умови у школах УРСР після Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 114. С. 75–79.

23. Лаврут О. О. Відгомін радянського будення на сторінках «Буквара» 1946 року видання. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 119. С. 88–92.

Публікації у зарубіжних наукових виданнях та фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз

24. Лаврут О. О. Формування радянського світогляду учнів початкової школи засобами підручників (на прикладі «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою»). *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 122. С. 85–89 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

25. Лаврут О. О. Шляхи формування учительського світогляду доби «застою» в Українській РСР. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 134. С. 120–125 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

26. Лаврут О. О. Національні процеси у школах Донеччини у другій половині 80-х–початку 90-х років ХХ ст. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Науковий збірник*. Дрогобич: Видання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. Т. 1, № 21. С. 29–35 (*Index Copernicus International*).

27. Лаврут О. О. Нормативно-правове забезпечення діяльності учителів Української РСР у 1970-х–першій половині 1980-х рр. *Емінак*. 2018. № 1 (1) 117–123. (*Index Copernicus International, Open AcademicJournalsIndex, EBSCO Information Services*).

28. Лаврут О. О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940–початок 1950-х років). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 144 (5). Ч. 1. С. 70–77 (*Index Copernicus*

International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index).

29. Лаврут О. О. Співпраця школи УРСР з батьківською громадою у другій половині 1940–на початку 1990-х років). *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 149 (10). Ч. 1. С. 115–121 (*Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

30. Лаврут О. О. Праця учнів Української РСР другої половини ХХ століття: обов'язковість, примус чи престиж? *Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць*. Вип 62. Київ, 2020. С. 157–165 (*Index Copernicus International*).

31. Лаврут О. О. Винагорода за учительську працю: досвід Української РСР другої половини ХХ століття. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 153 (2). С. 90–95. (*Google Scholar; Index Copernicus International; EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index*).

32. Лаврут О. О. Школярі у фізкультурно-спортивному житті радянської України. С. 143 – 152. *Емінак. Науковий щоквартальник*. 2020. № 4 (32). С. 143–152 (*ERIH PLUS, EuroPub, ROAD, LENS.ORG, MIAR, ResearchBib, Index Copernicus International*).

Наукові праці апробаційного характеру

33. Лаврут О. О. Учительська праця – відданість власній справі: історичний аспект. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали Дніпропетровської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції (29 листопада 2014 р.)*. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Ч. II. С.31–32.

34. Лаврут О. О. Деякі аспекти функціонування освітніх закладів Донецької області у 1970-х роках. *Науковий діалог «Схід-Захід»*. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю.

25 травня 2015 р. м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський–Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2015. Ч. I. С. 91–93.

35. Лаврут О. О. Вивчення іноземних мов у повоєнний період в УРСР. *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики і сьогодення»*. 10–11 червня 2016 р. Одеса: Вид-во національного університету ім. І.І. Мечникова, 2016 р. С. 43–45.

36. Лаврут О. О. Навчальне забезпечення учнів шкіл УРСР у 1940–1950-х рр.: деякі нормативно-правові аспекти. *Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології»*. 18–19 листопада 2016 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 31–33.

37. Лаврут О. Програмное обеспечение школ УССР в 40 – 50-е годы XX в. *History, art, literature and culture in Black Sea Region and South Caucasus (HALC-2016). September 20–21*. Tbilisi, 2017. Vol. I. P. 225–228.

38. Лаврут О. О. Підручники в УРСР після Другої світової війни: уроки історії. *Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція з нагоди 90-ї річниці від дня народження Олекси Тихого «Мислити з Олексою Тихим»: збірник наукових праць*. Вінниця–Дружківка: Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2017. С. 133–137.

39. Лаврут О. О. Радянська педагогічна періодика кінця 1940–1950-х років–джерело до вивчення освітньої політики в УРСР: факти і вимисел. *Друга Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики»*. Дніпро, 26–27 травня 2017 р. Дніпро, 2017. С. 92–94

40. Лаврут О. О. Реалізація мовного питання на Донеччині в кінці 1980–початку 1990-х рр. мовою регіональної періодики. *International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanism: Conference Proceeding»*. September 29, 2017. Tbilisi: Baltija Publishing. 2017. С. 111–116.

41. Лаврут О. О. Учителство УРСР у кінці 1980–початку 1990 рр.: аспекти буденного життя. *«Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження»*

Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція–2018», Бахмут, 27–28 лютого–1 березня 2018 р. Бахмут, 2018. С. 124–127.

42. Lavrut O. A. Secondary school of the Soviet Socialist Republic in the context of changes in the period in the second half of the 1980s–early 1990s. *«Challenges and prospects for the development of social sciences in Ukraine and EU countries: comparative analysis»: Collective monograph.* Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019, p. 165–178.

43. Лаврут О. О. Взаємодія школи Української РСР та родини: досвід 1980–початку 1990-х рр. *«Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття». Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 8 листопада 2019 р. Кривий Ріг, ДЮОІ МВС, 2019. С. 77–80.*

44. Лаврут О. О. Будення учительства Донеччини у другій половині 1980-х років: усні історії. *Форум краєзнавців Донеччини. 15 травня 2020 р. Доповіді учасників / за ред. Н. Р Темірової. Вінниця–Слов'янськ. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 157–161.*

45. Лаврут О. О. Школа Української РСР у другій половині ХХ століття: погляд сучасних істориків зарубіжжя. *Матеріали II міжнародної наукової конференції. 26–27 червня 2020 р. Дніпро: СПД «Охотник», 2020. С. 94–96.*

46. Лаврут О. О. Сучасні російські дослідники про школу в Українській РСР: від другої половини 1940–до початку 1990-х років. *The 12th International scientific and practical conference «Dynamics of the development of world science» (August 5–7, 2020).* Perfect Publishing, Vancouver, Canada, 2020. С. 255–257.

47. Лаврут О. О. Екскурсійна діяльність учнів загальноосвітніх шкіл в УРСР у другій половині ХХ ст. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття». 6 листопада 2020 р. Кривий Ріг: ДЮОІ МВС України, 2020. С. 65–68.*

48. Лаврут О. О. Підвищення кваліфікації учителів: досвід української РСР у 1980–1990-х роках. *Проектування індивідуальної траєкторії*

професійного розвитку педагога в контексті Концепції «Освіта впродовж життя»»: збірник тез доповідей науково-практичної конференції з міжнародною участю. Краматорськ, 10 грудня 2020 р. Вінниця: «Європейська наукова платформа», 2020. С. 198–200.

ДОДАТОК Б
ДОДАТОК Б 1
Таблиця 2.4.1

Школи УРСР у 1984–1985 н.р.

Суб'єкти освітнього процесу	Типи шкіл	Кількість шкіл		Разом
		міст та селищ міського типу	сільські	
Школи	Загальна кількість шкіл	5817	14934	20751
	Початкові	141	2917	3058
	Восьмирічні	1247	7317	8564
	Середні	4154	4578	8732
	Для дітей з вадами розвитку	275	122	397
	Санаторно-лісні	-	-	-
Учні	Всього учнів	4308132	2289366	6597498
	У початкових	7639	54263	61902
	Восьмирічних	402035	86407	1265442
	Середніх	3838424	1350958	5189382
	Для дітей з дефектами розвитку (фізичн., розумов.)	6034/947	20738	80772/947
Учителі	Усі учителі в т.ч. санаторних шкіл	230999	214542	445536
	У початкових	371	3901	4272
	Восьмирічних	25400	94994	120394
	Середніх	196966	112947	309913
	Для дітей з дефектами розвитку	8257	2700	10957
Змінність занять	Кількість шкіл, які навчались у дві зміни (в т.ч. середні)	2424/2051	779/284	3203/2335
	У три зміни	-	-	-
Кількість учнів	У другій зміні	755730	63237	818967
	У третій зміні	228873	16972	245845
Кількість учнів у школах ГПД				
Кількість 1 – 3 (4) і підготовчих класів у восьмирічних і середніх школах, у т.ч.		44497	37520	82017
у початкових школах		345	3723	4068
восьмирічних		5492	16659	22151

[Джерело: ЦДАВОВУ України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 9260. Арк. 11].

ДОДАТОК Б 2

Таблиця 3.1.1

**Кількість учнів, які навчались у одну зміну станом
на 1 жовтня 1962 р.**

Область	Всього учнів у початкових, восьмирічних і середніх школах	З них навчалось у 1 зміну	Відсоток, %	Місце по УРСР
Донецька	698638	460477	65,9	1
Кримська	387997	267488	68,9	2
Сумська	362748	254354	70,1	3
Чернігівська	28054	20604	73,4	4
Дніпропетровська	422110	310339	73,5	5
Запорізька	248035	191989	77,4	6
Кіровоградська	194773	151815	77,9	7
Чернівецька	153273	120349	78,5	8
Миколаївська	157645	125219	79,4	9
Тернопільська	143151	113693	79,4	10
Полтавська	244403	194483	79,6	11
м.Київ	326033	260948	80,0	12
Волинська	150337	122346	81,4	13
Черкаська	251931	212513	84,4	14
Луганська	338417	293859	86,8	15
м.Севастополь	236409	205154	86,8	16
Івано-Франківська	284275	237880	87,5	17
Львівська	165902	141211	89,1	18
Київська	195775	174617	89,2	19
Закарпатська	181191	162950	89,9	20
Харківська	2707007	243961	90,1	21
Хмельницька	128493	115964	90,2	22
Житомирська	289380	264590	91,4	23
Херсонська	232595	215173	92,2	24
Вінницька	3500334	324163	92,5	25
Одеська	179523	179523	100,0	26
Ровенська	161565	161565	100,0	27
Всього	6783694	5527227	81,5	

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 31. Спр. 1939. Арк. 347].

Таблиця 3.1.2

**Забезпеченість денних середніх загальноосвітніх шкіл кабінетами
інформатики та обчислювальної техніки (на початок навчального року)**

Республіки	Кількість шкіл у навчальному році		Питома вага шкіл у навчальному році		Кількість робочих місць з ЕОМ	
	1986/87	1988/89	1986/87	1988/89	1986/87	1988/89
СРСР	6111	7584	9,9	11,7	38290	69936
РСФРР	3341	4035	11,5	13,2	22706	39371
Українська РСР	1464	949	16,2	10,0	6598	7500
Білоруська РСР	56	193	2,3	7,6	401	1918
Узбецька РСР	774	590	12,8	9,3	3931	5956
Казахська РСР	202	758	4,9	17,8	770	1851
Грузинська РСР	38	136	2,1	7,2	332	1726
Азербайджанська РСР	21	114	0,9	4,7	316	2075
Литовська РСР	21	95	3,3	14,7	279	1115
Молдавська РСР	52	48	5,9	5,3	815	570
Латвійська РСР	23	115	6,8	32,7	280	1487
Киргизька РСР	17	85	1,4	6,7	227	1386
Таджицька РСР	40	37	2,5	2,2	790	483
Вірменська РСР	48	217	4,7	20,6	683	2606
Туркменська РСР	-	34	-	2,7	-	565
Естонська РСР	14	32	6,8	15,4	162	587

[Джерело: Статистический бюлетень. Государственный комитет СССР по статистике. Москва: Издательство «Финансы и статистика», 1989. № 12. С. 106].

Таблиця 3.2.1

**Навчальний план початкових і середніх шкіл з українською мовою
навчання у 1946-1947 н.р.**

Назва предметів	Кількість годин на навчальний предмет по класах									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Українська мова	12	10	11	6	4 – 5	4	3	1	1	1
Українська література	-	-	-	-	2	2	2	3	3	3
Російська мова	-	3	5	5	4	4	4	3 – 2	3 – 4	3
Російська література	-	-	-	-	2	2	2	2 – 3	2 – 3	2 – 3
Каліграфія	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Арифметика	7	6	6	6 – 7	6	-	-	-	-	-
Алгебра	-	-	-	-	-	4 – 3	3 – 2	3 – 2	2	3 – 2
Геометрія	-	-	-	-	1	2 – 3	2 – 3	2 – 3	2	1
Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	1 – 2	2 – 3
Фізика	-	-	-	-	-	2	2 – 3	3	3 – 2	3 – 4
Хімія	-	-	-	-	-	2	3 – 2	2	2	3
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Природознавство	-	-	-	1 – 2	2	3	2	2	2 – 3	-
Географія	-	-	-	3 – 2	3	2	2	2	2 – 3	-
Історія	-	-	-	3 – 2	2	2	2	4	4 – 3	4
Конституція СРСР, Конституція УРСР	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Іноземна мова	-	-	-	-	5 – 4	4	3	3	3	4 – 3
Військова і фізична підготовка	1	1	2	2	2		2	2	2	2
Малювання	1	1	0,5	0,5	-	-	-	-	-	-
Креслення	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1
Співи	1	1	0,5	0,5	-	-	-	-	-	1
Разом	24	24	25	27	33	33	33	33	33	33

[Джерело: Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ : Богданова А.М., 2008. С. 232].

Таблиця 3.2.2

Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954-1955 н.р.

Назва предметів	Кількість годин на навчальний предмет									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Українська мова і література	13	10	10	6	7-6	6	5	4	4	4
Російська мова і література	-	3	4	4	5-6	6	6	5	5	5
Арифметика	6	6	5	6	6	2	-	-	-	-
Алгебра	-	-	-	-	-	2	3-2	3-2	2	2
Геометрія	-	-	-	-	-	2	2-3	2-3	1-2	2-1
Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2-3
Фізика	-	-	-	-	-	2	2-3	3	3	4-5
Хімія	-	-	-	-	-	-	2-1	2	2	3
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Природознавство	-	-	-	1-2	2	3	2	2	2-1	-
Географія	-	-	-	2-1	3	2	2	3-2	2-3	-
Історія	-	-	-	2	2	2	2	4	4-3	4-3
Конституція СРСР	-	-	-	-	-	-	1-2	-	-	-
Іноземна мова	-	-	-	-	3	3	3-2	2-3	3	3
Фізичне виховання	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Малювання	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Співи	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-
Креслення	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1
Психологія	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Логіка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Ручна праця	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Праця на шкільній навчально-дослідній ділянці	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Разом	24	24	24	26	33	33	33	33	34	34

[Джерело: Навчальний план початкової, семирічної та середньої школи з українською мовою навчання на 1954-55 навчальний рік. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1954. № 15. С. 14].

ДОДАТОК Б 6

Таблиця 3.2.3

Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на 1980-1981 н.р.

Назва предмету	Кількість годин на навчальний тиждень у класах										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Всього
Українська мова	13/1 1	8	8	4	4/3	3/2	2	2	-	-	42
Українська література	-	-	-	2	2	2	2	2	3	3	16
Російська мова	1/3	5	6	3	3/4	2/3	2	2	-	-	26
Російська література	-	-	-	2	2	2	2	2*	4	3	17
Математи ка	6	6	6	6	6	6	6	6	5	5/4	57,5
Історія	-	-	-	2	2	2	2/3	3	4	3	18,5
Основи Радянської держави і права	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Природознавство	-	1	2	1	-	-	-	-	-	--	4
Географія	-	-	-	-	2	3	2	2*	1	-	11
Біологія	-	-	-	-	2	2	2	2	4	2	11
Фізика	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4/5	15,5
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Креслення	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	3	3	10
Іноземна мова	-	-	-	4	4	3	3	2	1	1	18
Образотворче мистецтво	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	6
Музика	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	6,5
Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	20
Трудове навчання	1	1	1	2	2	2	2	2	4	4	21
Початкова військово-фізична підготовка	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Разом	25	25	30	33	33	33	34	35	35	33	310

[Джерело: Навчальний план середньої загальноосвітньої школи Української РСР з українською мовою навчання на 1980/81 навчальний рік. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1980. № 10. С. 7].

ДОДАТОК Б 7

Таблиця 3.2.4

**Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з
українською мовою навчання на 1986-1987 н.р. (перехідний)**

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень по класах											Всього годин
	1 кл. 4-річно ї школ и	3-річна початкова школа			4	5	6	7	8	9	10	
		1	2	3								
Українська мова	7/6	13/1 1	8	8	6/5	4/3	3/2	2	2/1	-	-	49,5
Українська література	-	-	-	-	3/2	2	2	2	2	3	3	16,5
Російська мова	0/2	1/3	5	6	3/4	3/4	2/3	2	1/2	-	-	27
Російська література	-	-	-	-	2/3	2	2	2	3	3	3	17,5
Математика	4	6	6	6	6	6	6	6	6	4/5	4	60,5
Основи інформатики і обчислювальної техніки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	3
Історія	-	-	-	-	2	2	2	2/3	3	4	3	18,5
Основи Радянської держави і права	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Етика і психологія сімейного життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Ознайомлення з навколишнім світом	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Природознавство	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	--	4
Географія	-	-	-	-	-	2	3	2	2*	1	-	10
Біологія	-	-	-	-	-	2	2	2	2	4	2	14
Фізика	-	-	-	-	-	-	2	2	3	4	4	15
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Хімія	-	-	-	-	-	-	-	2*	2	3	3/2	9,5
Креслення	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
Іноземна мова	-	-	-	-	4	3	2	2	1	1	1	14
Образотворче мистецтво	2/1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	7,5
Музика	2	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	9
Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	22
Початкова військово-фізична	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	4

підготовка												
Трудове навчання	2	1	1	1	2	2	2	2	2	4	4	23
Разом	20	25	25	27	33	32	32	32	33	35	35	329
Обов'язкова суспільно корисна, продуктивна праця	-	-	1	1	2	2	2	3	3	4	4	22
Факультативні заняття	-	-	-	-	-	-	-	2*	3*	4	4*	13
Трудова практика (днів)	-	-	-	-	10	10	10	16	16	20	-	82

* Крім годин, передбачених планом, додатково виділялось на вивчення: географії УРСР у 8 класі – 1 година на тиждень у другому півріччі, хімії у 7 класі – 1 година і у 10 класі – 0,5 годин на тиждень протягом року за рахунок часу, відведеного на факультативні заняття у цих класах.

[Джерело: Навчальний план середньої загальноосвітньої школи з українською мовою навчання на 1986/87 н.р. (перехідний). *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1986. № 6. С. 8 – 9].

ДОДАТОК Б 8

Таблиця 3.3.1

Кількість середніх загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості, в яких вводилось навчання учнів роботі на сільськогосподарській техніці у 1970–1976 рр.

Область	1970-71	1971-72	1972-73	1973-74	1974-75	1975-76	Всього
Вінницька	13	13	26	26	22	26	126
Волинська	6	6	12	15	12	16	67
Дніпропетровська	6	6	12	13	10	14	61
Донецька	7	7	14	15	12	16	71
Житомирська	11	11	22	22	18	22	106
Закарпатська	5	5	10	11	8	12	51
Запорізька	5	5	10	11	8	12	51
Івано-Франківська	5	5	11	11	8	12	52
Київська	12	12	24	24	18	22	112
Кіровоградська	8	8	16	17	14	18	81
Кримська	5	5	11	11	8	12	52
Ворошиловградська	3	3	6	7	6	10	35
Львівська	8	8	16	17	13	17	79
Миколаївська	7	7	14	16	12	16	72
Одеська	9	9	18	18	15	19	88
Полтавська	8	8	16	17	14	18	81
Ровенська	6	6	12	13	10	14	61
Сумська	7	7	14	15	12	16	71
Тернопільська	5	5	10	11	8	12	51
Харківська	6	6	12	13	10	14	61
Херсонська	5	5	10	12	10	14	56
Хмельницька	10	10	20	20	16	20	96
Черкаська	9	9	18	18	15	19	88
Чернігівська	10	10	18	18	15	19	90
Чернівецька	4	4	8	9	6	10	41
Всього	180	180	360	380	300	400	1800

[Джерело: Про заходи до поліпшення трудового навчання учнів старших класів середніх шкіл у сільській місцевості. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. 1970. № 19. С. 6–10].

ДОДАТОК Б 9

Таблиця 3.3.2

Випускні та перевідні іспити у 1966-1967 і 1967-1968 н.р.

Клас	Навчальні предмети	
	1966-67 н.р.	1967-68 н.р.
5	Рідна мова (диктант)	Рідна мова (диктант)
6	Рідна мова (усно)	Рідна мова (усно)
	Арифметика (письмово)	Арифметика (письмово)
7	Рідна мова (диктант)	Рідна мова (переказ)
	Геометрія (усно)	Геометрія (усно)
8	Рідна мова (переказ)	Рідна література (твір)
	Друга мова і література (усно)	Друга мова і література (усно)
	Алгебра (усно)	Алгебра (письмово)
	Фізика (усно)	Фізика (усно)
9	Рідна література (усно)	Географія (курс 9 класу (усно)
	Алгебра та елементарні функції (усно)	Алгебра та елементарні функції (усно)
10	Рідна література (твір)	Рідна література (твір)
	Друга література (усно)	Друга література (усно)
	Геометрія (усно)	Геометрія (письмово)
	Фізика (усно)	Фізика (усно)
	Хімія (усно)	Хімія (усно)
	Історія (курс 9, 10 класів) і суспільствознавство (усно)	Історія (курс 10 класу) і суспільствознавство (усно)
	Іноземна мова (усно)	Біологія (усно)

[Джерело: Про екзамени в школах УРСР у 1965/66 навчальному році року. *Збірник наказів та розпоряджень Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР*. 1966. № 1. С. 22–23].

Таблиця 4.1.1

Рівень освіченості директорів шкіл в УРСР у 1951-1952 н.р.

Область	Семирічні школи			Середні школи		
	Всього, осіб	З них із вищою освітою, осіб	%	Всього, осіб	З них із вищою освітою, осіб	%
Вінницька	709	156	22,0	184	150	81,0
Волинська	437	36	8,2	81	59	73,0
Ворошиловградська	440	83	18,9	186	153	82,3
Дніпропетровська	486	79	16,3	244	187	76,6
Дрогобицька	422	29	6,9	91	68	74,4
Житомирська	607	136	22,0	161	133	82,6
Запорізька	392	79	20,2	132	105	80,0
Закарпатська	330	14	4,2	57	32	56,1
Ізмаїльська	167	27	16,2	36	24	66,7
Кам'янець-Подільська	649	75	11,6	869	127	14,6
м.Київ	20	12	60,0	114	111	97,3
Київська	957	227	24,0	274	229	83,6
Кіровоградська	482	91	18,9	151	109	72,2
Львівська	397	61	15,4	121	107	89,2
Миколаївська	276	77	28,0	79	60	75,9
Одеська	517	145	28,0	166	137	82,5
Полтавська	729	139	19,0	199	167	83,9
Ровенська	419	33	7,9	65	47	72,3
Сталінська	548	94	17,2	343	254	74,1
Станіславська	424	29	6,8	94	62	66,0
Сумська	505	132	26,0	161	121	75,2
Тернопільська	479	15	3,1	102	61	60,0
Харківська	600	144	24,0	235	175	74,5
Херсонська	280	91	32,5	80	63	78,8
Чернівецька	265	51	19,2	53	39	73,6
Чернігівська	576	126	22,0	165	135	82,0
Разом	12115	2181	18,0	3743	2915	78,0

[Джерело: Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : монографія: у 2 т. Т. 2. (1943–2007 рр.). Київ : Вид. Ешке О.М., 2010. С. 117].

Таблиця 4.1.2

**Склад учителів, директорів, заступників директорів і вихователів
шкіл станом на 1 жовтня 1980 р.**

Учителі початкових, восьмирічних та середніх шкіл	Категорія педагогів	Характеристика педагогів											
		Загальна кількість педагогів/працівників	Із них жінок	Із загальної кількості працівників (гр.І) мали освіту та стаж педагогічної роботи									
				Закінчили училища, інститути або заклади, які прирівняні до них	Закінчили в.н.з.	Особи, які мали середню спеціальну освіту або середню загальну освіту, із них			Із загальної кількості працівників (гр.1 мали стаж педагогічної роботи, роки)				
						спеціальну, не пед.	педагогічну	загальну освіту	менше 5	5 – 10	10 – 15	15 – 25	більше 25
Роз поділ учи телів (без 1 – 3 класів, музики, креслення, труд. навчання)	79481	177463	32374	3537	35951	43479	51	15776	9301	10955	22085	21364	
Учителі 4 – 11 класів	215429	175764	205986	8529	816	768	98	36035	32978	33126	59661	53629	
Учителі музики, співів	7223	3190	2166	286	4463	2394	308	2364	1638	1168	1581	472	
Малювання, креслення	3619	1791	2122	242	1150	712	105	903	657	523	901	635	
Фіз.виховання	19563	4583	14132	992	3963	3263	476	4521	4128	3364	4893	2657	

	Трудового навчання	24600	7497	10718	1466	10210	4792	2206	5784	4078	3865	7066	3807
	Із них викладали у 9 – 10 класах	9564	2687	5228	455	3376	985	505	2253	1764	1638	2660	1249
Директори, які викладали у школах	Початкових	5	4	4	1	-	-	-	-	2	-	3	-
	Восьмирічних	9068	3151	9064	4	-	-	-	190	992	1401	2595	3592
	Середніх	8358	2742	8357	1	-	-	-	223	710	1101	2706	3618
Заступники директорів, які викладали у школах	Початкових	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Восьмирічних	3028	2854	3928	-	-	-	-	231	519	698	1301	1179
	Середніх	11006	8090	11006	-	-	-	-	338	1116	1674	4045	3833
Організаторів ПЗР	7668	6278	7659	9	-	-	-	1052	1613	1769	2099	1135	
Всього учителів	389949	293408	307517	15067	64121	55408	3244	67717	57732	59645	108934	95921	

Окрім того	Вихователі з викладання	50027	47012	28312	4116	16950	16304	649	11374	8388	7633	11858	10774
	Старших піонервожатих	16815	16425	1412	1344	2746	2177	113 13	13511	2283	650	335	36
	Учителів, директорів, вихователів	14759	11605	10228	707	3249	2724	575	1704	1880	2174	4862	11139
	Директорів-спеціалістів	3252	2754	3167	85	-	-	-	354	529	648	1112	609

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 9069. Арк. 33].

**Склад учителів, директорів, заступників директорів і
вихователів шкіл (без учителів музики, малювання, креслення,
фізичного виховання, трудового навчання)**

Із закінченою вищою освітою		Група учителів за рівнем освіти	
245537		Всього учителів	
15678	У школах та класах з	Російську мову та літературу	
25382	У школах та класах з		
38056	Не російської мови та літератури		
25678	історії, правознавства	Із них за основними спеціальностями	
19827	фізики		
49640	математики		
11711	хімії		
13089	географії		
16839	біології		
17743	англійської мови		
7655	нім. мови		
397	французької мови		
276	іншої іноземної мови		
6	Ін предметів		
55938	Учителів, які вели факультативи		
505	Інструкторів з с/г		
478	Майстрів виробничого навчання		
4860	Військових керівників		
32	Інструкторів машинопису		

У т.ч. ті, котрі отримали спеціальну освіту за відповідними предметами, які викладали	Разом	Мали та не мали середньої освіти	Котрі закінчили учительські інститути і заклади, які прирівняні до них
250880	254989	914	8538
15873	15983	7	298
26040	26714	110	1222
39177	39641	107	1478
26273	26723	106	939
19981	20176	21	328
51104	51377	90	1647
11737	11881	16	154
13305	13896	108	699
17349	17689	103	747
18035	18236	74	419
7702	8348	167	526
4017	4038	5	76
281	281	-	5
6	6	-	-
55294	56430	125	367
2844	3109	2352	252
2050	2296	1611	207
6664	8112	2305	947
45	47	13	2

*без учителів музики, малювання, креслення, фізичного виховання, трудового навчання

[Джерело:Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 9069. Арк. 33].

ДОДАТОК Б 13

Таблиця 4.1.4

**Розподіл випускників педагогічних інститутів за місцем наданої
роботи у 1986-1987 н.р.**

	Розподілено всього, осіб	У т.ч. у сільську місцевість, осіб	%	Загальноосвітні школи	У т.ч. розподілених у сільську місцевість	%
Всього за фахами:	12715	8359	66	11473	8143	64
Російська мова та література	1844	1325	71,9	1710	1301	76,1
Рідна мова та література	926	675	72,9	886	666	75,2
Іноземна мова	931	616	66,2	802	611	76,2
Математика	1572	1064	67,7	1452	1041	71,7
Фізика	627	445	71	569	431	75,7
Біологія	766	536	70	708	531	75
Географія	629	431	68,5	587	428	72,9
Історія	841	581	69,1	773	570	73,7
Креслення, образотворче мистецтво, трудове навчання	88	31	38,3	81	31	38,3
Педагогіка, психологія	254	95	37,4	38	12	31,6
Дефектологія	150	51	34	140	50	35,7
Фізичне виховання	420	240	57,1	361	236	65,4
Воєн. фіз-ра	336	243	72,3	297	224	75,4
Загальнотехнічні дисципліни, трудове навчання	525	298	56,8	477	292	61,2
Музика	409	202	49,4	338	202	59,8
Педагогіка і методика початкового навчання	2264	1442	63,7	2151	1439	66,9
Хімія	94	74	78,7	84	74	88,1
Педагогіка і методика виховної роботи	39	10	25,6	19	4	21,1

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР), м. Київ (1920–1993 рр.). Оп. 10. Спр. 2292. Арк. 28].

**Розподіл випускників університетів за місцем наданої
роботи у 1986-1987 н.р.**

Розподілено до									
	Розподілено всього	Загальноосвітні школи	У середні ПТУ	Середні спеціальні установи	В.н.з.	Наукові установи	Апарат управління	Аспірантуру	Інші підприємств, організації
Всього за фахами	5921	4078	179	42	288	296	6	39	993
Російська мова та література	548	468	16	6	44	3	1	-	10
Рідна мова та література	477	443	18	3	5	-	-	1	7
Романо-германська література	783	620	17	7	29	16	-	5	89
Історія	640	497	41	13	39	2	4	4	40
Математика	1033	670	29	4	34	61	-	7	228
Фізика	924	425	35	4	73	97	1	15	274
Хімія	564	227	8	-	35	69	-	3	217
Біологія	312	222	6	-	8	22	-	2	52
Зоологія, ботаніка	168	118	2	-	7	16	-	-	25
Географія	314	247	4	-	8	9	-	2	44
Фізичне виховання	84	77	3	-	2	-	-	-	2
Фізіологія	74	64	-	-	4	1	-	-	5
Із загальної кількості розподілених рівно на роботу у сільську місцевість	2400	2357	33	-	*-	-	-	*-	10

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР), м. Київ (1920–1993 рр.). Оп. 10. Спр. 2292. Арк. 30].

Таблиця 4.3.1

Забезпеченість молодих фахівців в УРСР житлом у 1986-1987 н.р.

Показники забезпечення		Випускники педагогічних інститутів		Випускники університетів	
		Всього	У сільській місцевості	Всього	У сільській місцевості
Забезпечені житловою площею всього, осіб		8.489	6.642	2.617	1.859
З них, %	державний загальний фонд і фонд ЖБК	41,0	41,0	30,0	35,0
	індивідуальний житловий фонд	40,0	46,0	39,0	52,0
	гуртожиток	19,0	13,0	31,0	13,0
Не забезпечені житловою площею всього, осіб		100	94	314	42
У % до числа тих, хто потребували житло		1,2	1,4	10,7	2,2

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР), м. Київ (1920–1993 рр.). Оп. 10. Спр. 2292. Арк. 26].

Таблиця 4.3.2

**Пенсійне забезпечення вчителів УРСР
наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр.**

Категорії учителів	Міста і робітничі селища				Сільська місцевість			
	Зі стажем педагогічної роботи				Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5-10 років	більше 10 років	25 і більше років	до 5 рокі в	5-10 років	більше 10 років	25 і більше років
<i>Учителі початкових шкіл, в т.ч. I-IV класів, 7-річних і середніх шкіл</i>								
I розряд (мали середню педагогічну освіту)	575	635	690	759	520	575	635	698-50
II розряд (мали загальну середню освіту)	520	575	635	759	490	545	605	698-50
III розряд «-10%» (не мали середньої освіти)	468	517-50	571-50	628-65	441	490-50	544-50	598-95
<i>Учителі V – VII класів і середніх шкіл</i>								
<i>Учителі російської мови та рідної мови, математики, фізики, географії, історії, Конституції СРСР, природознавства, фізичної культури, іноземної мови</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	690	735	795	874-50	635	690	735	808-50
II розряд (закінчили учительські інститути та заклади, які прирівняні до них)	660	710	765	841-50	605	660	710	781
III розряд «-10%» (мали середню освіту)	594	639	688-50	757-35	544-50	594	639	702-90
<i>Учителі креслення, малювання, музики, співів та трудового навчання</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	610	645	690	759	575	610	655	720-50
II розряд (закінчили учительські інститути та заклади, які прирівняні до них)	575	610	655	720-50	540	575	610	671

них)								
III розряд «-10%» (мають середню освіту)	517-50	549	589-50	648-45	486	517-50	549	603-90
<i>Учителі VIII – X класів середніх шкіл російської мови, рідної мови, математики, астрономії, фізики, хімії, історії, Конституції СРСР, естетики, військової підготовки, фізичної культури, іноземної мови, стенографії, логіки, психології</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	710	765	850	935	660	710	765	841-50
II розряд (не мали вищої освіти)	690	735	795	874-50	635	690	795	808-50
<i>Учителі креслення, малювання, музики, співів, рукоділля та трудового навчання</i>								
I розряд (мали вищу освіту)	635	690	735	808-50	605	635	690	759
II розряд (не мали вищої освіти)	600	635	690	759	575	605	635	698-50

[Джерело: Лаврут О.О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940–початок 1950-х років). *Гілея: науковий вісник. Ч. 1. Історичні науки*, 2019. № 144 (5). С. 70–77].

Таблиця 4.3.3

**Ставки зарплатні керівного складу шкіл наприкінці
1940-х – на початку 1950-х рр.**

Категорії працівників	У школах з числом учнів до 80 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	690	735	795	874-50
У сільській місцевості	635	690	735	808-50
	У школах з числом учнів до 80 – 160 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	710	765	820	902
У сільській місцевості	660	710	705	841-50
	У школах з числом учнів більше 160 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі початкових шкіл у містах та робочих селищах	765	820	880	968
У сільській місцевості	710	765	820	902
	У школах з числом учнів більше 180 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	25 і більше років
Завідувачі навчальною частиною початкових шкіл у містах та робочих селищах	605	650	710	781
У сільській місцевості	545	600	645	709-50
	У школах з числом учнів до 280 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
<i>Директори семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	735	808-50	882	
сільській місцевості	690	759	828	
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	690	759	828	
сільській місцевості	635	698-50	762	
<i>Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	520	572	624	
сільській місцевості	470	517	564	
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	470	517	564	
сільській місцевості	415	456-50	498	
	У школах з числом учнів 280 – 560 осіб (більше 7 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
<i>Директори семирічних шкіл I</i>				

<i>розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	820	902	984	-
сільській місцевості	765	841-50	918	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	765	841-50	918	-
сільській місцевості	710	781	852	-
<i>Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	605	665-50	726	-
сільській місцевості	545	599-50	654	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	545	599-50	654	-
сільській місцевості	490	539	588	-
	У школах з числом учнів більше 560 осіб			
	Зі стажем педагогічної роботи			
<i>Директори семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
у містах та робочих селищах	910	1001	1092	-
сільській місцевості	850	935	1020	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	850	935	1020	-
сільській місцевості	795	874-50	954	-
<i>Завідувачі навчальною частиною семирічних шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	690	759	828	-
сільській місцевості	635	698-50	762	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	635	698-50	762	-
сільській місцевості	575	632-50	690	-
	У школах з числом учнів до 400 осіб (до 10 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
<i>Директори середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
у містах та робочих селищах	850	935	1020	-
сільській місцевості	795	874-50	954	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	795	874-50	954	-
сільській місцевості	735	808-50	882	-
<i>Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	690	759	828	-
сільській місцевості	635	698-50	762	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	635	698-50	762	-
сільській місцевості	575	632-50	690	-
	У школах з числом учнів 400 – 880 осіб (більше 10 класів)			

	Зі стажем педагогічної роботи			
	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
<i>Директори середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	1010	1111	1212	-
сільській місцевості	910	1001	1092	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	910	1001	1092	-
сільській місцевості	850	935	1020	-
<i>Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	795	874-50	954	-
сільській місцевості	735	808-50	882	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	735	808-50	882	-
сільській місцевості	690	759	828	-
	У школах з числом учнів більше 880 осіб (більше 22 класів)			
	Зі стажем педагогічної роботи			
<i>Директори середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>	до 5 років	5 – 10 років	більше 10 років	-
у містах та робочих селищах	1150	1265	1380	-
сільській місцевості	1070	1177	1284	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	1070	1177	1284	-
сільській місцевості	1010	1111	1212	-
<i>Завідувачі навчальною частиною середніх шкіл I розряду – мали вищу освіту</i>				
у містах та робочих селищах	910	1001	1092	-
сільській місцевості	850	935	1020	-
<i>II розряду – не мали вищої закінченої освіти</i>				
у містах та робочих селищах	850	935	1020	-
сільській місцевості	735	808-50	882	-

[Джерело: Лаврут О.О. Деякі аспекти будення учительства Української РСР перших повоєнних років (друга половина 1940–початок 1950-х років). *Гілея: науковий вісник. Ч. 1. Історичні науки*, 2019. № 144 (5). С. 70–77].

Таблиця 5.1.1

Школи з однією мовою навчання в УРСР у 1955-1956 н. р.

Мова навчання	Загальна кількість шкіл	У них учнів						
		Підготовчі класи і початкові		V – VII кл.		VIII – X кл.		Разом
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб
Усі школи	29361	2 356 682	44,0	1 879 145	35,0	1 047 796	21,0	5 283 623
Школи з однією мовою навчання	29 236	2 333 320	44,6	1 863 224	35,6	1 031 987	19,8	5 228 531-
українська	24 977	1 656 160	43,4	1 452 545	38,1	706 164	18,5	3 814 869
російська	4 008	655 724	47,9	391 606	28,1	321 815	24,0	1 369 145
молдавська	154	11 832	45,5	11 879	45,7	2 309	8,9	26 020
мад'ярська	93	8 859	53,3	6 473	38,9	1 290	7,8	16 622
польська	4	745	39,7	721	38,5	409	21,8	1 875

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 1817. Арк. 2–6].

ДОДАТОК Б 19

Таблиця 5.1.2

Школи з двома та більше мовами навчання у 1955-1956 н.р.

Мови навчання	Загальна кількість		У тому числі					
			I – IV кл.		V – VII кл.		VIII – XII кл.	
	шкіл	учнів	кількість шкіл	чисельність учнів	кількість шкіл	чисельність учнів	кількість шкіл,	чисельність учнів
Школи з двома і більше мовами навчання	125	55092	124	23362	106	1592	81	15809
<i>Українсько-російська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	72	32421	71	12595	65	8546	57	11280
українською	х	х	70	7808	65	7302	56	9692
російською	х	х	63	4787	16	1244	23	1588
<i>Російсько-українською, у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	48	21143	48	10183	38	6680	21	4280
російською	х	х	48	9003	38	3904	21	2179
українською	х	х	37	1180	34	2776	20	2101
<i>Молдавсько-українська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	1	502	1	155	1	178	1	169
молдавською			1	155	1	152	1	169
українська			-	-	1	26	-	-
<i>Молдавсько-російська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	4	1026	4	429	2	517	2	80
молдавською			2	246	2	304	2	56
російською			4	183	2	213	1	24

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 1817. Арк. 3].

Таблиця 5.1.3

Розподіл початкових, семирічних, середніх шкіл Міністерства освіти УРСР за кількістю учнів на початок 1958-1959 н.р.

Разом	Сільська місцевість	Міста і міські селища		Всі школи	Початкові школи			Всі школи	Семирічні школи			Всі школи	Всі школи		
		Міста і міські селища	Всі школи		3 них з кількістю учнів				3 них з кількістю учнів				3 них з кількістю учнів		
12852	11871	981	981												
188	185	3	3	Менше 10											
702	680	22	22	10-15											
1104	1070	34	34	16-20											
3162	3054	108	108	21-30											
2824	2668	156	156	31-40											
3950	367	279	279	41-80											
802	539	263	263	81-160											
93	3	90	90	161-320											
27	1	26	26	Більше 321											
10728	9597	1131	1131												
2242	2181	61	61	До 100											
6217	5931	286	286	101-200											
1373	1129	244	244	201-280											
644	322	322	322	281-400											
173	28	145	145	401-560											
79	6	73	73	Більше 561											
6397	3653	2744	2744												
3008	2579	429	429	До 400											
2658	1063	1595	1595	401-800											
167	7	160	160	801-880											
434	4	430	430	881-1200											
130	-	130	130	Більше 1201											

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 2499. Арк. 1].

Таблиця 5.1.4

**Розподіл учнів за мовами навчання разом з новим прийомом у
початкових, семирічних, середніх школах УРСР станом
на початок 1958-1959 н.р.**

	Мова навчання					
	Українськ а	Російськ а	Молдав ська	Мадяр ська (угорська)	Польська	<i>Разом</i>
Всього учнів	3 752 298	1 524 484	27 912	18 631	1026	29977
У тому числі						
Шкіл однією мовою навчання	25366	4049	157	99	3	5324351
У них учнів (у підготовчих класах)		3887				3887
у I класах	515825	200239	4576	2882	80	723702
у II класах	538310	203691	4712	2886	78	749677
у III класах	55026	212355	4517	2645	81	774794
у IV класах	467563	172697	3491	2631	69	646451
Разом у I – IV класах	2076724	792869	17296	11314	308	2898511
у V класах	437569	181624	2970	2181	127	624471
у VI класах	376925	143170	2786	1674	158	524713
у VII класах	281856	94704	2291	1509	155	380515
Разом у V – VII класах	1096350	419498	8047	5364	440	1529699
у VIII класах	1900458	62187	863	597	106	254211??
у IX класах	162588	49340	650	452	74	213104
у X класах	172509	61797	554	315	98	235273
у XI класах	768	609	-	-	-	1377
у XII класах	432	331	-	-	-	763
Разом у VIII – XII класах	5267551	174264	2067	1364	278	704728
Разом учнів у школах однією мовою навчання	3699829	1386631	27410	18042	1026	5132938

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 2498. Арк. 1].

Таблиця 5.1.5

Школи з двома та більше мовами навчання у 1958-1959 н.р.

<i>Мови навчання</i>	<i>Кількість шкіл</i>	<i>У них учнів</i>			<i>Разом</i>
		<i>підготовчі і I – IV класи</i>	<i>V – VII класи</i>	<i>VII – XII класи</i>	
Школи з двома та більше мовами навчання	303	101087	63001	27325	191413
<i>Українсько-російська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	128	35610	20043	10303	65956
українською		20383	10880	7899	39162
російською		15227	9163	2404	26794
<i>Російсько-українською, у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	173	64799	42581	16831	124211
російською		54149	41165	15590	110904
українською		10650	1416	1241	13309
<i>Угорсько-російська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	1	331	231	72	634
угорською		331	186	72	589
російською		-	45	-	45
<i>Молдавсько-російська у т.ч. учнів, які навчаються мовами:</i>	1	347	146	119	612
молдавською		319	146	37	502
російською		28	-	82	110

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 2498. Арк. 2].

Таблиця 5.1.6

**Навчання учнів різними мовами у школах
та класах 1967-1968 н.р.**

Мова навчання	Загальна кількість шкіл	Кількість учнів у них			
		підготовчі та початкові класи	середні класи	Старші клас	Всього
За всіма школами з однією і більше мовами навчання (а+б)	29036	3270590	3116809	986858	7374257
<i>А) школи з однією мовою навчання</i>	28483	3110094	295060	925826	7000980
Російською мовою	4703	1092077	1016810	356859	2465746
Українською мовою	23574	1994658	1926533	564642	4485833
Угорською мовою	76	7415	7133	1716	16264
Польською мовою	2	184	201	85	470
<i>Б) з двома і більше мовами навчання українською+російською</i>	316	87710	85376	40700	213785
У т.ч. українською	-	52935	65889	28391	147215
російською	-	34775	19487	12309	66571
У т.ч. російською +українською	193	65729	18800	Не б цифри	Не б цифри
У т.ч. українською	-	6415	41042	11197	111553
російською	-	59314	3386	1110	8150
<i>Молдавською+російською +українською</i>	19	3654	3386	1110	8150
У т.ч. молдавською	-	1946	2449	924	5319
російською	-	1287	546	25	1858
українською	-	421	391	161	973

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 6687. Арк. 2–3].

Таблиця 5.1.7

Рух учнів протягом 1979-1980 н.р.

		Кількісний склад учнів			
		підготовчі та 1 – 3 класи	4 – 8 класи	9 – 11 класи	Разом
У школах міст і селищах міського типу	Кількість класів (основних та II)	40517	60901	17866	119284
	Кількість учнів на початок навчального року	1364190	1999538	552248	3915976
	Кількість учнів на кінець навчального року	1355749	1986923	543816	3886488
	<i>Результат навчальної роботи:</i>				
	А) переведені	1352469	1979134	540704	3872307
	Б) залишили на повторний курс	2873	2548	934	6355
	В) перевід відклали	407	5241	2178	7826
У школах сільської місцевості	Кількість класів (основних та II)	53325	68801	12704	133830
	Кількість учнів на початок навчального року	825442	1438244	335842	2599528
	Кількість учнів на кінець навчального року	819732	1434019	331473	2585224
	<i>Результат навчальної роботи:</i>				
	А) переведені	816444	1427648	329452	2573544
	Б) залишили на повторний курс	2705	1848	419	4972
	В) перевід відклали	583	4523	1602	6708
Із них	Число класів	92842	129702	30570	253114
	Кількість учнів на початок навчального року	2189632	3437782	888090	6515504
	Вступили до шкіл після 1 вересня	59547	66577	15020	141144
	У т.ч. навчались у 1979/80 н.р. в ін. навчальних закладах	58189	66470	13675	138334
	У школах району	24240	24933	6666	55839
	У школах інших	14723	18767	3201	36691

районів				
У школах інших областей	8911	10613	1751	21275
У школах інших республік	10275/40	12097160	2043/14	2415/114
Кількість учнів на кінець навчального року	2175481	3420942	875289	6471712
<i>Результати навчальної роботи:</i>				
А) переведені	2168913	3406782	870156	6445851
Б) залишили на повторний курс	5578	4396	1353	11327
В) перевід відклали	990	9764	3780	14534

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 9069. Арк. 28-1].

Таблиця 5.1.8

**Розподіл шкіл та учнів за мовами навчання
на початок 1984-1985 н.р.**

Мова навчання	Загальна кількість шкіл	Кількість учнів, які у них навчалися			
		1 – 3, підготовчі класи	4 – 8 класи	9 – 10 класи	Всього
Школи з однією і більше мовами навчання	20354	2280978	3443611	692137	6516726
Із загальної кількості школи з однією мовою навчання	19815	2135034	3336688	65081	6125803
Молдавською		14605	18769	4737	38111
Російською (у т.ч. учні 1 класів)		1143836/375017	1725560	303681	3173077
Українською		1115229	1789865	381730	32868264
Угорською		7232	9252	1953	18437
Польською		76	165	36	277
Школи з двома мовами навчання	536	145289	205916	37865	389100
Школи з трьома мовами навчання	3	655	977	191	1823
Школи з російською мовою навчання	4414	1056651	1626492	288577	2971720
Школи з неросійською мовою навчання	15420	1081328	1714118	366386	3161832
Школи з російською та неросійською мовами навчання	520**	142999	203001	37174	383174
Школи з неросійською мовою навчання та поглибленим вивченням російської	381	30198	54912	15475	100584

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство освіти УРСР, м. Київ (1944–1988 рр.). Оп. 15. Спр. 9260. Арк. 22].

Таблиця 5.1.9

**Кількість осіб в областях України, які отримали середню освіту
у 1986-1987 н.р.**

Назва області	Всього	Серед них у денних школах	Частка осіб, які здобули середню освіту у денних школах, %
Українська РСР	727514	326828	44,9
Вінницька	28157	13362	47,5
Волинська	16734	8118	48,5
Ворошиловградська	38667	14297	37,0
Дніпропетровська	56701	23921	42,2
Донецька	71781	25089	35,0
Житомирська	25672	13432	52,3
Закарпатська	18941	9500	50,2
Запорізька	28590	11820	41,3
Івано-Франківська	21308	10812	50,7
Київська (без м.Київ)	25736	13861	53,9
Кіровоградська	18272	8341	45,6
Кримська	31940	17248	54,0
Львівська	43589	19216	44,1
Миколаївська	19150	8250	43,1
Одеська	35953	16841	46,8
Полтавська	23653	10529	44,5
Ровенська	18839	9171	48,7
Сумська	21135	8489	40,2
Тернопільська	17656	7719	43,7
Харківська	37822	16099	42,6
Херсонська	19135	7991	41,8
Хмельницька	22274	11415	51,2
Черкаська	20224	10477	51,7
Чернівецька	15507	7410	47,8
Чернігівська	18765	9656	51,5
м.Київ	30592	13759	45,0

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР), м. Київ (1920–1993 рр.). Оп. 10. Спр. 2292. Арк. 16].

Таблиця 5.1.10

**Динаміка шкіл та учнів в УРСР
протягом 1985-1986 – 1989-1990 н.р.**

Області УРСР	Кількість шкіл		Динаміка шкіл, %	Кількість учнів, тис.		Динаміка учнів, %	Кількість учнів у школах і класах ГПД		
	1985-86 н.р.	1989-90 н.р.		1985-86 н.р.	1989-90 н.р.		1985-86 н.р.	1989-90 н.р.	Динаміка, %
Українська РСР	20856	21127	101,3	6648,3	6898,1	103,8	2551,8	1762,5	69,1
Вінницька	1068	1092	102,2	251,2	241,6	96,2	110,7	68,0	61,4
Волинська	811	830	102,3	155,7	162,7	104,5	61,7	44,2	71,6
Ворошиловградська	795	804	101,1	337,3	366,8	108,8	110,6	67,2	60,8
Дніпропетровська	1017	1028	101,1	481,2	509,2	105,8	182,8	129,5	70,9
Донецька	1200	1217	101,4	615,7	645,3	104,8	212,3	136,6	64,4
Житомирська	1002	962	96,0	222,7	220,4	99,0	81,6	51,8	63,5
Закарпатська	705	697	98,9	203,0	206,0	101,5	77,1	61,8	80,2
Запорізька	641	646	100,8	260,7	275,5	105,7	92,3	61,1	66,2
Івано-Франківська	708	705	99,6	206,9	211,7	102,3	91,3	75,0	92,2
Київська (без м.Київ)	812	794	97,8	261,0	259,1	99,3	103,4	70,8	68,5
м.Київ	290	319	110,0	305,3	343,3	112,5	90,1	68,1	74,5
Кіровоградська	635	637	100,3	159,2	158,9	99,8	73,3	49,3	67,2
Кримська (без м.Севастополь)	531	549	103,4	272,6	294,5	108,0	101,2	66,0	65,3
м.Севастополь	59	63	106,8	48,3	52,0	107,8	16,7	9,1	54,2
Львівська	1278	1304	102	365,6	378,0	103,4	142,6	122,4	85,8
Миколаївська	644	661	102,6	177,8	192,4	108,2	71,1	56,2	79,1
Одеська	894	908	101,6	343,4	347,9	101,3	139,1	93,5	67,2
Полтавська	1009	1028	101,9	212,7	216,7	101,9	80,4	56,7	70,5
Ровенська	744	755	101,5	177,7	185,2	104,2	65,4	34,5	52,7
Сумська	692	691	99,9	175,1	179,6	102,6	71,0	51,5	72,6
Тернопільська	846	851	100,6	158,4	162,1	102,3	76,1	58,5	76,9
Харківська	959	967	100,8	373,9	390,8	104,5	140,2	85,9	61,3
Херсонська	536	559	104,3	174,2	184,2	105,7	70,1	50,3	71,7
Хмельницька	993	1036	104,3	202,4	205,9	101,7	94,1	60,0	63,8
Черкаська	673	700	104	196,8	198,8	101,0	75,9	51,8	68,3
Чернівецька	426	436	102,3	136,7	136,2	98,6	53,8	39,1	72,6
Чернігівська	888	888	100	172,8	173,3	100,3	66,9	43,6	65,1

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 582. Центральне статистичне управління УРСР (ЦСУ УРСР), м. Київ (1920–1993 рр.). Оп. 10. Спр. 2320. Арк. 84].

Таблиця 5.2.1

Завдання зі збільшення мережі підприємств громадського харчування при загальноосвітніх школах на 1981–1985 рр. (тис. місць)

Республіки	1981 – 85 рр.	У т.ч.			
		1982 р.	1983 р.	1984 р.	1985 р.
СРСР, всього	1115	215,8	226,2	222,8	221,5
У т.ч.:					
РРФСР	394	74,1	84,5	77,6	80
Українська РСР	130,5	28	25	27	23
Білоруська РСР	27,1	5,6	5,7	4,5	4,2
Узбецька РСР	100	20	20	20	20
Казахська РСР	148	28,5	27,8	28,5	29,2
Грузинська РСР	60	12	12	12	13
Азербайджанська РСР	86,4	17	18	18	18,4
Литовська РСР	11,6	2	2,6	2	1,6
Молдавська РСР	30	6	6	6	6
Латвійська РСР	7,5	1,6	1,6	1,6	1,4
Киргизька РСР	27,1	4	3,9	4,2	3,5
Таджицька РСР	35,5	6	7,1	9,4	9,2
Вірменська РСР	25	5	5	5	5
Туркменська РСР	28	5	6	6	6
Естонська РСР	4,3	1	1	1	1

[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство народної освіти УРСР, України. Оп. 17. Спр. 42. Документи засідань комісії Міністерства (протоколи № 8–10, рішення, постанови, доповідні записки). 30 серпня–23 серпня 1991 р. Арк. 96–97].

Примірний перелік позашкільних навчально-виховних закладів**УРСР на 1990 р., які відвідували діти**

Центр, комплекс, палац (позашкільної роботи, дитячої та юнацької творчості, дітей та юнацтва)

Центр науково-технічної (технічної) творчості.

Центр дитячого і юнацького туризму та екскурсій

Центр естетичного виховання

Центр патріотичного виховання (патріотичного і фізичного виховання)

Підлітковий центр (підлітковий творчо-виробничий центр)

Екологічний центр дітей та юнацтва (еколого-натуралістичний центр)

Дитячий оздоровчо-екологічний центр (дитячий парк)

Дитячо-юнацький центр

Дитячо-юнацька (хорова, театральна, музична, фольклорна тощо)

студія

Будинок, станція, клуб юних натуралістів

Будинок, палац школярів і учнів (піонерів та школярів)

Будинок, станція, клуб юних техніків

Будинок, станція, клуб, база юних туристів

Будинок художньої творчості та виховання

Бюро з туризму і екскурсіях школярів (учнівської молоді)

Дитячий будинок, дитячий палац культури

Палац спорту для дітей і юнацтва

Дитячо-юнацький клуб фізичної підготовки

Дитячо-юнацька флотилія моряків і річковиків

Дитяча кімната, кімната учнівської молоді, учнівська кімната

Бібліотека для дітей та юнацтва

Дитячо-юнацька картинна галерея

Дитячо-юнацька спортивна школа, спортивно-технічна школа (усіх типів та усіх видів). Дитячий стадіон

Мала академія наук учнівської молоді. Мала академія мистецтв (народних мистецтв)

Школи: музичні, художні, мистецькі, театральні (за винятком шкіл Мінкультури УРСР, що надавали професійну підготовку), математичні, фізико-технічні, еколого-натуралістичні та інших галузей наук і техніки, які не давали загальноосвітньої підготовки.

Дитячі та юнацькі клуби: моряків, річковиків, авіаторів, космонавтів, парашутистів, десантників, радистів, пожежників, автолюбителів, краєзнавців, етнографів, фольклористів, спортивно-технічні, авіаційні та інших напрямків.

Дитячі та юнацькі табори: праці та відпочинку, оздоровчий, туристський, піонерський та інших профілів.

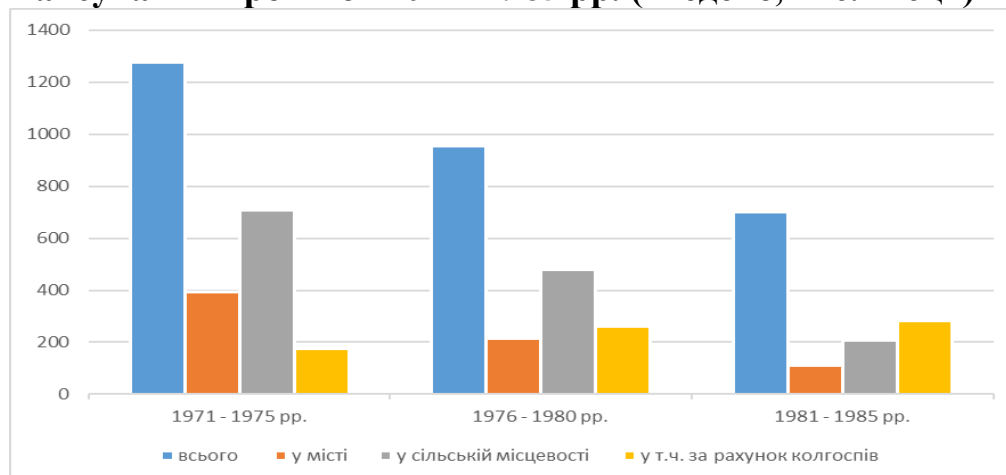
[Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р 166. Міністерство народної освіти УРСР, України. Оп. 17. Спр. 117. Документи засідань комісії Міністерства (протоколи № 8 – 10, рішення, постанови, доповідні записки). 30 серпня – 23 серпня 1991 р. Арк. 96 – 97].

ДОДАТОК Г

ДОДАТОК Г 1

Діаграма 3.1.1

Будівництво шкіл за рахунок усіх джерел фінансування протягом 1971–1985 рр. (введено, тис. місць)

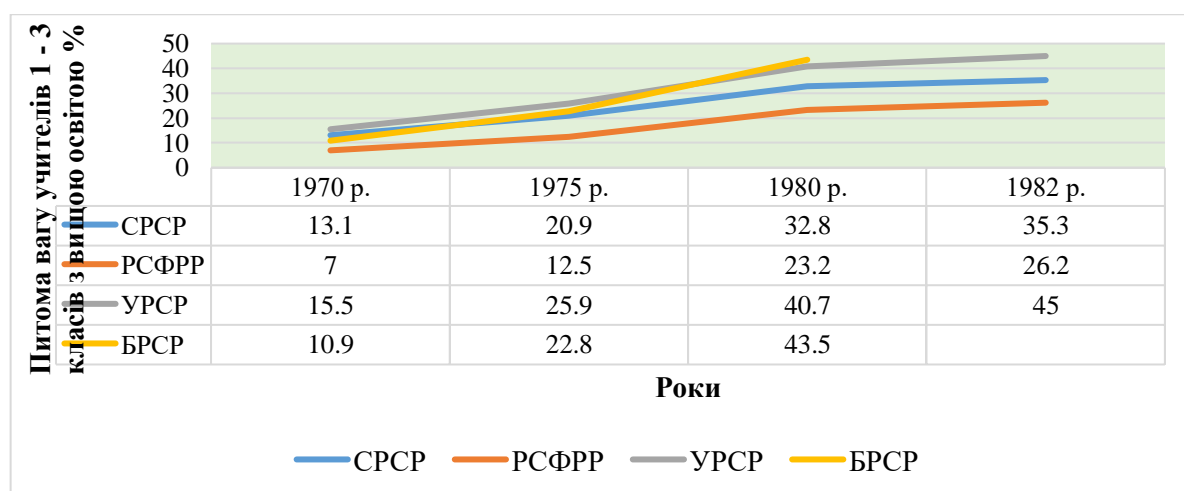

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 12].

ДОДАТОК Г 2

Діаграма 4.1.1

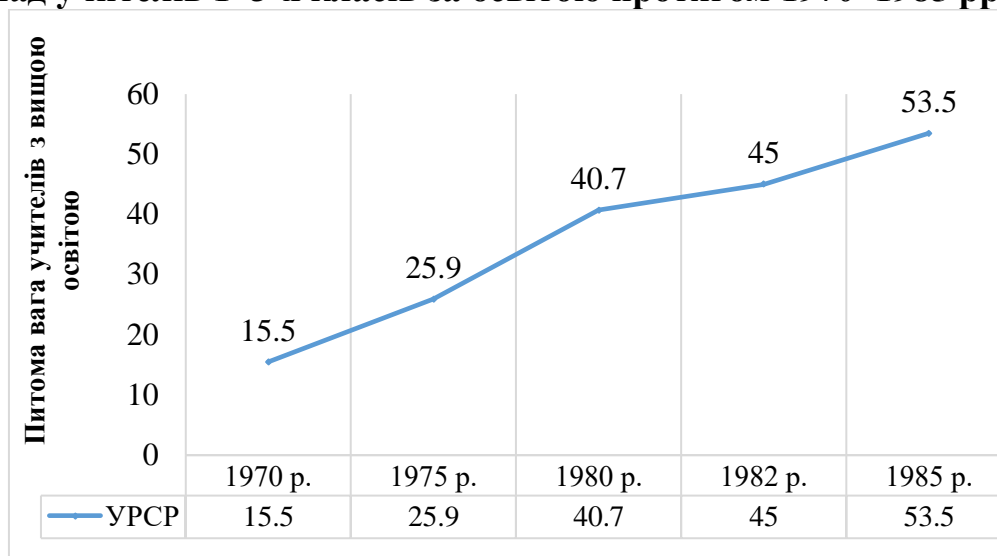
Склад учителів 1–3-х класів за освітою у республіках СРСР протягом 1970–1982 рр. (%)

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 9].

ДОДАТОК Г 3
 Діаграма 4.1.2

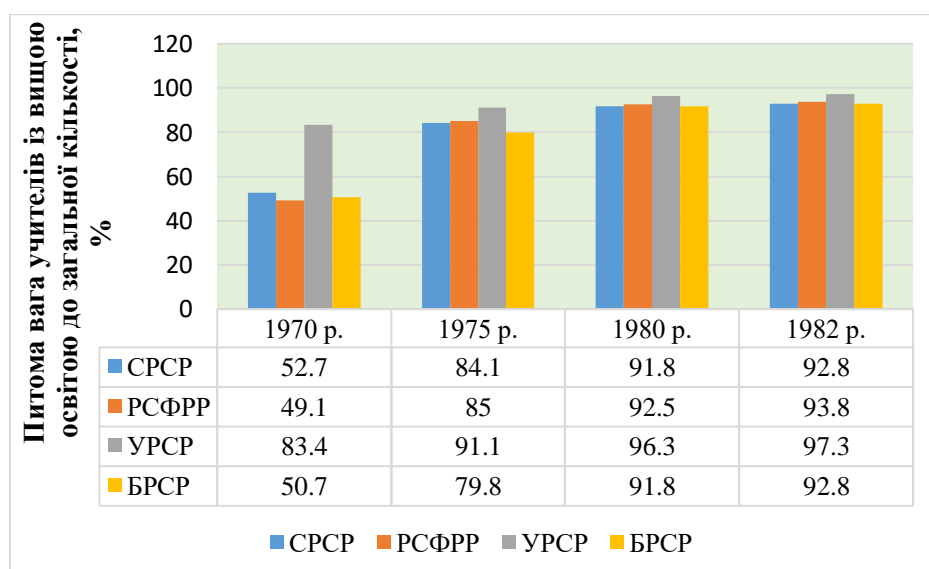
Склад учителів 1–3-х класів за освітою протягом 1970–1985 рр. (%)

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 9].

ДОДАТОК Г 4
 Діаграма 4.1.3

Склад учителів 4–10-х класів з вищою освітою у республіках СРСР протягом 1970–1982 рр. (%)

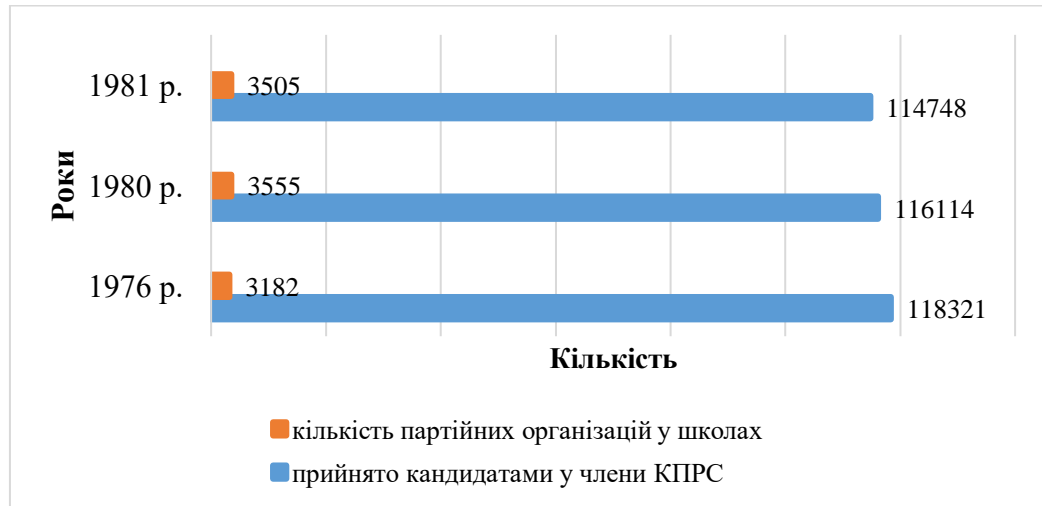

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 8].

ДОДАТОК Г 5

Діаграма 4.2.1

Кількість партійних організацій і комуністів у загальноосвітніх школах у 1976–1981 рр.

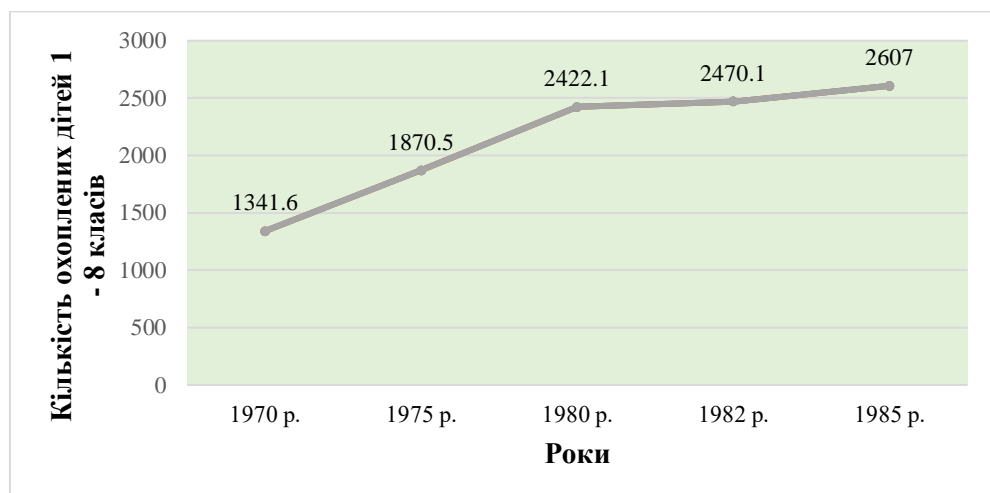

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 13].

ДОДАТОК Г 6

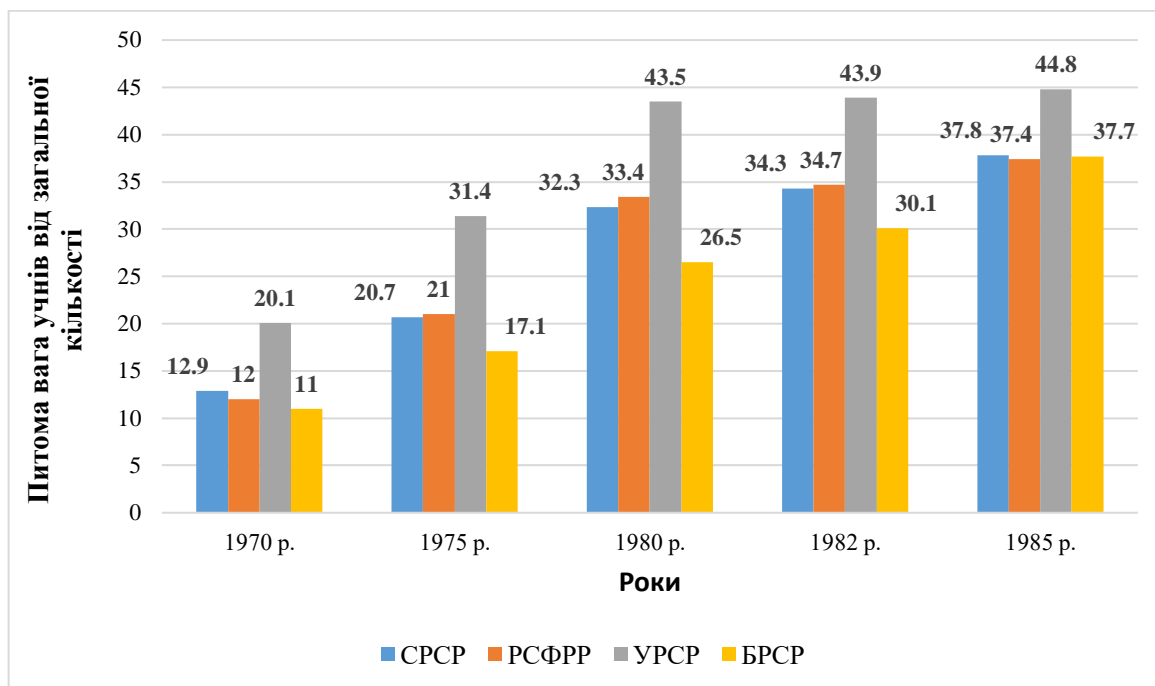
Діаграма 5.1.1

Кількість учнів 1–8-х класів, які відвідували ГПД протягом 1970–1985 рр. (тис. осіб)

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 6].

**Охоплення учнів 1–8-х класів ГПД у республіках СРСР
протягом 1970–1985 рр. (%)**

[Джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. Р 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 32. Спр. 2093. Арк. 6].

ДОДАТОК Д
ДОДАТОК Д 1

**Фото 2.1.1. Урок у 6 класі школи-семирічки в с. Касперовці
Заліщицького району Тернопільської області (24 жовтня 1949 р.)**
[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені
Г.С. Пшеничного]

ДОДАТОК Д 2

**Фото 2.3.1. Перший секретар ЦК КП України В. Щербицький під час
відвідування однієї із середніх шкіл м. Дніпродзержинська
Дніпропетровської області (13 лютого 1980 р.)**
[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені
Г.С. Пшеничного. 0-222935].

**Фото 3.1.1. Школа в с. Глієватка Криворізького району
Дніпропетровської області**

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені
Г.С. Пшеничного. 0-65027]

**Фото 3.1.2. Викладач російської мови та літератури Знам'янської
СШ № 2 Л. П. Сухінська та учні старших класів готують наочне
приладдя для кабінету російської мови та літератури
(Кіровоградська область, 18 серпня 1973 р.)**

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені
Г.С. Пшеничного. 2-125056]

Фото 3.1.3. Швея Дніпропетровського об'єднання «Славутич» І. Ю. Лесь проводить заняття з дев'ятикласницями у навчально-виробничому комбінаті (березень 1988 р.)

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-205158]

Фото 3.3.1. Екзамен з російської мови у 4 «А» класі Дніпродзержинської СШ № 5: асистент Т.С. Макаренко, вчителька Л.А Осипова, учениця С. Пинчук

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-61622]

Фото 4.1.1. Курси підвищення кваліфікації в Інституті удосконалення вчителів (Київ, 1980 р.)
[Джерело: Особистий архів автора]

Фото 4.3.1. Т.Я. Герасименко з чоловіком і донькою (1980 р.).
[Джерело: Особистий архів автора]

Фото 4.3.2. Учителі УРСР на екскурсії у Волгограді (1974 р).
[Джерело: Особистий архів Л. Декар]

Фото 4.3.3. В.В. Герасименко зі старшим братом
(початок 1960-х рр.)
[Джерело: Особистий архів В. Герасименка]

ДОДАТОК Д 11

Фото 4.3.4. Гусейнова Наталія з ріднею (1979 р.)
[Джерело: Особистий архів Н. Гусейнової]

ДОДАТОК Д 12

**Фото 4.3.5. Випускниці Мар'їнського педагогічного училища
(початок 1950-х рр.)**
[Джерело: Особистий архів автора]

ДОДАТОК Д 13

Фото 5.3.1. Учні Максимільянівської школи Мар'їнського району Донецької області з класним керівником (середина 1960-х рр.)
[Джерело: Особистий архів О. Удинської]

ДОДАТОК Д 14

Фото 5.3.2. Член історичного гуртка, учениця 6 класу СШ № 16 м. Нікополь Дніпропетровської області Л. Мочалова читає учасникам повстання в 1905 р. на панцернику «Потьомкін» Я. Д Перепаде і М. Д. Данилову книгу І. Пономарьова «Герои потемкинцы».
(22 жовтня 1955 р.)

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-63365]

Фото 5.3.3. Учениці Дніпропетровської СШ № 10 на квартирі заслуженої вчительки М.Т.Бєседіної (6 березня 1960 р.)

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-88589]

Фото 5.3.4. Юнати Дніпродзержинської школи № 9 розглядають курчат, виведених у шкільном інкубаторі.

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-62214]

Фото 5.3.5. Посвята в козачата в Кіровоградській неповній школі № 21 (грудень 1990 р.)

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-210781]

Фото 5.3.6. Учениці Дніпропетровської СШ № 10 на пришкільній ділянці (8 травня 1952 р.)

[Джерело: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного. 0-52063]

Фото 5.3.7. Грядун Ольга із сестрою Кобець Наталією і її батьком – вчителем російської мови і літератури Новопроконівської школи Запорізької області Кобцем Іваном Демидовичем (середина 1960-х рр.)
[Джерело: Особистий архів О. Грядун]

ДОДАТОК Е

ДОДАТОК Е 1

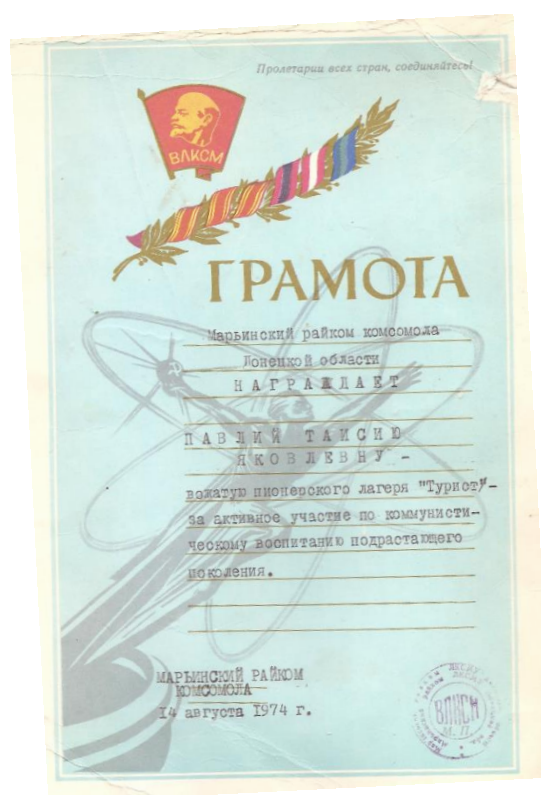

Рис. 5.3.1. Грамота районного відділу народної освіти за роботу у піонерському таборі «Турист» 1974 р.

[Джерело: Особистий архів Л. Павлія]

ДОДАТОК Е 2

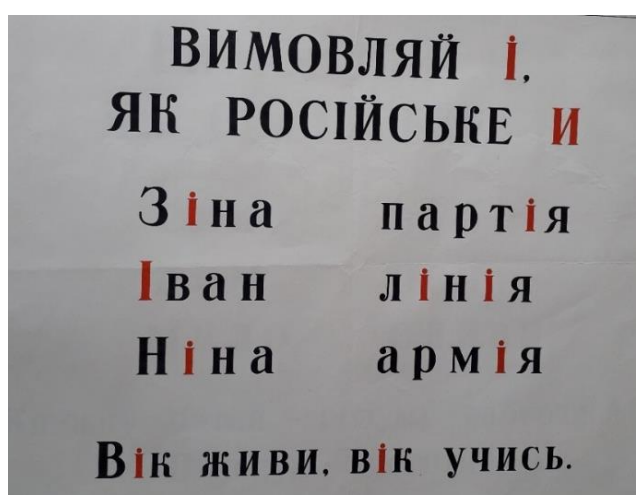

Рис. 5.3.2. Плакат «Вимовляй І як російське И»

[Джерело: Вимовляй І як російське И...: (орфографічні таблиці з української мови для 2 класу з російською мовою навчання № 2) / [худож. невідомий]. К. : Радянська школа, 1955. Кольор. Друк ;54 x 70].

Рис. 5.3.3. Плакат «Партії плани крилаті, здійснює юнь завзята!»
 [Джерело: Плани партії крилаті, здійснює юнь завзята! [худож. невідомий] : Голов. управління організ. набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР. [К. : б. в.], 1961. Офсет кольор.; 89,6 x 52,4].

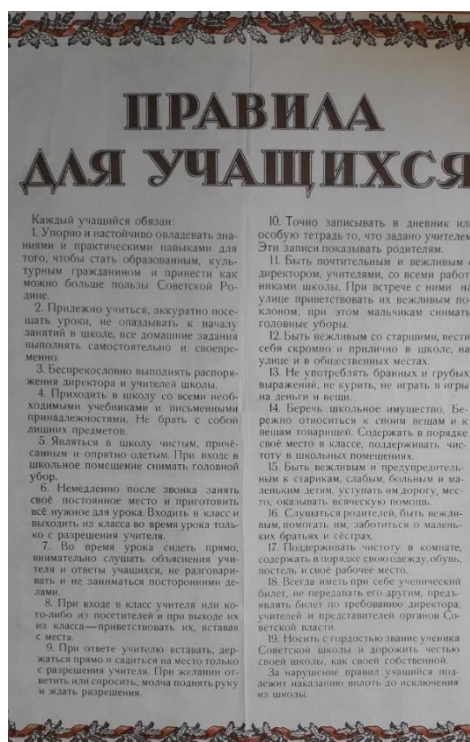

Рис. 5.3.4. Плакат «Правила для учащихся»
 [Джерело: Правила для учащихся. Худ. невід.; худ. ред. П.Я. Куценко. Київ : Радянська школа, 1951 . Кольор. друк.; 71 x 53,9].

Рис. 5.3.5. Плакат «Я більше не буду»

[Джерело: Я більше не буду : муз. фільм для дітей : кіностудія ім. О. Довженка / худож. А. Іконников. [К.]: Укррекламфільм, 1975. Кольор. друк; 78,5 x 56,9].

Рис. 5.3.6. Плакат «Карантин»

[Джерело: Карантин: худож. фільм : кіностудія ім. М. Горького / худож. М. Кіндяк. Київ : Укррекламфільм, 1983. Офсет друк; 80,8 x 56,3].

Рис. 5.3.7. Плакат «Увага, черепаха! Кінокомедія»

[Джерело: Увага, черепаха! Кінокомедія: вир. кіностудії «Мосфільм» / худ. С. Лялін. Київ : Укррекламфільм, 1970. Кольор. Друк; 82 x 63].

Рис. 5.3.8. Плакат «Сонце в кишені»

[Джерело: Сонце в кишені : худож.фільм : кіностудія ім. Горького / худож. Ю. Воєвода. Київ: Укррекламфільм, 1985. Офсет. друк; 83,3 x 57, 4]